

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. IX, sv. 2, br. 18

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2016.

UDK 81:1

Izvorni naučni rad

Milenko A. PEROVIĆ (Novi Sad)

Filozofski fakultet – Novi Sad

perovic.a.milenko@gmail.com

HUMBOLTOVO ZASNIVANJE FILOZOFIJE JEZIKA (II dio)

Vrijeme poznog prosvjetiteljstva, pokreta *Sturm und Drang* i filozofije njemačkog idealizma donijelo je potrebu filozofskog promišljanja biti i porijekla jezika. Jezik je postao važan filozofski problem kod Vilhelma fon Humbolta. On je pokazao da pitanje o jeziku zahtijeva istraživanje njegove antropološke biti. Ono je nadalje otvorilo niz pitanja koja čine Humboltovu filozofiju jezika: odnos jezika i mišljenja, shvatanje jezika kao sistema, organa, organizma i djelatnosti, odnos jezika i „nacionalnog duha“, problem „jezičkog viđenja svijeta“, određenje „unutrašnje forme jezika“. Predočena pitanja u ovom radu se raspravljaju u posebnim tematskim odjeljcima.

Ključne riječi: *Vilhelm fon Humbolt, jezik, filozofija jezika, komparativna lingvistika, unutrašnja forma jezika*

4. Jezik i mišljenje

Pitanje o odnosu jezika i mišljenja u tradiciji filozofije različito je rješavano. Obično je jezik smatran sekundarnim, spoljašnjim medijem izražavanja misli, a na temelju uvjerenja da jezik ne sudjeluje u stvaranju, nego samo u saopštavanju misli. U racionalističkoj filozofiji Novoga vijeka jezik je shvatan kao „ogledalo razuma“ (Lok, Lajbnic etc.). Prema paradigmi korisnosti, prosvjetiteljski filozofi su jezik uzimali kao sredstvo komunikacije za distribuciju gotovih misli. Kant je malo polagao na pitanje o jezičkoj realnosti: „Cijeli jezik je oznaka misli; i obrnuto, najviši način označavanja misli je onaj putem jezika kao pouzdanog sredstva razumijevanja sebe samoga i drugih. Mišljenje je govor sa samim sobom, dakle, slušanje sebe na unutrašnji način (putem reproductivne uobrazilje)“.¹ Duhovno-literarni pokret *Sturm und Drang* – u pr-

---

¹ Immanuel Kant: „Alle Sprache ist Bezeichnung der Gedanken, und umgekehrt die vorzüg-

vom redu Haman i Herder – donosi promjenu u shvatanje odnosa mišljenja i jezika. Najprije kod Hamana,² a onda kod Herdera³ začimje se smjela ideja da su mišljenje i jezik u ontološkom i antropološkom smislu jednako ukorijenjeni u biću čovjeka. U spisu *O izvoru jezika* Herder je razvio koncepciju prema kojoj jezik nije nešto spoljašnje i sekundarno u odnosu na mišljenje i zbiljnost, nego izvorno pripada biti čovjeka: „Bez jezika čovjek nema uma i bez uma nema jezika“.⁴ Između jezika i mišljenja postoji uzajamna zavisnost koju Herder prikladno označava kao „kružni tok“ (Kreisel), naglašavajući tako nužnost hermeneutičkog kruga u rasvjetljivanju njihovog odnosa.⁵

Humbolt je odbio prosvjetiteljsko instrumentalističko shvatanje jezika, ali nije izjednačio jezik i mišljenje. Ne pripada on školi mišljenja koja jezik shvata kao „glasno mišljenje“, a mišljenje kao „tiho govorenje“. Jezik i mišljenje su različite, ali usko povezane ljudske sposobnosti. Teško ih je razdvojiti, jer su u izvornom jedinstvu. Komplementarni su kao fenomeni kulture. Humbolt u lingvistici vidi osnov sjedinjavanja nauka o kulturi. Iako se jezik i mišljenje ne mogu razdvojiti, ne treba ih ni izjednačavati. Oni se dopunjavaju i uzajamno uslovljavaju. Jezik je „samostalni princip“: „Zahvaljujući uzajamnoj zavisnosti misli i riječi, jasno je da jezici zapravo nijesu sredstva koja predstavljaju već spoznatu istinu, nego daleko više otkrivaju ono što je prije bilo nepoznato; njihov uticaj prostire se nad svim što čovjek misli i oseća, odlučuje i izvršava“.⁶ Već je predočeno da Humbolt taj odnos izlaže u odredbi: „Jezik je organ koji oblikuje misao. Intelektualna djelatnost, potpuno duhovna, duboko unutrašnja i koja u izvjesnom smislu prolazi bez traga, pomoću

---

lichste Art der Gedankenbezeichnung ist die durch Sprache, dieses größte Mittel, sich selbst und andere zu verstehen. Denken ist Reden mit sich selbst, folglich sich auch innerlich (durch reproduktive Einbildungskraft) Hören“, Anthr. § 39.

² Johan Georg Haman (Hamann, 1730–1788), njemački filozof, ideolog pokreta *Sturm und Drang*. Važnija su mu djela: *Sokratische Denkwürdigkeiten* (1759), *Kreuzzüge des Philologen* (1762), *Metakritik über den Purismus der Vernunft* (1784) i filozofsko-jezičko djelo Des Ritters v. Rosencreuz letzte Willensmeynung über den göttl. u. menschl. Ursprung der Sprache (1772).

³ Johan Gotfrid Herder (Johann Gottfried Herder, 1744–1803), njemački filozof kulture i istorije, teolog, pjesnik. S Vilandom, Geteom i Šilerom spada u „četiri vajmarske zvijezde“. Među brojnim djelima koje je napisao ističe se i filozofsko-jezički spis *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (1772).

⁴ Herders *Werke, Über den Ursprung der Sprache*, hrsg, v. H. Düntzer, XXI 50: „Ohne Sprache hat der Mensch keine Vernunft und ohne Vernunft keine Sprache“.

⁵ *ibid.*

⁶ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium...*, *ibid.*, § 10: „Durch die gegenseitige Abhängigkeit des Gedankens, und des Wortes von einander leuchtet es klar ein, daß die Sprachen nicht eigentlich Mittel sind, die schon erkannte Wahrheit darzustellen, sondern weit mehr, die vorher unerkannte zu entdecken; ihr Einfluß erstreckt sich über alles, was der Mensch denkt und empfindet, beschließt und vollbringt“.

zvuka se materijalizira u govoru i postaje čulno dostupna. Intelektualna djelatnost i jezik na taj način čine jedinstvenu cjelinu. Mišljenje je uvijek nužno povezano s jezičkim zvucima; u protivnom, misao ne bi mogla postići jasnoću i razgovjetnost, a predstava ne bi mogla postati pojmom.⁷

Odredba jezika kao „organa koji oblikuje misao“ ukazuje na dvostrukost unutrašnjeg odnosa. U analogiji prema biološkom pojmu organa, jezik se određuje kao sredstvo izražavanja koje zavisi od onoga što se njime izražava. S druge strane, on je mjesto produkcije (Produktionsort), organ koji misao „oblikuje, stvara ili formira“ (bilden, erzeugt oder formt). Misao se oglašava, ali i oblikuje jezikom! Ona je oblikovana tek jezičkim oglašavanjem. Misao se razvija i stiže određenost samo opredmećivanjem u jezičkom izrazu: „Jezik je tako nužni uslov prvog stvaranja misli i napredujućeg oblikovanja duha“.⁸ Humbolt razlikuje pojam misli od pojma mišljenja. Misao (Gedanke) se oblikuje u jeziku kao organu intelektualnom djelatnošću (die intellektuelle Thätigkeit), dok je mišljenje nespecificirana duhovna djelatnost. Ta je distinkcija važna da bi se razumjela Humboltova dijalektička postavka odnosa jezika i mišljenja prema kojoj oni stoje u jedinstvu, ali istodobno i kao jasno razlikovane veličine.

Humbolt u središte svoje filozofije jezika stavlja predočenu novu perspektivu razumijevanja odnosa jezika i mišljenja. Srodna je ona Hegelovom razumijevanju jedinstva i razlike svijesti i jezika koje je izloženu u *Fenomenologiji duha* (Odjeljak o čulnoj izvjesnosti). Kao i Hegel, Humbolt smatra da su svijest i jezik neodvojivi. Kao djelatnost duha koja se stalno obnavlja, jezik izražava misli artikulacijom zvuka. Veza jezika i mišljenja je bezuslovna, te je „jezik nužna pretpostavka mišljenja i u uslovima pune izolacije čovjeka“.⁹ Jezik je organ mišljenja i izvan njega nema mišljenja: „Čovjek misli samo posredstvom jezika“.¹⁰ Humbolt postavlja još radikalniji stav: „Čovjek je čovjek samo pomoću jezika“. No, i ovdje je neizbježan hermeneutički krug. Da bi se izumio jezik, morao je čovjek već biti čovjek: „Mišljenje pojedinca se tako nužno kreće u medijumu jezika“.¹¹

⁷ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, ibid., § 14: „Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken. Die intellectuelle Thätigkeit, durchaus geistig, durchaus innerlich und gewissermaßen spurlos vorübergehend, wird durch den Laut in der Rede äußerlich und wahrnehmbar für die Sinne. Sie und die Sprache sind daher Eins und unzertrennlich von einander“ (VII 53).

⁸ ibid. § 10: „So ist die Sprache ein nothwendiges Erforderniß zur ersten Erzeugung des Gedankens, und zur fortschreitenden Ausbildung des Geistes“.

⁹ ibid.

¹⁰ ibid: „Der Mensch denkt nur vermittels der Sprache“.

¹¹ ibid: „Ohne daher irgend auf die Mittheilung zwischen Menschen und Menschen zu sehn, ist das Sprechen eine notwendige Bedingung des Denkens des Einzelnen in abgeschlossener Einsamkeit“.

U skladu s kartezijskom filozofskom tradicijom, Humbolt mišljenje shvata kao reflektiranje (Reflektieren). Ono počiva na moći razlikovanja mislećeg i mišljenog (Denkende und Gedachte). Njihovu osnovu čini izvorna ljudska „duhovna moć“ (geistige Vermögen), koju je Herder označio terminom *Besonnenheit*. Humbolt kaže: „Glavni uticaj jezika na čovjeka uslovljen je njegovom misaonom i u mišljenju tvoračkom silom: ta je djelatnost immanentna i konstruktivna za jezik“.¹² Duh u svojoj djelatnosti reflektira predmet tako što ga sebi suprotstavlja, stavlja ga naspram sebe, ali ga i vraća u sebe. Jezik započinje prvim aktom reflektiranja.¹³ Jezik je apsolutno nužan da bi se stekli čulni utisci. Naime, „subjektivna djelatnost stvara objekt u mišljenju. Nijedan oblik predstave se ne obrazuje kao čisto opažanje ranije datoga predmeta. Djelatnost čulnih organa treba da stupi u sintetičku vezu s unutrašnjim procesom djelatnosti duha; i samo ta veza uslovljava nastajanje predstave koja postaje objektom protivstavljajući se subjektivnoj sili i – budući ponovo opažen kao takav – opet se vraća u sferu subjekta“.¹⁴ Reflektiranje se može događati samo posredstvom jeziku. Jezikom „duhovna moć“ nalazi sebi „put kroz usta u spoljašnji svijet“, ovaploćuje se kao riječ i „kao riječ se vraća u uho govornika“. Predstava kao djelo subjektivnog reflektiranja se objektivira. Isto tako, ne odvaja se od subjekta samo zahvaljujući jeziku! Jezik sudjeluje u konstituiranju predmeta spoznaje.

Čak i kada se misaoni proces odvija u šutnji, objektivacija predstave i njeno vraćanje subjektu izvršava se jezikom. Bez njega nije moguće obrazovanje pojmova, dakle, ni samo mišljenje! U uslovima pune izolacije čovjeka, izvan socijalne komunikacije, jezik ostaje „nužna pretpostavka mišljenja“.¹⁵ Komunikacija je važna kao način osvjedočenja da vlastite riječi imaju jednako značenje pojmova i drugim ljudima: „Kada iz usta drugih ljudi slušamo riječ koju smo obrazovali, njena objektivnost raste, a subjektivnost pritom ne trpi nikakvu štetu, jer svi ljudi osećaju svoje jedinstvo; štaviše, subjektivnost čak snaži ako predstava preoblikovana u riječ prestaje biti isključivim vlasništvom jednoga subjekta“.¹⁶ Ono što jezik čini nužnim u procesu oblikovanja misli, ponavlja se u cjelini duhovnog života čovjeka: „Opštenje pomoću jezika obezbjeđuje čovjeku uvjerenost u ite snage i podstiče ga na djelovanje“.¹⁷ Poimanje nije moguće bez jezika, kao što bez njega za nas „ne postoji nijedan

---

¹² ibid., § 7.

¹³ ibid.: „Die Sprache beginnt daher unmittelbar und sogleich mit dem ersten Act der Reflexionen“.

¹⁴ ibid., § 14.

¹⁵ ibid.

¹⁶ ibid.

¹⁷ ibid.

predmet“. Svaki spoljašnji predmet stiče punoću realnosti samo poimanjem.¹⁸ Jezik pobuđuje čovjeka za određeni način stvaranja pojma. Svaki čovek obrazuje pojmove o jednom te istom predmetu na svoj način. *Ergo*, spoznajna djelatnost u cjelini – usmjerena na objektivitet – ostvaruje se jezikom. Čovjek je uvijek zatvoren u određeni krug jezika na kome misli i pomoću koga opšti. Mnogo je takvih krugova. Svaki jezik je takav krug. Krugovi jezika nijesu nepokretni, nego im se granice stalno mijenjaju. Uči tome iskustvo istorijskog izučavanja jezika. Nacionalni karakter jezika je u posebnom načinu sjedinjavanja misli sa zvucima koji je zajednički određenom narodu. Jezici različitih naroda razlikuju se po tom načinu sjedinjavanja.

5. Jezik i nacija

Filozofsko-lingvistička bit jezika nije u njegovom božanskom ili prirodnom, nego u duhovnim porijeklu. Jezik je *djelatnost duha* i svoju bit otkriva u dijalektičkom odnosu s mišljenjem. Odnos identiteta i razlike jezika i mišljenja otvara pitanje da li posebnost i različitost jezika mora implicirati misao o postojanju posebnosti i različitosti mišljenja. Ako postoji mnoštvo jezika, zašto ne postoji mnoštvo mišljenja? Pitanje po sebi već nudi argument protiv teze o potpunom identitetu mišljenja i jezika, odnosno, zavisnosti mišljenja od jezika. Ako neki oblik zavisnosti postoji, specifičnog je karaktera: „Mišljenje nije naprosto zavisno od jezika uopšte, nego u izvjesnom stupnju je određeno od svakoga posebnog“.¹⁹ Jezik i mišljenje su u jedinstvu. Jezik se zakonomjerno razgranava u mnoštvo jezika, što ne implicira da se i mišljenje razgranava! Jezik se razgranava, ali u svakom posebnom jeziku je na djelu jedno te isto opšteljudsko mišljenje. Objašnjenje Humbolt temelji na misaonoj strategiji koju čini odnos *individualitet-nacija-čovječanstvo*. Opšta duhovna snaga – koju on shvata kao „istinski tvorački princip u skrivenom i tajanstvenom razvojnom kretanju čovječanstva“²⁰ – pojavljuje se kao opšti zakon individualiziranja. Ona se izražava u različitim „nacionalnim duhovnim snagama“, koje se i same opet pojavljuju u različitim jezicima. Identitet uma i jezika ovđe se opredmećuje kao povezanost između različitih „nacionalnih snaga“ i njima odgovarajućih jezika.²¹

Humbolt filozofski problematizuje pitanje o povezanosti između *jezika* i *nacije*. Ne pravi on nikakvu pojmovnu ni koncepcijsku razliku između termi-

¹⁸ ibid.

¹⁹ Bollnov, Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie, Zeitschrift für Deutsche Bildung, 14. Jg. 1938, IV 21.

²⁰ Humboldt, ibid.

²¹ ibid.

na *nacija* (die Nation) i *narod* (das Volk), ali mu to ne stvara teškoće u razumijevanju biti jezika. Za njegovu misaonu strategiju nemaju značaja pojmovne ni povijesne razlike između dijalekata, jezika etničkih skupina, narodnih jezika i nacionalnih jezika etc. Svaki od njih je specifični jezički organizam! Humbolt povezuje *individualnost* – kao središnju ideju vlastite filozofije – s idejom *naroda* (nacije) kao formom modernog kolektivnog života i idejom *čovječanstva* kao središnjom idejom „novoga humanizma“. Individualnost je oblik nužnog načina raščlanjivanja univerzuma iz punoće njegovih mogućnosti. *In potentio*, svaka individua u sebi sadrži kosmos i u posredujućem prožimanju s totalitetom daje sebi autentični oblik. Humbolt slično određuje i naciju: „Nacija u tom smislu je duhovna forma čovječanstva karakterizirana jezikom, te individualizirana u odnosu na idealistički totalitet“.²² Individualna subjektivnost dokučuje zbiljnost jezikom, stupa u kolektivnu subjektivnost kao jezičku zajednicu, ali jednako i nadilazi nacionalnu subjektivnost u subjektivnosti cijelog ljudskog roda kao kulturno-etičkog fenomena.

Odnos između različitih jezika Humbolt razumije prema modelu odnosa između individualiteta i totaliteta. Svaki posebni jezik je posebni oblik jednoga jedinstvenog jezika ljudskog roda.²³ Svaki od njih odnosi se prema „totalitetu svega mislivoga“.²⁴ Jezik posebnog naroda nije nešto uniformno (Gleichförmiges), nego se opet raščlanjuje na individualne posebne oblike kao jezik plemena i krajeva, staleža i profesija, polova i životnih dobi, porodica i posebnih grupa. Unutrašnja diferencijacija vodi postojanju jezika pojedinačnih individua. No, „jezik nije proizvoljna tvorevina posebnog čovjeka, nego uvijek pripada cijelom narodu“.²⁵ Potonja pokoljenja dobivaju ga od prijetodnih. U njemu se „miješaju, čiste i preobražavaju načini predstavljanja svih uzrasta, svakoga pola, staleža, karaktera i duhovne razlike datoga plemena“. Narodi „razmjenjuju riječi i jezike, stvarajući u krajnjem rezultatu ljudski rod u cjelini“.²⁶ Individualizaciju jezika u opštoj saglasnosti prati ošćaj kao da „cijeli ljudski rod pošćuje samo jedan jezik, kao i da svaki čovjek pošćuje jedan odrećeni jezik“.²⁷

Jezik je „veliko sredstvo preobražavanja subjektivnoga u objektivno“. Izmeću podjele čovječanstva na jezike i podjele na narode ne postoji samo povezanost nego i odnos poklapanja: „Jezik i duhovna sila naroda ne razvijaju se

---

²² Bolnov, *ibid.* VI 125.

²³ Humboldt, *ibid.*

²⁴ Bolnov, *ibid.* IV 33.

²⁵ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium...*, *ibid.* § 19., S. 254.

²⁶ *ibid.*

²⁷ *ibid.*

odvojeno ni sukcesivno jedno za drugim, nego čine nerazdjeljivo jedinstvo²⁸. Ono je moguće po istoj intelektualnoj djelatnosti koja je na djelu jednako u jeziku i u duhu naroda: „Jezik je spoljašnje pojavljivanje duha naroda: jezik naroda je njegov duh i duh naroda je njegov jezik; i teško je predstaviti bilo šta što je više jednako“.²⁹ Nije moguće odrediti šta je prioritetno u njihovom odnosu. Duhovna snaga naroda je „realni odredbeni princip i istinska odredbena osnova razlike među jezicima, jer samo duhovna snaga naroda je najživotnije i samostalno načelo, a jezik zavisi od nje... Jezik opravdano smatramo nečim višim od ljudskog produkta, poput drugih produkata duhovne djelatnosti“.³⁰

Između „nacionalnog duha“ i jezika postoji identitet, iako u formiranju nacije (naroda) sudjeluju i drugi činiooci. Nacija je „oblik individualizacije ljudskog duha“, tj. „duhovni oblik čovječanstva, koja ima jezičku određenost“.³¹ Šta je „nacionalni duh“? Humbolt taj izraz ne smatra metafizičkom apstrakcijom, nego realijom koja se pojavljuje u problemskom kompleksu razumijevanja uslova i uzroka postojanja razlika među jezicima. Zvučni činilac nije dovoljan da objasni razlike među jezicima. Objašnjenje treba tražiti na višoj razini. Razliku jezika valja interpretirati iz povezanosti s razlikom naroda. Višu razinu, kao „viši princip“, izražava pojam „nacionalni duh“. Njegovu bližu sadržinu čine psihička konstitucija naroda, njegov način mišljenja, filozofija, nauka, umjetnost, literatura etc. „Nacionalni duh“ određuje pogled na svijet naroda. Jezik je njegov puni izraz. Na osnovu pojma „nacionalnog duha“, Humbolt pokušava objasniti postojanje razlike jezika. „Nacionalni duh“ je kompleks intelektualnih vrijednosti i cjeline kulture naroda, njegova duhovna posednost. Do biti jezika može se doći razumijevanjem procesa formiranja „nacionalnog duha“, jer je jezik tvorevina nacionalne jezičke svijesti. Jezik odražava karakter naroda, ali i duhovna sposobnost naroda određuje nacionalnu jezičku posebnost! Jezik je sredstvo razumijevanja „duha naroda“, ali i činilac njegovog stvaranja: „Postojanje jezika ipak dokazuje što postoje tvorevine duha koje se uopšte ne prenose od posebne individue prema svemu društvu, nego se mogu roditi samo zahvaljujući istovremenoj samodjelatnosti svih. Ako je forma jezika nacionalna, jezici se uvijek u pravom i direktnom smislu stvaraju od strane nacija kao takvih“.³² Pojmu „nacionalnog duha“ kao „višeg principa“ objašnjenja specifičnosti jezika ipak je potrebno objašnjenje koje se nalazi u fakticitetu postojanja jezika. Ovđe je očigledan krug u dokazivanju. Humbolt misli da ga može izbjeći prostom tvrdnjom: „Nema začaranog kruga ako se jezici smatraju

²⁸ ibid.

²⁹ ibid.

³⁰ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, ibid., § 10.

³¹ ibid.

³² ibid., § 9.

proizvodom sile narodnog duha i u isto vrijeme se pokušava spoznati duh naroda pomoću stvaranja samih jezika; ako se svaka specifična sila razvija pomoću jezika i samo s osloncem na njega, onda ona ne može imati drugu konstituciju, osim kao jezičku“.³³ Duhovna osobenost naroda određuje nacionalnu osobenost jezika. „Duh naroda“ kao „najviši princip“ uslovljava razliku i specifikum jezika, a opet sam zahtijeva objašnjenje pomoću jezika.

Humbolt je bio uvjeren da na tragu Kantovog transcendentalizma može izbjeći razumijevanje jezika kao prevashodnog povijesnog fenomena. Nacionalna osobenost jezika nije učinak povijesnog procesa formiranja određenog jezika. Za razliku od istorijske lingvistike,³⁴ komparativna lingvistika je „ispitivanje različitih puteva na kojima bezbrojni narodi rješavaju opštečovječanski zadatak stvaranja jezika“. Ona bi izgubila svoj najviši interes ako ne bi pokušavala proniknuti u središte u kome je jezik povezan s formiranjem duhovne snage nacije.³⁵ Humbolt odbija i objašnjava porijeklo nacionalnog jezika iz opštih uslova povijesnog postojanja i razvitka naroda koji govori tim jezikom. Umjesto toga, on filozofski stav transcendentalizma pokušava prevesti u znanstveni stav da bi riješio pitanje o porijeklu i biti jezika. To je postupanje zbujujuće za filozofe i lingviste, jer počiva na pojednostavljenoj „konverziji“ iskaza o onome *apriornom u jeziku* (transcendentalnu bit jezika) u iskaze o onome *aposteriornom u jeziku* (povijesna bit jezika). Na tom se putu Humbolt suočava s istom misaonom teškoćom koju je iskusio Kant. Spontanitet ljudskog uma i sloboda za Kanta je noumenalna moć. Nesavladiva teškoća nastaju kad treba pokazati kako se noumenalna moć objektivira u fenomenalitetu (u mediju prostora i vremena). Govoreći o „duhovnom načelu“ jezika, Humbolt zapravo ukazuje na noumenalni karakter izvora jezika. Kao što je Kant noumenon proglasio nepoznatljivim, tako i Humbolt proglašava nepoznatljivim „duhovno načelo“ jezika. Međutim, za Kanta nepoznatljivi noumenon mora se moći spoznavati u svom fenomenalitetu! Za Humbolta, pitanje o izvoru jezika mora ostati neodgovorenim, jer je to nepoznatljivo, ali opet mora moći biti spoznato fenomenalitetom, jer je to nepoznatljivo, ali opet mora moći biti spoznato fenomenalitetom kao njegova živa supstancija. Ako se jezik razvija po zakonima duha, pitanje o uzroku jezičke raznovrsnosti, o postojanju mnoštva ljudskih jezika odgovor nalazi u konstrukciji „duha naroda“. No, i tu Humbolt zapada u kantijansku teškoću postavljanja odnosa između individualiteta i socijaliteta. Jezik je idealna stvar koja postoji u ljudskom umu. S druge strane, jezik je socijalni fenomen, jer „jezik se obično razvija samo u društvu“.³⁶

³³ *Die Sprachphilosophischen Werke Wilhelm's von Humboldt*, Hrsg. u. erklärt von H. Steintal, Berlin 1884, Berlin, 1883, S. 255–256.

³⁴ Humboldt, *ibid.*

³⁵ *ibid.*

³⁶ W. von Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, *ibid.*, § 2.

I bez rješenja toga problema, Humbolt utvrđuje nužnost veze između individualnog i nacionalnog: „Od samoga početka obrazovanja ljudskog roda jezici su bili prvi i nužni stupanj; oslanjajući se na njega narodi su se pokazivali sposobnim da slijede više težnje“.³⁷ Nacija kao povijesna veličina nešto je „mnogo veće od prostog agregata individua“. Njen jezički senzibilitet određen je izrazom „jezička svijest naroda“ (nationeller Sprachsin).³⁸ On upućuje na organsku cjelovitost jezika. U njemu je imanentni princip „najvažnijih razlika“ jezika, jer je jezik „u cijelom svom unutrašnjem biću samo proizvod jezičke svijesti nacije“ (Wirkung des nationellen Sprachsinns).³⁹ U tumačenju izraza „jezička svijest“ valja se čuvati psihologizma i etnografizma. Jezik dijeli čovječanstvo (Menschengeschlecht) na narode, ali ne po biološkim ili rasnim kriterijima, nego po višem principu povijesno-kulturnog poziva naroda, koji je „karakteriziran jezikom“. Jezička razlika i podjela na narode djelo su ljudskog duha. Jezik i nacija uzajamno se podupiru i razjašnjavaju, jer ih pogoni ista snaga oblikovalackog duha. Jezik se „najtananim nitima svoga korijenja spaja sa snagom nacionalnog duha; što je jači uticaj duha na jezik, to je zakonomjernije i bogatije njegovo razviće. U cijelom svom unutrašnjem sklopu, on je samo proizvod jezičke svijesti nacije; na glavna pitanja o načelima i unutrašnjem životu jezika (...) uopšte se ne može smisljeno odgovoriti bez uzdizanja do stanovišta duhovne sile i nacionalne samobitnosti“.⁴⁰

6. Jezičko viđenje svijeta

Pitanje o odnosu jezika i zbiljnosti Humbolt je filozofsko-lingvistički riješio koncepcijom koja se obično označava kao *jezički idealizam* (njem. Sprachlicher Idealismus) ili *lingvistički idealizam* (njem. Linguistischer Idealismus; eng. linguistic idealism). Ona je u protivstavu prema tzv. lingvističkom realizmu. Po realističkom shvatanju, jezik ne konstituira zbiljnost, nego se odnosi na zbiljnost koja već postoji. Jezički izrazi su samo pisani ili glasovni znaci opaženih predmeta. Po lingvističkom idealizmu, teško je zamisliti zbiljnost koja egzistira nezavisno od jezika. Jezik je duhovna snaga koja sukonstituira zbiljnost.

³⁷ ibid., § 10.

³⁸ ibid., § 14.

³⁹ U literaturi o Humboltu različito se tumači njegov pojam „jezičke svijesti“. Po jednom shvatanju, stvoren je u analogiji prema kantovskom pojmu *sensus communis* (Trabant, Di Cesare). Po drugom, „jezička svijest“ je snaga uobrazilje (Einbildungskraft) koja je djelatna u jeziku. Po trećem, Humbolt uvijek govori o jezičkoj svijesti nacije (Di Cesare, Stetter). Po četvrtom, za razvijanje jezičke svijesti neophodan je razvoj, odnosno preuzimanje sistema abecede (Trabant). Po petom, jezička svijest je drugačija formulacija pojma „unutrašnja forma jezika“ (Mattson); Vidi: Humboldt, ibid., § 2.

⁴⁰ ibid.

Humbolt je od Aristotela preuzeo razliku između pojmova *ergon* (učinak djelatnosti) i *energeia* (djelatnost) te je primijenio na određenje jezika, konkretno, na pitanje o odnosu jezika i zbiljnosti kao tvorevine i tvorenja. Statičko stanje jezika izražava se pojmom *ergon*. Ono pretpostavlja pred-jezički oblikovana zbiljnost, dok jezik dolazi tek kada je već postignut i učvršćen pogled na svijet njegovog govornika. Ta konstelacija uređuje i određuje upotrebu jezika. Stavom o *energeičkoj* biti jezika Humbolt odbija statičko shvatanje jezika. Ujedno uspostavlja novi pogled na bit jezika kao dinamičku, djelatnu i tvoračku bit. Jezik je duhovna produktivna djelatnost.⁴¹ Do te odredbe jezika Humbolt je došao tragom filozofije njemačkog idealizma. U njoj je slobodna produktivna ljudska djelatnost postavljena kao središte teorijskog, praktičkog i poietičkog držanja čovjeka. Humbolt je tu ideju primijenio na poimanje jezika, shvatajući da pojmovi o stvarima ne mogu biti formirani bez jezika. Ljudsko shvatanje zbiljnosti u bitnom zavisi od jezika. Spoznaja nije prosto odražavanje zbiljnosti (u smislu *Spiegel-Theorie*) te ni jezik nije ono što dolazi na gotovu zbiljnost. Ona se predmetno i spoznajno može oblikovati (spoznavati) tek jezikom,⁴² jer se sukonstituira u jezičkim aktima. Po Humboltu, jezičke kategorije (morfologija, sintaksa i semantika) oblikuju „jezičko viđenje svijeta“ (*Weltansicht*).⁴³

U fragmentima iz 1801. godine Humbolt je izložio tezu da različiti jezici nijesu različita zvukovna označavanja istog predmeta, nego njegova „različita viđenja“. Eksplikaciju te misli dao je u izveštaju 1820. godine pred Berlinskom akademijom pod naslovom *O uporednom izučavanju jezika*. Ono se smatra njegovim najznačajnijim filozofsko-lingvističkim djelom. Ideja jedinstva duha i jezika implicira da jezik posедуje određeno „jezičko viđenje svijeta“ (*sprachliche Weltansicht*).⁴⁴ Humbolt ga rjeđe određuje kao jezički „pogled na svijet“ (*Weltanschauung*): „U svakom jeziku leži svojevršno viđenje svijeta“.⁴⁵ Različiti jezici su različita viđenja svijeta! Različitost jezika

⁴¹ „Die Sprache in ihrem wirklichen Wesen aufgefaßt, ist etwas beständig und in jedem Augenblicke Vorübergehendes. Selbst ihre Erhaltung durch die Schrift ist immer nur eine unvollständige, mumienartige Aufbewahrung, die es doch erst wieder bedarf, daß man dabei den lebendigen Vortrag zu versinnlichen sucht. Sie selbst ist kein Werk (Ergon), sondern eine Tätigkeit (Energeia). Ihre wahre Definition kann daher nur eine genetische sein. Sie ist nämlich die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den artikulierten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen. Unmittelbar und streng genommen, ist dies die Definition des jedesmaligen Sprechens; aber im wahren und wesentlichen Sinne kann man auch nur gleichsam die Totalität dieses Sprechens als Sprache ansehen“ (Wilhelm von Humboldt: *Schriften zur Sprache*, Stuttgart 2007, S. 36).

⁴² O tome šire: Peter Prechtl, *Sprachphilosophie*, Stuttgart 1999, S. 52.

⁴³ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium...*, ibid. § 20.

⁴⁴ Humboltov izraz *sprachliche Weltansicht* primjerenije je prevesti kao *jezičko viđenje svijeta*, nego kao *jezički pogled na svijet*.

⁴⁵ ibid. § 20.

„nije u zvucima i znacima, nego je različitost samih viđenja svijeta. U tome je sadržan osnov i potonja svrha istraživanja jezika“.⁴⁶ Pojam viđenja svijeta označava sagledavanje svijeta s određene strane. On implicira postojanje mnogih drugih jednako mogućih viđenja. Svaki jezik je izraz određenog viđenja svijeta. Od toga se izraza čovjek ne može osloboditi da bi svijet sagledao sa svih strana, nego ostaje vezan uz određenu perspektivu. Jezici su različiti putevi ostvarivanja opšteg ljudskog zadatka „preokretanja svijeta u misli“ (Verwandlung der Welt in Gedanken).

Spoznavanje zbiljnosti je izvorna funkcija jezika. Jezik je temeljni oblik spoznajne djelatnosti čovjeka: „Stvaranje jezika je uslovljeno unutrašnjom potrebom čovječanstva. Jezik nije naprosto spoljašnje sredstvo opštenja ljudi, održavanja društvenih veza, nego je usidren u samoj prirodi čovjeka i nužan za razvitak njegovih duhovnih snaga i formiranje viđenja svijeta, što čovjek može postići samo onda kad svoje mišljenje dovede u vezu s društvenim mišljenjem“.⁴⁷ Jezik je *medium* u kome se stvari unutrašnjeg i spoljašnjeg svijeta mogu susresti. On posreduje pristup stvarima. Ono što čovjek na njima spoznaje, načelno je već određeno i vođeno putem predrazumijevanja koje je dato u jeziku. Čovjek se toga vođenja ne može osloboditi: „Čovjek živi s predmetima (...) isključivo onako kako ih jezik njemu dovodi“. I dalje: „Čovjek misli, oseća i živi samo u jeziku“.⁴⁸

Humbolt se suprotstavlja dominantnim shvatanjima svoga vremena o biti i funkciji jezika. Rasprostranjene definicije jezika (npr. jezik kao „znakovni sistem“ etc.) treba pretumačiti. One upućuju na instrumentalni karakter jezika, na njegovu „upotrebljivost“ kao sredstva za označavanje gotovih misli radi komunikacije. Određivanje riječi kao znakova (Zeichen) je „ispravno do određenog stupnja“. Kada postane vladajućim u redukcionističkom razumijevanju biti jezika, ono se preokreće u „krajnje lažnu predstavu“, jer ubija izvorni živi duhovni karakter jezika! Shvatanje jezika kao *znakovnog sistema* ima granicu: „Riječ je doista znak koji se koristi umjesto stvari ili pojma. Međutim, načinom izgradnje i djelovanjem riječ je osobena i samostalna bit, individualnost. Zbir svih riječi – jezik – svijet je koji leži između svijeta spoljašnjih pojava i unutrašnjeg svijeta čovjeka“.⁴⁹ Jezik je *međusvijet*. Riječ je znak posebnog pojma. Stvaranje jezika ne počinje tako što se spoljašnji predmeti

⁴⁶ ibid. § 21.

⁴⁷ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, ibid. § 5.

⁴⁸ W. v. Humboldt, *Über den Nationalcharakter der Sprachen*, In: Werke in fünf Bänden, Band III. Schriften zur Sprachphilosophie. Hg. Von Andreas Flitner und Klaus Giel. Cotta Verlag, Stuttgart 1963, S. 64–81: „Der Mensch lebt mit den Gegenständen... ausschließlich so, wie die Sprache sie ihm zuführt“; „Der Mensch denkt, fühlt und lebt allein in der Sprache“.

⁴⁹ W. v. Humboldt, *Latium und Hellas oder Betrachtungen über das classische Alterthum* (1806. (Fragment), Henricus-Edition Klassik, 03/2012.

označavaju riječima. Da bi riječ postala riječ, mora činiti dvojako jedinstvo zvuka i pojma: „Ljudi se uzajamno razumiju ne zato što prenose sašesedniku znake predmeta, takođe ne ni što uzajamno prilagođavaju jedni drugima tačno i puno reproduciranje identičnih pojmova, nego zato što uzajamno utiču jednom te istom karikom čulnih predstava i unutrašnjih pojmova, dodiruju istim tasterima instrumenata svoga duha, zahvaljujući čemu kod svakoga blješte u svijesti odgovarajući, ali ne i identični smislovi”.⁵⁰

Humbolt odbija shvatanje jezika kao *nomenklature*. Jezik nije niz gotovih etiketa o predmetima koji su ranije dati. Nije ni prosta *vokalizacija* (Stimmgebung). Razvijajući ideju „jezičkog viđenja svijeta“, Humbolt jezik određuje kao *međusvijet* (Zwischenwelt). On se nalazi između ljudi (naroda) i objektivne zbiljnosti: „Svaki jezik opisuje krug oko naroda kome pripada”.⁵¹ Jezik stupa između čovjeka i prirode. Ljudski odnos prema spoljašnjem svijetu nije uslovljen svojstvima njegovih pojava i predmeta, nego jezikom. Jezik primarno ne saopštava kako se nazivaju predmeti, nego kako su nam oni dati, štaviše, kako ih jezički sukonstituiramo. U sklopu kritike jezika kao spoljašnjeg sredstva, on ističe da je jezik kao „međusvijet“ zapravo „istinski svijet“ (wahre Welt).⁵² Riječ „među“ u ovoj pojmovnoj strukturi nije prostorno određenje. Ona upućuje na jezik kao povijesno učvršćeni sistem značenja. Njime se zbiljnost koja postoji izvan jezika preoblikuje u spoznajni objekt. *In genere*, Humbolt u propitivanju biti jezika odbija naivno-realistički filozofski nazor, pokazujući da predmetni svijet ne postoji neposredno niti mu čovjek pristupa kao takvom. Da bi svijet spoznao, čovjek ga mora moći posredovati jezičkom djelatnošću! Humbolt se u tom nazoru približava Hegelu.

Jezikom se izražava čovjekov odnos prema supstancijalitetu zbiljnosti, posebno odnos prema ljudskoj pragmatici koju određuju potrebe i interesi ljudi, što se u različitim jezicima pokazuje u semantičkim razlikama. Semantika tzv. „prirodnog jezika“ do određenog stepena usmjerava iskaze o stvarima i pojavama, akte označavanja i govorne komunikacije. Socijalna priroda jezičkih kolektiviteta producira pretpostavke na kojima se pojedinci uključuju u jedinstveni proces jezičkog razumijevanja svijeta. Humbolt baca novo svijetlo na socijalni karakter jezika. Njegova je bit u jezičkoj komunikaciji na temelju ideje o nužnosti konzistencije, kao osnove govornog procesa, koja nije u napetom odnosu s individualnom slobodom, nego se one podrazumijevanju. Jezik ne nastaje tek radi neposrednih pragmatičkih potreba ljudi. Uvriježeno je mišljenje da prvobitni jezik ima malo riječi. Humbolt smatra da za nastanak jezika nije presudna potreba uzajamne pomoći ljudi, nego „iskon-

⁵⁰ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, *ibid.*, § 2.

⁵¹ *ibid.*

⁵² *ibid.*

ski poziv čovjeka za slobodno opštenje sa sličnima“. Taj se stav najjasnije može eksplicirati u pitanju o odnosu determinanti jezika čovjeka i „jezika“ životinja. Signalna komunikacija životinja biološki je determinirana. Odvija se u zatvorenom krugu okoline (Umwelt). U njoj su životinje prostorno-vremenski vezane. Djelatnost ljudskog jezika prostire se na beskonačni svijet (Welt). Ona izlazi iz konačnosti ljudske zbiljnosti, jer se individua uključuje u kulturno-povijesni život svoga jezičkog kolektiva. Razvitak jezika kod dece pokazuje da se jezikom ovladava znatno prije razvitka akata svijesti. U tom se ovladavanju usvaja i generalni način opštenja s predmetima koji je do izvjesne mjere određen tradicijom jezika. Svaki jezik čini „tkaninu satkanu od pojmova i predstava nekog dijela čovječanstva; i samo zato što na strani jezik u manjoj ili većoj mjeri prenosimo svoje vlastito poimanje svijeta i svoje vlastito jezičko gledanje, ne osećamo s punom jasnoćom rezultate toga procesa“. ⁵³ U područjima materijalne kulture i tehnike jezik nije samo proizvođač ili isporučitelj gotovih etiketa stvari i pojava.

Humboltovu tezu o „jezičkom pogledu na svijet“ pojedini lingvisti kritikuju zbog zastupanja jezičkog determinizma. Hipoteza o „lingvističkoj relativnosti“ (Sepir, Volt) otvorila je pitanje da li mnoštvo jezičkih viđenja svijeta uslovljava relativizaciju svijeta. Humbolt je anticipirao problem sadržan u tom pitanju: „Subjektivnost posebne individue se povlači pred subjektivnošću naroda“ sačinjenog od „prijethodnih i sadašnjih pokoljenja“, a „subjektivnost naroda je subjektivnost čovječanstva“. Ona čini „duboku unutrašnju vezu svih jezika“ koja je nužni uslov ne samo prevladavanja subjektivne jednostranosti svakoga posebnog jezika, nego i postizanja objektivne istine naporima cijelog čovječanstva: „Jezici nijesu toliko sredstvo izražavanja već poznate istine, nego više od toga sredstvo otkrivanja ranije nepoznatih. Ukupnost spoznatoga, kao cjelina koju treba da obradi ljudska misao, leži među svim jezicima i nezavisna je od njih. Čovjek se ne može približiti toj čisto objektivnoj sferi drugačije nego samo subjektivnim putem“. ⁵⁴ Subjektivnost za Humbolt ne znači relativizam. Naprotiv, jezik je „veliko sredstvo preoblikovanja subjektivnog u objektivno, koji prelazi od uvijek ograničenog individualnog prema sveobuhvatnom bitku“. ⁵⁵

⁵³ ibid.

⁵⁴ *Über das vergleichende Sprachstudium ...*, ibid., § 22.

⁵⁵ ibid. § 2o.

7. Unutrašnja forma jezika

U Humboltovoj filozofsko-jezičkoj i lingvističkoj teoriji visoko značenje ima pojam *unutrašnje forme jezika* (innere Sprachform).⁵⁶ Jezik čini mnoštvo elemenata, „riječi, pravila, svemogućih analogija i izuzetaka svake vrste“.⁵⁷ Kako dokučiti i klasificirati to haotično mnoštvo jezičkih pojava? Jedini način je da se cjelina sadržaja jezika shvati izvođenjem iz jedinstva ljudskog duha. Ne može se to postići komparacijom pojedinih jezičkih porodica. Mjesto svakoga jezika u tipologiji jezika može se pronaći samo traženjem za „zajedničkim izvorisjem posebnih osobnosti i sjedinjavanjem izoliranih crta u jedinstvenu organsku cjelinu“.⁵⁸ Treba dokučiti „formu svakoga jezika i tim putem odrediti način kojim jezici rješavaju glavni zadatak svakoga stvaranja jezika“.⁵⁹

Šta je unutrašnja forma jezika? Eksplicitnu definiciju toga pojma Humbolt nije dao, što je pokrenulo sporove o njegovom značenju koji traju do danas.⁶⁰ Najuputnije je slijediti iskaze samoga Humbolta: „Jezik se ne smije posmatrati kao gotovi produkt (Erzeugtes), nego kao tvorački proces (Erzeugung). Treba apstrahirati od toga da on funkcionira za označavanje predmeta i kao sredstvo opštenja, i zajedno s tim s velikom pažnjom se odnositi prema njegovoj tijesnoj vezi s unutrašnjom duhovnom djelatnošću i s činjenicom uzajamnog uticaja te dvije pojave“.⁶¹ Do pojma forme jezika ne dolazi se ana-

⁵⁶ Pojam „unutrašnja forma“ ima dugu povijest. Šeftsberi govori o „formi usmjerenoj u unutrašnjost“ (inwald) djela umjetnosti. Na jezik ga primjenjuje Džejs Haris. Njegovi radovi bili su poznati Hamanu i Herderu, preko njih i Humboltu. No, sudbina ovome pojmu dodijelila da postane „pojam-kameleon“.

⁵⁷ W. v. Humboldt, *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues...*, ibid. § 11.

⁵⁸ ibid.

⁵⁹ ibid.

⁶⁰ Njemački filolog Porcig (Walter Porzig) u djelima „Pojam unutrašnje forme jezika“ (1920) i „Jezička forma i značenje“ (1928) dao je prikaz aktualnih teorija o unutrašnjoj formi jezika. S pozitivističkog stanovišta ona je ignorisana. Po psihološkoj interpretaciji, unutrašnja forma jezika je psihički proces koji određuje spoljašnju formu govorenja (V.Vunt). Po fenomenološkom tumačenju, ona se bazira na odnosima „čistih“ značenja, tj. reproduciranja „idealne“ sadržaje putem jezika (Huserl). Shvatanje Antona Martija, švajcarskog lingviste, odnosi se na princip izbora konkretnih jezičkih sredstava koja treba da budu korišćena za prenošenje podrazumijevanog smisla. Njemački lingvista Leo Vajsberger tumači je u smislu pojmovnih i sintaktičkih mogućnosti ovoga ili onoga jezika, koje su ključ ocjenjivanja svega što se misli i izražava u datom jeziku. Noam Čovski govori o mogućoj vezi unutrašnje forme jezika s „dubinskom strukturom“. On predlaže da se njegovi pojmovi „dubinska struktura“ i „površinska struktura“ uzmu kao korespondentni „unutrašnjoj formi“ i „spoljašnjoj formi“ jezika. Tu ideju će odbaciti E. Košeriu u djelu *Semantika, unutrašnja forma jezika i dubinska struktura* (Tibingen, 1969).

⁶¹ Humboldt, ibid. § 11.

lizom jezika uopšte ni porodica jezika ni dijalekata, nego traženjem onoga duhovnog koje formira svaki jezik u njegovoj konkretnosti i posebnosti.

Formu jezika treba razumjeti iz odnosa s pojmom duha. Humbolt niđe ne daje ni potpunu odredbu duha. Njegovi iskazi o duhu donekle su srodni Hegelovim. No, Hegel je pojam duha postavio kao centralnu ontološku, antropološku, gnoseološku, kao i filozofsko-lingvističku kategoriju. U toj moćnoj filozofskoj strategiji jeziku je dao određenje „mediuma duha“ kao načina na koji se duh *manifestira jezikom. Izgovaranjem sebe, duh zna za sebe kao duh.* To je najviša odredba duha! Hegel svakom svojom napisanom stranicom *in vivo* pokazuje *jezik kao djelatnost duha*, dok Humbolt postulira stav o jeziku kao djelatnosti duha! Ta golema razlika među njima dolazi od toga što Humbolt ne posjeduje Hegelovo spekulativno umijeće filozofskog mišljenja. U kolebanju između filozofskog i znanstvenog mišljenja, ostaje on na proklamaciji jezika kao *djelatnosti duha*. Po sebi, i to je velika i važna odredba! *In potentio*, ona je superiorna svim potonjim lingvističkim odredbama jezika! Međutim, u pokušajima određivanja *duha*, Humbolt ostaje na odredbi *djelatnosti*. Duh „može misliti samo u djelatnosti i kao djelatnost“. Izostaje filozofsko pitanje u kakvom odnosu su pojmovi *duha* i *djelatnosti*. Humbolt ide u drugom, znanstvenom smjeru u namjeri da pojača snagu stava o jeziku kao djelatnosti duha. Tako dospijeva do genetičkog određenja jezika. Njime se, znatno prije De Sosira, mogu eksplicirati jedinstvo i razlika *jezika* i *govora*! Humbolt govor razumije kao živu energieičku manifestaciju jezika, a jezik kao „cjelinu akata govorne djelatnosti“.

Genetičko određenje jezika otvara novu aporiju između onoga što je u njemu postojano i promjenljivo: „Pošto svaki jezik nasljeđuje materijal iz perioda pred-povijesti koji su nam nedostupni, duhovna djelatnost usmjerena na izražavanje misli ima posla s gotovim materijalom: ona ne stvara, nego preoblikuje“.⁶² Ta djelatnost je „postojana i jedinstvena“. Potiče iz iste duhovne snage koja ima samo relativne modifikacije. Cilj joj je uzajamnost razumijevanja koja se postiže uzajamnošću istoga načina govora sagovornika. Ako je jezik djelo duha, ako kao konkretni jezik ima jedinstveni izvor, onda on u nasljeđe daje ne samo jezički materijal (leksiku, gramatiku etc.), nego ponajprije „duhovnu nastrojenost“ govornika istoga jezika! Upravo to je forma jezika: „Formu jezika čini ono postojano i jedinstveno u toj djelatnosti duha koje uzdiže artikulirani zvuk do izražavanja misli, uzeto u cjelini svojih veza i sistematičnosti“.⁶³ U njemačkoj školskoj lingvističkoj tradiciji uobičajeno je da se Humboltov pojam unutrašnje forme jezika (*innere Sprachform*) poistovjećuje

⁶² ibid. §12.

⁶³ ibid.

s pojmom viđenja svijeta (Weltansicht), a da se razlikuje od spoljašnje materijalno realizirane forme jezika (äußeren, materiell realisierten Sprachform). No, forma jezika je ono što omogućava jezičko viđenje svijeta i opredmećuje se u njemu. Ima smisla praviti razliku između unutrašnje forme jezika kao *izvorne* formativne jezičke moći duha i njenih *izvedenih* oblika konkretnog jezičkog opredmećenja.

Da li je forma jezika „naučna apstrakcija“, odnosno „produkt uma koji nema realno postojanje“? Nije ni jedno ni drugo. Humbolt ovde rješava dva kapitalna problema. Prvo, želi naći objašnjenje biti *artikulacije* kao rodnog mjesta jezika kao govora. Nalazi ga u duhovnoj moći koja životinjsko glaskanje preoblikuje u ljudski glas, tj. govor, kojim se artikulirani zvuk diže do izraza misli. Ta moć raščlanjuje besformnu supstanciju zvuka, formira artikulirani zvuk i pretvara ga u pojam. Napokon, ona pojmove sjedinjava u jedinstvenu cjelinu u kojoj ostvaruje njihovo potpuno prožimanje. Drugo, Humbolt traži objašnjenje kako artikulacijsko dizanje zvuka do misli kao individualni čin ujedno postaje i intersubjektivni čin. Oba zadatka rješava stavom da je forma jezika „individualni poriv (Drang) pomoću koga ovaj ili onaj narod u jeziku ovaploćuje svoje misli i ošecanja“. Taj poriv je „životan i jedinstven“. Njegovu izvornu „jedinstvenu cjelovitost“ nije znanstveno moguće opservirati *in statu nascendi*, nego samo u konkretnim pojedinačnim pojavama.⁶⁴

Deskripcija pojma forma jezika – u kojoj su na djelu pojmovi inteligencije i poriva – odavno navodi Humboltove kritičare na pitanje da li forma jezika ima *logičko* ili *psihološko* određenje. Neki od njih pojam „unutrašnje forme“ smatraju izrazom „čisto intelektualnog dijela u jeziku“. Humbolt kaže da forma jezika nije izvanjezička, nego je imanentna jeziku: „Jezik zapravo čini ta u cjelini unutrašnja i čisto intelektualna strana“.⁶⁵ Označavanje predmeta riječima nije izolirani akt stvaranja riječi, nego je dio jedinstvenog procesa jezičkog stvaranja: „Uistinu, jezik nam ne predstavlja same predmete, nego uvijek samo pojmove o njima, koji su samostalno obrazovani od duha u procesu jezičkog stvaranja“.⁶⁶ Riječ nije ekvivalentna predmetu, nego „njegovom shvatanju (Auffassung) u aktu jezičkog stvaranja (Spracherzeugung)“. „Unutrašnja forma“ nije samo logička ni samo psihološka karakteristika. Ona upućuje na cjelinu funkcija ljudskog duha i njihov uzajamni odnos koji se objektivira u tvorenju jezika. Određenjem jezika kao duhovne djelatnosti Humbolt upućuje na ono duhovno u kome u izvornom jedinstvu prebivaju intelektualno i psihičko. Forma jezika drži njihovo jedinstvo, baš kao što se „jedinstvenost

⁶⁴ ibid.

⁶⁵ ibid.

⁶⁶ ibid.

neke fizionomije sastoji u cjelokupnosti svih crta“.⁶⁷ Formu jezika ne treba miješati s pojmom gramatičke forme: „Pojam forme jezika izvodi daleko preko granica pravila tvorbe izraza i tvorbe riječi, ako se pod njima razumije primjena izvjesnih opštih logičkih kategorija djelanja, djelujućega, supstancije, svojstva etc. u korijenu i osnovama. Faktičko oblikovanje osnova samo po sebi treba da se objasni formom jezika, jer bez primjene toga pojma ostaje izvan određenja i sama bit jezika“.⁶⁸

Veživanje pojma *forme s jezikom* – prema Aristotelovoj paradigmi odnosa *forme* (morphe) i *tvari* (hyle) – implicira polaganje računa o onome što bi se moglo odrediti kao *materija jezika*. U jeziku se razlikuju materija i forma kao spoljašnja (zvukovna i gramatička) i unutrašnja (sadržinska) forma. Humbolt razlikuje spoljašnju i unutrašnju formu. Spoljašnja forma je zvučna forma. Ona čini spoljašnji materijalni aspekt. Unutrašnja forma je formalna organizacija logičko-psihičke supstancije koja čini *idealitet jezika*. Spoljašnja forma je takva struktura u kojoj svaki posebni element postoji zahvaljujući drugome, što je analogno savremenom poimanju jezika kao sistema. Jezik je jedinstvo materijalnog i idealnog. Humbolt kaže: „Zbiljska je materija jezika, s jedne strane, zvuk uopšte, a s druge – ukupnost čulnih utisaka i nenamjernih kretanja duha koji prijethe obrazovanju pojmova, koje se događa pomoću jezika“.⁶⁹ U jeziku ne može postojati „neformirana materija“. U njemu je „sve usmjereno na ostvarivanje određenih ciljeva, upravo – na izražavanje misli, pri čemu taj rad počinje već od njegovog prvog elementa – artikuliranog zvuka, koji postaje artikuliranim upravo zahvaljujući tome što dobiva formu“. Unutrašnja forma jezika specifična je za dati jezik kao način objedinjavanja zvučnog materijala i psihičkog sadržaja, „duha naroda“. Izučavanje forme jezika daje mogućnost da se utvrdi kako se izražava pogled na svijet naroda i kako se jezici uzajamno razlikuju. Forma jezika je jezik u cjelini, uključujući gramatičke načine izražavanja, fonetiku i leksiku. Dokučivanje forme jezika ne može se odvijati deduktivnim putem logičkih rasuđivanja o ograničenom broju srodnih jezika, nego poređenjem formi različitih jezika – koji su srodni ili nesrodni – kako bi se prodrlo u prirodu jezika.

U cjelini, „forma jezika je sinteza posebnih elemenata jezika i to elementa koji su u duhovnom jedinstvu“. Čini je cjelina svih jezičkih elemenata, kako u njihovoj individualnoj upotrebi, tako i u društveno stabiliziranom korišćenju jezika. Svi specifično jezički elementi ulaze u unutrašnju formu, ne kao izolovani fakti, nego tako što obrazuju određenju cjelinu. Ona je postojani i jedinstveni princip stvaralačke djelatnosti duha. U cjelini svojih sistemskih

⁶⁷ ibid.

⁶⁸ ibid.

⁶⁹ ibid.

veza, ona je individualni proizvod datoda naroda. Svaki jezik počiva na takvom, sebi imanentnom, jedinstvu. Svaki jezik ima svoju unutrašnju formu. Pomoću toga jedinstva narod preuzima jezik iz nasljeđa. Znanstvena spoznaja jednoga jezika je realna spoznaja jedinstva po kome on postoji i traje. Ono čini identitet jednoga jezika. Različiti jezici pripadaju nekoj jezičkoj porodici po srodnosti njihovih formi, koja dolazi od neke opštije forme jezika. Napokon, ako čovječanstvo – iako razdijeljeno na mnoštvo naroda – ipak čini jedinstveni pojam, te ako je jezik kao takav razdijeljen na mnoštvo jezika ovoga svijeta, onda se može pretpostaviti i da se „na jednu formu svode forme svih jezika, ako je riječ o opštim crtama“.⁷⁰ Humbolt zaključuje da je odista čudeno kako se u jeziku susreću ono individualno i opšte, čak „da cijeli ljudski rod govori jednim jezikom i da svaki čovjek poseduje svoj jezik“.⁷¹ Svaki je jezik jedinstven po svojoj formi i sadržaju. U sadržaju svakoga jezika razlikuju se ono idiomatsko (idioetničko) i univerzalno. On ih razgraničava drugačije od Harisa. „Opštu srodnost“ jezika, tj. njihovu tipološku bliskost shvata kao „identitet ciljeva i sredstava“. Ono univerzalno u jeziku je osnova sposobnosti mnogojezičnosti, mogućnosti adekvatnog prevođenja s jezika na jezik.

Svi tipovi jezika su ravnopravni i nijedan on njih ne može se smatrati izvornijim!

Citirana literatura:

- Johan Georg Haman: *Sokratische Denkwürdigkeiten*, 1759.
- Johan Georg Haman: *Kreuzzüge des Philologen*, 1762.
- Johan Georg Haman: *Metakritik über den Purismus der Vernunft*, 1784.
- Johan Georg Haman: *Des Ritters v. Rosencreuz letzte Willensmeynung über den göttl. u. menschl. Ursprung der Sprache*, 1772.
- Johan Gotfrid Herder: *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, 1772.
- Otto Friedrich Bollnow: *Wilhelm von Humboldts Sprachphilosophie*, Zeitschrift für Deutsche Bildung, 14. Jg. 1938.
- Peter Prechtel: *Sprachphilosophie*, Stuttgart, 1999.
- Wilhelm von Humboldt: *Über die Verschiedenheit menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* (O različitosti gradnje ljudskih jezika i njenom uticaju na duhovni razvitak čovječanstva; Predgovor trotomnom djelu O jeziku kavi na ostrvu Javi, 1830–35), Königlichem Akademie der Wissenschaften, Berlin 1836.
- Wilhelm von Humboldt: *Schriften zur Sprache*, Stuttgart, 2007.

---

⁷⁰ ibid.

⁷¹ ibid.

- W. von Humboldt: *Über den Nationalcharakter der Sprachen*, In: Werke in fünf Bänden, Band III. Schriften zur Sprachphilosophie. Hg. Von Andreas Flitner und Klaus Giel. Cotta Verlag, Stuttgart, 1963.
- W. von Humboldt, *Latium und Hellas oder Betrachtungen über das classische Alterthum* (1806. (Fragment), Henricus-Edition Klassik, 03/2012.
- W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* (O uporednom izučavanju jezika primijenjenom na različite epohe njegovog razvitka), 1820), Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus den Jahren 1820–1821, Berlin 1922.

Milenko A. PEROVIĆ

HUMBOLDT'S FOUNDATION OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE (Part II)

The time of the late Enlightenment, Sturm und Drang movement and philosophy of German idealism brought the need for philosophical reflection on essence and origin of language. Language became an important philosophical issue for Wilhelm von Humboldt. He showed that the language issue required a research of its anthropological essence. Furthermore, it opened a number of questions that make Humboldt's philosophy of language: the relationship between language and thinking, understanding language as a system, organ, organism and activity, the relationship of language and "Volksgeist", problem of "language and world view", determining the "inner form of language". The author of the present paper discusses the above issues in separate thematic sections.

Key words: *Wilhelm von Humboldt, language, philosophy of language, comparative linguistics, inner form of language*

UDK 811.163.4'367.634(497.16)

Izvorni naučni rad

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

**FUNKCIONALNI I ZNAČENJSKI ASPEKTI UPOTREBE
VEZNIKA *TE* I *ĐE* (*GDJE*) U CRNOGORSKIM TEKSTOVIMA
XIX VIJEKA I POČETKA XX VIJEKA**

U radu ćemo se baviti proučavanjem rečeničnih konteksta u kojima se u crnogorskim tekstovima devetnaestog vijeka (prije svega druge polovine devetnaestog vijeka) i početka dvadesetog vijeka upotrebljavaju veznici **te** i **đe** (**gdje**). Akcenat ćemo staviti na one funkcionalne i značenjske aspekte upotrebe ovih veznika koji, s jedne strane, predstavljaju razliku u odnosu na upotrebu ovih vezničkih jedinica u savremenim crnogorskim govorima, a, s druge, na pokušaj objašnjenja **razloga** upotrebe ovih veznika u određenim rečeničnim kontekstima – upotrebe koja je bila konstatovana u brojnim ranijim radovima, koja je živa i u savremenom jeziku, ali za koju se nije pokušalo naći adekvatno lingvističko objašnjenje. U radu ćemo koristiti građu iz nekoliko funkcionalnih stilova – administrativno-pravnog, publicističkog i poetskog.

Ključne riječi: *veznici, te, gdje (đe), sintaksa, semantika, klauza, rečenica, relativna rečenica, sastavnost, devetnaesti vijek, dvadeseti vijek*

Cjelovito i temeljno izučavanje crnogorskoga jezika (druge polovine) devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka dugo je bilo praktično onemogućeno zbog nedostatnosti korpusa. Lingvisti su uglavnom raspolagali korpusom sastavljenim od tekstova književnoumjetničkoga stila, i tek sporadičnim tekstovima nekog drugog funkcionalnog stila. U zadnjih dvadesetak godina situacija se po tom pitanju bitno izmijenila i popravila, budući da je publikovana značajna građa koja se tiče i drugih funkcionalnih stilova crnogorskoga jezika tog perioda – prije svega administrativno-pravnog i publicističkog stila – što je stvorilo solidnu osnovu za detaljnu deskripciju i eksplanaciju jezičkih fakata crnogorskoga jezika toga perioda. Mi ćemo se u ovom radu pozabaviti semantičko-funkcionalnim aspektima upotrebe veznika **te** i **đe** (**gdje**)

u crnogorskim tekstovima (druge polovine) devetnaestoga vijeka i početka dvadesetoga vijeka. Drugim riječima, pokušaćemo odrediti sveukupnost rečeničnih konteksta u kojima se upotrebljavaju ove vezničke jedinice. Bitna komponenta našega rada biće takođe i unutarjezična komparativna perspektiva – osvrtna na upotrebu tih veznika u devetnaestom vijeku i početkom dvadesetoga vijeka u poređenju sa stanjem po tom pitanju u savremenom jeziku. Deskripciju i eksplanaciju jezičkih fakata baziraćemo na korpusu koji čine tekstovi različitih funkcionalnih stilova: „Zbornik dokumenata Ministarstva finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore 1879–1915“ (CID, Podgorica 2005), Ilija Plamenac – „Memoari“ (CID, Podgorica 2004), Gavro Vuković – „Memoari, knjiga 2“ (Obod, Cetinje; Pobjeda, Titograd 1985.), Petar II Petrović Njegoš – „Šćepan Mali“ (Prosveta, Beograd 1952).

Razmatranje upotrebe veznika **te** u crnogorskim tekstovima (druge polovine) devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka korisno je započeti jednim zapažanjem I. Pranjkovića o upotrebi toga veznika u savremenome hrvatskom (bosanskom/crnogorskom/srpskom) jeziku: „Veznik **te** može povezivati i elemente u vremenskoj usporednosti i elemente u sukcesivnosti. Međutim, taj veznik vrlo često služi kao rezerva (prije svega) vezniku **i**, tj. upotrebljava se zato da se veznik **i** ne bi prečesto ponavljao“ (Pranjković, 1984: 54). Nešto prije I. Pranjkovića srpski lingvist J. Kašić konstatovao je da veznik **te** u (tadašnjoj) istočnoj varijanti hrvatskoga ili srpskoga jezika dolazi samo u onoj funkciji u kojoj i veznik **pa**, tj. da se upotrebljava samo onda kad su klauze u sukcesivnom odnosu (Kašić 1962–1963: 111–118). Obje ove konstatacije na izvjestan način sažimaju P. Piper i I. Klajn u *Normativnoj gramatici srpskog jezika*: „Veznik **te** ima posledično ili zaključno značenje, ali se upotrebljava znatno ređe od veznika **pa**, a obično se koristi u knjiškom izražavanju da bi se izbeglo ponavljanje veznika **pa**“ (Piper, Klajn 2013: 476). Dakle, za savremeni crnogorski književni jezik mogli bismo konstatovati upotrebu veznika **te** isključivo u okviru paratakse – u okviru jedne vrste nezavisnosloženih rečenica, a i u okviru te vrste nezavisnosloženih rečenica u semantički redukovanom kontekstu. Pitanju upotrebe veznika **te** u kontekstu posljedične semantike vratitićemo se kasnije. Starije normativne gramatike konstatuju širu upotrebu veznika **te**. Tako npr. T. Maretić u svojoj *Gramatici hrvatskoga ili srpskogaknjiževnog jezika* govori o vezniku **te** kao o vezniku sastavnih rečenica (Maretić 1963: 534–535), uzročnih rečenica (Maretić 1963: 546) i posljedičnih rečenica (Maretić 1963: 548). Za uzročne rečenice ne navodi, međutim, nijedan primjer upotrebe veznika **te**, a kad govori o vezniku **te** kao o vezniku posljedičnih rečenica upućuje na segment o tom vezniku u okviru sastavnih rečenica. Već kod Maretića se, dakle, jasno zrcali nedoumica će svrstati klauze uvedene veznikom **te** s posljedičnim smisaonim odnosom u odnosu na

prethodni rečenični sadržaj – da li u sastavne nezavisnosložene ili u posljedične zavisnosložene. Tu nedoumicu imaće kasnije i Stevanović: „Mi smo napred (u t.719a), govoreći o sastavnim naporednim rečenicama s veznikom **te**, rekli da se takve rečenice na one pored kojih stoje najčešće odnose kao posledica prema uzroku. A to znači da se u rečenicama s veznikom **te** vrlo često oseća njihov posljedični karakter. I postavlja se pitanje da li su uopšte rečenice s ovim veznikom sintaksički zavisne ili nezavisne“ (Stevanović 1974: 900). Dilemu da li **te** svrstati u veznike posljedičnih rečenica Stevanović razrješava primjenom supstitutivnoga metoda, tj. mogućnošću uzajamne supstitucije veznika **te** i **i** bez kosekvenci ili s kosekvencama po funkcionalnu prirodu iskaza: „Tamo gde se oseti ta neekvivalentnost veznika **te** s veznikom **i** imaćemo zavisan odnos rečenica – rečenice s veznikom **te** biće, tj. posljedične, i u tome će slučaju mesto **te** moći da se uzme veznik **da**. Takav svakako slučaj imamo u stihu: *Je li u ruži te tako miriše?* (B. Popović, Antologija, 163) – gde je rečenica s veznikom **te** nesumnjivo zavisna posljedična rečenica. I uopšte tamo gde je **te** zamenljivo sa **da** imamo takve rečenice, a gde je zamenljivo sa **i** – rečenice će biti u sintaksički nezavisnom odnosu, jer niti u srpskohrvatskom (bar savremenom) jeziku imamo rečenica naporednog odnosa s veznikom **da** između njih, niti se uopšte sintaksički zavisne rečenice u njemu mogu vezati veznikom **i**“ (Stevanović, 1974: 900–901). Najpotpuniju studiju o vezniku **te** u kroatistici (bosnistici, montenegristici, srbistici) napisao je hrvatski jezikoslovac Ivo Pranjković. Detaljno pretresajući razmatranja starijih gramatičara o ovom vezniku (Leskina, Musića, Maretića), Pranjković za suvremeni hrvatski standardni jezik utvrđuje „da se sve konstrukcije s konektivom **te** mogu podijeliti u tri skupine:

1. Prvoj bi pripadale strukture koje se u hrvatskome standardnom jeziku uopće ne javljaju, koje su regionalnog karaktera ili dolaze samo u starijim tekstovima, posebice iz (usmene) narodne književnosti. Takve su strukture s relativnim (npr. *To je čovjek te smo ga jučer sreli* i sl.), namjernim (npr. *Dodji te mi kažeš* i sl.) i vremenskim **te** (npr. *Kad vidje te je došao* i sl.). Osim toga, toj bi skupini pripadale i one strukture **sate** koje su (bile) posve rijetke i u jugoistočnim novoštokavskim govorima odnosno u starijim tekstovima, a to su „poredbene rečenice za izuzetnu nejednakost“ (npr. *I dijete bi uspjelo, te neće on* i sl.), rečenice u kojima **te** ima značenje izuzimanja (npr. *Kud će grom te u koprive* i sl.) te rečenice u kojima je **te** korelativno s pogodbenim **da** (npr. *Da sam znao, te bih vam rekao* i sl.).

2. Drugoj bi skupini pripadale rečenice iz Leskienove treće vrste (npr. *Dodje vrijeme te se sinovi poženiše* i sl.), zatim upitne rečenice s **te**-su-rečenicama (npr. *Što ti je te ne jedeš* i sl.) i one koje su se tumačile kao rezultat svojevrstne „semantičke kompresije“ (npr. *Reče im, te se poljube*). Za te je

strukture karakteristično da se u suvremenom standardnom jeziku susreću rijetko te da su (dijelom i zbog toga) stilski obilježene kao arhaične odnosno regionalne. Osim toga, obilježene su, po mom mišljenju, iako u nešto manjoj mjeri, i kopulativne **te**-rečenice sa značenjem istodobnosti ako se njima povezuju samo dva člana (npr. *Sjede te razgovaraju* i sl.). Naime, **te** u suvremenom hrvatskom jeziku dolazi doduše kao potpuni sinonim i za „istodobno“ **i**, ali mislim da je neobilježeno samo onda kad mu u toj funkciji služi kao „rezerva“ (npr. *Sjede i razgovaraju te se ne dosađuju* i sl.).

3. Treću skupinu čine **te**-strukture koje su u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku posve neutralne i frekventne. Osim rečenica s „rezervnim istodobnim **te**“ – ilustriranih gornjim primjerom – tu idu sve kopulativne strukture sa značenjem susljednosti (npr. *Sjeli su te razgovaraju; Ušli su, sjeli te se počeli svađati; Sjeli su, razgovarali te nakon pola sata otišli* i sl.). To značenje susljednosti može biti vrlo raznoliko, tj. može biti na različitim stupnjevima „zavisnosti“ – od obične vremenske neistodobnosti (npr. *Ustane te pozdravi* i sl.) do „pravog“ posljedičnog značenja koje je inače tipično za konsekutivne rečenice s (*tako*) *da* (npr. *Pala jekiša te /tako/ da danas ne možemo na izlet* i sl.). To međutim nikako ne znači da takvo **te** valja interpretirati kao posljedični (subordinacijski) veznik. Uostalom, i takvo je **te** zamjenjivo sa **i**, pa bi onda i takvo **i** trebalo na isti način interpretirati, a to se, koliko mi je poznato, nije nikad činilo“ (Pranjković 2002: 74–75). Kad je u pitanju **te** u rečeničnim konstrukcijama s posljedičnim značenjem, ima i drugačijih pogleda na gramatičku prirodu veznika **te** u konstrukcijama s ovim značenjem (o čemu ćemo govoriti u nastavku ovog rada). Na tragu ovih Pranjkovićevih zaključaka valja primijetiti da su upravo pojedine konstrukcije s konektivom **te** za koje Pranjković tvrdi da se „u hrvatskome jeziku uopće ne javljaju“ u crnogorskom jeziku posmatranog perioda potpuno uobičajene i frekventne. Takvo je **te** koje uvodi relativnu rečenicu. Navodimo veći broj primjera ekscerpiranih iz različitih pomenutih izvora: *Pritom ostalo se dužno zidarima, te su crkvu kartali.* (Ministarstvo finansija, 30), *...treba da plati kao drugi te trguje u toj ulici.* (Ministarstvo finansija, 41), *Sa ovim dobiva oni te ima kartu pod „Sudskom taksom“ pravo, damu se sud, oko te njegove karte zauzme...* (Ministarstvo finansija, 41), *Zbog ovog prava te je Država prisvojila bila nad špirotuoznim pičima uvidelo se je...* (Ministarstvo finansija, 50), *...upomenuti uvoz ima neka mala čast kao ule kameno (gas) i oriz te đekoi put dolazi iz Mletaka-Bojanom...* (Ministarstvo finansija, 61), *Ima još jedno 350 kućanajsiromašnjih od cijelog okruga, te nijesu platili...* (Ministarstvo finansija, 100), *...da razgledana svoj trošak neku lijepu i prostranu goru te se nalazi u Knjaževinu na njezinu sjevernu stranu...* (Ministarstvo finansija, 135), *...svaki od ovijeh, srazmjerno ralah te je kojemu taj danizmjerio...* (Ministarstvo finansija, 137),

U tome prostoru, te je dat Piperima... (Ministarstvo finansija, 147), Vaporom poslao sam 2 bačve vina Francuskog od najboljeg te sammogao ovdje naći... (Ministarstvo finansija, 158), ...možeš u svoje vrijeme poslat kojega odtijeh te će se učit u Podgoricu... (Ministarstvo finansija, 172), ...jer neke pogreške te narod čini moguse isključivo pripisati nemarnosti pojedinijeh kapetana... (Ministarstvo finansija, 221), Svakikoji bi kupio zemlju, a tako i oni te bi je prodao... (Ministarstvo finansija, 221) itd. Na jedan top bješe i gađe Đorđije Petrović... a na treći Đorđije Stefanović te je bio u vojnike austrinske kanunijer. (Plamenac, 41), Ot ovia te bjehu s Vladikom progovorit hoćase koi upomoć Vladici. (Plamenac, 43), ...a Mujaga Mušović idrugi nišicki Turci i onizi te su sepoznavali s Crnogorcima, oni su polakše hodili i pričali se. (Plamenac, 45), Oni te je bijodvanajesti s onijema Ceklinjanima te uljegoše noćno na grad Žabljački i osvojiše ga. (Plamenac, 48), ...i pogori one kuće onija te bjehu pošli u Skadar. (Plamenac, 52), ...bio sam sa onijema tesu posljedni ostavili grad... (Plamenac, 53), Ova vojska te bježi pred nama ne svrće u one kućeđe i' konaci bili... (Plamenac, 59), Ovo po Riječke nahije te bješe u Boljeviće oni bjehu svaki dan na svadbu... (Plamenac, 61), A mene odgovori da će pročitat ono pismo te sam mu predao... (Plamenac, 71), ...viđeh da možemo ono vojske turske te se biaše s Kućima dobro i' posjeć... (Plamenac, 91), ...i tako mi namjesti top blizu kule te bješe najsrednja. (Plamenac, 93), Onizi te pretekoše oni se povратиše. (Plamenac, 93), Ali ovizi te su imali braću u vojsku tursku ništanijesu za njih mislili... (Plamenac, 94), Te ja piši vojvodi Stanku Radonjiću te bješe su nekolikabataliona na Rasaninu glavicu... (Plamenac, 118) itd.... pa iznađi oko desetine te su bili u Petrovom Gradu sa vladikom našim Vasilijom. (Njegoš, 16), Čujte dobro, naša braćo draga, te ste skoro u Rusiju bili... (Njegoš, 19), ...da uhvate caramoskovskoga te dobježâ među Crnogorce... (Njegoš, 40), Će su kletve, svetinja hristjanska, tevezaše s vama od iskona da su vječni vaši prijatelji? (Njegoš, 44) Pođešto sam i ja toga gledâteje božja ruka načinila... (Njegoš, 74), Na tri starca te su kâ tri ovce... (Njegoš, 89), ...sramota je... na ovakvo narodno veselje ucvijelit najgoru sirotu, akamoli jednoga čovjeka te jenašim bio poglavarom... (Njegoš, 100), Blago vama do šest vitezovah te vodiste u boj Crnogorce... (Njegoš, 129), ...od iskona vojničkog naroda, te se rađa i mre pod oružjem... (Njegoš, 141) itd. Veznik te kao veznik relativnih rečenica u širokoj je upotrebi i u savremenim crnogorskim govori-ma. Ovdje treba reći da je veznik te jezička jedinica koja se ne uklapa u apsolutnost podjele veznih sredstava na subordinativna i koordinativna. Hrvatski jezikoslovac Luka Vukojević, kad su posljednične rečenice u pitanju, primjećuje da je „čini se (...) veznik te jedini veznik koji ima dvostruku sintaktičku narav, koji dakle može ulaziti i u nezavisnosložena i u zavisnosložena sintaktička ustrojstva“ (Vukojević 2008: 245). Postavlja se pitanje odakle upotreba

baš veznika **te** u ovom sintaktičko-semantičkom kontekstu, dakle i u kontekstu hipotaktičkih odnosa? Govoreći o konstrukciji sa veznikom **te** i zavisnom rečenicom, R. Simić i J. Jovanović konstatuju da „u (njenoj) (...) osnovi stoji tematska hijerarhija- vremenska ili logička: prva se ogleda u sukcesivnosti, odn. kontemporalnosti s tim da segment sa 'te' dolazi posle antecedentne s kojom je klauza sa veznikom 'te' povezana (...), a druga u uzročno-posledičnom odnosu, s tim da klauza sa 'te' označava posledicu (...) Hijerarhičnost stvara osećaj nekontigentnosti dvaju sadržaja“ (Simić, Jovanović 2002: 697). Relativna rečenica je, kao što je poznato, atributna rečenica – ne uvrštava se direktno u nadređenu rečenicu, nego u sintagmu nadređene rečenice kao odredba imenske riječi. Budući da između riječi ili sintagme u koju se uvrštava relativna klauza postoji, u ovom slučaju ne tematska, nego funkcionalna hijerarhičnost i odnos uzajamne povezanosti riječi ili sintagme u nadređenoj rečenici, s jedne strane, i relativne klauze kojom se toj riječi ili klauzi u nadređenoj rečenici pripisuje određena kvalifikacija, s druge, ta uzajamna povezanost može se percipirati i kao podvrsta opštije misaone kategorije sastavnosti. U crnogorskim tekstovima toga perioda, kao uostalom i u savremenom crnogorskom jeziku, nalazimo i **te** u nezavisnosloženim sastavnim rečenicama posljedične semantike: *...naređeno nije te sam preuzeo kontrolu...* (Ministarstvo finansija, 124), *...a kontrole nemamo prema čijeračuna bismo mogli saglasit, te tun mogu Državni interesi nauštrb biti...* (Ministarstvo finansija, 153), *Suviše ne naplatih ni kauciju koju imam u Beogradu od 10 hiljada dinara, a bez parničenja ne mogu je nidobiti...te prinuđen sam zamoliti g. Ministra...* (Ministarstvo finansija, 182), *Isti ne znadu govoriti srpski, doseljenici su iz raznih mjesta Turske, te nijedan nije u stanju kazati svoje prezime...* (Ministarstvo finansija, 283), *...budžet Ministarstva Finansija je u veliki deficitza ovu godinu te ja ne znam okle i kome bih uzeo novac koji tražite za nadnice stojeće vojske...* (Ministarstvo finansija, 294), *I tako zavikaše zapomoć te mi potrči što priđe mogasmo.* (Plamenac, 57), *U Boljeviće bješete godine rodilo se žita dosta, vina dosta a mesa dosta, te nijesu ništa žalili...* (Plamenac, 59), *No oni ne mogli doćnikako te se tai plan ošteti.* (Plamenac, 61), *...ali žestoka obrana bila iz zatvora te i' ne mogli ništa...* (Plamenac, 63), *Derviš-paša uviđe da bez velike pogibije ne možemu vojska naprijed te tako naredi da jedan dio vojske turske prijeđe na Ploču...* (Plamenac, 69), *Moj sinovac bješeslab te sam mu naredio da svaki dan ide u banju da se kuplje...* (Plamenac, 72), *...punuo strahoviti vjetar i kiša da ne mogu ni oni vapori od pošte štovoze narod ne mogu Bosvorom hodit a karoca da se ide krajima nema, te na živu muku.* (Plamenac, 78), *A veliki je karamlak tese ništa ne vidi...* (Plamenac, 84), *Vidimo podolasku vojske (...) da Turci namjeravaju dić veliku vojsku da dadu tain gradu Medunu, te jaodmah javi Gospodinu Božu da ću poslat da*

dođe batalion Ceklinski u Kuče... (Plamenac, 97), Oni dvojica doveli su Knjaza do teških iskušenja, te ne poslušaju Sile već uđu u opasnu spremu zanovu borbu... (Vuković, 41), Ona dozvoljava da se javno kupi novac po gradovima, gdje sucarske vlasti jake te se ne mogu izgovarati svojom slabošću... (Vuković, 44), ...jer bi izgledalo da smo se odrekli od Plav-Gusinja, te bi pitanje ostalo zanavijek neriješeno... (Vuković, 46), I budale mnoge to vjeruju da je došlo s nebadopuštenje sultanima da bratbrata kolje (...) te jesaraj posta mučilištem samom sebi... (Njegoš, 87), ...kad Bošnjaci, naša rodna braća, slijepi sute ne vide ništa... (Njegoš, 143), On je sabljen na kraj od svijeta, te ne možemo od koje ruke vami čuti smrti ni života... (Njegoš, 157) itd.

Kako smo pomenuli ranije u radu, hrvatski jezikoslovac Luka Vukojević, kad su posljedična rečenična ustrojstva u pitanju, smatra da je **te** jedini veznik koji može ulaziti i u nezavisnosložena i u zavisnosložena sintaktička ustrojstva. Zavisnosložene posljedične rečenice dijeli na tri tipa: 1. rečenice s količinsko-posljedičnom i rečenice s kakvoćno-posljedičnom semantikom; 2. rečenice s odnosom neprimjerenog uzroka (glavna surečenica) i posljedice (zavisna surečenica) i 3. upitno-posljedične rečenice (Vukojević 2008: 246). Zanimljivo je, s opštelingvističkog stanovišta, postaviti pitanje (i pokušati odgovoriti na njega) otkud upotreba baš veznika **te** i u određenim koordinativnim i u određenim subordinativnim rečeničnim ustrojstvima. Upotrebu **te** kao hipotaktičkog veznika u relativnim i posljedičnim rečenicama možemo objasniti izvjesnom logičkom komplementarnošću između upravne i zavisne klauze u tim rečenicama. Uprkos tome što se radi o, u funkcionalnom smislu, različitim tipovima rečenica – relativne su neraščlanjene, atributne, dok su posljedične raščlanjene, adverbijalne – odnos zavisnih klauza prema upravnoj u obje ove vrste rečenica temelji se na značenjskoj relaciji koju bismo mogli nazvati **sastavnošću višeg reda**. Tu, naravno, nije riječ o parataktičkoj sastavnosti koju karakteriše strukturalna samostalnost klauza u okviru složene rečenice, nego o istosmjernosti koja se očituje kroz latentnu upućenost jednog na drugi sadržaja dvaju konstituenta iskaza (bilo da su u pitanju riječ i sintagma i klauza ili dvije klauze). Kod relativnih rečenica ta međusobna latentna upućenost sadržaja dvaju konstituenta jednog na drugi manifestuje se kroz odnos kvalifikacije zavisnom klauzom određenog pojma u upravnoj klauzi. Pri tome se datom pojmu u upravnoj klauzi zavisnom klauzom pripisuju kvalifikacije najrazličitije vrste – od postojanih do privremenih – a taj odnos kvalifikativnosti između pojma u upravnoj klauzi koji se određuje i zavisne klauze kojom se tom pojmu nešto pripisuje implicira konstituisanje u svijesti – na bazi relacije međusobne sadržajne upućenosti tih rečeničnih konstituenta jednog na drugi – misaonog kompleksa sastavnosti. Smatramo da je na toj semantičkoj podlozi moguća u okviru ovih zavisnosloženih rečenica pojava

veznika upravo iz domene (parataktičke) sastavnosti, tj. veznika **te**. Npr. u rečenici *Pritom ostalo se dužno zidarima te su crkvu kartali* konstituent *zidarima*, s jedne strane, nužno traži odredbu, a iz neograničenog broja odredbi koje bi se mogle pripisati ovom konstituentu u upravnoj klauzi pripisuje mu se odredba koja se može parafrazirati sintagmom “kartanje crkve”. Time se u svijesti govornikâ konstituiše misaoni kompleks “zidari i kartanje crkve”, tj. kroz uzajamnu povezanost dvaju odvojenih predstavu jedinstven, cjeloviti pojam uspostavlja se jedna potkategorija sastavnosti višeg reda. Nešto jednostavnije je objasniti upotrebu veznika **te** u iskazima s klauzama posljedične semantike, bilo da je riječ o nezavisnosloženim ili zavisnosloženim rečenicama. Relacija logičnog proishođenja posljedice iz uzroka zapravo je prototipni slučaj smisaone istosmjernosti i, u skladu s tim, obrazovanja – na bazi immanentne veze predstave uzroka i predstave posljedice te njihovog objedinjavanja u jednu jedinstvenu predstavu – misaone kategorije sastavnosti. Upravo na toj misaonoj podlozi koja je zajednička – uprkos razlici u njezinu konkretnom ostvaraju što se kod relativnih rečenica manifestuje na jedan, a kod posljedičnih na drugi način – i jednoj i drugoj vrsti rečenica i moglo je, po našem mišljenju, u jezičkoj realizaciji kod tih tipova rečenica doći do upotrebe veznika iz gramatičko-semantičke sfere sastavnosti, konkretno veznika **te**. Na taj način dolazi do izvjesne harmonizacije između dva tipa kategorija – misaonih s jedne strane, i jezičkih, s druge. U puno manjem opsegu, ali u proučavanom korpusu potvrđena je i upotreba **te** kao veznika kojim se u upravnu uvrštava uzročna klauza: *...a u isto vrijeme izvinite se pred bankom te ove novcedižemo prijed označenoga vremena...* (Ministarstvo finansija, 58), *...i da mi oprostite sam ga dosta dosta namučio...* (Plamenac, 82), *...i mnogo mi je milo te sam Vas vidio...* (Plamenac, 82), *Ali ovi vojnici bjehu mnogo žalosni te ne bjehu oni dan bili i prisustvovali uboj...* (Plamenac, 105) *...da su zlo učinili te se nijesu sa Rotom pogodili...* (Plamenac, 121), *Da steveliko dobro učinili te ste ubili Dželadin pašu...* (Plamenac, 122), *Žalim te nemam kopiju toga memoara da ga ovdje privedem...* (Vuković, 15). U jezičnom izričaju vojvode Ilije Plamenca srećemo upotrebu **te** kao veznika kojim se uvrštava i izrična rečenica: *Knjaz Danilo naredio te se stavi jedan top na Filipov krš...* (Plamenac, 52), *Itako razširi se i naredi te kupe vojnici u one vreće te smo ponijeli...* (Plamenac, 105), *Vojvoda Simo u njegovo pismo ne kaže te uzemo sve do Bojane i do Gorica i do Taraboša...* (Plamenac, 113), *...te ja piši Gospodinu Božu te mu šiljem dva bataliona na vodu Moraču...* (Plamenac, 116).

Za „čisto“ sastavni veznik **te** u crnogorskom jeziku toga perioda nipošto se ne može prihvatiti Pranjkovićeva konstatacija izrečena za suvremeni B/CG/H/S jezik o tome kako je **te** „rezerva vezniku i“. Štoviše, u crnogorskom jeziku toga perioda **te** u „čisto“ sastavnom značenju izuzetno je frekventno,

neuporedivo frekventnije nego u savremenom jeziku: *Sava kćer PeraVuleva Ilinčića iz Rovaca ostala je te se nije udavala...* (Ministarstvo finansija, 144), *...poslaoje Kapetan Puniša Selić kmetove, te njeno imanje podijelio na tri iseta...* (Ministarstvo finansija, 144), *...nego im samo to služi za ispašu, a pokoji put slože se, te travu u njem kome prodadu...* (Ministarstvo finansija, 147)... *očera mi je sin nešto životinja na pazar te proda, i svratijo se te podmirijo daciju...* (Ministarstvo finansija, 164), *...narod dolazi te pita za Državno žito...* (Ministarstvo finansija, 175), *...a tako iz Srbije dovozi šljivovicu te prodaje u Crnu Goru...* (Ministarstvo finansija, 184), *Pa kad bi bio mjerac zasebni određen bez Kapetanskog pisara, ljudi bi ga često pozivali te mjerili baštine koje se nanovo razoravaju...* (Ministarstvo finansija, 289), *Nj.Kr.V. Gospodar još onda je predviđelo te je blagovoljeo osloboditi me, da nemam platitiništa...* (Ministarstvo finansija, 293), *Pošto se zna da proizvođači vina, pored čistog prvo-izvađenog vina, izrađuju i drugo, mećanjem cukra i vode u trop te time dobijaju neko drugovino...* (Ministarstvo finansija, 311), *...našao sam za potrebito, da izdam o tome potrebnauputstva i da naredim svim sudovima (...) da se po njima upravljaju te da mi svaki posebno na priloženoj listi učini takav izvod...* (Ministarstvo finansija, 323), *Društvo namjerava što prijepristupiti osnivanju depozita svog, u koji će smjestiti veliku količinu artikala (...) te će ih izdavati našima trgovcima prema njihovoj potrebi i na njihov zahtjev...* (Ministarstvo finansija, 338) itd. *I bješe s Milakovićem jedan perjanik, Krsto Kaščelan sMirca, te mi pasaj preko Mirca...* (Plamenac, 36), *U ono vrijeme kad udari Vladika Rade naPodgoricu a Ivanović u Zetu te pobuniše Zećane i nekoliko Hota...* (Plamenac, 48), *Te jaodmah u голу košulju potrči i viđi đe visi pop Toma te ja odmah povrati i pođi u kamaruĐorđinu...* (Plamenac, 50), *I tako bi poklič koi je dobri junak, te mi svi vojnici iz Boljevićaizidi i sreti se s vojskom turskom u Bjelomire...* (Plamenac, 58-59), *Strašno su se Turci otpirali aliposlijepodna dadosmo žestoki otpor te uskočiše nekoliko momaka dobrija po sred Turaka...* (Plamenac, 60), *Boljevići bijahu volove često puta te dijeljahu vojski...* (Plamenac, 60), *No, nažalost, predade se mnogo Bjelopavlića...i pokloniše se Omer-paši te to jako uznemiri druge Bjelopavliće...* (Plamenac, 63), *Utoliko doše dva ministra ruski i austrinski kod Omer-paše uBjelopavliće te mu oni naredi da odmah rat prekine...* (Plamenac, 64), *Dobi starješinevojničke (crnogorska vojska, M. A.)...te s tijem bješe svaki veseo kako starješinama tako i sovijem radom vojničkim što se učinje...* (Plamenac, 66), *U blizini njega pristavahu vapori kojičesto idu uz konaval i niz konaval te vozahu po mnogo pasađijera te mnogo bješe lijepogledati...* (Plamenac, 72), *Kad onamo dočeka ne veliki mušir ot štale te mi prođi kroz štalu...* (Plamenac, 81), *A mi mu sve kaži te on izvadi dvije kutije...* (Plamenac, 82), *Često gledam na sahat kad dođeponoći te ja pođi preko broda da viđu ko je na krmu...*

(Plamenac, 84), ...*te tako primiči se putkraj* i zovem jednoga Spičanina koji je više puta hodio u Carigrad i dolazite pita može li poznat one krajeve koji su... (Plamenac, 85), *Svi doše te ja već zamini i pričaj sve moje stojište Carigrad...* (Plamenac, 87), *Pošto vapor osidri spustiše kapetani barku te mi pođi na Vir...* (Plamenac, 88), *A bila je neđelja ujutro te Gospodar Knjaz izidi prez velja vrata...* (Plamenac, 90) Tu stani dva tri dana te ja sidi u Martiniće... (Plamenac, 117), *Ja odmah pođi u Čeliju kod Gospodina Boža te mi tu naredi jednoga Nijemca iz Njemačke...* (Plamenac, 120) itd. *U sami mrak dođoše njegova karoca, s jednim sekretarom, tega povedoše u stan pašin...* (Vuković, 42), *Ona dozvoljava da se javno kupi novac pogradovima, gdje su carske vlasti jake (...) te ga šilju organizatorima otpora na raspoloženje...* (Vuković, 44), *Uostalom carska vlada pokazala se je sljestvena i rješitelna, pošto je bezuspješno ponudila upromjenu Plav-Gusinje jedan teritorijum mnogo važniji i mnogo bogatiji, te je radila neodložno, sa energijom i živošću...* (Vuković, 50-51), *Naposljedku Muhtar-paša dobio jenaredbu da pođe na granicu, te pošto je izjavio da se boji da ga ne postigne sudbu Mehmed Alipaše, došao je iz Manastira u Prizren...* (Vuković, 59) itd.

Kad je u pitanju veznik **đe**, *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* bilježi više, danas rijetkih, njegovih upotreba. Pored upotrebe koja je uobičajena i u savremenom jeziku- upotrebe veznika **đe** u adverbijalnim mjesnim i u atributnim relativnim rečenicama – u pomenutom *Rečniku* bilježe se i sljedeće upotrebe toga veznika: upotreba veznika **đe** kao odnosno-vremenskog veznika (*Jer je to onaj za koga je govorio prorok Isaija gdje kaže...* (Vuk 11, 5); upotreba **đe** kao uzročnog veznika (*Solomon mu odgovori da se smije đe car cara hoće dapogubi na ženskom uzglavlju* (NPr Vuk, 197); upotreba **đe** kao iskazno-načinskog ili iskazno-vremenskog veznika (*Oni načine blijeda lica svoja da ih vide ljudi gdje pate* (Vuk 11, 12); upotreba **đe** kao isključivo iskaznog veznika; upotreba **đe** kao rječice sa izbljeđenim uzročnim ili iskaznim značenjem pri pozivanju na nešto već rečeno (*Ovo, đe ti rekoh za đeda (...) evo kako je bilo*) (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* 1965: 227–228). U crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka mnoge danas rijetke upotrebe veznika **đe** bile su sasvim uobičajene. U proučavanom korpusu tako, npr., često srećemo veznik **đe** kojim se u upravnu klauzu uvodi: **a) izrična**: *Po popisu dacije prebroismo stoku i nađosmojednog đe je manje upisato govedo.* (Ministarstvo finansija, 57), *Krava osta neupisata, poslijetoga nekoliko dana, potrevi se sa pisarom đe i kravu viđesmo...* (Ministarstvo finansija, 164), *Poznajem po njegovu stapu đe šeta...* (Plamenac, 37), *Ja kao mlad iziša sam i gledam đe idu ozgor...* (Plamenac, 42), *Te ja odmah u голу košulju potrči iviđi đe visi pop Toma...* (Plamenac, 50), *Mogu uvjerit čitaoca vidijo sam moim očima đe se suzestičahu na*

*bradu Knjazu... (Plamenac, 53), ...viđu kapetana prvoga **de** plače iznajbolje... (Plamenac, 85), I viđu **de** su Turci pristigli... (Plamenac, 124), To si moga viđet na svaku stranu **de** vojnici naši živefataju vojnike turske... (Plamenac, 129), ...gledajući me u živi oganj **de** se koljemo sa mnogojačom vojskom turskom... (Plamenac, 131), Neki kažu da su ga poznali **de** se spuškomo ispred dvora šeta... (Njogoš, 28), ...ne vraćam sesilnovitom vojskom da bih znao **de**ćupoginuti... (Njogoš, 59), ...vidi divno, viđet ne umije **de** ga držim rukama za bradu... (Njogoš, 63), ...kad se dosad silom ne uradi, **de** smo ono krvavo gnijezdo učinili (...)kasapnicom našom i njihovom... (Njogoš, 181), ...naskoro će Turci vidijeti **de** sultani jedukrmetinu... (Njogoš, 184); **b) vremenska:** Po računu ne može sve piće podpuno doći, već bačveprebacajući proliju **de** se prenose na konje... (Ministarstvo finansija, 112), Kad se pak na pozivkapetanova, pođe usljed kakve davije, ili kontrole, - **de** se sumnjalo da se nije pravo u dacijuupisalo, - da mjerenje izvrši... (Ministarstvo finansija, 137), ...i na 3. ov. mj. okupili kmetoveodnjegove Kapetanije **de** im je pročitán i razjasnjen Zakon Carinarnice... (Ministarstvo finansija, 188), ...i kaže im da naprvi poziv budu naredni **de** se zovnu da dođu... (Plamenac, 132)...dan najprvi **de** si boj počeo, krok naprijed nijesi šenuo... (Njogoš, 81); **c) uzročna:** A u sigurnostnije nam ni misliti, **de** takvu inicijativu preduzima visoka vlada naša... (Ministarstvo finansija, 63), Knjaz Danilo krenu i mi ga isprati sa velikijem zadovoljstvom **de** bi ovi početak u našeukuće... (Plamenac, 65), Bješe sin Mustaj-paše skadarskoga te nama milo **de** je od naše zemlje... (Plamenac, 83), Ne moga mi se odgovorit (Ismail-paša, M.A.) **de** ja bjeh doša iz Stambola... (Plamenac, 87), Opaziše i' Turci tojest batalion nizama koi su u zatvor u grad Medun te prosu na njih veliki oganj **de** pucaju sveostragušamabez potiska... (Plamenac, 100), Mnogo mu je žao bilo **de** je mene u svaki boj sretnje za rukom izlazilo... (Plamenac, 131)...al' ne prosto nikad ni dovijek što se s nama sav svijet kaliži **de** se naše sileizlomiše na hajdučkom jednome gnijezdu... (Njogoš, 176). Iz Memoara vojvode Ilije Plamenca ekscerpitali smo i jedan primjer za veznik **de** kojim se u upravnu uvrštava **finalna** klauza: ...Vladika dogna njeke stare topove naše **de** će dabije Lesendro... (Plamenac, 41). **De** vodi porijeklo od praslavenskog priloga **къде**, koji je u staroslavenskom jeziku imao tri značenja/funkcije: upitno, neodređeno i funkciju relativizatora (Старославянский словарь 1999: 300). „Základní je interog. (...) „wo“, srov. r. *gdeživeš?*, p. *gdziemieszkasz?*, č. *kdebydlíš?*, dl. *žo sy?*, ukr. *dety bul?*, kaš. *ze tě bél?*, br. *dze ty pracuješ?*, b. (g)*debjachte? de* sediš? ap. Vedle toho i významy „wohin“ (č. dial. *kdedeš*, slk. *kdeideš*, p. *gdzieidziesz*, hl. *hdže džeš*, dl. *žožoš*, ukr. *de ideš*“ (Etymologický slovník slovanských jazyků, svazek 2 Slova gramatická a zájmena 1980: 379). Mogli bismo, dakle, zaključiti da je prvobitno značenje **de** značenje upitnog priloga za mjesto te da je, polazeći od tog značenja, taj*

upitni prilog za mjesto vremenom mogao početi funkcionisati kao veznik kojim se u upravnu uvrštavaju klauze mjesnog značenja. Upotrebu veznika **đe** u crnogorskom jeziku proučavanog perioda u ovako širokom semantičkom dijapazonu možemo, stoga, pokušati objasniti polazeći od teorije lokalizma, tj. od širenja jezičnih jedinica iz semantičke sfere spacijalnosti u druge, apstraktnije semantičke sfere. Može se pretpostaviti da se veznik **đe** iz semantičke sfere spacijalnosti, iz složenih rečenica u kojima uvodi klauzu mjesnog značenja, najprije počeo upotrebljavati i u vremenskim zavisnosloženim rečenicama, kao vezno sredstvo za uvrštavanje u upravnu klauze vremenskog značenja. Ovu pojavu, tj. „прости относителни наречия за място с темпорална функция: иждеже, ижде, къдеже, къде“ (Грамматика на старобългарския език 1991: 497) srećemo već u staroslovenskim kanonskim spomenicima. Zatim se veznik **đe** mogao pojaviti i u rečeničnim kontekstima u kojima zavisna klauza denotira uzrok onoga što se saopštava upravnom klauzom. Što se tiče upotrebe veznika **đe** u crnogorskom jeziku ovog perioda kao veznika kojim se u upravnu klauzu uvrštava zavisna uzročna, treba reći da je u literaturi odavno konstatovana, u semantičkoj sferi uzročnosti, upotreba jezičnih jedinica iz sfere spacijalnosti i temporalnosti. Maslijeva tako tvrdi, npr., da „в истории языка хорошо прослеживается (...) связь семантики слов, выражающих понятие причины, со значениями пространственных и временных отношений, свидетельствующая о том, что процесс формирования и развития категории причинности происходил в тесной генетической связи с формированием и развитием категорий движения, пространства и времени“ (Маслиева 1980: 69). Ona navodi primjere velikog broja jezika – različitih u genetskom i tipološkom smislu – u kojima postoji veliki broj prijedloga s istovremeno prostorno-vremenskom i uzročnom semantikom i veznika s istovremeno vremenskom i uzročnom semantikom (Маслиева 1980: 69–75). Konačno, i kod uzročnih rečenica već u staroslovenskom jeziku za uvrštavanje zavisne klauze u upravnu srećemo „относителни наречия за причина по производ относителни наречия за място:иде, ижде, иждеже“ (Грамматика на старобългарския език 1991: 505). Konačno, posmatrano sa istorijskojezičkog aspekta, veznik **đe** mogao je naposljetku ući i u sferu zavisnosloženih rečenica s komplementarnim odnosom između upravne i zavisne klauze. S. Pavlović u svojoj studiji o starosrpskoj zavisnoj rečenici od 12. do 15. vijeka tvrdi da je asertivno **гдѣ** „potvrđeno (...) sa svega dva primera, u izveštaju s jednog sudskog procesa na Drijevima (na donjem toku Neretve): чух г(д)ие псоваше радьна юрьѣ (Dubr. 1442, N 628.14), чух гди псоваше юраи радну (Dubr. 1442, N 628.21)“ (Pavlović 2009: 86). U nastavku razmatranja o dopunskom **đe** on upućuje na zaključke Irene Grickat koja ovakvo **đe** tretira kao produkt grčkoslovenske miksoglosije. Pavlović utvrđuje

da „s obzirom na semantički domet grčkog *όπου*, te sličnu ekspanziju odgovarajućih reči u bugarskom, rumunskom i albanskom (Sandfeld 1930: 107), srpsko dopunsko *гдѣ* je, zaista, najrealnije posmatrati u kontekstu balkanskih jezičkih kontakata“ (Pavlović 2009: 86). Ipak, i on dodaje je potrebna doza opreza jer su tragovi dopunskog *къде registrovani i na slovenskom sjeveru, npr. u staročeškom jeziku (Pavlović 2009: 86).

Svodeći razmatranje o veznicima **te** i **đe** u crnogorske jeziku druge polovine 19. i početka 20. vijeka, možemo reći da je upotreba tih veznika u crnogorske jeziku toga perioda bila mnogo raširenija nego u savremenome crnogorskom jeziku. Tako, kad je u pitanju veznik **te**, njegova frekvencija u pojedinim kontekstima u tom sinhronijskom preseku bila je mnogo veća nego u savremenom jeziku, npr. u nezavisnosloženim rečenicama u kojima je ono što denotira druga/završna klauza posljedica onoga što se saopštava prvom klauzom ili cjelokupnim prethodnim rečeničnim kontekstom, i u rečenicama s „čisto“ sastavnim odnosom između klauza. Što se tiče relativnog **te** – koje je u velikoj mjeri specifikum crnogorskoga jezika u odnosu na bosanski, srpski i hrvatski jezik – ono je frekventno i u savremenim crnogorskim govorima. S druge strane, upotreba veznika **te** u nekim rečeničnim kontekstima koja je posvjedočena u crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka – kao što je upotreba istog u uzročnim i izričnim rečenicama – u savremenome crnogorskom jeziku (uglavnom) nije više poznata. Veznik **đe** takođe je u crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka imao mnogo širi dijapazon upotrebe nego u savremenome jeziku; u većini rečeničnih konteksta u kojima se **đe** upotrebljavalo u tome periodu u današnjem jeziku se ne upotrebljava ili je stilski obilježeno. Na kraju ovoga izlaganja treba reći da je proučavanje funkcije i značenja vezničkih jedinica (i ne samo funkcije i značenja vezničkih jedinica nego i brojnih drugih sintaktičkih tema) u crnogorskom jeziku devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka veoma zahtjevan, ali utoliko i zanimljiviji zadatak. Jer, u pitanju je u lingvistici uglavnom neproučena tematika, a upravo u sintaktičkoj domeni i na sintaktičkoj razini lingvističke analize leži možda najveći specifikum crnogorskoga jezika toga perioda u odnosu na sušedne jezike. Ovđe smo, kad je ta problematika u pitanju, registrovali upotrebu **te** u relativnim, uzročnim i izričnim rečenicama (relativno **te**, kako smo naglasili, „živo“ je i frekventno i u savremenome crnogorskom jeziku), a brojne sintaktičke teme tek čekaju na temeljnu naučnu obradu.

Izvori:

- Gavro Vuković, *Memoari, knj. 2*, Obod – Cetinje, Pobjeda – Titograd, 1985.
- Ilija Plamenac, *Memoari*, CID, Podgorica 2004.
- Ministarstvo finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, Zbornik dokumenata 1879-1915, CID, Podgorica 2015.
- Petar II Petrović Njegoš, *Šćepan Mali*, Prosveta, Beograd 1952.

Literatura:

- Vukojević, Luka. *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2008.
- *Граматика на старобългарския език*. София: Българска академия на науките, 1993.
- Kašić, Jovan. *Sistem kopulativnih veznikai, pa, te u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, VII, 1962/63.
- Klajn, Ivan. Piper, Predrag. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2014.
- Maretić, Tomo. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.
- Маслиева О.В.. *Становление категории причинности (на материале истории языка)*. Ленинград: Наука, 1980.
- Pavlović, Slobodan. *Starosrpska zavisna rečenica od XII do XV veka*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Pranjković, Ivo. *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1984.
- Pranjković, Ivo. *Hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.
- Simić, Radoje. Jovanović, Jelena. *Srpska sintaksa 1-2*. Beograd: Jasen, 2002.
- Stevanović, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik 2. Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1974.

Rječnici:

- *Etimologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. Praha: Academia nakladatelství Československé akademie věd, 1980.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 3*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1965.
- *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва: Издательство „Русский язык“, 1999.

Miomir ABOVIĆ

**FUNCTIONAL AND SEMANTIC ASPECTS OF THE USE OF
CONJUNCTIONS *TE* AND *GDJE (ĎE)* IN MONTENEGRIN TEXTS OF
THE NINETEENTH CENTURY AND EARLY TWENTIETH CENTURY**

In this paper, the author deals with the study of sentence context in which conjunctions **te** and **gdje (Ďe)** are used in Montenegrin texts of the nineteenth century (especially the second half of the nineteenth century) and the beginning of the twentieth century. Emphasis is placed on those functional and semantic aspects of the use of these conjunctions, which, on the one hand, present the difference in relation to the use of these conjunctions in contemporary Montenegrin speech patterns, and on the other hand, an attempt is made to explain the reasons for the use of these conjunctions in certain syntactic contexts – use which was acknowledged in a number of previous studies, which is alive in modern language but for which no adequate linguistic explanation was found. The author uses material from several functional styles – administrative, legal, journalistic and poetic.

Key words: *conjunctions, te, gdje (Ďe), syntax, semantics, clause, sentence, relative sentence*

UDK 091.2:003.349(=163.4)“11“

Pregledni rad

Stevo VUČINIĆ (Podgorica)

vucinic.stevo@gmail.com

ZETSKI JEVANĐELISTAR ILI MIROSLAVLJEVO JEVANĐELJE

Zetski jevanđelistar ili Miroslavljevo jevanđelje monumentalni je pisani spomenik kulture iz jednoga vremena u kome se posredstvom vizantijskih i latinskih uticaja profilisala osobena umjetnička koncepcija koja je duže od jednoga stoljeća dominirala na prostoru Raške, Kosova i Metohije. Iznjedrila je Zetski jevanđelistar i još dva veličanstvena spomenika – manastire Studenicu i Dečane, sva tri pod zaštitom UNESKO-a. Njih je na temelju tradicije i kulture Istoka i Zapada, zetska škola ispisala i ukrasila, odnosno, sagradila na način koji ih čine osobenim u evropskim razmjerama. Nesporno, Zetski jevanđelistar je i prvi dokumenat koji ukazuje na orijentaciju srpskih vladara ka Zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovala u oblikovanju nekih vidova srpske srednjovjekovne umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola. Ali on je i prvorazredno pisano svjedočanstvo o zetskoj školi i njenoj povijesti uklesanoj u kamenu manastira Studenice i Dečana, koja je nadahnjivala majstore i umjetnike, potekle iz nje, da ostvare ta tri originalna djela neprolazne vrijednosti. Pisan je i iluminiran krajem XII vijeka u nekom od skriptorija na prostoru Zete – u vijeku u kojem se tražalo za prikladnim formama i estetikom u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, što ga čini posebno vrijednim.

Ključne riječi: *Zetski jevanđelistar, Miroslavljevo jevanđelje, crnogorska kultura, istorija umjetnosti, paleografija*

Kako je nađen i čuvan

Ovaj najznačajniji crnogorski pisani spomenik kulture na staroslovenskome jeziku, i remek-djelo stare zetske kaligrafske umjetnosti i iluminacije, nije bio poznat kulturnoj i naučnoj javnosti sve do zime 1845/46. godine. Te godine manastiru Hilandar došla je u posetu ruska duhovna misija na čelu s arhimandritom Porfirijem Uspenskim, koji je nedugo nakon toga hirotonisan za vladiku kijevskog. U manastirskoj biblioteci, vladika Porfirije našao je

Jevanđelistar, prepisao zapis jednoga od njegovih tvoraca, Gligorija dijaka, koji se nalazio na zadnjoj stranici, išekao list broj 166, i kradom ga iznio iz manastira.¹ Savjest mu nije dozvolila da ga zadrži pa ga je nakon izvjesnoga vremena predao biblioteci Zimskoga dvorca u Petrovgradu. Uprava ga je preuputila u javnu biblioteku grada, đe se i danas nalazi. Nedugo potom, išečeni list sasvim je slučajno vidio P. K. Dimitrijević-Petković koji je u svom *Pregledu atonskih starina* 1865. godine objavio završni Grigorijev zapis.² Dvije godine kasnije, 1867, Vatroslav Jagić je u *Historiji književnosti* preštampano Petkovićevu bilješku. Tek 1873. god. I. I. Sreznjevski je u jednome kraćem prilogu *Obavještenja i primjedbe o malopoznatim i nepoznatim spomenicima* o istrgnutom listu iz Jevanđelistara dao svoj sud: „... Prefinjeno oslikavanje inicijala, kakvih ni po veličini, ni po ljepoti crteža, ni po nježnosti izrade nema ni u jednom ćirilickom rukopisu do sada pronađenom“.³ Avgusta 1874. godine u Kijevu, na arheološkoj izložbi, Stojan Novaković, upravnik beogradske biblioteke, uočava ga u izložbenoj vitrini, precrtava iluminaciju s obje stranice, rukopisnu knjigu iz koje je istrgnut imenuje kao Miroslavljevo jevanđelje. Naziv nije odgovarajući. Jevanđelja su pisala četvorica jevanđelista – Matej, Luka, Jovan i Marko, i samo se njima mogu atribuirati. Po sadržini ova knjiga je izbor iz jevanđelja, *jevanđelistar*, pisan u Zeti za humskoga kneza Miroslava, pa ćemo ga mi imenovati kao Zetski jevanđelistar ili Miroslavljevo jevanđelje.

Tri decenije nakon posete Svetoj Gori, 1877 godine, Uspenski objavljuje bilješke s toga putovanja i u njima objavljuje opis Jevanđelistara: „... Crkvenoslovenska slova u njemu su duga, vitka i nijesu lijepa, a inicijali su prošarani zlatom i raznim bojama, neobično isprepletani i kitnjasti...“.⁴ Prvi je utvrdio da je pisan za Miroslava, Nemanjina brata, vjerovatno oko 1190. godine. Godine 1884. Vladimir Stasov objavio je veći broj inicijala iz Jevanđelistara u publikaciji *Slovenskii i istočni ornamenti* i konstatovao da su ornamenti osobeni za slovenske ćirilicne rukopise iz XII vijeka, pa i kasnije.

Tokom posete Hilandar, 1890. godine, poznati filolog i profesor Velike škole u Beogradu Ljubomira Stojanovića ispisao je iz Jevanđelistara neke djelove i opisao ga. Bilješke i ispise s komentrima objavio je 1893. godine. Zahvaljujući toj činjenici naučna javnost Srbije stekla je pravi uvid o značaju i kulturnoj vrijednosti Zetskoga jevanđelistara. Ali nikad nije utvrđeno kako je dospio u Hilandar. Na pitanje otkad je u manastirskoj biblioteci bratstvo je uvijek lakonski odgovaralo – *oduvek*.

¹ *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johanesburg, 1998, str. 11.

² Isto, str. 11.

³ Isto, str. 11.

⁴ Isto, str. 12.

Preokret u odnosu kulturne i političke javnosti prema tome pisanom nacionalnom spomeniku kulture dogodio se 21. marta 1896. godine. Te godine srpski kralj Aleksandar Obrenović odlučio je da poseti Hilandar i u njemu provede uskršnje praznike. Njegov ministar prosvjete Ljuba Kovačević zamolio je vladiku Dimitrija Pavlovića⁵ da uredi s hilendarskim bratstvom da Jevanđelistar pozajme kralju kako bi se izvršilo preštampavanje. Međutim, vladika im je predložio da mu ga poklone. Tokom boravka u manastiru kralj je obdario bratstvo bogatim darom koji ih je izvukao iz ozbiljnih dugova, a oni su njemu uzvratili darujući mu *Miroslavljevo jevanđelje* i *Hilandarsku povelju Simeona Nemanje*.⁶

Sl. 1. Kralj Aleksandar Obrenović s monasima Hilandara⁷

Oktoobra 1896. Jevanđelistar je iz kraljeva sefa, u kome je čuvan, predat Ljubomiru Stojanoviću, koji se već bio ogledao u priređivanju starih tekstova, da pripremi i štampa njegovo fototipsko izdanje.⁸ Četrdeset stranica je štampao fotolitografskim načinom u originalnoj veličini i punom koloru, a preostalih 320 su umanjene kako bi po dvije stranice stale na jednu. Umanjene stranice su štamane dvobojno – crno-crveno, jer je osnovni tekst pisan crnom

⁵ Dimitrije Pavlović, episkop niški, potom šabački, nakon 1905. godine Mitropolit beogradski, a od 1919. patrijarh srpski.

⁶ Isto, str. 24.

⁷ <http://www.avantartmagazin.com/izlozbaatos-sveta-gora-u-konaku-kneginje-ljubice/poseta-kralja-srbije-aleksandra-i-obrenovica-manastiru-hilandaru-21-mart-1896/>

⁸ Isto, str. 29.

bojom, a alilujari crvenom. Posredovanjem Vatroslava Jagića pribavljen je i išećeni list iz petrogradske biblioteke da bi knjiga bila cjelovito preštampana. Taj je list vraćen nakon obavljenog posla. Prije štampanja, Jevandelistar je rašiven da bi se omogućila dobra reprodukcija. Foto pripremu i štampu uradili su *Carski i kraljevski dvorski umjetnički fotografski zavod Angerera i Gešla u Beču* i *Carska i kraljevska dvorska i universitetska štamparija Adolfa Holchauzena u Beču*. Izdavač je kralj Aleksandar Obrenović. Ljubomir Stojanović je potpisan kao lice koje odgovara za tačnost i vjernost fototipa originalu. Štampanje je završeno maja 1897. godine. Potom je original vraćen u kraljev sef, a fototipski primjerci su podijeljeni na poklon pojedincima i institucijama po spisku koji je uradio kralj Aleksandar.

Od majskoga prevrata 1903. godine i ubistva kraljevskoga para Obrenovića, Jevandelistaru se gubi svaki trag. Srpska štampa, do balkanskih ratova povremeno ali strasno bavila se pitanjem njegova nestanka, međutim, bez rezultata. Veliki događaji s kraja dvanaeste pa sve do četranaeste godine bacili su u zešenak njegov nestanak. A onda se on pod neobičnim okolnostima, tokom povlačenja srpske vojske 1915. godine, nenadano pojavljuje u rukama ministara prosvjete Ljubomira Davidovića i trgovine Vojislava Marinkovića,⁹ koji su se tog trenutka zadesili u Raškoj. Oni ga povjeravaju na čuvanje načelniku Glavnoga državnog računovodstva Avramu Leviću, a ovaj svom podređenom – Vladimiru Stevčiću. Otada, pohranjen u državnome trezoru, s novcem i državnim dragocjenostima Srbije, kreće s dijelom vojske koja se povlačila pravcem Raška – Kosovska Mitrovica – Peć – Podgorica – Skadar – Sandžovani di Medua – Brindizi – Krf, u kome je čuvan do kraja rata. Njegov čuvar, Lević, nakon Prvoga svjetskog rata svjedočio je neobično putovanje Jevandelistara i državne blagajne preko Crne Gore.¹⁰ Oko 20. oktobra 1915. godine stigao je Lević u Peć s 216 malih sanduka i džakova u kojima je bio upakovan novac i dragocjenosti, utovarenih u nekoliko konjskih kola. Od Peći transportovanje je morao nastaviti konjima pa je stoga zamolio crnogorskoga načelnika Petrovića da mu obezbijedi 130 konja za transport.¹¹ Ovaj mu je odgovorio da s toliko konja ne raspolaže, niti ih ima u okolini grada. Onda se Lević snašao. Pošetio je drugi put načelnika i povjerljivim tonom zatražio da mu omogući što hitniji transport do Podgorice i Cetinja, jer je dobio nalog od svoje Vlade da crnogorskoj isplati 10 miliona dinara. Istoga dana u 5 sati poslijepodne na raspolaganje mu je stavljeno 150 konja koji su rekvirirani u okolini. Kad je stigao u Podgoricu, u nekoj kafani u kojoj je bio odsio, jedan

---

⁹ Isto, Str. 52.

¹⁰ Isto, str. 58–76 preštampan veći dio feljtona Avrama Levića o spašavanju Državnog trezora objavljivan u novinama „Vreme“, Beograd, 3. i 10–12. februara i 3–5. marta 1929. godine.

¹¹ Isto, str. 64.

viši oficir i jedan intendant koji su mu se predstavili u ime vlasti, tražili su da im isplati rečenu sumu. Odgovorio im je da o tome mogu da razgovaraju tek u Skadru zbog izvjesnih formalnosti koje tamo moraju da se svrše. Nakon toga, na njegov zahtjev, crnogorska Vlada mu je stavila na raspolaganje dva automobila, pratnju tajne policije, potreban broj kola i lađu radi prijenosa trezora preko rijeke Bojane. U Skadar je stigao 14. novembra u 4 sata poslije podne te su ga dočekala ista ona dva vladina delegata tražeći da im izvrši isplatu. Ne znajući kako da se riješi date obaveze, posavjetovao se sa srpskim predsjednikom Vlade, Pašićem, koji se, kako piše, nasmiješio i savjetovao ga: *Pa dobro ste uradili jer se davljenik i za slamku hvata; ali nezgodno je da se mi u tu stvar mešamo, već kako ste počeli tako i produžite!* Nakon toga razgovora, crnogorskim delegatima je odgovorio da bez odobrenja Glavne kontrole taj izdatak ne smije da učini. Kad je stigao jedan od članova Glavne kontrole, Milutin Popović, delegati su saznali za njegov dolazak i ponovo ga pošetili tražeći isplatu. Odgovorio im je da za isplatu po zakonu treba da budu prisutna tri člana, pa čim budu stigla druga dva, pitanje isplate će odmah biti riješeno. Naravno, ta druga dva člana nikad nijesu došla, niti je isplata izvršena.

Po oslobođenju, Jevanđelistar je s državnom blagajnom vraćen u Beograd. Nakon pogibije kralja Aleksandra, 1934. godine, predat je na čuvanje i brigu Muzeju kneza Pavla. Pred sami rat, novembra 1940. godine, povjeren je na čuvanje Vojinu Kešeljeviću, upravniku filijale Narodne banke u Užicu.¹² On je dva dana prije ulaska Njemaca u Užice, u aprilu 1941. godine, sa stariješinom manastira Rače, jeromonahom Platonom Milivojevićem, dogovorio da se Zetski jevanđelistar skloni u skrivnicu koja se nalazila ispod oltara manastirske crkve. Upakovan u limenu kutiju, smješten u drvenome sanduku na kojem je bio natpis „Uprava dvora NJ. V. Kralja“, u manastir ga je automobilom donio potpukovnik Jaraković iz Užica. Za njegov dolazak i tajanstveni drveni sanduk koji je donešen saznalo se u okolnim selima, kroz koja se pronijela vijest da je u sanduku zlato, pa je tokom rata komadant Zlatiborskoga četničkog korpusa, major Dušan Radović, nastojao na svaki način da dođe do toga sanduka. Da bi ga se riješio, stariješina Milivojević mu je otkrio tajnu da je sanduku koji je sklonjen u manastiru, u stvari, Jevanđelistar. Ovoga to nije zadovoljilo, nego je uporno tražio da mu ga preda, pa je Milivojević koncem 1943. ili početkom 1944. vratio Zetski jevanđelistar potpukovniku Jarakoviću i Vojislavu Kešeljeviću koji su i bili zaduženi za njegovo čuvanje.¹³ Oni su ga preuzeli i odnijeli u beogradski trezor Narodne banke u kome je dočekao oslobođenje Beograda.

---

¹² Isto, str. 80.

¹³ Isto, str. 82–85.

Poslije rata, on je komisijski preuzet i predat Narodnome muzeju u Beogradu u kojem je zaveden pod inventarskim brojem 1536. Za njega je adaptirana jedna prostorija sa specijalnom vitrinom namijenjenom izlaganju, stavljen je pod specijalni nadzor trojice lica i o njemu se vodi neprekidna briga kao o pisanome spomeniku kulture koji se nalazi pod zaštitom UNESKO-a.

Zetskim jevanđelistarom, od prve do zadnje stranice, studiozno su se bavili Ljubomir Stojanović, dr Lazar Mirković, između ostalog i s bogoslovskog stanovišta, dr Jovanka Maksimović s povjesnoumjetničkoga i dr St. M. Kuljbakin s paleološko-jezičkog aspekta. Dr Vera Radosavljević ga je konzervirala i ispitivala materijale kojima je pisan i iluminiran. Njihovi prethodnici, ruski i srpski naučnici, postavili su osnove za temeljne studije o Jevanđelistaru. Poslijeratni su se autori uglavnom oslanjali na studije i zaključke navedenih autora. U junu 2005. godine upisan je u UNESKO-ovu listu „Pamćenje svijeta“.

Sl.2. Miroslavljevo jevanđelje¹⁴

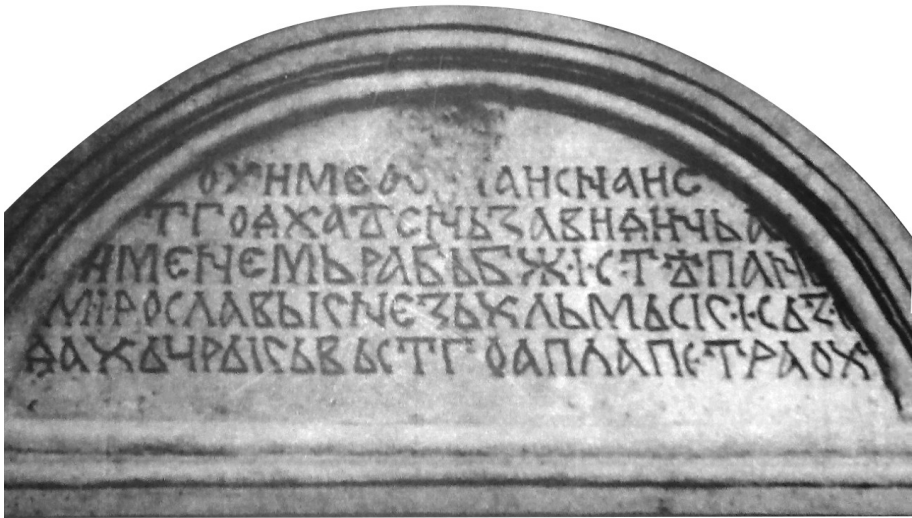
O naručiocu – humskome knezu Miroslavu

O knezu Miroslavu, bratu velikoga župana Stefana Nemanje, nema mnogo povijesnih podataka. Živio je i vladao dugo. Rođen je oko 1110, a umro prije 1198. godine. Bio je oženjen sestrom bosanskoga bana Kulina. Očito je bio veoma samostalan i moćan vladar, jer mu se 7. jula 1181. godine obratio papa Aleksandar III zahtijevajući od njega da vrati izvjesni novac koji je oteo od izvjesnog biskupa i preporučuje mu da ne dira u prava katoličke crkve.¹⁵ Mađarskom kralju Beli III pisao je isti papa 6. jula iste godine da načera kneza Miroslava da se potčini i plati nadoknadu za štete koje je uzroko-

¹⁴ <https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefox-b&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwiI7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ>

¹⁵ Acta pontificalia inedita, II, 377.

vao.¹⁶ Analisti Dubrovačke Republike pominju ga u povodu ratne akcije koju je 1184/85. godine, u zajednici s drugim bratom Stracimirom, poveo protiv Dubrovnika, Korčule i Visa.¹⁷ Kneza Miroslava nalazimo potpisanog na ugovoru o miru s Dubrovnikom od 27. septembra, indikta V, zajedno s braćom Stefanom Nemanjom i Stracimirom. Tim ugovorom predata su zaboravu sva sporna pitanja, gradu potvrđena teritorija, a Dubrovčanima dozvoljena sloboda trgovine u zemljama sve trojice braće. Ime mu se pominje i u povelji kralja Uroša I kojom potvrđuju vlasnička prava manastiru Svetoga Petra na Limu svojevremeno data njegovom ktitorskom poveljom kneza na niz sela i poседа u Stonskoj župi. U jednom nedatiranom pismu barskoga arcibiskupa Grgura splitskom kanoniku Gvalteriju čita se, da je u to vrijeme, nešto prije 1186. godine, Nemanja s bratom Miroslavom napadao grad Bar i tražio da im obećaju danak od 800 perpera.¹⁸ Godine 1190, 17. juna, knez Miroslav potpisao je ugovor s Dubrovčanima da u slučaju nevolje može da se skloni u Dubrovnik i ostane u njemu koliko mu se prohtije.¹⁹ Njegova zadužbina je Crkva Svetoga Petra u Bijelome Polju, sagrađena oko 1190. godine. Ktitorski natpis na njoj glasi:

¹⁶ Smičiklas, *Diplomatski zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, tom II, str 175.

¹⁷ *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1967, tom I, str. 300.

¹⁸ Isto, str. 409.

¹⁹ Š. Ljubić, *Povelje I*, 15.

O materijalu na kome je pisan i ukrašavan

Pergament (koža pripremljena za pisanje) osnova je na kojoj je iluminiran Zetski jevanđelistar. Njegove dimenzije su 413 x 285 mm, ima 181 list, pisan je ustavnom ćirilicom u dva reda i ima 296 inicijala i minijatura. Uvezen je u drvene korice debele 10 mm, širine 27,3 – 28 cm i dužine 41,5 cm s neprekidnim ivičnim žlijebom. Presvučene su biljno štavljenom kožom mrke braon boje koja je ukrašena slijepim otiscima – biljnim ornamentima i slovima. Da bi se koža zaštitila od habanja u korice su bili postavljeni po jedan ekser s velikim glavama u uglovima i pet u sredini. Na prednjoj su korici sačuvani, jedan u gonjem lijevom uglu i tri u sredini. Na zadnjoj samo po jedan u gornjem i donjem uglu i dva u sredini. Na njegovim stranicama nema otisaka voska ili prljavštine. Očito da je bio u vlasništvu naručioca koji ga je čuvao kao relikviju i nije se njime služio. I svi kasniji vlasnici su se istovjetno ponašali, cijeneći njegovu naročitu vrijednost.

Počev od trećega milenijuma prije nove ere, kožu su kao podlogu za pisanje povremeno koristili antički narodi. U drugoj polovini trećega vijeka prije nove ere egipatski faraon Filadelf zabranio je izvoz papirusa u Aziju.²⁰ Legenda kaže da je zabranu nametnuo zbog glasina da je veća pergamska od aleksandrijske biblioteke čiji je on osnivač. Nestašica je pobudila Pergamce da izume postupak pripreme životinjskih koža za pisanje kojima su zamijenili papirus. Tako prerađenu kožu potrebnih osobina i kvaliteta nazvali su po svome gradu pergament.

Za potrebe pisanja prerađivane su kože skoro svih divljih i pitomih životinja. Naročito fini pergament dobijan je od jagnjeće kože. Pretpostavlja se da su u antici za preradu korišćeni razni biljni ekstrakti čije nam formule nijesu sačuvane. Ali su nam sačuvane neke srednjovjekovne. Jedna od njih, iz XIII vijeka, preporučuje najjednostavniji postupak štavljenja kože. Koža se stavi u krečnu vodu da je nagrize i pripremi za lako struganje. Potom je treba rastegnuti na okruglom ramu i ostavi da se suši na suncu. Nakon sušenja, nožem se jednostavno odstrane dlake i potkožno tkivo prepuno sitnih kapilara i istrlja smjesom koja se zove plovućac. Njome će se ukloniti sve preostale mikroskopske naslage. Ta smjesa se pravi od jednakih djelova sitno stucanog stakla pomiješanoga s gašenim krečom, pšeničnim brašnom i bjelancem, koja se peče u peći i suši nekoliko dana. Nakon tretmana plovućcem, pergament se trlja kredom čiji će fini prah zatvoriti sve mikroskopske pore i spriječiti da se mastilo razliva. Ima i komplikovanijih načina višemjesečnoga štavljenja

---

²⁰ Dr Vera Radosavljević, *Tehnika starog pisma i minijature*, NB Srbije, Beograd, 2007, str. 337–341.

biljnim štavom, močenjem kože u biljnim ekstraktima. Rimljani su to radili u vodi kojoj je dodavan urin. Pergament je često pripreman za pisanje nanošenjem tankog sloja bijeloga pigmenta pomiješanoga sa želatinom koji se dobijao iz životinjskih kostiju.²¹ U povoljnim uslovima on je vrlo postojan materijal za pisanje.²² Osobito je osetljiv na vlagu od koje bubri, postaje tala-sast i trpi fizičko-hemijske promjene, mada, i na suhu klimu koja ga pretvara u krtu materiju koja se na dodir raspada. Napadaju ga i razni insekti – moljac, bubašvabe, termiti i slično.

Česte i nagle promjene vlažnosti nepovoljno utiču na iluminacije i izazivaju odvajanje pigmentnog sloja od osnove.²³ Ukoliko je pravljeno od koža debelih životinja ili završno obrađen lanenim uljem pergament može da požuti i potamni. Prije nego se koža osuši, da bi bila meka, zamašćivana je raznim prirodnim ribljim ili životinjskim masnoćama koje su poželjne samo u površinskome sloju. Za poveze korišćene su ovčje, kože, teleće i goveđe kože koje su štavnim materijama bojene. Recimo, rujem je vršeno takozvano bijeljenje kože da bi dobila svjetliju boju.

Za pisanje i iluminiranje korišćena su pera i četkice. U staro vrijeme pero *calamos* pravljeno je od trske koja je koso zasijecana tako da je na kraju ostajao elastični vrh kojim se pisalo.²⁴ Od srednjega vijeka, umjesto trske korišćena su krilna pera gusaka, labudova i gavranova, koja su takođe koso zasijecana. Ona su bila izdržljivija. Četkice za oslikavanje pravljene su od finih i tankih dlaka s repa vjeverice, tvora, kunice i slično. Umetana su u cjevčice pera izvađenih iz krila velikih ptica koja su služila kao drške. Glačanje i poliranje pozlate vršeno je zubima, uglavnom od divljega praseta ili međeda koji su umetani u drvenu dršku. Prethodno su zubi obrađivani na kovačko tocilo, potom brušeni ciglom, zatim olovom, polirani spoljašnjom, dlakavom stranom kravlje kože i konačno suvim drvetom jasike ili topole da bi se dobio savršeno uglačani alat za fino poliranje pozlate.

Mastila, boje i tehnika pisanja i iluminacije

Ukratko ćemo se osvrnuti i na način najjednostavnijeg spravljanja mastila i boja, na tehniku pisanja i iluminacije, da bi čitaoci o tome stekli izvjesnu predstavu potrebnu za cjelovito razumijevanje i vrednovanje Zetskoga jevanđelistara. Postoji mnoštvo načina za pravljenje mastila i boja za pisanje i iluminiranje knjiga. V. Radosavljevićka koja je izvršila konzervaciju Jevan-

²¹ Isto, str. 340.

²² Isto, str. 341.

²³ *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johanesburg, 1998, str. 115–119.

²⁴ Vera Radosavljević, Isto, str. 349–354.

đelistara, koju ćemo nadalje citirati, navodi samo neke jednostavne recepte koji su najvjerovatnije korišćeni u onovremenoj Zeti. Najjednostavnija crna mastila, koja se u nauci nazivaju ugljenikova, pravljen su miješanjem vode ili vina s garom ili čađom dobijenim sagorijevanjem raznih materija. Taninska mastila dobijana su iz šiški (nepravilne kvrgave izrasline na hrastu veličine 1,5–2,5 cm), ili od kore jove, brijesta, jasena i hrasta. Šiške su moćene u vodu, vino ili sirće, potom prokuvavane, cijedene i na kraju dodavano im je vezivo koje je najčešće spravljano od gume (*smolasta materija*) koja ističe iz drveta višnje, trešnje i šljive. Vezivo je spravljano od usitnjene gume koja je potapana u vodu dok se ne dobije gusta sluzava tečnost koja je onda miješana s pigmentom. Za bojena mastila korišćeni su isti pigmenti koji su služili za iluminaciju. Razlika je u tehnici – pisalo se rjeđom bojom koja je samo jednom nanošena. Taninskim mastilom pisan je i Zetski jevandelistar.

Crveni pigment (minijum) u prvome redu dobijan je iz živine rude cinabarita, a vještački žarenjem žive i sumpora i zagrijavanjem olovnog oksida na temperaturi od blizu 500°. Tempera za iluminaciju pravljen je miješanjem tako dobijenoga isitnjenog crvenoga praha s bjelancem ili želatinom. Jedna od biljaka iz koje je dobijana crvena boja je broć. Njegov korijen je sitnjen, kuvan s vinom, dodavano mu plavilo i biljna smola i tako spravljana postojana crvena boja za slikanje i pisanje.

Plavi pigment je dobijan od minerala lapis-lazulija uvoženog iz Avganistana. Ruda je sitnjen, ispirana, a za pravljenje tempere korišćena su razne vrste smole ili bjelance. Plava boja organskoga porijekla dobijala se i iz borovnice ili plavih cvjetova nekih livadskih biljaka.

Zeleni se spravljao od minerala bakra malahita. Miješan je sa želatinom ili bjelancem. Pravljen je i višemjesečnim razlaganjem bakra ili bronze u posudi s vinom ili sirćetom. Organska zelena boja dobijana je iz ljubičice, zumbula, perunike, peršuna i još nekih biljaka. Vezivana je bilo kojim vezivom

Žuti pigment spravljao se od hidratisanog oksida gvožđa. Vezivao se gumom ili bjelancem. Organski od mnogih biljaka, a najviše šafrana i životinjske žuči ili žučnoga kamena.

Ljubičasti se spravljao od jedne vrste puževa, lišajeva i borovnice. Tempera se pravila dodavanjem gume odnosno biljne smole.

Bijeli pigment se, uglavnom, dobijao oksidacijom olova, a umjesto nje ga upotrebljavana je kreda i gips. Vezivan je bilo kojim vezivom.

Crni je spravljan od čađi ili gara, a tempera miješanjem s bjelancem ili gumom.

Pozlata je rađena lijepljenjem tankih listića na pergament i nanošenjem zlata u prahu pomiješanoga s gumom ili bjelancem. Polirana je, uglavnom, poliranim zubima od međeda ili divljega praseta.

U pravilu, pisalo se nanošenjem mastila jednom, a bojenje inicijala i zastavica dva puta. Jednom tankim, a drugi put debelim slojem tempere. Minijature su prvo tanko crtane olovom da bi se mogle brisati zgnječenom sredinom hljeba, zatim su linije pojačavane bojom i bojana unutrašnjost. Na kraju su doslikavani detalji ornamenata i završavani fini detalji nanošenjem zlata pomoću četkice ili pera.

O iluminacijama

U ranome srednjem vijeku umjetnik je nastojao da ponovi prauzor i poštuje odomaćene uzore u načinu slikanja i predstavljanja hrišćanskih prizora i likova. U tome se gubila njegova ličnost u korist velike hrišćanske ideje i njene likovne materijalizacije.²⁵ Stoga je srednjovjekovna umjetnost u pitanju stila zadugo bila nepromijenjena, sem što su neke promjene bile u funkciji traženja boljega likovnog rješenja. Inače, stilski elementi ćirilčkih rukopisa nastalih na zetskome primorju koji obiluju romaničkim rješenjima i specifičnim likovno-estetskim iskazima početkom XIV vijeka deformisani su se i na koncu nestali. Jednako tako se ugasila i zetska graditeljska škola čija su se osobena arhitektonsko-estetska rješenja prilagođena istočnoj liturgiji primijenjena na Studenici i Dečanima. Ni ona se takođe nije oplodila na širem prostoru i u vremenu. Ali su te dvije škole, graditeljska i iluminatorska, za kratko vrijeme, nešto duže od jednoga vijeka, porodile tri reprezentativna spomenika kulture – Miroslavljevo jevanđelje i manastire Studenicu i Dečane. Sva tri su pod zaštitom UNESCO-a kao svjetsko kulturno nasljeđe.

Minijaturno slikarstvo u Zetskome jevanđelistaru zastupljeno je inicijalima, minijaturama i zastavicama islikanim geometrijskom i biljnom ornamentikom, fantastičnim predstavama i ljudskim figurama. Inicijali sa životinjama i ljudskim likovima nijesu samo dekorative prirod, nego imaju ilustrativnu funkciju u vezi s tekstem. Služili su da ilustruju njegov opšti smisao i aludiraju na njegovu sadržinu. To je posljedica saradnja srpskih i bosanskih vladara XII i XIII vijeka i sa zapadom i s istokom koja se oplodila i u aritekturi i iluminaciji rukopisa. Vizantijski slikari slikali su minijature scene s umanjanim likovima a romanički inicijale koji imaju visinu od više redova teksta, veće i komplikovanije figure.²⁶ Recimo, prikaz jevanđeliste Marka s njegovim simbolom lavom čest je u onovremenim italijanskim rukopisima. U takvim ilustracijama apstrahovani su svi suvišni elementi – prostor, pejzaž i enterijer i samo su predstavljeni pojedini atributi ličnosti ili suštine radnje. Crtani su

---

²⁵ Jovanka Maksimović, *Srpske srednjovekovne minijature*, Prosveta, Beograd, 1983, str. 11.

²⁶ Isto, str. 20.

direkno na pergamentu, zatim bojeni i doradivani konačno. Te minijature aplicirane u Jevandelistaru sadrže različite tradicije s dominacijom romaničkoga uticaja. Uočava se da likovima nedostaje sakramentalna harizma i jedna metafizička nota koja bi ih odvojila od svetovnosti. Više liče na svakidašnje likove koji život žive u svoj svojoj punoći, a ponajmanje na minijature koje ilustruju jevanđelje. Laka i meka linija i kolorit sačinjen od odnosa crvene i zelene boje i zlata čine kohezionu snagu snažnio prisutnu na svim listovima Jevandelistra zbog čega je nesumnjivo da ga je jedan umjetnik ukrašavao.²⁷ Nasuprot istočnoj minijaturi koja naglašava unutrašnje vrijednosti i slika produhovljene i zamišljene likove upitane o smislu života, obučene u svilu i kadifu, okružene zemaljskim blagom kao simbolom statusa, ali i nagovještajem blagostanja u onostranome životu kojemu su podredili zemaljsko bivstvovanje.

Simboli jevanđelista prisutni na minijaturama (*lav, bik, anđeo i orao*) rijetki su na istoku, ali tako česti u zapadnoj umjetnosti. Takođe i takozvani zvjerniji stil koji karakterišu razna izmišljena čudovišta prisutan je na istoku, mada ne u tom obliku koji je karakterističan za zapadnu umjetnost koja ima osoben izgled. Na zapadu su to zmijolika čudovišta u međusobnome sukobu kako grizu i ujedaju jedni druge, dok su na istoku kombinovani od djelova različitih životinja upleteni u biljnu ili geometrijsku ornamentiku i djeluju bezizražajno i ukočeno. Ornamentika Jevandelistara takođe ima osoben karakter i karakteriše je tročlani preromanički preplet. Biljni motivi vremenom su prevedeni u ornamente koji asocirju na uzor, ali u kontekstu koji očito nema kontakta s prirodom. U ranome srednjem vijeku još je bila živa antička tradicija koju hrišćanstvo još nije bilo uspjelo da presloji i reinterpreтира i ona je nalazila svoj materijalni iskaz u minijaturama i skulpturi. To je svijet čudovišta, monstruma i uopšte predstava sila koje determinišu svijet prethrišćanskog vremena, različit kod različitih naroda. Snaženje srpske države u XIII vijeku bitno je doprinijelo da se zetska škola iluminacije i arhitekture materijalizuje na prostoru Srbije, a u ponečemu i Bosne. Vidi se to u minijaturnome i monumentalnome slikarstvu. Romanički i gotički uticaji u tome vremenu su dominantni i vidljivi u umjetnosti, ali su u doticaju s istočnom koncepcijom vremenom se mijenjali, nestajali i konačno poraženi. Krivica je u različitom poimanju smisla i cilja umjetnosti, a i života uopšte na istoku i zapadu.

Zastavice su jednostavne, iscrtane perom i asociraju na tročlani preromanički preplet. Inicijali su visoki po nekoliko redova teksta, dekorativni ili asocijativni u vezi s tekstom. Većina je sačinjena od geometrijskih, geometrijsko-biljnih motiva, od biljnih i životinskih motiva, kombinovanih i ljudskih figura i kompozicija. Životinjski svijet je stvaran i nestvaran. Prikazani su

---

²⁷ Isto, str. 22.

orao, lav, basilisk, paun, zmija, zec, vuk, pas i aždaja. U crnogorske mini-jaturnom slikarstvu prvi put su predstavljeni jevanđelisti u Zetskome jevanđelistaru. Studiozno posmatranje minijatura i inicijala pokazuje da su uzori iluminatoru bili u minijaturama nastalim u Rimu, Firenci i Luki.²⁸ Prikazivanje jevanđelista na različite načine pokazuje da je ilustrator crpio ideje iz različitih izvora. Što je razumljivo u onovremenoj Zeti i njenim primorskim gradovima Baru i Kotoru koji su kulturno saobraćali i nadahnjivali se vrijednostima i različitostima mediteranskoga svijeta. Očito je da je rukopis nastao u XII vijeku u kojem se još tragalo za formama i estetikom koja nije bila utvrđena i odomaćena što ga čini posebno vrijednim.

Treba ukazati i na neke osobine koje ga, na neki način, vezuju za benediktince. Oni su šireći pismenost mediteranskim basenom prenosili umijeće koje je u sebi sublimiralo različite uticaje islamskoga Orijenta, Vizantije, Karolinga i romanike koji su svaki za sebe stilski raznorodni. Zato benediktinski rukopisi iz Monte Kasina imaju stilski heterogene minijature što se uočava u iluminacijama Jevanđelistara.²⁹ Sa stanovišta savremenog poimanja proporcija i perspektive likovi su pomalo nespretno i nevješto iscrtani – kratke noge, okrugle glave, okrugla tijela s draperijama koje ističu tijelo i naglašavaju mu obline. Ali u to vrijeme to je bilo uobičajeno. Slova V, M, P, R i T imaju uzore u inicijalima rukopisa srednje Italije. Zato vizantijske uzore minijatura treba tražiti u italijanskim gradovima koji se bili zahvaćeni njenim duhom koji je reinterpetiran na romanski način. Mada su oni vezani za početno zaglavlje s likovima trojice jevanđelista. Vizantijski uticaj je vidljiv u kompoziciji teksta i inicijala, inicijalima s pticama, motivi i kompozicije s ljudima i životinjama – dijete na drvetu, let Aleksandra Velikoga, čovjek ili životinja nose stub, tice preprletenih vratova i kombinacija različitih životinja. Vizantijska tradicija nalagala je da slovo ostane što čitljivije i da ukrasi budu pored ili priljubljeni uz njega. Motivi sukoba dvaju životinja su u prvo vrijeme imali simboličko značenje borbe dobra i zla. Scene iz lova preuzete su iz karolinške umjetnosti koja je naslonjena na antičku tradiciju u umjetnosti. Od kraja X vijeka sve se više insistira na duhovnosti, dakle produhovljenim figurama, i sve se više odstupa od antičkih tradicija ljepote. Ljepota tjelesnog i životnost likova ustupaju mjesto asketskim i izmučenim tijelima okrenutim sebi i upitanim o najdubljim pitanjima egzistencije. Zato je Jevanđelistar jedno od posljednjih svjedočanstva konca života jedne umjetničke i teološke koncepcije koja je izgubila bitku protiv hrišćanske ortodoksije i razračunala se sa svim antičkim

²⁸ Pavle Mijović, *Istorija Crne Gore*; Jovanka Maksimović, Matica srpska, Zbornik za likovne umjetnosti, Novi Sad, 1972, str. 41.

²⁹ Jovanka Maksimović, „Studije o Miroslavljevom jevanđelju”, *Zbornik Narodnog muzeja*, IV, str. 207.

tradicijama. Pisan je ćirilicom na temelju jevanđelistara iz carigradske Svete Sofije, vizantijsko-slovenski i zapadni motivi reinterpretirani su u romaničkom stilu i on predstavlja spomenik jednoga vremena koje je bilo na izmaku, u kojem su se preplitali uticaji i različitih kultura i tradicija koji su na koncu iznjedrili nacionalne kulture svih južnoslovenskih naroda.

Uravnotežena kompozicija inicijala i ritam prepleta ukazuje da je iluminator potekao iz sredine s dugom preromaničkom tradicijom na koju je oslonjen. Mada, srednjovjekovno shvatanje svijeta i nova bogoslovska koncepcija zahtijevali su drugačiji pristup koji na istoku forsira duhovnost. Očito je i da iluminator nije imao prauzor u provincijskoj umjetnosti koja slika izrazito neproporcionalne ljudske figure, jer su, za ono vrijeme, prilično skladne i pune života. Stara antička tradicija se nastavila u novim okolnostima kojoj je rimska duhovna dominacija na primorju dala novi oblik i sadržinu.

Od XIII vijeka Srbija se orijentiše prema Vizantiji i remeti odnos ravnoteže istočnih i zapadnih uticaja u korist istočnih, što ostavlja traga u umjetničkim koncepcijama.³⁰ Zato je on i spomenik o jednom vremenu u kojem su među lokalnim dinastima dominirale ambicije i sukobi za prestiž i dominaciju u koje su se miješali i Rim i Konstantinopolj. Budući da su se južnoslovenske zemlje nalazile na ekvidistanci između ta dva centra, uticaji ta dva centra su se preplitali. Tom maticom političkog, strujali su i kulturni uticaji, ali dominantno s primorja ka zaleđu. Jer je posve prirodno, u privrednome i trgovačkome smislu, pravoslavno zaleđe bilo naslonjeno na primorske katoličke urbane centre. A oni su kao kulturno potentniji izvozili potencijal u kontinent. Zato su u arhitekturi i minijaturi istočne bogoslovske koncepcije reinterpretirane na zapadni način. Dok na koncu, u prvoj polovini XIV vijeka, nakon proglašenja patrijarhata i krunisanja Dušana za cara, u svijesti elite nije krunisana i iluzija da je Srbija imperija koja treba da pretenduje na vizantijsko nasljeđe. Ta zabluda se materijalizuje u srpskom narodu imperijalnom ambicijom koja proizvodi stalne konflikte sa svim sušedima.

Jevanđelistar Svete Sofije uzor je Zetskome. Na slovenski jezik najvjerojatnije ga je preveo Sveti Ćirilo.³¹ U prijevodu su preuzeti svi lokalni praznici i svetitelji iz grčkoga originala zaključno sa svetim patrijarhom Germanom, koji je umro 730. godine. Tako se sa sigurnošću može tvrditi da predložak, Jevanđelistar Velike crkve, potiče iz vremena nakon njegove kanonizacije, vjerovatno s kraja VIII ili IX vijeka. U njemu su upisani i očito u Zetski jevanđelistar prepisani praznici: 10. septembar – praznik poklonjenja časnome krstu koji je, inače, bio u vlasništvu Svete Sofije, 18. septembar – osvećenje

³⁰ Jovanka Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, str. 76.

³¹ Lazar Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, Arheološki institut, tom I, Beograd 1950, str. 8.

Crkve Svete Bogorodice Halkopratijske koja se nalazi u njenoj neposrednoj blizini, 24. decembar – završetak Crkve Svete Sofije, 9. jul – završetak crkve na izvoru, 11. oktobar – praznik svetoga oca Nektarija, 6. novembar – Svetoga Pavla ispovjednika, 20. novembar – Svetoga Maksima, 28. decembar – svetoga oca Teodora, 22. mart – praznik Svetoga Tome patrijarha, 6. april – Svetoga Evtoha, 12. maj – svetoga oca Germana, 27. jun – svetoga oca Samsona i 23. avgust – praznik Svetoga Kalinika.³²

Antičko nasljeđe koje je baštinilo romansko stanovništvo iz zetskih primorskih gradova, pribjegli u njih nakon propasti rimske imperije, bilo je superiorno u odnosu na kulturu doseljenih Slovena iz unutrašnjosti. U takvom kulturnom ozračju onovremene Zete kojim je dominirala latinska politička i duhovna tradicija, djelovali su i benediktinski monasi s Monte Kasina, inače, nosioci pismenosti i zapadnih uticaja. Sagradili su više manastira na crnogorskome prostoru. Najreprezentativnija su dva – jedan na Ratcu kod Bara i opatija Svetoga Srđa i Vakha na Bojani, mauzolej dukljanskih vladara. U bližem zaleđu, jugoistočni dio prostora Bjelopavlića – Martinići, asocijaju da su nazvani po benediktincima, sljedbenicima Svetoga Martina. Moguće da su imali opatiju na tome prostoru kojim je dominirao dukljanski grad *Lontodokla* na Martiničkoj gradini. U svakom slučaju, u Zeti ja tradicija pismenosti i kulture uopšte, bila veoma snažna, duboko ukorijenjena i oslonjena na antiku koja je još snažno pulsirala na tome prostoru. Upravo, Zetski jevanđelistar je prvi pisani spomenik iz toga graničnog vremena u koje se na našem prostoru posredstvom katoličke crkve i latinskih uticaja, uopšte, profilisala nova hrišćanska koncepcija koja je dominirala u umjetnosti srednjega vijeka. On je je i prvi iluminirani dokumenat iz toga vremena koji pokazuje orijentaciju srpskih vladara ka zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovala u oblikovanju nekih vidova umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola.

Koncepcija duhovne umjetnosti u Srbiji u to vrijeme nije uključivala skulpturu u arhitekturi, nego monumentalne freskopise u unutrašnjosti, kao i u Vizantiji uopšte. Jer je na prostoru dubokog zaleđa, dakle Srbije i dijelom Bosne, hrišćanska religija koja je u ritualnom i duhovnom smislu imala istočno ishodište obojila antičku racionalnost mistikom i spiritualnošću. Međutim, ona je bila i u direktnom doticaju s latinskim primorjem i zapadnim uticajima i nije im mogla odoljeti. Pa se skulptura, kao ukrasni, profilaktični ili arhitektonski element ipak ugrađivala na portalima, prozorima, kapitelima i sarkofazima, uglavnom, kao spoljni ukras.³³ Tom istom maticom su tekli i uticaji u minijaturi i iluminaciji. Za to vrijeme su karakteristični tročlani prepleti u

³² Isto, str. 6.

³³ Jovanka Maksimović, *Srpska srednjovjekovna skulptura*, Novi Sad, 1971, str. 1.

skulpturalnoj umjetnosti uklesani u plitkom reljefu kao dekorativna plastika na pojedinim djelovima crkvenog namještaja aplicirani i u zastavicama, ali iluminirani i na nekim inicijalima Jevanđelistara. Njome obiluju svi srpski manastiri izgrađeni do Maričke bitke, 1371. godine. Pojava pokreta i ritma u skulpturi prisutnoj i dublje u kontinentu već je bio znak zrele preromanike i najava romanike koja je naglasila pokret i dinamiku u skulpturi. Čak i linije i prepleti naglašavaju tu dinamiku i ritam. To je prijelaz iz plitkoga reljefa ka punoj plastici. Skulptura s kraja XII vijeka očituje se u velikim dimenzijama i novim modelovanim oblicima. Istovjetna je umjetnička koncepcija iluminatora Jevanđelistara (sl. 1, str. 1).

Sl. 3. Likovi jevanđelista Jovana, Marka i Luke naslikani na prvj strani Jevanđelistara³⁴

U arhitekturi dubokoga kontinentalnog zaleđa prvi romanički spomenik prilagođen vizantijskoj prostornoj koncepciji je Bogorodična crkva manastira Studenice, građenog između 1186. i 1198. godine. Njen ktitor je Stefan Nemanja. Jedan je od dva reprezentativna spomenika zetske graditeljske škole prilagođene istočnoj liturgici, u srpskoj nauci nazvane raška škola. Dakle, crkva je prostorno koncipirana kao pravoslavni hram s romaničkom fasadom. Na njenom nadvratniku imamo lava u dubokom reljefu iz čijih se usta izvlače vriježe na obje strane. Kroz spletove vriježa provlače se razne životinje i fantastina bića – lav, vuk, basilisk, ptica obavijena zmijom, grifon i niz drugih životinja. Tako omiljena borba orla i zmije našla je mjesto i na Studenici i na inicijalima Jevanđelistara. Ta scena inače simbolizuje vječitu borbu dobra i zla. Sve fantastične životinje kao što su grifon, basilisk su čuvari ulaza u hram i imaju profilaktički smisao, čuvanje od zla. Oni su materijalizovani ostaci paganskih vjerovanja koji su našli svoj iskaz u srednjovjekovnoj umjetnosti, i na Zapadu i na Istoku. Trifora na istočnoj apside ima istovjetnu predstavu

³⁴ <https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwi7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ>

lozice koja izrasta iz usta zmiје u koju urastaju razne životinje i čovjek koji ju je uzjahao. Ovi motivi prisutni su u Zetskome jevanđelistaru. Studenička romanika je popuštala istočnoj bogoslovskoj koncepciji samo u ritmu i dinamici kompozicija koje su uravnotežene i mirne – zrače pomalo kruto i svečano.

Sl.4. Portal manastira Studenice³⁵

Polovinom XIV vijeka romanika iz zetskoga primorja raširila se širom Srbije. Taj stil, već preslojen gotikom, bio je razumljiv i prihvatljiv dvorskim i crkvenim krugovima naviklim na njega. Najreprezentativniji primjer je manastirska Crkva vaznesenja Hristovog u Dečanima, djelo protomajstora fra Vita iz Kotora kraljevoga grada, kako se potpisao na nadvratniku. Građena je između 1327. i 1335. godine kao mauzolej Stefana Dečanskoga. U arhivolti zapadnoga portala isklesane su scene upletene u biljnu vriježu: kentaur s mačem, konjanik s kopljem, ptica obavijena zmijom, vuk s jagnjetom u zubima, dva ratnika s frigijskim kapama, konjanik koji kopljem ubija aždaju. Iznad kapitela portala vide se figure lava i grifona. Šećerni portal organizovan je isto kao i zapadni. Uklesani basilisk i zmiја koji imaju profilaktični smisao. Scene i likovi, bez sumnje, imaju izvorište u istim koncepcijama i kulturi kao i Zetski jevanđelistar.

³⁵ [m/search?q=manastir+studenica&client=firefox-b&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwj5gdS8soPQAUGJMAKHYYHmBUwQsAQIRA](https://www.google.com/search?q=manastir+studenica&client=firefox-b&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwj5gdS8soPQAUGJMAKHYYHmBUwQsAQIRA)

Sl. 5. Trifora u Dečanima³⁶

Nakon smrti ktitora Dečana, posljednjeg u nizu srpskih vladara čiji je mauzolej najreprezentativniji primjer romanike prilagođene istočnoj liturgici i zetske graditeljske škole, u Srbiji prevladava moravski stil naslonjen na istočnu, vizantijsku koncepciju umjetnosti. Antičke i zapadne koncepcije plastične skulpture i modelovanja velikih formi i masa redukovane su na liniju i plitki reljef. Na pojedinim crkvama sačuvana je samo u naznakama degenerisana zetska škola. Konačno je prevladala površinska skulptura i mistična atmosfera koja zrači s velikih fresko oslikanih površina. Pod uticajem Vizantije buja orijentalna estetika. Trodimenzionalna skulptura nestaje i prevladava biljna i geometrijska ornamentika, jak kolorit i heterogeni materijali gradnje – kamen i cigla i šarenilo boja. Gusta ornamentika, šarene fasade i dekoracija koja nema programske ciljeve tipični su za orijentalno poimanje lijepoga. Međutim, moravska škola je najdublje utkana u srpsko nacionalno biće kao autentični kulturni iskaz njegova kolektivnog duha, dok su romanika i gotika prilagođene istočnoj liturgici bile ekcesne pojave koje je forsirao uski krug feudalnoga plemstva. U srpskoj nauci ta graditeljska koncepcija imenovana je kao raška škola, mada kamenje svjedoči zetsku graditeljsku školu koja je zapadne stilove prilagodila istočnoj liturgici. Takav uzročno-posljedični zaključak je i logičan. Njena atribucija asocira da je ona autentični arhitektonski koncept s pro-

³⁶ <https://www.google.com/search?q=manastir+de%C4%8Dani&client=firefox-b&biw=1152&bih=707&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&sqi=2&ved=0ahUKEwiUvaH2qoPQAhXhJcAKHQzfDm8QsAQILw>

stora Raške, što se ne može dokazati. Jer ona nije proizvod kulturnoga duha onovremene Srbije lišene urbane tradicije, univerziteta, zanatstva, bankarstva i prekomorskih trgovačkih odnosa. Ta Srbija nije raspolagala potencijalima koji su znali i mogli koncipirati i materijalizovati jednu umjetničku koncepciju koja je sublimirala istočne i zapadne tradicije i stilove. Ona je bila samo konzument velikih ideja produciranih iz primorskih urbanih centara Zete.

Lazar Mirković je studiozno proučio Jevanđelistar i dao opis svih iluminacija koji ćemo u daljem tekstu citirati. On je inicijale podijelio u četiri grupe:³⁷ I Inicijali ukrašeni biljnim i geometrijskim ornamentima – 159 inicijala; II Inicijali ukrašeni pored navedenoga pod I još i životinjama – 88 inicijala; III Inicijali ukrašeni pored navedenoga pod I i II još i maskama – 4 inicijala; IV Inicijali ukrašni pored navedenoga pod I i II još i ljudima – 45 inicijala.

Od životinja imamo prikazane ptice na 22, lavove na 17, zmije na 8 inicijala, baziliske (*priroda tice i zmije – predstavlja demona*) na 3 inicijala, grifon (*lavlje tijelo i ljudska ili životinjska glava*) na 5, pas i jelen na po jednom inicijalu, dva đetlića na jednom, lavovi koji se međusobno grizu na jednom, orao sa zecom na jednom, slavuj na jednom, golub na 2 inicijala, riba na 2, čaplja na 2, čaplja sa zmijom na jednom inicijalu.

List 1 – Tri arkade u kojima su naslikana frontalna poprsja trojice jevanđelista – Jovana, Marka i Luke – s knjigama u rukama. Likovi su urađeni nevješto i asocijaju da je autor vjerovatno isključen iz daljega rada na rukopisu, jer se takva nevješta ruka nije više likovno očitovala do konca knjige. Nejasan je razlog predstavljanja trojice umjesto četvorice jevanđelista, mada je četvrti, Mateja, više puta slikan u vezi s tekstem iz njegova jevanđelja. Jovanov lik je predstavljen po vizantijskom uzoru kao starac sijede brade, dok je u inicijalima u daljem tekstu predstavljen pod uticajima zapadnih rukopisa toga vremena, kao mladić. U ikonografskome smislu jevanđelisti su slikani pod očitim vizantijskim uticajem, ali je kolorit odraz zapadnoga uticaja – crveno, zeleno i zlato. Stubovi arkada ukrašeni su ornamentom i na njima je imitiran šareni mermer. U srednoj arkadi, iznad lika, pisar je bio počeo da piše Luka, pa ga je zamrljao i ispod dopisao Marko.

List 6 – Jevanđelista Jovan – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 10 – Jevanđelista Jovan drži slovo R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 10 – Jevanđelista Jovan čita jevanđelje u okruglimi slova R – slijedi tekst njegova jevanđelja.

List 11 – Duh sveti u obliku goluba – u vezi s tekstem Jo 15.17–21; 16.1.2

³⁷ Lazar Mirković, *Miroslavljevo jevanđelje*, SAN, Posebna izdanja, Arheološki institut, Beograd, 1950, tom I, str. 19.

List 13 – Interpretacija straha u obliku iskežene životinje – u vezi s tekstem Jo 7.1–13

List 17 – Jevanđelista Jovan – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 19 – Jevanđelista Jovan visoko uzdigao slovo R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja. Sl. 27

List 19 – S lijeve strane slova R Isus Hirstos sedi na prijestolu. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži svitak. U nimbu je upisan krst kao njegova oznaka – u vezi s tekstem Jo 10.17–28 .

Str 23 – Mladić u tunici golih i bosih nogu bori se sa zmijom koja grize svoj rep – personifikacija borbe dobra i zla.

List 24 – Jevanđelist Jovan u medaljonu kojim je profilisano slov R – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 26 – Svjetovno lice s bradom i brkovima, golih nogu obučeno u zeleni hiton, opasan pojansom, personifikacija je godine *Annus* – u vezi je s tekstem.³⁸

List 29 – Hristos u lijevoj drži svitak a desnom blagosilja – u vezi sa tekstem Jo 7.37–52; 8.12

List 36 – Na vrhu stuba stoji svjetovnjak s lijevim prstom u uhu a desnom rukom u stavu obraćanja – u vezi s tekstem, Mt 10.26–31 ...što vam se šapće na uho propovijedajte s krovova...

List 36 – Jovan Krstitelj signiran kao Žvan Batista **ЖВАН БАТЪСТ**. Očito je slikan po romanskome uzoru jer mu je ime izvedeno od latinskoga *Ioannes* a atribut *baptist* znači krstitelj na latinskome. Između dva stuba premošćena lukom koji asocira kao da sedi na prijetolju s prekrštenom desnom preko lijeve noge, okrenut ulijevo prema tekstu, dok lijevom rukom blagosilja, a u desnoj drži krst. Ogrnut je u crveni hiton i zeleni himation, a ne u platno do kamilje dlake s kožnim pojansom, kako se uobičajeno slika. Ta činjenica sugeriše da iluminator nije bio crkveno lice. Na minijaturi dominira materijalna stvarnost nad duhovnim. Proporcije tijela i lik su urađeni znalački i on kvalitetom odvađa od svih drugih likova.

List 38 – Svjetovnjak u zelenoj tunici sa žutim čarapama s desnom nogom kao da se iz trka oslonio na stub, a lijeva mu je ostala u vazduhu zabačena iza. U desnoj ruci visoko drži životinju čudnoga oblika.

List 40 – Jevanđelista Mateja – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 42 – Drvo s pticom na vrhu. U podnožju đakon u crvenom hitonu s ukrašenim jevanđeljem u desnoj ruci i kadionicom u lijevoj.

List 43 – Irod s krunom na glavi sedi na prijestolu – u vezi s tekstem Mt 14.1–13.

---

³⁸ Lazar Mirković, *Miroslavljevo evanđelje*, SAN, Arheološki institut, tom I, Beograd, 1950, str. 28.

List 45 – Hristos s nimbom u sedećem stavu s farisejem i sadukejem – u vezi s tekstom Mt 16.1–5.

List 47 – Jevanđelista Mateja – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 49 – Jevanđelista Mateja drži se za visoko stablo, a u ruci drži knjigu. Oko glave ima nimb kao u italijanskim srednjovjekovnim rukopisima – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 51 – Personifikacija godine u obliku muškoga lika s bradom i brkovima. U vezi je s tekstom.³⁹

List 53 – Hristos sedi na prijestolu, a na njega silazi Sveti duh. U tekstu se govori o njegovu krštenju u Jordanu. Scena svjedoči da je iluminator slabo poznao ikonografska pravila.

Str 56 – Pojednostavljeni alegorijski prikaz oholosti scenom Aleksandra Makedonskoga koji personifikuje ljudsku gordost koja bi da sazna sve tajne. Minijatura ga prikazuje na neuobičajen način, s frigijskom kapom, kako se drži za pera dvijema ticama.

U starome svijetu pripovijedana je nadaleko poznata istočnjačka priča o Aleksandaru Makedonskome koji je stigavši na kraj svijeta, s visine želio da ispita tajne neba i zemlje. U tu svrhu uhvaćene su dvije velike tice koje su izglednjava-
vane tri dana, a onda su upregnute u jaram s kolicima u koja se smjestio Aleksandar. Ispred njih je istakao koplje na čijem je vrhu držao džigericu kojom ih je provocirao da lete. U visinama je srio jednu ptičurinu u ljudskome obliku koja mu je prijeteći rekla *Zašto očeš da saznaš stvari neba, kada ne znaš stvari zemlje*, nakon čega se spuštao na zemlju.

List 57 – Lik Hrista u stojećem stavu stilizovan u obliku slova V. Desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži svitak. Oko glave mu je nimb s dva koncentrična kruga i u njemu krst.

List 58 – Jevanđelista Marko – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 60 – Mlada žena u sedećem položaju s obnaženim nogama, a dva upletena baziliska jedu joj noge. U vezi je s tekstom o Jairovoj kćeri koja je bolesna i na samrti je.

List 61 – Jevanđelista Marko sedi na visokoj stolici s jastukom ispod, na koljenima ima knjigu na kojoj piše. Pred njime je pisači pult. A cijelu kompoziciju na leđima drži lav njegov simbol – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

Str 65 – Svjetovnjak sedi, u desnoj ruci drži rog izobilja, a u lijevoj cvijet dok ga drugo lice prazni.⁴⁰

List 69 – Apostol Marko sedi na prijestolu, obučen u crveni hiton i zeleni himation, desnom rukom blagosilja, a u lijevoj drži knjigu.

---

³⁹ Isto str. 30.

⁴⁰ Isto, str. 35.

List 72 – Jevanđelista Marko u jednoj ruci drži knjigu, a u drugoj veliko slovo V kojim počinje stih iz njegova jevanđelja – slijedi tekst njegova jevanđelja.

Str 74 – Svjetovno lice probada aždaju koja mu je repom obmotala noge. Najvjerovatnije Sveti Đorđije ubija aždaju.

List 81 – Dvije upletene zmiје od kojih jedna umjesto glave ima žensko poprsje s krunicom na glavi, a u lijevoj drži isplažen jezik druge zmiје.

List 81 – Irod na visokom prijestolu. Na glavi mu je kruna, desnom rukom pokazuje da se obraća, a u lijevoj ruci drži skiptar. Sluga pored njega u rukama drži lepezu od nojeva perja – u vezi sa tekstom Lk 8.7–11.

List 83 – Satnik u biljnome ornamentu vriježe. Desnom rukom gladi bradu, a lijevom rukom u stavu obraćanja.

List 88 – Hristos na prijestolu. Desnom blagosilja, a u lijevoj drži svitak – u vezi s tekstom Lk 9.1–6

List 91 – Jevanđelista Luka sedi na stolici, u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagosilja. Na glavi ima običan nimb za razliku od Hristova krstastog – slijedi tekst iz njegova jevanđelja.

List 101 – Sluga poziva goste – u vezi s tekstom Lk 14.18–24

List 104 – Zakhej, koji zbog niskoga rasta nije mogao da vidi Hrista pa se zato popeo na drvo – u vezi s tekstom Lk 19.1–10.

List 107 – Na inicijalu u obliku slova R stoji svjetovno lice koje lijevom rukom drži štit, a desnom rogu koji puva – otac oglašuje dolazak bludnoga sina – u vezi s tekstom, Lk 21.8–9, 25–27, 33–36.

List 115 – Dva feniksa, simboli vasksenja – u vezi s tekstom, Jo 12.1–18

Sl. 6. Dva feniksa⁴¹

⁴¹ <https://www.google.com/search?q=MIROSLAVLJEVO+JEVAN%C4%90ELJE&client=firefoxb&biw=1152&bih=707&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKewi7crHsYPQAhWCuBQKHYPwAZkQsAQIJQ>

List 117 – Hristos sedi na prijestolu, u lijevoj ruci drži svitak, a desnom blagosilja – u vezi s tekstem, Mt 24.3–35.

List 129 – Vojnik s kopljem iz scene raspeća, a u pozadini je Jerusolim – u vezi s tekstem, Jo 13.31–38, 14–31; 15.1–27; 16.1–33.

List 156 – Hrist stoji na biljnoj vriježi, blagosilja desnom, a u lijevom ruci drži svitak – u vezi s tekstem, Mt 10.1–8.

List 166 – Na bazilisku jaše gola žena, personifikacija Vavilona iz apokaliptisa – „velike bludnice... s kojom čine blud zemaljski carevi“ – u vezi je s tekstem, Mt 4.1–17.

List 176 – Uz inicijal V priljubljena je ženska figura. Okruglo lice odaje osobu punu života. Oslikana je bogatim koloritom toplih boja koje su u opoziciji nevješto i jednostavno urađenoj figuri bez ošućaja za dubinu i prostor.

List 176 – Marija Magdalena moli se u sedećem stavu.

Neke paleografske i jezičke osobenosti

Ishodište stare crnogorske književnosti su barski i kotorski skriptoriji, benediktinski samostani, na koncu, i svi primorski urbani centri. Zetski jevanđelistar je upravo dokaz te veoma razvijene onovremene pisarske i kaligrafske tradicije, i tradicije knjige, uopšte u Zeti. Đurđe Crnojević, Andrija Paltašić, Nikola Mainjanin, Jerolim Zagurović, Marin Sloven i Božidar i Vićenco Vuković nastavili su je štamparstvom. Jevanđelistar je jedan od dva najvažnja crnogorska ranosrednjovjekovna pisana spomenika kulture. Drugi je *Ljetropis popa Dukljanina*. Oba su duboko utkana u duhovni i nacionalni identitet crnogorskoga naroda. Zetski jevanđelistar je u estetskome smislu ukorijenjen u zapadnim tradicijama iluminacije, a bićem u orijentalnoj duhovnoj tradiciji, što ga čini osobito vrijednom. Sem imena, nije utvrđeno socijalno porijeklo, status i obrazovne kvalifikacije pisara i iluminatora. Nejasno je da li je djelo nastalo u manastirskoj skriptoriji, ili u laičkome okruženju.

Knjiga kao fenomen kulture i duhovnosti materijalizovana je veza s njenim autorima i ktitorima, i svim pošednicima će gođ se oni nalazili.⁴² Ona povezuje jedan narod kroz vrijeme, održava njegovo jedinstvo i istorijsku svijest. Imala je zadatak da duhovni sadržaj pretoči u svijest naroda i oplemeni ga hrišćanskom vjerom. Međutim, staroslovenski jezik nije narodni jezik nego jezik zajedničkih korijena s drugim slovenskim narodima, i stoga je samo u izvjesnoj mjeri razgovjetan, kako onovremenim tako i savremenim čitaocima. On je djelo Ćirila i Metodija i njihovih učenika. Sačinjen je u namjeri da posreduje hristijanizaciju Slovena. Izgrađen je na realnoj i genetski istoj je-

⁴² Dimitrije Bogdanović, *Istorija srpske književnosti*, Beograd, 1991, tom I, str. 39.

zičkoj slovenskoj osnovi onovremenog živoga govora makedonskih Slovena, s ciljem da prenese biblijsku riječ u najudaljenije slovenske krajeve, a ne kao jezik svakidašnjih ljudi.⁴³ Zato je on od samog početka bio na izvjesnom odstojanju od narodnih govora. Međutim, tim jezikom je u cijelom slovenskom svijetu kružio duhovni sadržaj. Njegovim posredstvom slovenski narodi su se približili izvorima kulture i duhovnosti hrišćanskoga svijeta.

Srednjovjekovni čovjek doživljava tvorca kao biće koje je u stalnoj komunikaciji sa svojom tvorevinom, učestvuje u oblikovanju svijeta i upravlja životima. U njemu je apsolutizovano dobro kojemu je u opoziciji zlo. Ta drama borbe zla i dobra prelama se kroz živote srednjovjekovnih ljudi i oni je realno proživljavaju. Zato je čovjeku potreban spasitelj koji ga vodi dobru i svojim vaskenjem spašava u vječnosti. Knjiga koja je pronosila tu vijest je *Biblija*, odnosno *Novi zavjet* koji temelje četiri jevanđelja, i u tome smislu je njen značaj u srednjem vijeku pomalo neshvatljiv savremenom čovjeku. Crkvene knjige – jevanđelja, jevanđelistari, tropari, mjesecoslovi, kondaci, psaltiri, časoslovi, oktoih, mineji i druga duhovna literatura nužna za liturgijski život bila je obavezna u svakoj crkvi. Ktitori su se trudili da zadužbine opreme njima. Da bi se zaštitila od samovoljnih izmjena i tumačenja utvrđen je kanon liturgičnih cjelina koji se od IX vijeka nijesu mijenjali. Crkvene knjige su bile upravo u funkciji čuvanja crkvenoga predanja od samovoljnoga tumačenja.

U srednjem vijeku svaka umjetnost je u funkciji kulta i religije. I pismo i slika su bili u službi jedinstvene duhovnosti. Čak i dekorativnost je bila u funkciji duhovne ljepote, a ne u funkciji estetike same za sebe. Ona je sredstvo razumijevanja onostranoga i konačne metafizike stvarnosti kojoj teži srednjovjekovni čovjek. Dakle, hrišćanstvo je srednjovjekovnoj kulturi dalo osnovni sadržaj, boju i ton.⁴⁴ A slika je u to vrijeme bila jedino razumljivo sredstvo komunikacije s prostim svijetom koji nije razumijevao pismo. Stoga je i uobičajeni metod saobraćanja s njime bio slikopis – minijatura, inicijal i zastvica u knjigama, a freskopis i ikonopis u crkvama u vezi s tekstom kojeg je znao i umio da tumači i čita, uglavnom, jedino sveštenik.

Zetski jevanđelistar pisala su dvojica pisara. Varsameleon je pisao cijeli rukopis zaključno sa stranicom 358a, pravopisom koji je u vezi sa zetskim pravopisom staroslovenskih pisanih spomenika, a Gligorije od stranice 358b do str. 360 raškim pravopisom. Za zetski je osobeno da nema jotovanih vokala **Ѧ** i **ѦO**. Upotrebljavaju se oba jusa (**Ѧ** i **ѦO**), s novom glasovnom vrijednošću i bez prejutacije.⁴⁵ Veliki jus (**Ѧ**) upotrebljava se kao **Ѧ** i **Ѧ** i čita se kao *u* i *ju*. Mali jus (**Ѧ**) nema prejutacije i ima glasovnu vrijednost *e* i *je*. Grafem *e*

⁴³ Isto, str. 42.

⁴⁴ Isto, str. 96.

⁴⁵ Voislav Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti*, Cetinje, 2009, str. 149–163.

pisao se u izgovornoj vrijednosti *je*, a grafem *jat* (ѣ) kao *j*, *aj*, *ja*, *je*, *ije*, *i* i *e*. Karakteristična je upotreba slova ѣ *đerv* koje je umekšano *g* u glagoljici što tekst vezuje za glagoljski predložak prijevoda Jevandelistara Velike crkve. Gligorije dijak ne pravi razliku između ѣ i е nego uvijek piše е jer je bio eka-vac.⁴⁶ Njegov dio teksta pisan je srpskom redakcijom za razliku od Varsameleona koji kao ijekavac upotrebljava slovo *đerv* ѣ za *ć* i *đ*, a Gligorije *k* i *g*. To se najbolje vidi u riječi koju Varsameleon piše **ЕВАНГѢЛИЕ** *evanđelije* (2a, 18b, 20a, 28b, 219a...), a Gligorije **ЕВАНГѢЛИЕ** *evangelie* ili u riječi **ПЮРѢѢ** *Durđe* (346a) u kojoj je Varsameleon dosljedno upotrijebio *đerv*. U tekstu upotrebljava i latinske termine **ПАСКА** i **МЪША** (281b, 232b, 238b, 271a i 214a) umjesto *pasha* i *liturgija*. Jovan Krstitelj je obilježen kao **ЖВАНЬ БАТИСТЪ** (str. 71), očitо pod uticajem romanske sredine i obrazovanja. Razlike rukopisa između dvojice pisara su jasne i razgovjetne. Varsameleon slovo **м** piše s kraćom srednjom crtom, njegova slova **ѡ** i **ѣ** imaju dužu donju crtu, slovo **w** ima po visini ujednačene sve tri crte za razliku od Gligorijeva rukopisa. Slovo **ѣ** ima nešto duži vrh nego Gligorijev (str. 358b–360). U pojedinim slučajevima oblik pojedinih Gligorijevih slova se približava Varsameleonovim, ali se opet razlikuje nekim detaljima kao što su kružići i dužina i oblik pojedinih detalja na slovima. Slovo **г** (str. 152a i 358b) koje je pisao glavni pisar imaju u sredini čekić i predstavlja preoblikovanu formu latinskog velikog slova *F*.

Ispod svakog posebnog čitanja nalaze se crvenim mastilom pisane oznake kad se koji tekst čita. To su takozvani alilujari koje je napisao Gligorije i izvršio pozlaćivanje. Očit je uticaj glagoljice na pisare, što je razumljivo. Jevandelistar Velike crkve preveo je vjerovatno Sveti Ćirilo na staroslovenski glagoljskim pismom čiji je on i tvorac, a s njega i njegovog prijepisa Zetski jevandelistar prepisan je ćirilicom. Pismo Gligorijevo je sitnije i kvadratno pisano crvenim mastilom. Njegova titula dijaka podrazumijevala je pismenog laika. Takvi su uglavnom bili zapošljeni kao pisari u kancelarijama feudalnih gospodara. Vremenom je ta riječ dobila značenje pisara što ima i u ovom slučaju.

U Jevandelistaru se ogleda zetski narodni govor i dijalekat koji mu je osnova. Njime je govorio glavni prepisivač Varsameleon. To jasno pokazuju dominantno upotrijebljene riječi: **ЖИВОТ** *život*, **ЛИШЕНИЕ** *liše* (114a i 214a), **ЛОЗА** *loza* (50b, 51a, 261a...), **ВРАТА** (str. 201a) *vrata*, **КОКОШЪ** *kokoš* (182a i 238b), **ЛАДИИ**, **ЛАДИИЦА** *lađa* (109a, 116a, 117b...) i **СТОУДЕНЪЦЪ** *studenac* (202b). Te riječi su tipične za zetski izgovor.⁴⁷ U raškoj varijanti, umjesto njih koristile bi se riječi: **ЖИЗНЬ** *život*, **НЕДОСТАТЪКЪ** *nedostatak*, **ВИНОГРАДЪ** *vino-*

⁴⁶ St. Kuljbakin, *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci, 1925, str 1–21.

⁴⁷ Radoslav Rotković, *Crnogorka književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, str 54–56.

grad, ДВЕРИ *dveri*, КОУЦИЦА *kurica* – kokoška, КОРАБЛЬ *korablj-lađa*, КЛАДАЗЬ *kladenac* – *izvor*. O jeziku Gligorija dijaka, pisca alilujara, nemamo dovoljno građe da bismo donosili zaključke o osobinama njegova jezika.

U tekstu Jevanđelistara ispisano je i 36 primjera riječi ВЕЛИИ (234a, 276b, 277a...) *veli* a samo jednom ВЕЛИКЪ *veliki*. Ovo je tipičan termin koji se u savremenome crnogorskom jeziku izgovara *velji*. Imena Stefan СТЪФАНА (str. 322a i 344b) i Tekla ТЪКЛА (str. 305a) Varsameleon uvijek piše s *jatom* a to odgovara narodnim oblicima s pravilno zamijenjenim *jatom* Stjepan u *Šćepan* i Tekla u *Čekla*. Osobeni oblici slova *м* i *ѣ* i upotreba slova *Ѹ* umjesto *S* mogu se smatrati naročitom odlikom Jevanđelistara.

Na prvi pogled stiče se utisak da su rukopis pisala dvojica pisara, jedan do stranice 89, a drugi od nje do kraja. Kad se bolje zagleda vidi se da ga je pisala jedna ruka, Varsameleonova, sem posljednje tri stranice, međutim, neko je kasnije do stranice 89 podebljavao slova zato što su bila izblijeđela ili su se činjala pretankim. To se vidi po nekim akcentima koji nijesu podebljani. Varsameleon se potpisao na kraju teksta bez objašnjenja, za razliku od Gligorija dijaka.

Zaključak

Zetski jevanđelistar ili *Miroslavljevo jevanđelje* monumentalni je pisani spomenik kulture iz jednoga vremena u kome se posredstvom vizantijskih i latinskih uticaja profilisala osobena umjetnička koncepcija koja je duže od jednoga stoljeća dominirala na prostoru Raške, Kosova i Metohije. Iznjedrila je Zetski jevanđelistar i još dva veličanstvena spomenika – manastire Studenicu i Dečane, sva tri pod zaštitom UNESKO-a. Njih je na temelju tradicije i kulture Istoka i Zapada, zetska škola ispisala i ukrasila, odnosno, sagradila na način koji ih čine osobenim u evropskim razmjerama. Nesporo, Zetski jevanđelistar je i prvi dokumenat koji ukazuje na orijentaciju srpskih vladara ka zapadu čije su umjetničke tradicije učestvovala u oblikovanju nekih vidova srpske srednjovjekovne umjetnosti, prvjenstveno arhitekture, poznate kao raška škola. Ali on je i prvorazredno pisano svjedočanstvo o zetskoj školi i njenoj povijesti uklesanoj u kamenu manastira Studenice i Dečana, koja je nadahnjivala majstore i umjetnike potekle iz nje, da ostvare ta tri originalna djela neprolazne vrijednosti. Pisan je i iluminiran krajem XII vijeka u nekom od skriptorija na prostoru Zete – u vijeku u kojem se tragalo za prikladnim formama i estetikom u ranosrednjovjekovnoj umjetnosti, što ga čini posebno vrijednim.

Literatura

- Bogdanović, Dimitrije: *Istorija srpske književnosti*, tom I, Beograd, 1991.
- *Istorija Crne Gore*, tom I, Titograd, 1967.
- Kuljbakin, St.: *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Sremski Karlovci, 1925.
- Maksimović, Jovanka: *Srpska srednjovekovna skulptura*, Novi Sad, 1971.
- Maksimović, Jovanka: *Srpske srednjovekovne minijature*, Prosveta, Beograd, 1983.
- *Miroslavljevo jevanđelje*, Istorijat, prilog fototipskom izdanju, Johannesburg, 1998.
- Mirković, Lazar: *Miroslavljevo jevanđelje*, tom I, SAN, Posebna izdanja, Arheološki institut, Beograd, 1950.
- Nikčević, Vojislav: *Istorija crnogorske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2009.
- Radosavljević, Dr Vera: *Tehnika starog pisma i minijature*, NB Srbije, Beograd, 2007.
- Rotković, Radoslav: *Crnogorka književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

Stevo VUČINIĆ

ZETSKI JEVANĐELISTAR OR MIROSLAV'S GOSPEL

Zetski jevanđelistar or *Miroslav's Gospel* is a written monument of culture of an era in which a distinctive artistic conception was created, through the Byzantine and Latin influence. This influence would dominate, for more than a century, the area of Raška, Kosovo and Metohija, resulting in *Zetski jevanđelistar* and two more magnificent monuments - monasteries Studenica and Dečani, all three under the protection of UNESCO. Based on the traditions and cultures of East and West, it was Zeta's school that wrote and decorated, or built them in such a way to make them distinctive in Europe. In addition to being the first document that indicates the orientation of Serbian rulers to the west, *Zetski jevanđelistar* is also a first-class written testimony of the Zeta's school and its history carved in stone of monasteries Studenica and Dečani, which inspired craftsmen and artists arising from it to create these three original works of eternal value.

Key words: *Zetski jevanđelistar*, *Miroslav's Gospel*, *Montenegrin culture*, *history of literature*, *paleography*

UDK 811.163.4'373.21

Pregledni rad

Sait Š. ŠABOTIĆ (Nikšić)

Filozofski fakultet – Nikšić

sabos@t-com.me

O PORIJEKLU I ZNAČENJU IMENA *BIHOR*

Svaka kulturna i društveno-politička zajednica koja je egzistirala u prošlosti, naročito ona čija je istorija viševjekovna, raspolaže svojim karakterističnim onimijskim sistemom. Takve sisteme je nužno istraživati u cilju objektivnijeg rasvjetljavanja ne samo onoga što je u vezi s imenima (onimija) već i s istorijskim tokovima i okolnostima koje su pratile stvaranje imena. Među onomastičarima u Crnoj Gori i šire, ne postoji opšteprihvaćeno mišljenje o porijeklu i značenju naziva Bihor, koji je i ime geografske oblasti na području severoistočne Crne Gore, koju u administrativnome pogledu dijele opštine Bijelo Polje i Petnjica. Upravo zato javlja se potreba za novim promišljanjima u pogledu porijekla i značenja toga naziva. Pitanje naziva Bihor nužno je posmatrati u cjelini do sada iznijetih saznanja, ali i u geografskim terminima u toponomastici (*nomina topographica*), kao i morfološkim osobinama terena (*nomina metaphorica*) na kome se nalazi uzvišenje Gradina na kojem se danas nalaze ostaci utvrđenja Bihor. Kroz različita tumačenja naziva Bihor, uveliko se mogu uočiti i demografska, lingvistička, politička i socijalna kretanja prisutna u prošlosti u tome dijelu današnje Crne Gore.

Ključne riječi: *Bihor, onomastika, toponimi, makrotoponimi, etimologija, naziv, geografski prostor, Iliri, Rimljani, Crna Gora*

Onomastička i etimološka istraživanja imaju izuzetan značaj za istorijsku nauku, jer svojim analizama i odgovorima često mogu otkriti i uputiti na ono što se iz pisanih izvora ne može saznati. Samim tim toponimi su specifična vrsta izvora koji istoričaru mogu poslužiti za sveobuhvatnije sagledavanje određenih pojava ili procesa na određenom području. Dosad izvršena onomastička istraživanja na tlu Crne Gore, a naročito u njezinu severoistočnom dijelu, nijesu još dala konačan i prihvatljiv odgovor vezan za etimologiju i semiotiku mnogih naziva, među kojima je i naziv Bihor, iako on već odavno

zaokuplja pažnju naučnika iz različitih oblasti. Naučna gledišta oko naziva Bihor zato su potivurječna. Porijeklo imena Bihor onomastičari različito tumače, ali se sasvim sigurno može reći da je to ime starog porijekla, kao i to da jedna oblast u Erdelju (zapadna Rumunija), nosi isto ime (rumunski *Munții Bihorului*) i to po planinama čiji je najviši vrh Curcubâta Mare (1.849 m).¹

Osim na tlu Rumunije, kao paralelni nazivi toponimu Bihor, mogli bi se navesti nazivi u drugim evropskim zemljama: Poljskoj – Bychórz; Mađarskoj – Bihar; Češkoj – Býchory, Bihorel – Francuska.² Kao jedan od paralelnih naziva koji egzistira na tlu Crne Gore, mogao bi se navesti toponim Bigor (opština Podgorica), koji je naziv sela u Lješanskoj nahiji, koje se nalazi na desnoj strani puta od Podgorice prema Cetinju.³ Karakteristično je pomenuti da je isti toponim zabilježen na području sela Restalica u Gori (Kosovo i Metohija), zatim u tri sela na Šar planini (Baćak, Brod i Zli Potok).⁴ Toponim Bigor zabilježio je i onomastičar Mitar Pešikan na području Donjega Podrimlja.⁵ Paralelan makrotoponimu Bihor je i naziv jednog potesa unutar sela Štitari, koje pripada Bihoru, a koji nosi ime Bijorići.⁶

Uz navedeno, potrebno je dodati da je osim u obliku toponima, ime Bihor u prošlosti egzistiralo i kao prezime. U tom obliku Bihor se susrijeće u nekoliko dokumenata koji se čuvaju u Arhivu Osmanske Vlade u Istanbulu, a radi se o prezimenu koje je dolazilo iz jevrejske zajednice.⁷

¹ O značenju i porijeklu imena Bihor vidi: Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita - antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik, knj. LXXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Naselja i porijeklo stanovništva, knj. 40, SANU, Beograd 1967, 4; Draško Došljak, *O nazivu Bihor*, Tokovi, 1, Berane 2007, 113–121; Sait Š. Šabotić, *O makronimu (H)Azane u Bihoru*, Tokovi, 1, Berane 2010, 205–223.

² Vrlo je zanimljivo kazati da ime etničke grupe Bohori iz Indije i Pakistana, dolazi iz gudžaratskoga jezika od riječi *vohora* što znači trgovci, odnosno riječi *vohorvu*, što znači trgovati (Ciril Glasse, *Enciklopedija Islama*, Sarajevo 2006, 85). Poznato je da su dolinama Lima i Lješnice, rijeka u blizini čijeg sastava je i poniklo utvrđenje Bihor, od davnina vodili važni trgovački putevi i njima se kretali trgovci i karavani, ali ipak nije došlo do toga da se naziv u obliku *vohor* negde ustalio i održao do naših dana. Zbog toga uspostavljanju paralela između Bohor/vohor i Bihor, ne treba pristupati. To ne treba činiti i zbog činjenice da ne postoji alternacija *i – o* u našem jeziku. Dodajmo da bi se van evropskoga kontinenta, kao paralelni nazivi Bihoru, mogli pomenuti i nazivi Bihar (naziv savezne države u Indiji koja je smještena u donjem dijelu toka rijeke Ganga) i Bihar Sharif, grad koji se nalazi u državi Bihar u Indiji.

³ Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Slovo ljubve, Beograd 1978, 67, 171, 172.

⁴ Alija Džogović, *Sandžačka ranobalkanska onimija*, Almanah, 45–46, Podgorica 2009, 33.

⁵ Mitar Pešikan, *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba*, Onomatološki prilozi, III–IV, SANU, Beograd 1983/84, 7; Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 118.

⁶ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 89–90.

⁷ Pomenuti Jevrejin, koji je nosio prezime Bihor, živio je u Skoplju (BOA, A. MKT, NZD, 77, 43 (16. Recep 1269 – 25. april 1853. god.)).

Antropogeograf Milisav V. Lutovac je kao jedan od poznatijih istraživača oblasti Bihor u pogledu njezina imena samo načeo to vrlo interesantno, pa i važno pitanje, ne ulazeći u dublja istraživanja. On je ostao na stanovištu da je *ime Bihor stari naziv* za koji je navodno utvrđeno da *nije romanskog porijekla*.⁸ Na taj način ovo pitanje ostalo je bez potpunoga odgovora, odnosno ostalo je da za duži niz decenija sačeka strpljivije istraživače i pravi odgovor.

Etimološka tumačenja makrotoponima Bihor mogu se podijeliti u dva velika korpusa. Prvi je onaj koji taj etimon tumači sa stanovišta narodnoga predanja, dok je drugi onaj korpus koji prihvata, odnosno pokušava da ovo pitanje riješi uz pomoć naučno utemeljenih činjenica. Narodna predanja o porijeklu naziva Bihor i danas je, u različitim varijetetima, moguće čuti među stanovnicima te oblasti, iako dosad, sve prisutne varijante, nijesu sistematično zabilježene niti publikovane. Među istraživačima koji su pokušali da se dublje i ozbiljnije pozabave tumačenjima imena Bihor, posebno je potrebno istaći Draška Došljaka, Aliju Džogovića i Radomira Ilića.

U sagledavanju tumačenja o porijeklu imena Bihor, najprije ćemo razmotriti ona tumačenja koja to čine na način karakterističan za legende. Jedno od prvih predanja koje na legendaran način tumači porijeklo imena Bihor zabilježio je tridesetih godina XX vijeka učitelj Đukan Joksimović. Prema tome tumačenju od crkve Voljavac do brda zvanog Ždrebaonik, na kome je bilo neko utvrđenje, vodio je tunel pomoću koga je osmanska vojska uspjela da zauzme tvrđavu na vrhu brda. Do tvrđave je prvi uspio da stigne jedan vojnik na ždrijepcu, pa je u znak tog događaja i brdo dobilo ime Ždrebaonik. Predanje dalje navodi da je tunel imao izlaz na obalu Lima i da su njime uspjele da pobjegnu hrišćanke koje su živjele u gradu, njih devedeset. Primijetivši njihovo bjekstvo, osmanski vojnici su, navodno, pokušali da ih sustignu, a žene, čim su primijetile počeru, dohvatile su se za ruke i skočile u Lim. Prema tom tumačenju ime Bihor dolazi od staroturske riječi *biror*, što znači *sramota*, jer je za osmanske vojnike sramota bila u tome što nijesu uspjeli uhvatiti hrišćanke koje su bježale.⁹ U pokušaju da kritički sagledamo ovo tumačenje dužni smo ukazati da se staroturskom riječju *maab*, odnosno *kabih*, označava sramota, a ne riječju *biror*. Samim tim otpada mogućnost bilo kakve jezičke konstrukcije koja bi naziv Bihor mogla dovesti u vezu s navodnim „birorom“, odnosno Bihorom. Napomenimo uzgredno da se u savremenom turskom jeziku „*sramota*“ označava riječju *ayip*.¹⁰

⁸ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 4.

⁹ Đukan Joksimović, *Bihor i Donji Kolašin*, Prilep 1934, 33; Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 117.

¹⁰ Dragocjenu pomoć u pronalasku ovih riječi u turskom jeziku pružio nam je kolega Admir Adrović, student postdiplomac koji boravi u Istanbulu.

Prema legendi koju je zabilježio Draško Došljak, naziv Bihor je u vezi s kraljicom koju su podanici nazivali *Prokleta Jerina*. Ona je, prema navodima predanja, imala veliku tvrđavu, odnosno grad na uzvišenju smještenom na desnoj obali Lima. U određenom trenutku tvrđavu je opkolio austrijski car, ali je nije mogao zauzeti. Da bi ipak uspio u svom naumu, car se poslužio lukavstvom. Sklopio je mir s kraljicom Jerinom i pristao da joj u znak tog čina na konjima dostavi sto tovara žita. Međutim, umjesto žita u vrećama su bili njegovi vojnici koji su na kapiji grada izašli iz vreća, poubijali stražare i zauzeli grad. Kad je saznala što se desilo s njenim vojnicima i utvrđenim gradom, Prokleta Jerina je, navodno, uzviknula „*Ja bi(h) hor*“, što je zapravo značilo da se javno osramotila. Po tim kraljičinih riječima, kako navodi predanje, cjelokupna oblast je dobila ime Bihor.¹¹ U dekonstrukciji toga predanja nužno je postaviti nekoliko bitnih pitanja, od onoga kako se u predanju javlja „austrijski car“, pa do onoga koje se odnosi na istorijsku prošlost Bihora u kojoj se nigđe, osim u tome predanju, ne navodi da je Bihor gubio svoju samostalnost prije priznavanja osmanske vlasti. Svi navedeni razlozi jasno upućuju na zaključak da je ta legenda zapravo prenaplaćavala značaj Bihora, kao vojnog uporišta i na drugoj strani ukazivala na grupnu nemoć (hor) da se suprotstavi vojnoj sili koja je prijetila da sebi podredi utvrđeni Bihor i njegovu okolinu.

Još jedna legenda, koju je zabilježio književnik Ismet Rebronja, pomi- nje bruku kao motiv za nastanak naziva Bihor. Prema navodima te legende kraljica Sijerma (sinonim za Prokletu Jerinu), naredila je čobanima da sagrade grad Bihor na jednom vrletnom uzvišenju. Jednom od čobana je bilo naredeno da siđe do Lima i tamo prospe urin, koji se morao videti s tvrđave, budući da je bio pjenušav. Da bi prevario vladarku, čobanin je tajno oko struka obložio runo vune. Po silasku na obalu Lima raščešljao je vunu, za koju je, ugledavši je, vladarka pomislila da je muško seme. Vladarka je čak, navodno, pomislila da joj je čuvar stada dao na znanje da mu je draže da muško seme prospe u travu, nego da njime oplodi vladarku. Tako je i nastala bruka, odnosno „bi hor“, otkuda i nastade ime Bihor.¹² I ta legenda svakako je inspirativna za dekonstrukciju, tim prije što u sebi sadrži niz simbola preko kojih je lakše ući u njezinu suštinu. Naime, pomen muškoga semena u legendi i njegovo prosi- panje po travi, umjesto davanja ženi, jasno asocira na opadanje životne moći,¹³ a time posredno i na propast Bihor grada.

Prema četvrtom tumačenju narodnoga predanja, naziv Bihor potiče od naziva *proljeće*, koji na (staro)turskom jeziku glasi *bahar*. Turski vojnici su prema tome tumačenju vrlo rano uvideli da od sela Godijeve prema Limu,

¹¹ Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 117.

¹² Ismet Rebronja, *Sokratov pas*, Podgorica 2009, 159.

¹³ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1989, 598–599.

nizvodno do Bijeloga Polja, u rano proljeće voće ranije procvjeta – „**proba-hara**“ („probehara“), nego u djelovima Bihora smještenim ševernije i severoistočnije. Zbog toga su oni, navodno, počeli koristiti sintagmem *gornji bahar*, odnosno *donji bahar* (*gornji behar* – *donji behar*), želeći da time jasno odvoje predjele će se proljeće ranije počinje ošjećati od onih koji nešto kasnije bivaju zahvaćeni klimatskim promjenama koje dolaze s ovim godišnjim dobom.¹⁴ Imenica „bahar“ se vremenom, prema ovome tumačenju, fonološkim izmjenama tipičnim za neturske jezike, preinačila prvobitno u „behar“, a potom u „bihor“ i u takvom obliku se zadržala do naših dana.¹⁵ Iako je poznato da u građenju toponima između brojnih faktora, bitno mogu uticati i klimatska obilježja, ipak bi se moglo konstatovati da je osmanska administracija vodila računa da bitnije ne utiče na promjene u postojećoj toponomastici. Stoga bi se ovakvo tumačenje o porijeklu naziva Bihor moglo odbaciti. Dodatni razlozi za takvu konstataciju leže u činjenicama da su Turci Osmanlije, po dolasku na pomenuti prostor, zatekli toponim Bihor, i da štokavski jezici ne poznaju vokalske promjene koje bi opravdale tu pučku etimologiju. Sama činjenica da se naziv Bihor održao do naših dana, ukazuje na to da u pogledu njegova kontinuiteta nije bilo osmanskih uticaja, te da oni nijesu promijenili postojeći naziv.

Intelektualna znatiželja navela je mnoge istraživače da se u okviru svojih interesovanja osvrnu na Bihor, njegovu prošlost, prirodne odlike i samo ime. Među prvim pisanim radovima u kojima se susrijeće naziv Bihor, ubraja se rad osmanskoga geografa Hadži Kalfe (XVII vijek). U svome radu vezanom za Balkansko poluostrvo i njegovu administrativnu podjelu unutar Osmanskog Carstva, on je za područje Bihora upotrebljavao naziv *Buhur*.¹⁶ U obliku *Buhur*, Bihor se pojavljuje i u jednom izvornom dokumentu iz hidžr-etske 1278. godine (1861), će je navedeno da je ta oblast (*Buhur kazasi*) u sastavu *Yenipazara* (Novog Pazara), zajedno s nahijom *Berzarova* (Brzava).¹⁷

Prvi crnogorski istoriograf, mitropolit Vasilije Petrović, u svojoj *Istoriji o Černoj Gori*, objavljenoj 1754. godine, notirao je jedan napad Crnogoraca i Brđana na *tursku provinciju Bihor*, koji se dogodio 1737. godine.¹⁸ Crnogorski mitropolit je, kao što se vidi, ime zabilježio u obliku Bihor. Iako lično nije učestvovao u napadu, mitropolit Vasilije je precizno locirao poprište sukoba

¹⁴ Alija Džogović, *Iz onomastike Sandžaka*, Identitet Bošnjaka-Muslimana, Zbornik radova, Plav 1995, 143; Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 117-118.

¹⁵ Alija Džogović, *Iz onomastike Sandžaka...*, 143, Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 118.

¹⁶ Hadži Kalfa, *O Balkanskom poluostrvu*, (prevod s komentarima S. Novakovića), Spomenik XXVIII, SKA, Beograd 1892, 57.

¹⁷ BOA, A.} MKT. MVL, 130, 75 (07. Safer 1278 – 14. avgust 1861.). Selo Brzava nalazi se na lijevoj obali Lima, naspram bihorskih sela Pašića polje, Žurena i Brestovik.

¹⁸ Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, fototipsko izdanje, Cetinje – Novi Sad, 1961, 38.

Crnogoraca i Brđana s osmanskim vojnim formacijama i vjerno ga ostavio u nasljeđe onima koji su tek imali doći.

U XIX vijeku naziv Bihor je već bio uveliko poznat i van njegovih granica. O tome svjedoči i rad srpskog diplomate i historičara, Stojana Novakovića pod nazivom *Nikolj-Pazar i Bihor grad*, koji je publikovan 1882. godine.¹⁹

Tokom XX vijeka pojavilo se više onomastičkih priloga vezanih za tumačenje naziva Bihor. Autori tih priloga su uglavnom polazili od onoga što su saopštili njihovi prethodnici, ali i od činjenice da je na širem balkanskom arealu zabilježeno više toponima koji imaju sličnu strukturu kao makrotoponim Bihor (Bigor, Bihar, Bigar, Bigren). Ipak, niko od tih autora (M. Lutovac, A. Džogović, I. Rebrnja, D. Došljak, R. Ilić), nije ustvrdio da je njegovo razmatranje konačan odgovor vezan za pitanje etimologije Bihor. Ni ambicija ovog rada nije takva da se njome želi staviti konačna tačka na rješavanje ovog pitanja, već da on bude prilog izučavanju etimologije makrotoponima Bihor.

Oblast Bihor je, prema tumačenju Milisava V. Lutovca, dobila ime po istoimenom srednjovjekovnom gradu koji je bio smješten na vrhu strmog brda kasnije nazvanog Gradina (1.057 mnm), koje se uzdiže iznad sela Bioča, kod mjesta đe se rijeka Lješnica uliva u Lim (oko 10 km sjeverno od Berana). Ime grada se, kako tvrdi Lutovac, proširilo na okolinu i očuvalo do naših dana. Kao glavni argument za takvu tvrdnju, Lutovac navodi to što su mnoge srednjovjekovne župe dobijale imena po gradovima koji su uglavnom bili smješteni u njihovom središnjem dijelu.²⁰ Istražujući oblast Bihor, akademik Lutovac se nije upustio u etimološka istraživanja naziva Bihor.

Lingvističke i toponomastičke analize koje je izvršio Draško Došljak opredijelile su ga da iznese pretpostavku *da naziv Bihor sadrži u svojoj osnovi staroilirski supstrat, može biti sintagmatsku formu mbi gur čije je značenje – više kamena*.²¹ U svojoj daljoj elaboraciji Došljak je posebno apostrofirao apelativ *bigor*, navodeći gotovo sve toponime sa šireg prostora koji su evidentirani u ovom obliku, za koji Petar Skok navodi da ima znatnu geografsku raširenost (Srbija, Bugarska, Makedonija i Albanija), te da se radi o riječi koja je *predslavska, možda iliro-tračka, iz oblasti naziva za kamenje*.²² Čini nam se da je Došljak bio sasvim blizu prihvatljivoga rješenja, ali da pritom nije dovoljno jasno istakao svoj zaključak po pitanju nastanka imena Bihor. Da bi naše poimanje bilo jasnije, na toponim Bihor ćemo se osvrnuti nešto kasnije.

¹⁹ Stojan Novaković, *Nikolj-Pazar i Bihor grad*, Godišnjica Nikole Čupića, IV, Beograd 1882.

²⁰ Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 4.

²¹ Draško Došljak, *O nazivu Bihor...*, 118.

²² Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, JAZU, Zagreb 1971, 147.

Onomastičar Alija Džogović je mišljenja da porijeklo toponima Bihor treba tražiti u ilirskom toponomastičkom sloju. Činjenica da su Iliri bili najstariji stanovnici Bihora, pruža osnov za tumačenje koje upućuje na zaključak da su oni i stvorili ime Bihor. Posebno je pitanje koliki su uticaj na jezik Ilira izvršili latinski i grčki jezik.²³ Džogović smatra da bi se pomenuti naziv mogao razložiti na dva formanta „*mbi-gur*“, što bi moglo označiti ime nekog objekta na vrhu, u ovom slučaju na vrhu brda.²⁴ Nesumnjivo je da su uzvišenja Strmica, Gradina i Tivran dominantna u tom dijelu limske doline i da su tokom srednjega vijeka, naročito razvijenog, mogla imati ulogu osmatračkih stanica u kojima su bili stacionirani ilirski vojnici, a kasnije vojnici srpskih i osmanskih vladara. Ipak, koliko god to izgledalo uvjerljivo, ostaje nejasno da li bi *objekat na vrhu* mogao biti neka vrsta kultnoga mjesta, odnosno svetišta ili je u pitanju nešto sasvim drugo. Džogović u tom pogledu nije bio decidan u svom tumačenju.²⁵

U istorijskim izvorima, do sada poznatim i korišćenim, Bihor se prvi put pominje u jednom dubrovačkom izvještaju od 5. novembra 1450. godine, u kome se taj grad navodi kao odredište jednog dubrovačkog karavana (... *in loco vocato Bichor...*), u kome je jedan tovar svile ostavljen kao zalog zbog nekih poreza (... *pro aliquibus daciis...*).²⁶ Naime, ovđe je bitno zapaziti da je naziv Bihor zapisan u obliku „Bichor“. Anonimni ljetopisac 1455. godine pominje grad *Bihor* u *Zagorju*, koji je te godine osvojila osmanska vojska (*Primi car* *Bihor* u *Zagorju*).²⁷ Prije ovih pomena, u dvjema poveljama, susrijeću se imena pojedinih naselja iz oblasti Bihor, što svakako govori ne samo o kontinuitetu stanovništva na tome području, već i o njegovu strateškom značaju. Prva od njih je povelja objavljena u manastiru Žiči, kojom je kralj Stefan Prvovjenčani potvrdio pošede crkvi u Bistrici, koje joj je darivao još Stefan Nemanja. U toj povelji pominje se više naselja oblasti Bihor: Zaton, Crnča, Ivanje, Zamčina i Dubovo.²⁸ Druga povelja je ona koja potiče iz 1324–1325. godine, kojom je kralj Stefan Dušan crkvi sv. Petra u Bijelom Polju priložio sela: Crnču, Velje Polje, Brzavu i Zagrad.²⁹

²³ Ibrahim Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka /Od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije*, knj. I, Mostar 2008, 478, 480.

²⁴ Alija Džogović, *Sandžačka ranobalkanska onimija*, Almanah, 45-46, Podgorica 2009, 32.

²⁵ *Isto...*, 32.

²⁶ *Državni arhiv Dubrovnik (DAD, ranije Historijski arhiv Dubrovnik), Serija Lamenta de foris, 24, fol. 10*, navedeno prema: Stojan Novaković, *Nikolj-Pazar i Bihor grad*, Godišnjica Nikole Čupića, IV, Beograd 1882, 323, 347; Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 18.

²⁷ Đura Daničić, *Rječnik iz književnih starina srpskih*, knj. 1, fototipsko izdanje „Vuk Karadžić“, Beograd 1975, 42, 353.

²⁸ Franz von Miklosich, *Monumenta Serbica Spektantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien 1858, 11–13; Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 14.

²⁹ Stojan Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, knj. V, Državna štamparija, I izdanje, Beograd 1912, 598–599.

Prvi pisani pomen Bihora u izvorima osmanske provenijencije, potiče iz 1488. godine. U tom dokumentu naziv Bihor se pominje u vezi s tvrđavom Bihor (*Buhur Kalesi*), ali kao što se primjećuje, on je evidentiran u obliku „Buhur“.³⁰ Pored ovog naziva u osmanskim izvorima, naziv Bihor će se dugo pominjati i u oblicima Bihur i Bihar.³¹ Kasnije osmanske ortografije zabilježile su ga najčešće u obliku Bihor, u kome on i danas egzistira. O tome svjedoči i jedan izvor iz druge polovine 1912. godine u kome se pominje politički *skup u kasabi Bihor*, na kome su trebale da uzmu učešća i dvije osobe iz Đirokastre u današnjoj Albaniji.³² To je svakako jedan od poslednjih pisanih izvora osmanske administracije u kojima se pominje Bihor, a u kome je ona još uvijek bila prisutna.

Pored navedenih pisanih izvora, na tragove ranijih naselja u Bihoru upućuju i arheološka iskopavanja tokom kojih su pronađeni određeni predmeti (ženska figurina iz Radmanske klisure), koji nedvosmisleno ukazuju da je ovo podneblje bilo vrlo pogodno za razvoj ljudskih zajednica u još daljoj prošlosti. Ta činjenica je ovđe od izuzetno važnog značaja i na nju se treba osvrnuti u kontekstu kontinuiteta stanovništva i prenošenja određenih toponima.³³

Pođemo li od činjenice da su Iliri bili prvi poznati stanovnici predjela današnje Crne Gore, a time i Bihora, onda je sasvim prirodno da su i njihova naselja nosila imena koja su bila kompatibilna s ilirskim jezičkim strukturama. Da je ilirskih naselja bilo i na području Bihora, potvrđuju već pomenuta arheološka iskopavanja, ali i ostaci brojnih gradina za koje najveći broj istraživača tvrdi da su ih gradili upravo Iliri. Danas je, ipak, zbog činjenice da Iliri nijesu ostavili tragove posedovanja vlastitoga pisma, znatno teže izvršiti rekonstrukciju imena njihovih staništa.³⁴ Ono što o njima i njihovu životu zna-

³⁰ BOA, MAD. d. 14817 (23. Cemaziyelahir 893 – 4. jun 1488.).

³¹ BOA, MAD. d. 4025 (29. Šaban 1092 – 12. septembar 1681); ĪE. AS. 46, 4198 (19. Rebiūlahir 1110 – 23. oktobar 1698); C. AS. 281, 11663 (27. Safer 1226 – 23. mart 1811.); HAT, 431, 21919K (23. Zilhicce 1246 – 4. jun 1831); HAT, 681, 33184C (30. Recep 1252 – 10. novembar 1836). Ono o čemu se svakako, kod tumačenja staroturskog pisma, mora voditi računa, jesu i različiti stilovi pisanja, koji unose dosta problema prilikom čitanja pojedinih tekstova.

³² BOA, DH, SYS, 70-2, 511 (29. Ramazan 1329 – 23. septembar 1912).

³³ Arheološka iskopavanja sprovedena na pojedinim lokalitetima u Bihoru ukazuju na kontinuitet stanovništva od neolita naovamo (*Istorija Crne Gore*, knj. 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967, 135). Jedno od kulturnih mjesta iz rimske epohe pronađeno je u selu Zaton. Prema mišljenju Jovana Čelebića, ono je bilo posvećeno boginji Junoni. U selu Pašića Polje otkriven je nadgrobni spomenik s likom boga jeseni, Dionisa. Svi otkriveni artefakti čuvaju se u Zavičajnom muzeju u Bijelom Polju (Milisav V. Lutovac, *Bihor i Korita...*, 18; Jovan Čelebić, *Rimski grob u Pašića polju*, Bjelopoljske novine, br. 142, Bijelo Polje, 10. februar 1980; Jovan Čelebić, *Rimski grob u Pašića polju*, Bjelopoljske novine, br. 143, 20. februar 1980.); Predrag Lutovac, *Torine*, Glasnik Bihora, 1, Petnjica 2016, 17–31.

³⁴ O Ilirima je na starohelenskom jeziku pronađeno oko 400 pisanih spomenika. Danas se za glavni izvor ilirskih riječi smatra *Leksikon ilirskih riječi*, koji je sačinio njemački naučnik Hans Krae.

mo, moguće je jedino pratiti preko izvora pisanih na grčkome ili latinskome jeziku. Zahvaljujući tim jezicima, mi danas znamo da je jedno od glavnih božanstava kod Ilira, bio i bog Bindus, koji je smatran zaštitnikom voda. Prema imenu toga božanstva izvedeni su mnogi hidronimi na području Bihora, Vasojevića i susjednog rožajnskoga kraja, najčešće u obliku Bindža.³⁵

Kako danas navode pojedini onomastičari, jedan od ključnih momenata u stvaranju pojedinih imena je motivacija.³⁶ U slučaju Bihora, vodeni potencijal je svakako mogao biti dovoljna motivacija, ali ne i presudna. Važne rijeke, odnosno vodeni tokovi koji pripadaju Bihoru ili su u njegovoj graničnoj zoni, imaju imena koja su daleko od dovođenja u vezu s bogom Bindusom i nazivom Bihor. Zbog toga, a i činjenice da bi dovođenje u vezu sa Bindusom bilo daleko od toponima Bihor, nepotrebno je razmatrati tu etimologiju.

Prema mišljenju književnika Ismeta Rebronje, naziv Bihor dolazi od njemačkoga izraza *becher* (izgovara se *biher*) što znači *pehar*.³⁷ *Peharnici* koji su, prema Rebronjinu mišljenju, živjeli u utvrđenom Bihoru, imali su privilegiju da komanduju vojnicima koji su takođe živjeli u utvrđenju Bihor i branili prilaze prema toj utvrdi koji su vodili od Lima i Lješnice, od nasrtaja raznih osvajača.³⁸ Rebronja je svoje mišljenje zasnovao na prisustvu njemačkoga jezika, koji je u te krajeve došao s rudarima Sasima još u XIII vijeku. Iako, naravno, izraz *biher* u sebi sadrži formant „bi“, ipak ostatak ove riječi ne upućuje na neko značenje koje bi moglo odraziti povezanost sa Bihorom.

Među stanovništvom Bihora prisutno je i mišljenje da naziv Bihor potiče od turskih riječi *bir* što znači jedan i *hord*, odnosno – „*ord(ija)*“, što znači vojna družina, vojna jedinica, pa bi u konačnom, po ovom tumačenju, proizašlo da naziv Bihor znači *jedna vojna jedinica*. Ta tvrdnja zasnovana je na shvaćanju da su temelje utvrđenju Bihor postavili Avari, odnosno Obri, čiji jezik pripada istoj – altajskoj, odnosno turkijskoj grupi kao i (staro)turski.³⁹ Avari su tokom VI i VII vijeka, zajedno sa Slovenima, boravili na području današnje Crne Gore, a nešto intenzivnije na području Gornjega Polimlja, odnosno da-

³⁵ Vidi opširnije: Alija Džogović, *Sandžačka ranobalkanska onimija...*, 18–19.

³⁶ Ibrahim Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka...*, 477.

³⁷ Peharnik je bila dvorska titula u srednjovjekovnoj Srbiji, Hrvatskoj i Bosni. Peharnik je drugačije nazivan vinotoča, što znači da se radilo o osobi koja je na dvoru posluživala vino. Ta titula je na dvoru Nemanjića uvedena po ugledu na vizantijski dvor.

³⁸ Ismet Rebronja, *Sokratov pas...*, 158. Metode koje u svojim istraživanjima koriste književnici, razlikuju se od onih koje koriste istoričari. Književnost je stvaralačka djelatnost, ali prije svega umjetnost, dok su za istoričara bitne činjenice sadržane u izvorima. Dok bi književnika zanimala samo opšta slika, istoričar bi bio zainteresovan za uzroke, tok i posljedice nekog događaja ili procesa.

³⁹ Na moguću etimologiju naziva Bihor iz avarskog jezika, koji mi ne poznajemo, ukazao nam je Refik Akova, narodni poslanik opštine Bajrampaša u parlamentu grada Istanbula.

našnjega Bihora, ostavljajući tragove svoga prisustva i u toponimima kakav je npr. Obrov (brdo pored Bijelog Polja).⁴⁰

Uz navedene podatke o tumačenju i značenju imena Bihor, potrebno je dodati da germanska riječ *orth*, koja je u izgovoru vrlo slična riječi *ord*, znači centar i u tom kontekstu bi riječ *Bi(r)orth* mogla značiti *vojni centar*. Iako ta konstrukcija zvuči kao posve logična, ona se ne može uzeti kao prihvatljiva iz više razloga. Prvi razlog je taj što se Bihor u istorijskim izvorima javlja pet godina prije pada pod osmansku vlast s imenom Bihor, a drugi je taj što Osmanlije nijesu pribjegavale drastičnim promjenama naziva mjesta i predjela koji su priznali njihovu vlast, već samo prilagođavanju svom jezičkom sistemu.

Pored tumačenja koja toponim Bihor vezuju za rimski, ilirski, german-ski i osmanski toponomastički sloj, dužni smo ukazati i na tumačenje koje taj naziv vezuje za slovensku onimiju.⁴¹ Prema tom tumačenju naziv Bihor dolazi od prvobitnog izraza *vihor* ili narodskog *vior*, koji označavaju obradivu zemlju na visini, odnosno uzvisini.⁴² Pri iznošenju ovakvog mišljenja Ilić naglašava da *i danas stariji ljudi sa druge obale Lima ovu oblast nazivaju Vior*,⁴³ što je netačno. U pisanim izvorima koji se čuvaju u Državnome arhivu na Cetinju, taj naziv se najčešće susrijeće u oblicima *Bijor* ili *Bior*. U daljem, kada je ta konstatacija u pitanju, moguće je zapitati se i sljedeće: Kako područje Bihora nije jedino mjesto obradive zemlje na visini, đe je to još „Vior“ zabilježen u ovom značenju?

Struktura Bihora, prema mišljenju Radomira Ilića, sadrži u sebi staroslovensku riječ *hora*, koja označava obradivu zemlju, što bi u konačnom značilo da je Bihor zapravo najplodniji dio bjelopoljske okoline, posmatrano u odnosu na susjedne mu oblasti.⁴⁴ To tumačenje se mora prihvatiti s određenom rezervom. Naime, etimološka načela obavezuju da se u istraživanjima toponima polazi od izvorno zabilježenih oblika imena, u našem slučaju od oblika *Bichor*, *Bihor*, *Bijor*, *Bior*, u kojima nema formanta „vi“. Istina je da alternacija „b – v“ nije neobična u crnogorskom i drugim srodnim jezicima, ali je to više izraženo u govoru na terenu, a znatno manje u pisanim tragovima, koji bi u ovome slučaju trebali da budu primarniji. Nadalje, riječ *hora* nije staroslovenska već grčka riječ koja znači *zemlja*, a ne *obradiva zemlja*. Ako bi se naziv Bihor

⁴⁰ *Istorija Crne Gore*, knj. 1, Redakcija za istoriju Crne Gore, Titograd 1967, 285, 287.

⁴¹ Slovenska onimija je, kako naglašava dr Marko Višić, i u najranijem stadijumu bila oslonjena na veliki broj osnova. Razlog za takvo nešto leži, prema Višićevu mišljenju, u činjenici da su izvori toponima bogatiji (Marko Višić, *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara...*, 20).

⁴² Radomir Ilić, „Semantika starih slovenskih toponima crnogorskog ševera“, *Matica*, zima 2010, Podgorica 2010, 107.

⁴³ Isto..., 106.

⁴⁴ Isto..., 107.

isključivo vezivao za slovensku toponimiju, onda začuđuje zašto Ilić u svojoj elaboraciji nije naveo i grčku riječ „ὄψος“,⁴⁵ kojom se označava *visina*. Samim tim na etimologiju imena Bihor bilo bi jasnije i približnije ukazano. Pojam „visina“ u geografskom smislu zapravo i ukazuje na „vis“, „uzvišenje“, „brdo“ ili „planinu“ kao oblik reljefa, odnosno geografski objekat. Da je planina bila polazni motiv u stvaranju imena Bihor, dokaz je, uostalom i erdeljski Bihor.

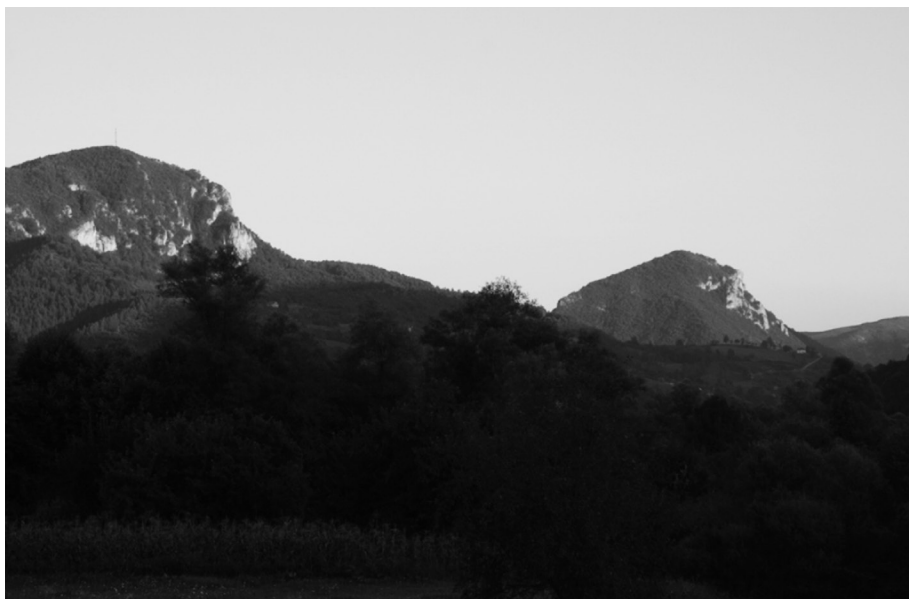
Već je napomenuto da je postanak pojedinih toponima motivisan i uslovljen položajem, oblikom ili izgledom određenoga objekta u geografskom prostoru.⁴⁶ U kontekstu *nomina metaphorica*, prema našem hermeneutičkom zahvatu, vrlo je bitno osvrnuti se prvenstveno na položaj brda Gradina, na kome se nalazio Bihor grad. Prije toga nužno se osvrnuti na semantičku analizu makrotoponima Bihor. Naziv Bihor, koji je u izvornome obliku prvobitno zabilježen kao *Bichor*, iako u pogledu značenja i porijekla obavijen velom tajne, uslovno bi se mogao uzeti kao dvočlan, to jest kompozitan. U tome slučaju, predložak, odnosno formant *bi* u ovoj složenici bi mogao doći od latinske riječi *bis*, što znači *ponavljanje* i grčke riječi *choros* koja označava *kolo*, odnosno neko uzvišeno mjesto u prirodi (uzvišenje, brdo), ali i oltar u crkvi. U ovom slučaju prvi dio kompozita bi upućivao na to da se drugi (*choros*), javlja dva–ponavlja. Prenosno, riječ *bi(s)horos*, iz koje je moguće izvesti naziv Bihor, bi u ovom slučaju mogla označavati drugo uzvišenje koje je u osnovi kružnog oblika i s dvije strane okruženo vodom, te s kojeg se može mnogo, tj. daleko vidjeti. Prostorni položaj brda Gradina je takav da ono, bilo da se dolinom Lima ide od Bijeloga Polja prema Beranama ili obrnuto, zaista jeste drugo po redu dominantno uzvišenje na već pomenutim dionicama puta. Ukoliko se dolinom Lima ide od Bijeloga Polja prema Beranama, uzvišenja su poredana na sljedeći način: Strmica (1.044 mnm) – Gradina (1.057 mnm) – Tivran (1.161), odnosno, ako se ide od Berana prema Bijelome Polju: Tivran – Gradina – Strmica. Gradina je, lako se uočava, središnje uzvišenje, odnosno *brdo koje se ponavlja*.

Sa sva tri pomenuta uzvišenja – Strmica, Gradina i Tivran, vide se dvije susjedne bihorske reljefne cjeline – ravničarska, koja je smještena u dolini rijeke, u ovom slučaju Lima, i ona koja se prostire prema planinskome dijelu. Kad se na samom terenu pogleda položaj brdâ Strmice, Gradine i Tivrana, lako je primijetiti da se radi o planinskim uzvišenjima slične visine koja nijesu mnogo udaljena jedno od drugog, pa čak i uzvišenjima sličnoga izgleda. Najveću nadmorsku od sva ova tri brda ima Tivran, ali je, najvjerovatnije, zbog središnjega položaja, okruženosti riječnim tokovima s dvije strane i time veće

⁴⁵ Marko Višić, *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara*, Oktoih, Podgorica 2000, 45.

⁴⁶ *Isto...*, 45.

mogućnosti kontrole puteva koji su vodili tim riječnim dolinama, to bio presudni momenat da se na uzvišenju Gradina izgradi utvrđenje. S tog uzvišenja, pored važnih saobraćajnica, koje su vodile dolinom Lima i Lješnice, moguće je videti i dvije pomenute reljefne cjeline, odnosno, pogledom obuhvatiti makro oblike reljefa u okolini. Protumačeno u prenosnom značenju, naziv Bihor bi, izveden od pomenutih riječi, značio *brdo koje se ponovo vidi (pojavljuje – dva puta javlja)*, *drugo uzvišenje (drugo kolo, drugo brdo – „bi(s)horos) sa kojeg se vidi zemlja (hor(a))*. Ovo objašnjenje se nameće kao najlogičnije ako se ima u vidu da je pomenuto središnje brdo još više dobilo na svom značaju izgradnjom utvrđenja na njegovu vrhu.

*Položaj uzvišenja Strmica i Gradina koja dominiraju u krajoliku
(foto: S. Šabotić)*

Uza sve saopšteno, na kraju se može konstatovati da je samo ime Bihor, s jedne strane, dokaz njegove starine i dugoga kontinuiteta bitisanja stanovništva u istoimenoj oblasti, dok bi, s druge strane, istraživačka pažnja usmjerena u pravcu da je ime Bihor u sebi sadržalo i značenja koja su odražavala drugačije odnose i stanja od onih koja su analizirana, ostavljala prostora da se u izučavanju etimologije toga imena može pristupiti i na drugačiji način.

Izvori:

- BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul
- MKT, NZD – Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
- A.} MKT. MVL – Sadaret Mektubi Kalemi Maliyeden Müdevver Defterler
- MAD. d – Maliyeden Müdevver Defterler
- HAT – Hatt-ı Hümayun
- DH, SYS – Dahiliye Nazareti Siyasi Kısım Evrakı

Literatura:

- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain: *Rječnik simbola*, Zagreb, 1989.
- Čelebić, Jovan: „Rimski grob u Pašića polju“, *Bjelopoljske novine*, br. 142, Bijelo Polje, 10. februar 1980.
- Čelebić, Jovan: „Rimski grob u Pašića polju“, *Bjelopoljske novine*, br. 143, Bijelo Polje, 20. februar 1980.
- Daničić, Đura: *Rječnik iz književnih starina srpskih*, knj. 1, fototipsko izdanje „Vuk Karadžić“, Beograd, 1975.
- Došljak, Draško: „O nazivu Bihor“, *Tokovi*, 1, Berane, 2007.
- Džogović, Alija: „Iz onomastike Sandžaka“, *Identitet Bošnjaka-Muslimana*, Zbornik radova, Plav, 1995.
- Džogović, Alija: *Sandžačka ranobalkanska onimija*, Almanah, 45–46, Podgorica, 2009.
- Glasse, Ciril: *Enciklopedija Islama*, Sarajevo, 2006.
- Erdeljanović, Jovan: *Stara Crna Gora*, Slovo ljubve, Beograd, 1978.
- Ilić, Radomir: *Semantika starih slovenskih toponima crnogorskog ševera*, Matica, zima 2010, Podgorica, 2010.
- *Istorija Crne Gore*, I, Titograd, 1967.
- Joksimović, Đukan: *Bihor i Donji Kolašin*, Prilep, 1934.
- Kalfa, Hadži: *O Balkanskom poluostrvu*, (prevod s komentarima S. Novakovića), Spomenik XXVIII, SKA, Beograd, 1892.
- Lutovac, Milisav V.: *Bihor i Korita - antropogeografska ispitivanja*, Srpski etnografski zbornik, knj. LXXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Naselja i porijeklo stanovništva, knj. 40, SANU, Beograd, 1967.
- Lutovac, Predrag: „Torine“, *Glasnik Bihora*, 1, Petnjica, 2016.
- Miklosich, Franz von: *Monumenta Serbica Spektantia Historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien, 1858.
- Novaković, Stojan: *Nikolj-Pazar i Bihor grad*, Godišnjica Nikole Čupića, IV, Beograd, 1882.

- Novaković, Stojan: *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, knj. V, Državna štamparija, I izdanje, Beograd, 1912.
- Pašić, Ibrahim: *Predslavenski korijeni Bošnjaka /Od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije*, knj. I, Mostar, 2008.
- Pešikan, Mitar: „Zetsko-humsko-raška imena na početku turskog doba“, *Onomatološki prilozi*, III–IV, SANU, Beograd, 1983/84.
- Petrović, Vasilije: *Istorija o Čornoj Gori*, fototipsko izdanje, Cetinje – Novi Sad, 1961.
- Rebronja, Ismet: *Sokratov pas*, Podgorica, 2009.
- Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. I, JAZU, Zagreb, 1971.
- Šabotić, Sait Š.: „O makronimu (H)Azane u Bihoru“, *Tokovi*, 1, Berane 2010.
- Višić, Marko: *Onomastika u grčkim poveljama srpskih vladara*, Oktoih, Podgorica, 2000.

Sait Š. ŠABOTIĆ

ON ORIGIN AND MEANING OF *BIHOR*

The author of this paper explores the name *Bihor*, addressing the issue of the naming system from the perspective of historical trends and the circumstances surrounding the creation of the name. There is no generally accepted opinion about the origin and meaning of the name *Bihor*, which is also the name of a geographical area in north-eastern Montenegro, administratively divided between the municipalities of Bijelo Polje and Petnjica. Through different interpretations of this name, various demographic, linguistic, political and social movements present in the past in this part of present-day Montenegro can be seen.

Key words: *onomastics, toponyms, macrotoponyms, etymology, names, geographic area, Illyrians, Romans, Montenegro*

811.163.4'373.21(497.5 Gata)

Izvorni naučni rad

Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

klozic@ffst.hr

Marija RADOSTIĆ (Split)

marija.radostic@gmail.com

TOPONIMIJA NASELJA GATA

U radu je temeljem podataka prikupljenih u prvom redu terenskim istraživanjem prikazana toponimija naselja Gata koje se nalazi u omiškom zaleđu, južno od Splita. Podatci su uspoređeni s katastarskim knjigama i dostupnim zemljovidima te toponomastički obrađeni. Nude se povijesni i geografski okviri naselja te osnovne karakteristike govora Gata. Obrađeno je sveukupno 118 toponima na području naselja Gata koje obuhvaća više zaseoka: *Čovići (Stošići)*, *Generalić*, *Kuvačići (Vároš)*, *Miloši*, *Nokići*, *Pocelje*, *Podgradac*, *Podkunjevača*, *Prosići*, *Skočibe* i *Tvrđići*. Obrađeni toponimi većinom su slavenskoga podrijetla (npr. *Drāga*, *Gāj*, *Gāršće*, *Kōtorac*, *Vēla stūdenā*), dok su utjecaji romanskoga i turskoga jezika u toponimiji kao i u govoru neznatni.

Ključne riječi: *toponimija*, *ojkonimija*, *leksik*, *etimologija*, *Gata*

UVOD

U radu je temeljem podataka prikupljenih u prvom redu terenskim istraživanjem¹ prikazana toponimija naselja Gata u omiškom zaleđu, južno od Splita. U prikupljanju toponima poslužila su i najnovija bilježenja katastarskih izmjera, kao i djelo *Poljica: narodni život i običaji* F. Ivaniševića. Osobito smo zahvalni našim ispitanicima koji su nam pomogli u točnom lociranju gatskih područja te su nam prenijeli svoja znanja o njima. Prikupljeno je i obrađeno 117 anojkonima.

¹ Na pomoći i suradnji prilikom istraživanja gatske toponimije, posebno zahvaljujemo ispitanicima Anti Mekiniću, Antonu Pivčeviću, Tomislavu Pivčeviću, Danici Radostić, Ivanu Radostiću i Juliji Radostić.

1. POVIJESNI PREGLED I GEOGRAFSKI POLOŽAJ GATA

Početak povijesti seljačke republike Poljica temelji se na legendi prema kojoj su Krešimir, Tješimir i Elem, sinovi ubijenog hrvatskoga kneza Miroslava, pobjegli iz Bosne pred neprijateljima i naselili se u današnjem selu Ostrvica u nadi da će u tom kraju pronaći sigurnost. Potomci trojice braće podijelili su se u tri plemena i naselili na prostoru današnje Poljičke Republike (Mimica 2003: 190). „Krešimirovići su zaposjeli područje od Graca do Žrnovnice, Tješimirovići predio od Graca do Gubavice, a Elemovići zamosorje – od Dugopolja do Radobilja. Zajedništvom i slogom su XI–XIII stoljeća poljički prostor izdvojili iz Primorske župe (sa sjedištem u Klisu) i osnovali unutar hrvatske države novu Poljičku župu sa samostalnim organima vlasti“ (Mimica 2003: 190). Ova legenda o postanku Poljičke Republike važna je i za Gata koja su predmetom ovoga rada.

Središnjim dijelom Poljica proteže se planina Mosor u dužini od 30 km, s najvišim vrhom *Veliki kabal*. Prostor je sa zapadne strane omeđen rijekom Žrnovnicom, Cetinom na sjeveru i sjeveroistoku te morem na jugu. Geomorfologija područja, ljudska djelatnost i druge društvene posebnosti utjecale su na podjelu Poljica na Gornja (Zamosorska), Srednja (Završka) i Donja (Primorska) (Mihanović 1992: 5, 9). Srednja Poljica se prostiru od vrha Mosora do Radobilje Kreševa nad Gubavicom, niz Cetinu do Zakučca i preko Vršine nad rijeku Žrnovnicu. Osim Gata (Zakučac, Naklice) pripadaju im naselja Kostanje (Podgrađe), Seoca, Smolonje, Zvečanje, Čišla (Ostrvica), Dubrava (Zastine, Račnik), Sitno i Srinjine (Osić, Čažin Dolac, Ume). Nešto veća od 233 km² površina je Poljica² (Ivanišević 2006: 6; Mihanović 1992: 13).

Dokazi o prvim naseljavanjima područja Gata sežu još u antičko doba za vrijeme obitavanja Ilira i Rimljana na ovim prostorima. O tome svjedoče brojni očuvani spomenici i arheološki ostatci. Mimica (2003: 37–38) ističe kako V. Kovačić i R. Tomić navode ilirska plemena Neste, Pituntine i Narestine koja su svoje sjedište imala na području Omiša i Poljica i iznosi pretpostavku kako je još jedno ilirsko pleme imalo sjedište u Srednjim Poljicima nad kanjonom ušća rijeke Cetine te kako je osim tog plemena koje je naseljavalo brežuljak *Gradec* još jedno pleme naseljavalo naselje *Gedate*, tj. *Gata*. Prisutnost Rimljana na prostorima Gata vidljiva je iz arheoloških ostataka pronađenih 1982. g. oko župne crkve sv. Ciprijana. Osim toga, u susjednom mjestu Ostrvica, pronađeni su ostatci rimske *villae rusticae* (Mihanović 1992:10). Župna crkva sv. Ciprijana sagrađena je 1720. g. Pera (1988: 35) navodi kako

---

² Oko 250 km² i 13.659 stanovnika (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49319> – 4. kolovoza 2016.)

su u lađi crkve 1985. g. provedena arheološka iskapanja koja su potvrdila postojanje srednjovjekovne crkve sv. Ciprijana iz 12. st., dok Jeličić-Radonić (1994: 169) datira crkvu u drugu četvrtinu 6. st. Crkva se nalazi na mjesnom groblju, dijelom ispod novosagrađene crkve.

Pivčević (1996: 42) prenosi kako se prvi važan povijesni događaj povezan uz Gata dogodio za turskog vrhovništva. Riječ je o napadu Ahmed-paše s 1000 vojnika na Poljica 1530. g. jer im Poljičani tri godine unatrag nisu plaćali harač. Ahmed-paša je tada popalio i opljačkao Srinjine, Tugare i Gata. Turci su se nakon toga utaborili pod Gracem u Gatima, u polju Podgradac. Predaja kaže da su malobrojniji Poljičani uz pomoć mlade junakinje Mile Gojsalić, koja je žrtvovala svoj život došavši u turski tabor gdje je zavela pašu i uspjela zapaliti tursku barutanu, porazili tursku vojsku (Pivčević 1996: 42).

„Otkada su Poljica, Gata su im bila središtem, i zato su u njima birani bili zapovjednici, i poljički bi Stol u njima držao svoje sastanke“ (Pivčević 2008: 302). Od prirodne, a posebno povijesne važnosti je predio Gradac iznad Gata na čijem su vrhu smješteni najstarija poljička crkvića sv. Jurja s najstarijim grobištem i na čijoj su padini na Jurjevo, 23. travnja bili birani poljički knezovi. Da su Gata bila središte Poljica i u 18. stoljeću, dokazuje i opći zbor kod crkve sv. Ciprijana u Gatima sazvan 3. srpnja 1796. g. na kojem su se birale vođe za pomoć Mlecima nakon dolaska austrijskog vrhovništva (Pivčević 1996: 64). Ponovno su se Gata, uz ostala poljička sela, našla na udaru osvajanja, haranja i pustošenja 1807. g. kada su francuski vojnici preko uvale Vilar prodrli do Srinjina i Tugara, a zatim i preko Graca u Gata. General Marmont je već sljedećeg dana smjestio tabor u Gata kako bi mogao osvojiti i ostala sela Sitno, Dubravu i Zamosorska Poljica (Pivčević 1996: 72–73).

Poljica su ponovno okupirana i u II. svjetskom ratu, a 1. 10. 1942. Gata su pretrpjela okrutan pokolj koji se dogodio na predjelima Podgradac i Poce-lje. „Obična njiva, kao i svaka druga. (...) Pripada plemenu Generalića. Plodna kao i sve poceljske njive. Ali, nitko u nju ne dira. Ne sije pšenicu, niti sadi lozu. Kao da bi udarac maškline otvorio izvor tuge, suza i krvi, koja je u njivi zakopana. (...) Već pogled bačen na njivu srce teško uznemiri“ (Mihanović 1979: 169).

Usprkos brojnim napadima i uništenjima, Gata su uspjela očuvati svoju kulturnu baštinu, jezik i prirodne ljepote. Gustoj naseljenosti pogodovale su klima i vapnenasto tlo koje su uvjet za razvoj nekih agrarnih kultura kao što su maslina, višnja, trešnja, smokva, vinova loza, i sl. (Laušić 1991: 20). Leže na nadmorskoj visini od 284 m, smještena na visoravni, kojoj je s južne strane niska mosorska kosa položena iznad Zakučca i ušća rijeke Cetine. U prošlosti su obilovala izvorima vode, ali su sredinom prošloga stoljeća gradnjom tunela

mnogi izvori prekinuti³. Gata se sastoji od zaseoka *Čóvići (Stòšići)*, *Gene-ràlić, Kùvačići (Vároš)*, *Miloši, Nòkići, Pòcèlje, Podgràdac, Podkùnjevača, Prósići, Skòčibe i Tvrdíći*⁴.

Od najstarijih pisanih spomenika, ime naselja *Gàta* prvi je put spomenuto u kasnoantičkom itineraru, „Kozmografiji“ Anonima iz Ravene. U njemu se spominje dio antičke ceste koja je povezivala kasnoantičko naselje Gata (*Gedate*) i Split (*Spalato*): „Oneo Netrate Petinitis Epitio Unione id est Musaro Gedate Spalathron Salona...“ (Jeličić-Radonić 1991: 13). Gata su zabilježena i u povelji kralja Zvonimira iz 1078. g.: „Serenine, Gathe, Tugare, Osici, Debric, Vallari et Cremene, que posite sut infra montes Massari“ (Mimica 2003:190). Naselje se spominje i u listini od 15. 6. 1103. g. kojom kralj Koloman poklanja splitskom nadbiskupu Krešenciju poljička sela „Srinjine, Gata, Tugare i Osič, kao i svu desetinu iz Poljica“ (Pivčević 1996: 2).

2. GOVOR GATA

Ako uzmemo u obzir dijalektološku kartu Josipa Lisca (2003: 162–163), Poljica pripadaju zapadnom – novoštokavskom ikavskom dijalektu, dok Brozović (1998: 228) smatra da poljički govor pripada čakavskom dijalektu, tj. južnočakavskom ili ikavskočakavskom dijalektu.

U Gatima se još uvijek čuva autohtoni govor toga područja, iako manje u govoru mlađih negoli u govoru starijih stanovnika. To je dokaz postupnog gubljenja starijih jezičnih osobitosti, mada se one i kod mlađih govornika još uvijek čuvaju u određenoj mjeri. Ovdje ćemo ponuditi neke najznačajnije osobitosti gatskoga govora.

U gatskom govoru je u upotrebi upitno-odnosna zamjenica *šta*, a samoglasnički sustav čini pet dugih i pet kratkih samoglasnika: /ī/, /ē/, /ā/, /ō/, /ū/; /ĩ/, /ě/, /ǎ/, /ǒ/, /ů/. Slogotvorno *r* se najčešće izgovara bez popratnog vokala što vidimo i u toponimima *Pobrdáljak, Tvrdíći, Trpošćik/Trpošnjik* i *Velivřja*, a ostvaruje se i kao dug i kao kratak, kao kod *brzo, přst*. Zanimljiv je genitiv jednine *vřija* ('vrha'). Ishodišni fonem *ř dao je *u* kao kod *vřk, břja* ('buha'), *vřna, sřnce*, a jednako se odrazio i stražnji nazal *ř kao kod *gřlřb*. Potvrđena je i nazalizacija samoglasnika *e* na kraju riječi kao kod *dóklę* ('dokle' < csl. *dokolę*), *odóvlę* ('odavde'). Također se i upitna čestica *a* ('molim') ostvaruje nazalizirano [q] kao *q*.

Refleks *jata* je na području Gata ikavski, što je vidljivo iz primjera *díte, mlíko, přsma, zalívat, ríka* kao i iz gatskih toponima *Sřđdnř Gáj, Trřšnjřv dólac*,

³ v. <http://gata.hr/wp/?p=271> (15. svibnja 2016.)

⁴ usp. Mihanović 1980: 51–72.

Vrilo te još nekih poljičkih, kako ih navodi Šimunović (2005: 243–245), npr. *Bîle lãze, Stinica, Podstînjak, Kolînce, Bãbino kòlino*. Međutim, uobičajeno u čakavštini, javlja se poneki ekavizam kao *kòren, sèst i sèdi*. Prednji nazal *ɛ u većini primjera je prešao u *e* kao kod *knêz, trêst, pòcèt, pêt*, dok se u rijetkima ostvaruje kao *a* (npr. *jàzik*). Poluglasovi su dali samoglasnik *a* (*dân*) uz rijetke primjere jake vokalnosti u govoru starijeg stanovništva kao kod *vàzêst/vazêst*. U nekim je leksemima ovjerena promjena *ra > re* (npr. *rêbac*). Zabilježen je prijevoini lik sa samoglasnikom *e* (npr. *grêb*). Primjetno je zatvaranje samoglasnika *o > u* kao kod *kùnj* ('konj'), *ùndã* ('onda'). Ta je pojava bila česta u primjerima s nazalnim sonantom kao *nãšûn* ('našom'), *tòbûn* ('tobom'), *šãkûn* ('šakom'), ali se danas sve više gubi.

Fonem *h* je nestabilan u sustavu i najčešće reduciran, kao *prã* ('prah'), *rãna* ('hrana'), *lãd* ('hlad'), *ladòvina* ('hladovina'), *vř* ('vrh'), *pòvr* ('povrh'), dok se riječi kao *rãst* ('hrast') i *njiòv* ('njihov') danas ne izgovaraju uvijek s reduciranim fonemom *h*. Redukcija fonema *h* vidljiva je i u toponimiji (*Rãstovača, Òriovica*). Međutim, ponekad je *h* zamijenjen suglasnikom *j* kao kod *bùja* ('buha'), *siròmaj* ('siromah'), *òrij* ('orah'), *grãj* ('grah'), *smîj* ('smijeh'), *vřja/vrja* ('vrha'). Ova je pojava vidljiva u toponimu *Velivřja*. Prisutna je zamjena *h* i suglasnikom *v* kao kod *ùvo* ('uho'), *vřv* ('vrh'), *dïv* ('duh'), *krïv* ('kruh'). Fonem *f* pretežno je prisutan u posuđenicama kao kod *fùmãr, frïško* ili u riječima gdje je dobiven od starih skupina *pv* ili *hv* kao *ùfat se* ili *fãla*. Dočetno *-m* zamijenjeno je sa *-n* kao kod *dèvêtôn, koláčîn, mìstîn, rãdîn, rùkãn, sèdãn*. Vidljivo je to i kod toponima *Pod Svetin Rokon*. Dočetno **-l* se vokalizira i potom kontrahira (*-ao > -ã*) kod glagolskog pridjeva radnog m. r. jednine, kao *rèkã, čùvã, brã, krã, imã, znã*, ali dolazi i do epenteze gdje se *j* umeće između glagolske osnove i nastavka kako bi se uklonio zijev kao kod *rãdija, dònija, létija, pòsija, poklòpija, ùzeja, potròšija*. Kako bi se uklonio zijev, umeće se i epentetsko *v* kao kod *po tlèvu* ('po tlu'). Javlja se i protetsko *j* kao kod *jïst* ('jesti'). Do kontrakcije ne dolazi npr. u imenica *ãndël, dól, kòtãl, vřtãl*. Kod pojedinih imperativnih oblika glagola dolazi do skraćenih oblika kao kod *rèc, rècmo, rècte; bìž, bìžmo, bìšte*, što je posljedica govorne prakse. Iz istog razloga dolazi do skraćivanja i kod upitnih ili imperativnih oblika *kãš/kãćeš* ('kada ćeš'), *kùš/kùćeš* ('kuda ćeš'), *ãjmo* ('hajdemo'). Potvrđena je apokopa kod glagolskog priloga sadašnjeg kao kod *mòlèc, plãčũc, rãdec, pìvajũc* te u infinitivu kao kod *ulòvit, ìgrat, bãcit, posádit, šit, prèst*.

Refleks praslavenskog skupa **dj* je ponekad *j*, kao kod *mèja, gòspoja*, ali većinom je potvrđen fonem *đ* kao kod *mlãđi, ròđèn, vìđèn, tùđi*. Praslavensko **tj* dalo je *ć*, kao kod *kùća, plãća, vèća*. Kao refleks skupina **stj* i **skj* kod nekih starijih govornika bilježimo skupinu **šć'*, kao kod *ògnjîšće, vìšćica*. Toponimi kao *Podvinišćima, Šćãpice, Trpošćik* kazuju da su šćakavizmi

ranije bili i češći. U prezentskoj osnovi glagola *mòć* (< *mogti) potvrđen je rotacizam pa se može čuti *mòre* ('može'). Potvrđena je redukcija suglasnika *p* u inicijalnom položaju, u netipičnim suglasničkim skupinama, kao kod *čèla*, *šènica*, *tìca*. Suglasničke skupine *tsk* i *dsk* prelaze u *ck* u pridjevima kao *gràc-kī* (*gradski*), *ìmockī* (*imotski*), *gàckī* (*gatski*). Treća jotacija provedena je npr. kod oronima *Kòđīk*.

U govoru je prisutan petoakcenatski sustav: kratkosilazni (˘), kratko-uzlazni (˘˘), dugosilazni (˘˘˘), dugouzlazni (˘˘˘˘) i stari čakavski akut (˘˘). Akut se ne čuva u cijelosti, ali je u velikoj mjeri zastupljen i kod starijih i kod mlađih govornika, kao *praščār*; *ozgāra*, *kažīje*, *zahvalījīje*, *nēma*, *prodāje*, (*u*) *njōj*, *prīče*, *nī* (*prīstōjno*). U toponimiji je ovjeren samo u likovima *Trpoščīk/Trpoš-njīk*. Također, prisutan je prijelaz naglasaka na prijedlog pa se može čuti *ù brdo*, *ù Smōvo*, *nā polju*, *ù glāvu*, *ù crkvi*, ali uz iznimke kao *na Kòzīku* (*na Kòzjīku*, *na Kòđīku*), *na Mòčān* (ali i *nā Močan*). Bilježi se preskakanje i prenošenje naglasaka na prijedloge, a izdvajamo primjere s prijedlozima s dodanim *-a* pred imenicama na suglasnik kao *nīza brīg*, *kròzā ŋ*, *krozā je*, *krozā san*, *nizā ŋju*, *podā me*, *pridā se*⁵.

Muški je etnik *Gàcanin*, ženski *Gàcānka*, a ktetik glasi *gàckī*.

3. KLASIFIKACIJA TOPONIMA PREMA MOTIVACIJI

Ovdje donosimo klasifikaciju toponima prema značenju, tj. motivaciji njihova nastanka.

1. Toponimi motivirani geomorfološkim obilježjima zemljopisnog objekta

1.1. Zemljopisna imena u toponimiji

1.1.1. Odrazi zemljopisnih termina u toponimiji su: *Brīgi*, *Drāga* (< psl. *dorga 'terenska udubina između brda'), *Plāsa* (< psl. *polsa 'ravnicu obrasla travom'; 'iskrčeno zemljište'), *Pródol* (< (*pro-*) csl. *dolb* 'dubodolina'), *Pūnta* (< tal. *punta* 'rt', 'kraj ili vrh čega'), *Rūdine* (< psl. *rōdina, *rōdъ 'zelena zaravan na kršu'), *Spīla* (< dalm. < grč. *σηλάιον*), *Vrīlo* (< psl. **ver(d)lo*, *v(ь)relo* 'izvor'). U ovoj skupini nalazimo odraze oronimijskih apelativa *brig* i *punta*, uz apelative koji se odnose na udoline i udubljenje u stijeni *draga*, *prodol* i *spila*. Za zeleni krški ravnjak motivacija je u apelativu *rud/rudina*, a hidronimijski nazivi su *plasa* i *vrilo*. Većina je apelativa domaćega podrijetla, osim apelativa *spila* (dalmatizam grčkoga postanja došao romanskim putem) i *punta* (mlađi talijanizam). U gatskom govoru su ovi apelativi uglavnom sačuvani. Ispitanicima su bili nepoznati apelativi *plasa* i *rudina*.

⁵ usp. Mihanović, 1971: 153.

1.1.2. Toponimijske metafore su: *Glàvica* (< *glava* < psl. *golva), *Glàvice*, *Kòtorac* (< *kotač/kotorata* 'lokva s protočnom vodom'⁶), *Kòvāč* (< *kova* 'kabao' < tur. *kova*), *Kùkovi* (< psl. *kuka 'živac kamen', 'hrid', 'izbočina'; 'brdo s kamenitim vrhom'⁷), *Öčūr* (< *oko* 'vrela', 'izvor iz kojeg voda polako otječe'⁸; 'podvodni izvor').

U ovoj skupini nalazimo odraze oronimijskih apelativa, nazive za dijelove ljudskog tijela *glava* i *kuk*, hidronimijske apelative za protočne vode/izvore *kotač/kotorata* i *oko* te uz vodu povezan uporabni predmet *kova*.

1.2. Toponimi s obzirom na razmještaj, oblik i izgled tla ili vode

1.2.1. nastali prema smještaju zemljopisnog objekta: *Pobrdàljak*, *Pòcēlje* (< *Podselje), *Podòrišac* (< orah, *Juglans regia*), *Podvinišćima* (< *vinišća* 'vinogradi'), *Pòtkrālje* (< *kraj* 'predio između korita rijeke i gorskoga vijenca'⁹), *Strána* (< *strana* 'tuđi, strani teritorij').

Osim toponima *Strána* motiviranog rubnim položajem uz susjedno naselje, ostali su toponimi jednorječne izvedenice tvorene (kontrahiranim) prijedlogom *pod*.

1.2.2. koji se odnose na oblik i površinska svojstva tla: *Kùpinovac* (< *kupiti* < psl. *kupъ, *kupa), *Lòkvica*, *Lòkvice*.

U ovoj skupini tri su hidronima koji se odnose na prirodna zbirališta vode.

1.2.3. koji se odnose na izgled, sastav i osobitost područja, tla ili vode: *Bìla* (< *Bila stina), *Bìla plòča*, *Bilaj* (< *bilaj* 'njiva s bijelom zemljom'), *Brùs* (< *brus* 'litica', 'hrid'), *Čěovo břdo/Cěovo břdo* (< *cret/čret*¹⁰ < psl. *čertъ 'močvarno mjesto u šumi'), *Gústi gřm*, *Jùtrine* (< *jutli* 'šupalj'), *Kòsmača* (< psl. *kosmъ 'teren obrastao sitnim grmljem'), *Krûzi* (< *krug* 'kamen', 'grumen'; 'brežuljak', 'vrh gore') *Ljütovac/Ljütokamen*¹¹ (< *ljut*¹² 'živac-kamen', 'hrid'), *Mràcēlje* (< ie. **mer-* 'glodati', 'gristi'; u hidronimiji se odnosi na točila¹³),

⁶ Vidović (2011²: 226) bilježi toponim *Kotòrača* od apelativa *kotorača* 'propust kroz koji teče voda'.

⁷ v. Vidović, 2009: 186.

⁸ v. Brozović-Rončević, 1997: 24.

⁹ v. Vidović, 2016: 337, 2011: 224, 2010: 304–305.

¹⁰ Vidović nalazi potvrdu ovoga apelativa u toponimiji brdskoga dijela Zažablja (2014: 220) i jugozapdnoga dijela Popova (2010: 303) te upućuje na Brozović-Rončević (1999: 11) koja prenosi potvrde iz ranije onomastičke literature prema kojoj ga nema južnije od okolice Gline.

¹¹ Brozović-Rončević (1999: 23) prenosi Budmanijeve riječi gdje ističe: „one Ljute za koje ja znam izviru ispod visokijeh ljuti...“.

¹² AR (1904–1910:330–331) apelativ *ljut* vezuje uz hrid, liticu i pokušava dovesti u vezu s vodom koja izvire i ponire pod stijenom. I *Ljutovac* ima dosta izvora.

¹³ Vidović (2010: 328 i 2009: 179) s istim korijenom povezuje toponime *Somor* i *Mramor* i ističe kako toponimi motivirani osnovnom *mer u onomastičkoj literaturi ranije nisu bili potvrđeni zapadnije od Boke kotorske.

Mrcînjak/Mirzînjak (< psl. *mozyrje 'močvara', 'baruština'), *Na Brúsu, Nà Močān/Na Mòčān (Mòče)* (< *moča* 'kaljužasto, vlažno zemljište'), *Òtîmje* (< *otimje* < psl. *oteti < *otъ 'područje gdje se voda otima koritu'), *Písak* (< *pijesak*), *Plòče, Pòlje* (< *poloj* 'često poplavljena plodna dolina uz vodu'), *Pràovac* (< *prahati* 'mrviti (zemlju)'), *Rînje* (< *rivinje* 'teren išaran jarugama kojima teče voda'), *Stùdenā, Studénac, Sùčica* (< *sukljati* (< *Sukljica) 'snažno izlaziti', 'izbijati'), *Trpèšca* (< lat. *trepidare, trepidus* 'drhturav'), *Trpošćik/Trpošnjik* (< gr. *τάφος* 'jarak', 'dolina'), *Vèla lèdina, Velivrja, Vitičevac* (< *viti* 'vijoriti na vjetru'), *Vòdica*.

Toponimi ove skupine većinom su jednorječni. Kod dvorječnih je drugi dio motiviran zemljopisnim terminom (*brdo*), sastavom tla (*ploča*), vrstom raslinja (*gram*) i uporabom zemljišta (*ledina*). Gatsko područje obiluje vodom. Neki su se izvori ugasili tijekom gradnje tunela kroz Mosor pri gradnji hidroelektrane Zakučac, neki su po završetku gradnje ponovno „oživjeli“, ali ne istim intenzitetom. To se osobito odnosi na izvore na području *Skočiba, Podelja* i *Podgraca* koji se nalaze sjeverno od hidroelektrane. U ovoj je skupini najviše toponima motiviranih prisutnošću vode od koje je tlo vlažno, kaljužasto, poplavljeno, izrovano vodom, a saznajemo i da je voda hladna.

1.3. Toponimi određeni položajem ili odnosom prema drugim toponimima: *Dônjī Gāj, Gòrnjī Gāj, Kòzjī dō (Kòđīk/Kòzīk* oronim), *Māla dūba, Māla Sùdenā, Māli stùdēn, Podgràdac, Podkùnjevača* (< *Kunjevača), *Pòdùblje, Smòvo štāle (Smòvo), Srìdnjī Gāj, Štāle na Kòđīku/Kòzīku, Vèla Stùdenā, Vèliki stùdēn, Zagràdac*.

Odnos među dvama toponimima najčešće se izriče antonimnim parovima pridjeva. Antonimni par *gornji – donji* (u nizu i *srednji*) ističe prostorne odnose, a par *mali – veli(ki)* ističe kvalitativne odnose¹⁴. Ovdje posebno navodimo one gatske toponime određene odnosom prema drugim toponimima i s lokalizacijskim karakterom u odnosu na susjedni referent: *Bàrtić štāle – Bàrtića bûnār, Gāj – Srìdnjī Gāj – Gòrnjī Gāj – Dônjī Gāj, Gràdac – Podgràdac – Zagràdac, Māla dūba – (Vèlā dūba) – Pòdùblje, Māla Stùdenā – Vèla Stùdenā – Stùdenā, Māli stùdēn – Vèliki stùdēn, (Òrišac – Podòrišac), Smòvo štāle – Bàrtić štāle, (crkva svetoga Roka) – Pod Svètin Ròkōn*.

1.4. Toponimi motivirani nazivima za biljke i biljne zajednice: *Gāj* (< *gaj* 'mlada uzgojna šuma'), *Gòrica* (< *gorica* 'mlada šuma'), *Grābār* (< *grabar, Carpinus orientalis*), *Komòrika* (< *komorika, Philyrea levis*), *Ràstovača* (< *rastovača* 'hrastova šuma'), *Quercus*, *Ràšēljka* (< *rašeljka, Prunus mahaleb*), *Trstēnīk* (< *trstika, Phragmites communis*), *Zòvica* (< *zova* 'bazga', *Sambucus nigra*).

¹⁴ Frančić – Mihaljević 1997–1998: 88.

U toponimima ove skupine nalazimo odraze naziva za stabla (*grab, komorika, hrast, rašeljka, zova*), močvarnu (*trstika*) i grmoliku biljku (*zova*) te onih za vrste pokrova (*gaj, gora*).

1.5. Toponimi motivirani nazivima za životinje: *Kònjškī pūt* (< *konj*), *Pàsja jàma* (< *pas*).

Toponimi ove skupine novijega su postanja.

2. Toponimi motivirani ljudskom djelatnošću

2.1. Odrizi naziva za gospodarske objekte u toponimiji: *Gàta* (< *gat* 'ustava za vodu', 'odvodni kanal'), *Güvnište* (< *gumno* 'mjesto na kojemu se vrši ili mlati žito').

2.1.2. Toponimi kao odrizi naziva za obrambene objekte: *Gràdac* (< *gradac* < psl. *gordъ 'utvrđeno zdanje na brdima').

2.2. Toponimi prema vrstama naselja i putovima: *Vâroš*¹⁵ (< mađ. *város* ← iran.), *Pròsik*, *Kònjškī pūt*.

2.3. Toponimi u vezi s poljoprivrednom djelatnošću

2.3.1. u svezi s uzgojem kulture i tipovima obradivoga zemljišta: *Kròvina* (< *krovina* 'tvrdi dio stabljike kukuruza'), *Òriovic(a)* (< *orah*), *Òrišac*, *Podvòrnice* (< *podvornica* 'njiva oko kuće'), *Vinina* (< *vinina* 'vinograd').

2.3.2. u svezi s privođenjem tla kulturi: *Gàrišće* (< *garišće* '(z)garište'), *Pràšina/Pràšen* (< *prašiti* 'privoditi tlo kulturi paljenjem').

2.3.3. u svezi s granicom zemljišta: *Sinàčoša* (< *sinac* 'kamen međaš' < tal. *segno*).

Sinàčoša je područje i potok – granica *Gata* s *Čišlama*.

2.3.4. u svezi sa stočarstvom i obitavalištima za stoku: *Šćàpice/Šjàpice* (< *ćap* 'stado ovaca').

2.4. Kulturnopovijesni toponimi u vezi s mjesnom poviješću i predajama: *Bogòmolja*.

2.5. Toponimi uvjetovani duhovnim i vjerskim životom zajednice

2.5.1. uvjetovani crkvenim građevinama i posjedima: *Pod Svêtin Ròkon*.

2.5.2. uvjetovani ostalim elementima duhovne kulture: *Trìšnjòv dòlac* (< psl. *trěskъ 'grom'), *Čêvo* (< **Devčevo*¹⁶ < avest. *daēva*¹⁷), *Gòmila*, *Gòmica*, *Īlinac* (< *Vilinae), *Kobiljača/Koviljača* (< *kobila* < tal. *cavallo*), *Kò-*

¹⁵ *Varoš* je 'naseobina uz grad', kmetsko naselje izvan zidina u doba gradova-utvrda. Takvi toponimi su karakteristični za dijelove izvan utvrđenih naselja u srednjoj Dalmaciji (Šimunović 1971: 191, 198).

¹⁶ Na planini Ivančici nalazi se vrh *Čevo*, a dva šumska prilaza tomu vrhu kao i selo podno vrha čuvaju puno ime – *Podevčevo* (*pod* + *Devčevo).

¹⁷ Pilar (2007) i Peisker (2007) opisuju toponime s pretkršćanskim elementima u kojima je motivacija nazivom za zloduha *daēva* kao i zakonitosti njihova smještaja u prostoru, uz vodu.

*đtk/Köztk*¹⁸, *Peručica* (< *Perun* < psl. *Perawnu), *Smôvo* (< *smokъ* 'zloduh', 'zmaj', 'gušter'), *Vilënjača*.

Na gatskom području nalazi se pet crkava koje u obliku pravilnog pentagona okružuju naselje, što može govoriti u prilog postojanju starih poganskih svetišta na ovom području pa tako i zemljopisnih objekata čija su imena prežitak slavenske mitologije¹⁹.

3. Toponimi antroponimnoga postanja

3.1. Višerječni toponimi

3.1.1. od antroponima i zemljopisnog naziva: *Bàgatova dôca* (< *dolac* 'odijeljene krške udoline')

3.1.2. od antroponima i naziva za obitavališta: *Bàrtić štàle* (< *štala* 'staja')

3.1.3. od antroponima i gospodarskih objekata: *Bàrtića bünār*

3.2. Jednorječni toponimi antroponimnoga postanja u funkciji toponima: *Čóvići* (*Stòšići*), *Generàlić*, *Kùvačići*, *Mìloši*, *Nòkići*, *Oćàsić/Otiàšić* (< *oćas* < psl. *otjasъ 'rep', 'perčin'), *Prósići*, *Tvrđići*.

Među dvorječnim toponimima druga sastavnica upućuje na objekt koji je u vlasništvu obitelji. Karakteristična su za ruralnu sredinu jednorječna imena zaseoka antroponimnoga postanja nastala transonimizacijom i pluralizacijom prezimena ili nadimaka *Čóvići* (*Stòšići*), *Kuvačići*, *Miloši*, *Nòkići*, *Prosići*, *Tvrđići*. Imena triju zaseoka koja nisu formirana tim načinom (*Generalić*, *Oćasić/Otišić*) mlađega su postanja.

4. Toponimi nejasna postanja ili motivacije: *Biliševo* (< *Bile < *Biloslav), *Kàčevica*²⁰, *Mòsor/Mòšor*²¹, *Mò(t)škjan*²², *Skòčibe*²³, *Zápor* (< *zapor* 'zasun').

¹⁸ Ime je antičke motivacije, povezano uz ilirsko kozoliko božanstvo.

¹⁹ v. Pilar 2007.

²⁰ Možda prema romanizmu *kava* (< tal. *cava* 'iskopina u kamenu' < lat. *cavus*). Riječ je o terenu s prirodnim *kavom* dubokom oko tri metra u kojoj se kao u zdencu u obilju nakuplja voda i koja je ranije služila za zalijevanje nasada i za piće (< *Kavčevica).

²¹ Šimunović (2008b: 591) uz ovaj oronim navodi slijed **M'assaru* > **Mas'aru* > **Mos'oru* > *Mosorъ > *Mosor* (vidi i Holzer 2011: 129). Ime se izvodi od ie. **meg(h)* 'velik', uz predrimski sufiks *-árum*, što upućuje na to da je ime ušlo u hrvatsko imenoslovlje još u 9. stoljeću (Šimunović 2013: 170).

²² Moguće je riječ o toponimijskoj složeniici s prvim dijelom *mont-* (< predslav. *montem* potvrđen samo u toponimijskim složenicama) + sufiks *-an* (< lat. *-anus*). Današnji je oblik mogao nastati od apelativa *montem* uz, moguće, imenicu *ascianus* ('tesarsko oruđe'), jer je riječ o području s okomitim prodolima među mosorskim vletima (< *Montem Ascianus). Također, ime je moguće dovesti u vezu s latinskim akuzativom *mansionem* koji u čakavskom ima rezultat *mošun* 'staja', 'obor' (Holzer 2011: 129–130), osobito stoga što su i danas na tom području stare staje. Postoji mogućnost i slavenskoga poganskog podrijetla imena prema božici *Mokoš* (< *Mokošjan). I položaj područja išao bi u prilog takvoj motivaciji – uz (Perunov) *Trišnjov dolac* i vrh *Sveti Jure*, na njemu ima vode, a pod njim je izvor *Studenac* i potok *Peručica*.

²³ Moguće prema zoonimima *buja* (< *buha* 'kukac koji se hrani krvlju ljudi i životinja' < psl. *blъxa) i *skočac* (< *skočac* 'krpuša', 'krpelj' < csl. *skokъ*).

Kazivanja ispitanika uvelike su nam pomogla razumjeti gatske toponime, međutim kod nekih nismo sa sigurnošću mogli utvrditi što je motiviralo njihov nastanak.

Iz gatskih toponima izlučujemo apelative zastupljene u nazivlju za prirodne vrste terena koji čine najstariji toponimijski sloj: *břdo, brġg, brŭs, crĕt/črĕt, drăga, dŏl, dŏlac, dŭba, gâj, găt, glăvica, gŏmila, gŏra, jăma, krâj, kŭk, lĕdina, plăsa, plŏča, pŏloj, prŏsik, pŭnta, rivĭnje, rivina, rŭd/rŭdina, spĭla, studĕnac, trăp*. Među prikupljenom građom potvrđene su i sastavnice toponima nastale od apelativa koji su ili sasvim iščezli iz gatskog govora ili im je pridodano novo značenje, a staro zaboravljeno. Tako ni starijim stanovnicima nisu poznata značenja npr. apelativa *duba, cret/čret, kraj, plasa, poloj*. Apelative *punta* i *trap* poznaju, ali samo u dijelu njihova značenja ili u drugom značenju – apelativ *punta* im je poznat kao 'izbočenje kopna što se pruža u more', 'rt'; 'vršak (nekog predmeta)', glagol *puntat* u značenju 'ukočiti u leđima', dok im je apelativ *trap* poznat kao 'plitka rupa u zemlji u koju se sprema povrće i voće kako bi se očuvalo od hladnoće'.

4. KLASIFIKACIJA TOPONIMA PREMA STRUKTURI TVORBE

Gatski toponimi prikupljeni u ovom istraživanju uglavnom su jednorječni. Ukupno je 118 zabilježenih toponima koje možemo podijeliti:

- na jednorječne jednostavne: *Brġgi, Brŭs, Čŏvići, Drăga, Gâj, Găta, Generălić, Gŏmila, Grăbăr, Grădac, Komŏrika, Krŏvina, Krŭzi, Kŭkovi, Kŭvaćići, Miloši, Mŏče, Nŏkići, Očăsić/Otiăšić, Pĭsak, Plăsa, Plŏče, Pŏlje, Prŏdol, Prŏsići, Prŏsik, Pŭnta, Răšĕljka, Rĭnje, Rŭdine, Spĭla, Stŏšići, Străna, Studĕnac, Tvřđići, Văroš, Vrĭlo, Zăpor*
- na jednorječne izvedene: *Bilaj, Gărĭšće, Glăvica, Glăvice, Gŏmilica, Gŏrica, Gŭvnĭšte, Ĭlinac, Jŭtrine, Kăčevica, Kobiljača/Kovĭljača, Kŏđĭk/Kŏzĭk, Kŏsmača, Kŏtorac, Kŏvăč, Kŭpinovac, Lŏkvica, Lŏkvice, Ljŭtovac, Mŏtškjan, Mrăcĕlje, Mrcĭnjak/Mirzĭnjak, Őčŭr, Őriovic(a), Őrišac, Őtĭmje, Perŭćica, Prăovac, Prăšina/Prăšen, Răstovača, Sinăcoša, Sŭćica, Šćăpice/Šjăpice, Trĕpešca, Trpošćik/Trpošnjĭk, Trstĕnĭk, Vilĕnjača, Vinina, Vĭtičevac, Vŏdica, Zŏvica*
- na jednorječne pridjevne: *Bĭla, Biliševo, Čĕvo (Cĕvo), Smŏvo, Stŭdenă*
- na jednorječne prefiksarno-sufiksarne: *Pobrdăljak, Pŏcĕlje, Podgrădac, Podkŭnjevača, Podŏrišac, Pŏdŭblje, Podvĭnišćima, Pŏdvŏrnice, Pŏtkrălje, Zagrădac*
- na toponimijske sraslice: *Bogŏmolja, Ljŭtokamen, Skŏčibe*
- na toponimijske sraslice u genitivu: *Velivřja*

- na dvorječne s pridjevom i imenicom: *Bîla plöča, Čëovo bŕdo/Cëovo bŕdo, Gústi gŕm, Kònjškî pût, Kòzjî dô, Mâla dûba, Mâla Stùdenâ, Mâli stùdên, Pàsja jâma, Srîdnjî Gâj, Trîšnjôv dôlac, Vëla lèdina, Vëla Stùdenâ, Vëliki stùdên*
- na dvorječne toponimijske polusloženice (imenica + imenica u jukstapoziciji): *Bârtić štàle, Smôvo štàle*
- na dvorječne s pridjevom u genitivu: *Bàgatova dôca*
- na dvorječne s imenicom u genitivu: *Bârtića bünâr*
- na dvorječne s prijedlogom: *Na Brúsu, Nà Močân/Na Mòčân*
- na trorječne s prijedlogom: *Pod Svêtin Ròkôn, Štàle na Kòđîtku/Kòzîku.*

5. KLASIFIKACIJA TOPONIMA PREMA PODRIJETLU

U Gatima je prema očekivanju najviše toponima nastalih od apelativa slavenskoga podrijetla. Takvi su npr. *Bàgatova dôca, Bîliševo, Cëovo (Čëovo) bŕdo, Čëvo, Gârîšće, Glâvica, Gòmilica, Gòrica, Grâbâr, Grâdac, Kâčevica, Kòsmača, Kòtorac, Krûzi, Kùpinovac, Mâla dûba, Mâla stùdenâ, Mòče, Na brúsu, Ôčûr, Ôriovica, Pàsja jâma, Plâsa, Pòcëlje, Podvinišćima, Pòdvòrnice, Pòlje, Pòtkrâlje, Pràovac, Prâšen, Pròsik, Ràstovača, Râšëljka, Rînje, Rùdine, Skòčibe, Smôvo, Trpošćîk, Vëla lèdina, Vëliki stùden, Vrîlo, Velivÿja, Vilènjača*. Kako su u govoru prisutni i leksemi neslavenskoga podrijetla, vidljivo je to i u toponimiji. Romanski utjecaj na leksički sastav je vidljiv u toponimima *Bârtić štàle, Kobiljača/Koviljača, Komòrika, Pûnta, Sinàčoša, Spîla, Trpešca*, utjecaj turskoga jezika u toponimima *Bârtića bünâr* i *Kòvâč*, a mađarskoga u toponimu *Vâroš*.

6. ZAKLJUČAK

U radu je u prvom redu terenskim radom te iščitavanjem katastarskih mapa i dokumenata prikupljeno i toponomastički obrađeno 117 anojkonima naselja *Gata*.

Najviše toponima slavenskoga je podrijetla (npr. *Krûzi, Mòče, Ôriovica*), nekoliko ih je odraz apelativa primljenih pod romanskim utjecajem (npr. *Bârtić štàle, Komòrika*), pod turskim npr. *Kòvâč*, a pod mađarskim *Vâroš*. Najviše je toponima koji se odnose na izgled, sastav i osobitost (npr. *Jùtrine, Vitičevac*). Motivirani zemljopisnim terminima su npr. *Plâsa, Spîla*. Topnimijijske metafore su npr. *Glâvica, Kùkovi*. Prežitelji slavenske mitologije u toponimima su npr. *Čëvo, Îlinac*. Antroponimnoga su postanja npr. *Čóvići (Stòšići), Nòkići*. Toponimi motivirani nazivima za biljke i životinje su npr. *Grâbâr, Kònjškî pût*. Toponimi motivirani prisutnošću vode su npr. *Kòtorac*,

Plâsa. Imena nastala pučkom etimologijom su npr. *Mrcinjak*, *Šjâpice*. Brojnost prikupljene građe, etimologije i strukture toponima, dokaz su bogatstva toponimijske građe *Gata*. Njihovim očuvanjem pomaže se očuvanju jezika, tradicije, kulture i kolektivnoga znanja, običaja, vjerovanja i legendi, načina življenja, spoznaja o nekadašnjem prirodnom krajoliku i njegovu značenju za život kao i ostalih kulturnih i gospodarskih vrijednosti povezanih uz ranija razdoblja.

Literatura

- Anić, Vladimir. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- ARJ = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1881.–1976. Zagreb: JAZU.
- Babić, Stjepan. 1991. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Djela HAZU, 62, Zagreb: HAZU.
- Bjelanović, Živko. 2009. Toponimi tipa Grabovci u Pokrčju. *Godišnjak Titius*, 2, 2, 183–193.
- Brozović, Dalibor. 1998. Čakavsko narječje, M. Lončarić, *Hrvatski jezik*, Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej.
- Brozović-Rončević, Dunja. 1987. Tragovi poganskih, kršćanskih i islamskih kultova u toponimiji. *Zbornik VI. jugoslovenske onomastičke konferencije* (str. 117–124). Beograd: SANU.
- Brozović-Rončević, Dunja. 1997. Hidronimi s motivom vrelišta na povijesnome hrvatskom prostoru. *Folia onomastica Croatica*, 6, 1–40.
- Brozović-Rončević, Dunja. 1999. Nazivi za blatišta i njihovi toponimijski odrazi u hrvatskome jeziku. *Folia onomastica Croatica*, 8, 1–44.
- Brozović-Rončević, Dunja; Virč, Ines. 2015. Jezični slojevi i struktura međimurske hidronimije. *Slavia Centralis*, 2, 5–19.
- Deanović, Mirko; Jernej, Josip. 2012. *Talijansko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Filipi, Amos Rube. 1984. Hidronimija zadarskih otoka. *Onomastica Jugoslavica*, XI, 111–154.
- Frančić, Anđela; Mihaljević, Milica. 1997–1998. Antonimija u hrvatskoj ojkonomiji. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23–24, Zagreb, 77–102.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- HER. 2002–2004. *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 1–12. Zagreb: EPH, Novi Liber.
- Holzer, Georg. 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Ivanišević, Frano. 2006. *Poljica: narodni život i običaji*. Priko: Društvo Poljičana "Sveti Jure".
- Jeličić-Radonić, Jasna. 1991. Pluteji ranokršćanske crkve u Gatima kod Omiša. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29, 1, 5–20.
- Jeličić-Radonić, Jasna. 1994. *Gata – Crkva Justinijanova vremena*. Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split.
- Katičić, Radoslav. 2007. Ljuta zvijer. *Filologija*, 49, 79–135.
- Katičić, Radoslav. 2011. *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama pjesama naše petkršćanske starine*. Zageb – Mošćenička Draga: Ibis grafika, Matica hrvatska, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Katičić, Radoslav. 2012. Gospa Međugorska i Mokra Mokoš. *Ethnologica Dalmatica*, 19/1: 9–19.
- Katičić, Radoslav. 2014. *Vilinska vrata. I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika – Matica hrvatska.
- Kuvačić, Mate. 2011. Split i Poljica – odnosi kroz povijest. *Kulturna baština*, 37: 7–32.
- Laušić, Ante. 1991. *Postanak i razvitak Poljičke kneževine (do kraja XV. stoljeća)*. Split: Književni krug.
- Lisac, Josip. 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lozić Knezović, Katarina; Sočo, Anđela. 2011. Toponimija mjesta Stomorska na otoku Šolti. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Splitu*, 4, 4, 255–270.
- Lozić Knezović, Katarina; Marasović-Alujević, Marina. 2013. Toponimija mjesta Mravince. *Folia onomastica Croatica*, 21, 212–146.
- Marasović-Alujević, Marina; Lozić Knezović, Katarina. 2014. Toponimija otoka Šolte. Split: Filozofski fakultet.
- Marević, Jozo. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. I. svezak Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihanović, Frane. 1979. Njiva maslina potočić. *Poljica: godišnjak poljičkog dekanata*. Gata: Župe Poljičkog dekanata.
- Mihanović, Frane. 1980. Gata s dijelom Čišala. *Poljica: godišnjak poljičkog dekanata*. Gata: Župe Poljičkog dekanata.
- Mihanović, Frane. 1992. *Kratak pregled povijesti drevne Poljičke Republike*. Omiš: Matica hrvatska, Gata: Uredništvo časopisa „Poljica“.
- Mihanović, Nedjeljko. 1971. Jezik na području Poljica. *Poljički zbornik*, Svezak II, 150–183.
- Mimica, Bože. 2003. *Omiška krajina – Poljica – Makarsko primorje : od antike do 1918. godine*. Rijeka: Vitagraf.

- Nodilo, Natko. 1888. Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog. Dio VII. Vile. Rad JAZU XCI, 181–221.
- Novak, Viktor; Skok, Petar. 1952. *Supetarski kartular*. Zagreb: JAZU.
- Pavić, Alfons. 2003. *Prinosi povijesti Poljica*. Priko: Društvo Poljičana „Sv. Jure“.
- Peisker, Jan. 2007. Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja? *Pilar – časopis za društvene i humanističke znanosti*, II/3(1), 64–89.
- Pera, Miroslav. 1981. Toponimija Mòsora i Kozjaka. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, 241–284.
- Pera, Miroslav. 1988. *Poljički statut*. Split: Književni krug.
- Petrić, Perislav. 1991. Toponimi Podstrane. *Čakavska rič*, XVIII, 2, 31–50.
- Pilar, Ivo. 2007. O dualizmu i vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju. *Pilar – časopis za društvene i humanističke znanosti*, II/3(1), 90–151.
- Pivčević, Ivan. 1996. *Povijest Poljica*. Split: Društvo Poljičana „Sv. Jure“ – Priko.
- Pivčević, Ivan. 2008. Sabrani radovi o Poljicima. Priko: Društvo Poljičana „Sv. Jure“.
- *Proto-Indo-European Etymological Dictionary*. A Revised Edition of Julius Pokorny's *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Indo-European Language Revival Association. 2007. <http://dnghu.org/Proto-Indo-European-Etymological-Dictionary.pdf> (pristupljeno 4. 2 .2016.)
- Skok, Petar. 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Zagreb: JAZU.
- Skok, Petar. 1971.–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV*. Zagreb: JAZU.
- Skračić, Vladimir. 2008. Prikazi i ocjene. Toponimija otoka Pašmana. *Folia onomastica Croatica*, 17, 185–232.
- Skračić, Vladimir. 2011. Toponomastička početnica: osnovni pojmovi i metoda terenskih istraživanja. Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Šimundić, Mate. 1988. *Rječnik osobnih imena*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Šimunović, Petar. 1971. Nomenklatura poljičkog krša. *Poljički zbornik*, II, 185–198.
- Šimunović, Petar. 1972. *Toponimija otoka Brača. Brački zbornik 10*. Supetar: Skupština općine Brač. Savjet za prosvjetu i kulturu Supetar.
- Šimunović, Petar. 1986. *Istočnojadranska toponimija*. Sveučilišna naklada knj. 10. Split: Logos.

- Šimunović, Petar. 2004. *Bračka toponimija*. Zagreb: Golden marketing.
- Šimunović, Petar. 2005. *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, Petar. 2008¹. *Hrvatski prezimenik: pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća. I – III*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, Petar. 2008². Ranosrednjovjekovna toponimija splitskog poluotoka. *Archaeologia Adriatica*, 11, 587–599.
- Šimunović, Petar. 2009¹. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, Petar. 2009². *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Šimunović, Petar. 2013. Predantički toponimi u današnjoj (i povijesnoj) Hrvatskoj. *Folia onomastica Croatica*, 22, 147–214.
- Škobalj, Ante. 1970. *Obredne gomile: na temelju arheoloških nalaza povijesno-teološka rasprava o religiji i magiji*. Sveti Križ na Čiovu: A. Škobalj.
- Šulek, Bogoslav. 1879. *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb: JAZU.
- Vajs, Nada. 2003. *Hrvatska povijesna fitonimija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vidović, Domagoj. 2008. Toponimija sela Dubljani u Popovu. *Rasprave IHJJ*, 34, 431–448.
- Vidović, Domagoj. 2009. Gradačka toponimija. *Folia onomastica Croatica*, 18, 171–221.
- Vidović, Domagoj. 2010. Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova. *Folia onomastica Croatica*, 19, 283–340.
- Vidović, Domagoj. 2011¹. Toponimija sela Orahovi Do u Popovu. *Rasprave IHJJ*, 37/2, 533–561.
- Vidović, Domagoj. 2011². Toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do u Popovu. *Folia onomastica Croatica*, 20, 207–248.
- Vidović, Domagoj. 2012. Pogled u toponimiju Makarskoga primorja. *Folia onomastica Croatica*, 21, Zagreb, 207–232.
- Vidović, Domagoj. 2013. Toponimija sela Trnčina u Popovu. *Folia onomastica Croatica*, 22, 215–252.
- Vidović, Domagoj. 2014¹. Toponimija zapadnoga dijela Popova. *Folia onomastica Croatica*, 23, 243–265.
- Vidović, Domagoj. 2014². *Zažapska onomastika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vidović, Domagoj. 2015. Pogled u toponimiju sela Hrasno u istočnoj Hercegovini. *Folia onomastica Croatica*, 24, 93–123.

- Vidović, Domagoj. 2016. Desanski toponimi. *Hrvatski neretvanski zbornik*, 8, 33–347.
- Vinja, Vojmir. 1998.–2004. *Jadranske etimologije: Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku. I.–III.* Zagreb: HAZU – Školska knjiga.
- Žepić, Stanko. 1970¹. Izvedenice sa sufiksima za tvorbu mjesnih imenica (nomina loci). *Jezik: časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika*, 18/3, 83–91.
- Žepić, Stanko. 1970². Izvedenice sa sufiksima za tvorbu mjesnih imenica. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika*, 18/4, 105–114.

INTERNETSKI IZVORI

- <http://gata.hr> (pristupljeno 15. svibnja 2016)
- <http://geoportal.dgu.hr/viewer/> (pristupljeno 19.2.2015.)
- file:///C:/Users/78017454/Downloads/Goran_Filipi_Ornitonimi_u.pdf (pristupljeno 15.9.2015.)

Katarina LOZIĆ KNEZOVIĆ & Marija RADOSTIĆ

THE TOPONYMY OF GATA

The paper analyzes the toponomastic data of the settlement of Gata located in the hinterland of Omiš, south of Split. The analysis is based on data collected primarily by field research. The data were compared with the cadastral books, available maps and analyzed. The basic historical and geographical framework of Gata and the basic characteristics of Gata speech are given. A total of 117 non-oikonyms in the area of Gata, which includes hamlets *Čóvići* (*Stôšići*), *Generàlić*, *Kÿvačići* (*Vâroš*), *Mîloši*, *Nòkići*, *Pòcêlje*, *Podgràdac*, *Podkùnjevača*, *Prósići*, *Skòčibe* i *Tvrđići* are processed. The toponyms are mostly of Slavic origin (eg. *Dràga*, *Gâj*, *Gârîšće*, *Kòtorac*, *Vèla Stùdenā*), while the influence of Roman and Turkish language in toponymy and speech is insignificant.

Key words: *toponymy, oikonymy, lexis, etymology, Gata*

UDK 811.163.42'373.45

Pregledni rad

Nikolina PANDŽA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
nikolina.pandza@gmail.com

Boris BLAŽEVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
boris.blazevic@hotmail.com

ELIPSA KAO VRSTA SEMANTIČKIH PROMJENA NJEMAČKIH POSUĐENICA U ROMANU ZVONIMIRA MAJDAKA *KUŽIŠ, STARI MOJ*

Hrvatski jezik prožimaju brojne njemačke posuđenice od kojih pojedine njeguju višestoljetnu tradiciju. Iako su zalaganjima za jezičnu čistoću hrvatskoga mnoge od njih potisnute iz uporabe, preostale njemačke posuđenice većinom prožimaju kolokvijalni izričaj govornika hrvatskoga jezika. Budući da je njihova frekventnost i dinamičnost među govornicima rezultirala u nekim slučajevima i promjenama njihova značenja, u ovome radu će se istražiti one nastale elipsom. Za korpus je izabran roman *Kužiš, stari moj* autora Zvonimira Majdaka koji karakterizira „slang“ govornika zagrebačkog miljea. Prije nego što se analiziraju značenjske promjene njemačkih posuđenica, bit će pojašnjeno što su to jezični dodiri, dat će se povijesni pregled utjecaja njemačkoga na hrvatski jezik, i opisat će se značenje te predstaviti elipsa kao jedna od vrsti semantičkih promjena.

Ključne riječi: *njemačka posuđenica, jezični dodiri, purizam, značenje, elipsa*

1. O jezičnim dodirima

Pažnju jezikoslovaca je jezično posuđivanje privuklo tek u 18. stoljeću kada su se leksikografi proučavajući strano podrijetlo riječi susreli s problemom posuđenica.¹ *Manche Momente der sprachlichen Berührungen und*

¹ Proučavajući rječničko blago pojedinih jezika, lingvistika je utvrdila, da nema jezika, koji ne bi posuđivao izražajna sredstva od svojih bližih ili daljih susjeda. [...] Kao što nema ni jednog kulturnog naroda potpuno samonikle civilizacije, tako nema ni kulturnog jezika, koji ne

*ihrer Folgen haben die Forscher bereits im Rahmen der historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft beschäftigt, wobei vorrangig der Sprachwandel sowie die Entwicklung und die Wechselwirkung der kontaktierenden Sprachen im Brennpunkt des Interesses standen.*² Uz sve veće zanimanje za povijesni razvoj jezika i podrijetlo riječi, nastajala su i različita stajališta vezana za njihovo posuđivanje. Budući da isto podrazumijeva adaptaciju leksika jednoga jezika u drugome, mnogi su jezikoslovci smatrali da tako nastaje *miješanje jezika*, odnosno *miješani jezik*.

Prava definicija miješanja jezika nije postojala te se stoga u 19. stoljeću o *jezičnom miješanju* i *miješanim jezicima* pojavljuju u potpunosti oprečna stajališta. Dok su kod nekih autora ta dva pojma logična i opravdana, drugi ih kritiziraju i smatraju neprihvatljivima. Tako Hermann Paul u svom djelu *Prinzipien der Sprachgeschichte* polazi od naziva *Sprachmischung* i definira ga kao *Beeinflussung einer Sprache durch eine andere, die entweder ganz unverwandt ist oder zwar urverwandt, aber so stark differenziert, dass sie besonders erlernt werden muss.*³

Austrijski jezikoslovac Hugo Schuchardt je kao prvi u svojim djelima proučavao uzajamne utjecaje jednog jezika na drugi⁴ te je taj postupak nazvao *miješanje jezika* koje nije iznimka, nego pravilo. Riječ je po njegovu mišljenju o posve opravdanom izrazu jer on smatra da nema jezika koji nije bio pod utjecajem drugog i koji nije miješan. Iako mu je pridavao veliku važnost ističući da je miješanje jezika jedno od najizazovnijih i najvećih problema koje bi jezikoslovlje moglo proučavati, nikada nije dao konačnu definiciju tog pojma, nego je ovo pitanje ostavio otvorenim.⁵

Zbog nedostataka i nepreciznosti termina *miješanje jezika* te negativnih konotacija koje je stvarao, isti se napušta i u 20. stoljeću zamjenjuje nazivom *posuđivanje* koji predlaže Einar Haugen.⁶ Haugen *posuđivanje* (*borrowing*)

---

bi posuđivao strana izražajna sredstva, jer je jezik nerazdruživ pratilac razvitka civilizacije. Usp.: JONKE, Lj., „O upotrebi tuđih riječi“, *Jezik*, Zagreb, god. 11, 1953., br.1, str. 1.

² Vidi kod: FÖLDES, C. *Deutsch in soziolinguistischer Sicht. Sprachverwendung in Interkulturalitätskontexten*. Tübingen: Gunter Narr Verlag 20, 2010., str. 135.

³ MEMIĆ, N., *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006., str. 37.

⁴ Schuchardovo proučavanje jezičnih dodira se temeljilo na međusobnim kontaktima među slavenskim, romanskim i germanskim narodima koji su bili u sastavu Habsburške Monarhije [...]. Usp. KR PAN, T., „Germanizmi u hrvatskom jeziku Sjeverne Dalmacije, Magistarski rad, 2006., str. 36.

⁵ Schuchardt je *miješanje jezika* nazivao i *nepotpunom dvojezičnošću*. Vidi kod: FILIPOVIĆ, R., *Teorija jezika u kontaktu*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti/Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 20.

⁶ HAUGEN, E., *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*, 1953., str.18.

opisuje kao pojavu u kojoj *jeder Sprecher versucht, schon erlernte Sprachstrukturen [...], die auch einer Fremdsprache entstammen können, im Kontext der Muttersprache zu benutzen.*⁷

Kasnije Weinreichovo djelo *Languages in contact*, odnosno *Jeziци u kontaktu*⁸ postaje aktualno i zamjenjuje Haugenovo posuđivanje. Ova su dva rada, kao i kasniji radovi Haugena i Weinreicha, značila veliki preokret i možemo reći da od tog trenutka dodirno jezikoslovlje koje između ostaloga proučava proces posuđivanja riječi iz jednog jezika u drugi počinje stjecati status jezikoslovne discipline.⁹ Međutim i desetljećima nakon objavljivanja ovih djela temeljna pitanja dodirnoga jezikoslovlja još uvijek nisu posve riješena¹⁰, a i njegov status kao jezične discipline se doživljava na različite načine.

Pokušavajući ujediniti sve važne aspekte Földes daje njegovu sljedeću sveobuhvatnu definiciju: *Kontaktlinguistik beschäftigt sich mit der Erfassung, der Beschreibung, der Modellierung, der Typisierung, der Interpretation und der Evaluation jeglicher Manifestationen von Sprachenkontakt, sowohl im Hinblick auf die Bedingungen als auch auf den Prozess und dessen Ergebnis, einschließlich des Kontaktverhaltens und des Kontakterlebens der Sprecher.*¹¹

2. Utjecaj njemačkog jezika na hrvatski

Utjecaj njemačkoga jezika na hrvatski rezultat je višestoljetnih njemačko-hrvatskih jezičnih dodira. Najstarije su sveslavenske njemačke posuđenice, u međuvremenu usvojenice, poput *bukva*, *badanj*, *hljeb*, *lug* kao i brojne posuđenice iz ratne domene Germana, a to su *mač*, *vladati*, *bradva*, *šljem* itd. Tijekom personalne unije (1102.–1526.) koju su Hrvati sklopili s Ugri dolazi do transfera njemačkih posuđenica preko mađarskoga jezika kao jezika posrednika. Iako je hrvatski jezik bio u višestoljetnome i to prije svega izravnome geografskom doticaju s mađarskim, zanimljivo je da mađarske po-

⁷ MEMIĆ, N. (2006), str. 37.

⁸ Weinreich je djelo nazvao po naslovu kolegija koji je tijekom studiranja slušao kod svog profesora i mentora za magistarski i doktorski rad prof. Andrea Martineta. Vidi kod: FILIPOVIĆ, R. (1986), str. 17.

⁹ [...] In ähnlicher Weise deklarieren noch Appel/Muysken, dass Zweisprachigkeitsforschung oder Kontaktlinguistik für sich keine Wissenschaftsdisziplin sei. [...] Ich denke, beim derzeitigen Entwicklungsstand der Wissenskultur Kontaktlinguistik hat man es heute mit einer Art komplexer „Betrachtungweise“ und erkenntnisleitender „Forschungsperspektive“ zu tun, die den Weg der Disziplinwerdung geht. Vidi kod: FÖLDES, C. (2010), str. 148.

¹⁰ Es lässt sich also ungeachtet der regen Entwicklung konstatieren, dass die Kontaktlinguistik (als linguistische Disziplin) nicht einmal bezüglich ihrer Grundfragen ganz geklärt ist und deshalb für Forscher eine inspirierende Forschung darstellt. Usp.: *Nav. mj.*, 134.

¹¹ Vidi: *Nav. mj.*, str. 142.

suđenice, odnosno hungarizmi prožimaju hrvatski leksik u puno manjoj mjeri za razliku od njemačkih posuđenica. U ranome srednjem vijeku privilegirane njemačke zanatlije, takozvani *hospites* iz sjeverno-njemačkoga te bavarsko-austrijskoga područja naseljavaju na poziv hrvatsko-ugarskog kralja Bele prostore sjeverne Hrvatske koje su opustošili Tatari. Posebice južnonjemački i austrijski govori ostavljaju jak trag¹², o čemu svjedoči izgovor samoglasnika *a* koji se u sredini riječi pri adaptaciji u hrvatski manifestirao u obliku okruglog samoglasnika *o*: *Draht* → *drot*; *Maler* → *moler* (ili u nekim regijama *maler*); *Sparherd* → *šporet* (ili ovisno o regiji u kojoj je riječ zastupljena: *šparet*, *špacher*, *špaker* itd.).

Kontinuirano, najplodnije i najintenzivnije razdoblje posuđivanja započinje tijekom Habsburške Monarhije i Austro-Ugarske Monarhije (1527. – 1918.) što je bio početak trajne i čvrste povezanosti Hrvatske s Austrijom te presudni kulturno-povijesni temelj hrvatsko-njemačkih jezičnih dodira.¹³

Budući da je habsburško carstvo tijekom 16. stoljeća pružalo snažan otpor turskim prodorima, osnovalo je pogranično vojno područje pod nazivom Vojna krajina¹⁴, u povijesti poznato kao zaseban politički, vojnički, gospodarski i društveni fenomen. Nakon poraza i povlačenja turske vojske krajem 17. stoljeća krajeve Slavonije i južne Mađarske u svrhu oporavljanja gospodarstva sustavno naseljava stanovništvo iz jugozapadne Njemačke, *Donauschwaben*

¹² Dolazak Nijemaca u sjeverozapadne hrvatske krajeve je doprinio tomu da su se njemačke posuđenice uvriježile među hrvatskim govornicima tog područja te su dan-danas, iako u obliku supstandarda, njezina važna sastavnica i specifično obilježje. U jugozapadnom dijelu Hrvatske (obuhvaćajući područje nekadašnje Dubrovačke Republike, Istre i Dalmacije) bio je rasprostranjen talijanski kao rezultat kulturno-povijesnih zbivanja. SOČANAC, L., „Talijanizmi u hrvatskom jeziku“, u: *Suvremena lingvistika*, Zagreb, god. 53-54, 2002., br. 1-2, str. 132.

¹³ STOJIC, A., „Njemačke posuđenice i hrvatski ekvivalenti“, u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, god. 18, 2008., br. 1, str. 358.

¹⁴ Prije nego što su se intenzivirali ratovi s Turcima 1683. godine Vojna krajina se sastojala od dviju granica: „hrvatske“ sa sjedištem u Karlovcu, te „gornjoslavonske“ s generalatom u Varaždinu [...] Potonja granica se sastojala od dviju pukovnija sa sjedištima u Križevcima (njem. *Kreuz*) i Đurđevcu (njem. *Sankt Georgen*). U hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini njemački je bio ne samo zapovjedni, nego i službeni jezik sve do njezina razvojačenja 1871. godine. Usp. PIŠKOREC, V., *Germanizmi u govorima đurđevačke Podravine*, FF press, Zagreb, 2005., str. 49. Zbog toga je uslijedio novi val njemačkih posuđenica iz vojno-ratne domene poput *oficir*, *soldat*, *špalir*, *lozinka*, *logor* itd. Vidi STOJIC, A. (2008), str. 358.

(*dunavske Švabe*)¹⁵, s različitim dijalektalnim varijetetima poput švapskog, alemanskog, franačkog.¹⁶

Za vrijeme vladavine Marije Terezije¹⁷ (1740.–1780.) i njezina sina Josipa II. (1765.–1790.) uvode se mnoge reforme koje pogoduju utjecaju njemačkoga jezika. One ujedno uzrokuju otuđenje od narodnoga jezika te germanizaciju plemstva i bogatog građanstva¹⁸. Dok se uporaba njemačkoga smatra statusnim simbolom, latinski ostaje jezikom znanosti i politike, a hrvatski postaje idiomom prostoga puka te sve više zapada u inferioran položaj.

Buđenjem nacionalne svijesti između 1830. - 1835. nastaje nacionalno-politički pokret *hrvatski narodni preporod*. Zamisao njegovoga predstavnika Ljudevita Gaja o kulturnoj, političkoj, gospodarskoj neovisnosti te ujedinjenju svih Hrvata se temeljila na ideji jedinstvenoga književnog jezika na štokavskom narječju. Tu zamisao međutim nisu pozdravljale sve pristaše pokreta zbog čega su često komunicirali na njemačkome. Ujedno su jačale i purističke ambicije prevođenjem prije svega njemačkih riječi. Tako se Bogoslav Šulek zalagao za tvorbu poluprevedenica i prevedenica kao što su *kolodvor* (*Bahnhof*) i *velegrad* (*Großstadt*)¹⁹, dok su mnogi intelektualci i pristaše pokreta njemačkog podrijetla prevodili i svoja prezimena kako bi dokazali svoj iden-

¹⁵ Zanimljivo je da se ova skupina doseljenika nikada nije u potpunosti asimilirala, nego je stoljećima opstala kao zasebna etnička i jezična zajednica („Sprachinsel“) sve do sustavnog istrebljivanja Nijemaca tijekom komunističkoga režima [...]. Za razliku od njih austrijsko se stanovništvo koje je postupno stoljećima naseljavalo druge hrvatske krajeve, ali nije dolazilo u mnogobrojnim zajednicama, nego individualno, među kojim je isprva bilo obrtnika, trgovaca, a kasnije i liječnika, farmaceuta već tijekom druge i treće generacije asimiliralo među hrvatskim stanovništvom. Usp. ŽEPIĆ, S. (1996), str. 215.

¹⁶ To rezultira velikim utjecajem na jezik, običaje i tradiciju autohtonog stanovništva mijenjajući sociolingvističke okvire te stvarajući promjene u socijalnoj strukturi hrvatskoga društva. Usp. KR PAN, T. (2006), str. 13.

¹⁷ Maria Theresia führte ihre Bestrebungen um die Verbreitung der deutschen Sprache vorsichtig und mit Argumenten eines aufgeklärten Monarchen durch: deutsche Sprachkenntnisse seien in der Ausbildung nützlich und notwendig, weil in deutschen Büchern, die es im Überfluss gebe, viel mehr gefunden werden könne als in lateinisch oder in der Muttersprache verfassten Büchern. Vidi: ŽEPIĆ, S. (1996), str. 216.

¹⁸ GLOVACKI-BERNARDI, Z., „O njemačkim elementima u zagrebačkom govoru i hrvatskom književnom jeziku“, Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Rječnik i društvo, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11-13. X. 1989. u Zagrebu*, Zagreb, 1993., str. 93.

¹⁹ Budući da u to vrijeme nije bilo ozbiljnijih teoretskih radova na koje se mogao osloniti, neke su prevedenice zbog nezgrapnosti u tvorbi ili smiješnog, neobičnog prizvuka nazivane *šulekizmima* te nisu ni opstale u uporabi. Ovo su neke od njegovih predloženih prevedenica: *cvjetodol* → *Rosental*; *čizmokrp* → *Schuhpflicker*; *grdoglasje* → *Misston*; *konjobjub* → *Pferdefreund*; *kratoslovje* → *Schreibkürzung*; *kvarinovac* → *Münzfälscher*... VINCE, Z., *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2002., str. 580.

titet: *Adolfo Veber* (tkalac) *Tkalčević*, *Vatroslav Fuchs* (lisica) *Lisinski*, *Rikard Flieder* (jorgovan) *Jorgovanić*, *Pavao Riter Vitezović* itd.²⁰

Unatoč zalaganju za vlastiti jezik, „superiornost“ njemačkog jezika se nastavlja sve do raspada Monarhije 1918. te početkom Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Ondašnji jugoslavenski režim pospješuje sustavno istrebljivane njemačkoga koji gubi status jezika aristokracije, elite i visokog građanstva te postaje jezikom okupatora.²¹

I za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.–1945.) dolazi do suzbijanja njemačkoga jezika te jačanja purizma.²² Zbog brzih pokušaja zamjene njemačkih posuđenica mnoge kovanice nailaze na podsmijeh (*helikopter* → *zrakomlat*), a neke prevedenice postaju sredstvom „prepućavanja“.²³ Iako se tijekom dva svjetska rata znatno „zameo“ trag njemačkim posuđenicama, do njihova novog preuzimanja dolazi tijekom 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća kada Hrvati iz gospodarskih ili političkih razloga odlaze na privremeni rad u zemlje njemačkoga govornog područja. Te su posuđenice odraz „gastarbajterske“ svakodnevice, rada u tvornicama, na gradilištima („bauštelski žanr“), upoznavanja s administracijskim pravilima: (*der Aufenthalt* → *ofental*; *die Duldung* → *duldung*; *der Gastarbeiter* → *gastarbajter*; *der Schwarzarbeiter* → *švarcarbajter*).

Nakon Domovinskog rata, osamostaljenja Hrvatske te jačanjem turizma i ulaskom u Europsku uniju zaživljuju novi oblici kulturne, gospodarske i političke suradnje sa zemljama njemačkoga govornog područja te raste zanimanje za učenje istog.²⁴

²⁰ ŠČUKANEC, A., „Njemačka prezimena u Zagrebu i okolici i načini njihova prilagođavanja hrvatskom jezičnom sustavu“, u: *Folia onomastica croatica*, Zagreb, god. 18, 2009., str. 155.

²¹ Povijest je htjela da se oko 170.000 Nijemaca i Austrijanaca koji su pred Drugi svjetski rat živjeli na hrvatskim prostorima do današnjih dana svede na nekoliko tisuća. Usp. KR PAN, T., (2006), str. 15.

²² Da bi se dostigao cilj zvan „čisto hrvatski jezik“, purizam u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske išao je dvama putovima. Jednim se od tih putova prišlo smanjenju broja posuđenica u hrvatskom standardnom jeziku i njihovoj zamjeni hrvatskim riječima, već postojećim ili novotvorenicama. Drugim se putem pristupilo rasterećenju hrvatskoga jezika od posljedica snažna utjecaja srpskog jezika, od utjecaja kojemu je bio izložen duže od dva desetljeća, od 1918. do 1939. Usp.: SAMARDŽIJA, M., *Jezični purizam u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., str. 13.

²³ Tako se riječ *stanica* smatrala srbizmom te se predlagala prevedenica *stajalište* po uzoru na njemačku riječ *die Haltestelle*. S druge se pak strane umjesto riječi *kolodvor* nastaloj od *der Bahnhof*, koja je danas sastavni dio hrvatskoga, preferirao oblik *glavna željeznička postaja*. *Nav. mj.*, str. 35.

²⁴ KR PAN, T. (2006), str. 26.

3. Odnos njemačkih posuđenica i hrvatskih ekvivalenata

U poglavlju o njemačko-hrvatskim jezičnim dodirima mogli smo vidjeti da je višestoljetna tradicija ta koja je omogućila slobodan protok njemačkim posuđenicama iz različitih govornih varijeteta njemačkoga u hrvatski jezik.²⁵

Unatoč višestoljetnoj političkoj, gospodarskoj, vojnoj, kulturnoj prevlasti Nijemaca broj njemačkih posuđenica u hrvatskome jeziku i nije velik kako se očekuje. Njegovu smanjenju doprinio je otpor hrvatskih jezikoslovaca te jak normativan filter kroz određena povijesna razdoblja. Zbog toga Babić konstatira da se utjecaj na njemački jezik očituje prije svega u prevedenicama i u manjoj mjeri u posuđenicama. On navodi brojku od oko 250 njemačkih posuđenica od kojih je pravih germanizama samo stotinjak.²⁶

Riječi se posuđuju prije svega zbog potrebe imenovanja određenih entiteta i popunjavanja leksičkih praznina. Budući da je hrvatski jezik dugi niz stoljeća bio u podređenome i nezahvalnome položaju, primao je i one posuđenice za koje je već postojao hrvatski ekvivalent pri čemu do izražaja dolazi odnos jezika superstrata i supstrata.²⁷

Stjepko Težak izričito navodi tri pravila prema kojim se mogu koristiti tuđe riječi: 1. *u slučaju kada ne postoji dobra hrvatska riječ*; 2. *ako je tuđica već općeprihvaćena i odlično ugrađena u hrvatski jezični sustav*; 3. *ako su u uporabi i domaća i posuđena riječ, u stilski obilježenom kontekstu treba prednost dati stranoj riječi, a u neutralnom kontekstu domaćoj*.²⁸

Tvorba novih riječi hrvatskih purista se često znala pokazati neuspješnom te su pojedine riječi kod govornika izazivale negodovanje i podsmijeh. Tako predloženi izraz *ševuljica* koji je trebao zamijeniti germanizam *cikcak* (*Zickzack*) nije postigao status opće uporabe u govoru jer je potonji zbog svoje melodičnosti i neobičnog izraza opstao u hrvatskome te se među govornicima aktivno koristi.

²⁵ Međutim ponekad je teško sa sigurnošću utvrditi podrijetlo riječi. Tako jedni riječ *pekar* smatraju germanizmom nastalim naslanjanjem na staronjemačku riječ (*Beck*) pri čemu je obezvučivanjem nastao oblik *pek* te je umetnut sufiks *-ar*. Vidi kod TALANGA, T., „Pučka etimologija među nekim njemačkim posuđenicama“, *Jezikoslovlje*, Zagreb, god. 3, 2002., br. 1-2, str. 208., dok Stjepan Babić zastupa tezu da je osnova glagol *pek+ti*, a *-ar* klasični sufiks u tvorbi imenica hrvatskoga jezika koji označava zanimanje. Usp. BABIĆ, S., *Hrvatska jezikoslovna čitanka*, Globus, Zagreb, 2010., str. 220.

²⁶ *Nav. mj.* str., 224.

²⁷ JONKE, Lj. (1953), str. 2. Tuđe riječi šire se u nekom jeziku u velikoj mjeri i onda, kada neki narod živi u podložnosti ili čak i u ropstvu nekom drugom narodu. Rječničko blago vladajućeg naroda nameće se i potiskuje rječničko blago pokorenog naroda. Tako se u našem štokavskom dijalektu proširilo mnoštvo turskih riječi, u čakavskom talijanskih, a u kajkavskom njemačkih. Ali ono, što zahvaća pritiskom narodne govore, ne smije da zahvati književni jezik, koji je izražaj svjesnog i slobodnog pojedinca, odabranog među odabranima.

²⁸ STOJIC, A. (2008), str. 362.

Njemačke posuđenice sa statusom usvojenica su primjerice *bunt, celer, lajtmotiv, kelj, kifla, knez, kralj, krumpir, kugla, logor, pehar, škare, šunka, valcer* itd. Među njima su zastupljene one iz područja jela i pića kao odraz kulturne specifičnosti njemačkoga naroda: *kifla, krafna, kuglof, špricer, štruca, zemla (zemička ili žemlja, ovisno o govornom području)*. Za neke postoje i zamjenski oblici pa se za *buhrtlu* predlaže hrvatski oblik *napuhnjača, za knedle okruglice* i *žličnjaci*, a za *nokle valjušci*. Ti hrvatski ekvivalenti spadaju u okvire standardnoga jezika, ali je upitno hoće li u potpunosti suzbiti njemačke nazive koji su među govornicima, iako kao elementi razgovornoga jezika, dosta frekventni.

U kategoriji nezamjenjivih njemačkih posuđenica Aneta Stojić između ostaloga navodi germanizam *ajnc* koji kao apelativ označava vrstu kartaške igre te za njega nema zamjene. Tu je i *krigla* kao posebna vrsta čaše iz koje se pije pivo, *gojzerica* kao tešku okovanu cipelu za skijaše i planinare za koju se predlaže ekvivalent *okovanka*. Spominje i njemačku posuđenicu *roštilj* koja označava željeznu rešetkastu napravu za pečenje mesa kao i meso na žaru, a *štrand* kao sinonim za prodajno ili izložbeno mjesto na sajmu. Germanizam *špica* se uvriježio u sintagmi *špica sezone, zagrebačka ili nedjeljna špica* i u značenju *popisa ekipe filma ili emisije s glavnim sadržajem* te u tom kontekstu također nije zamjenjiv hrvatskom inačicom.²⁹ Jedan od razloga za to je taj što je hrvatski ekvivalent *popis ekipe filma ili emisije s glavnim sadržajem* nepraktičan i dug. Isto vrijedi i za imenicu *šank* čiji je ekvivalent u hrvatskome jeziku opisan prijevod tog predmeta *dugi stol u gostionici s kojeg se poslužuje piće*.

Današnji mediji, a posebice određeni novinski natpisi, poigravaju se s njemačkim posuđenicama kako bi se postigle provokativne, sarkastične, udarne vijesti:

*Kom' gejevi, a kom' frajeri. Bolje šverc, nego švorc. Teško do frajera, a kamoli do braka.*³⁰

Istraživanja provedena među populacijom studenata na zadarskome govornome području dokazuju kako se iznenađujuće velik broj germanizama zadržao u žargonu te govorne skupine od kojih je većina doživjela značenjske promjene ukazujući na negativne ljudske osobine i sadržavajući pejorativan prizvuk:

²⁹ Nav. mj., str. 362-363.

³⁰ KR PAN, T., „Beobachtungen zum Gebrauch von Germanismen in Norddalmatien“, PRE-LJEVIĆ, Vahidin [et al.] (ur.), *Transformationsräume. Aspekte des Wandels in deutscher Sprache, Kultur, Literatur*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2008., str. 140.

Brat mu je cugaroš. On ti je šljam šljamova. Nedjeljom obilaze birtije.

*Baš si prava picajzla. Prava si maherica. E, baš si mi ti neka muštra.*³¹

Čak i onda kada uklonimo neku stranu riječ, ona se ponajprije u sintagmama, idiomima, frazama uspijeva zadržati gdje je kao takva uvriježena i čijim bi se uklanjanjem ili zamjenom značenje narušilo.

Fraza *imati putra na glavi* koja se pojavljuje u razgovornome jeziku zbog svog se afektivnog značenja koristi bez zamjene ekvivalentom *maslac* jer bi njezino preneseno značenje, to je *imati nečistu savjest*, izgubilo na snazi. Uz ovaj primjer navest ćemo još neke idiome i fraze koje sadrže germanizme i kao takve prožimaju korpus hrvatskoga jezika:³²

od cuga → *naiskap*; *fasovati svoje* → *biti kažnjen, dobiti batine; biti kritiziran; gutati knedle* → *biti vrijeđan i ponižavan; dobiti korpu* → *odbiti nekoga/ biti odbijen; pod mus* → *po naredbi, obvezno; biti švorc* → *ostati bez novca; imati pik na koga* → *okomiti se na koga; pun mi je kufer* → *biti zasićen određenim stanjem.*

4. O značenju i njegovim promjenama

Iako u jezikoslovlju još uvijek ne postoji jedinstvena definicija značenja, sigurno je da se njegov smisao krije u komunikacijskoj funkciji jezika. Michael Erdmann je već oko 1900. upozorio na to da je značenje „neodređeno“, odnosno da pored općega, nadindividualnoga osnovnog značenja koje govornici pripisuju jednoj riječi, postoje i subjektivna, individualna i asocijativna dodatna značenja: *Die aktuelle Redebedeutung (der Sinn, das Gemeinte) unterscheidet sich generell von der lexikalischen, der Systembedeutung eines Wortes, da in der Rede die Wort- bedeutungen durch den situativen Kontext gewissermaßen determiniert, d.h. auf eine Bedeutungsvariante festgelegt werden.*³³ Tako je primjerice riječju *mašina* u određenoj situaciji moguće implicirati na *motocikl*.³⁴

Osim što mogu biti višeznačne, s vremenom kod nekih riječi dođe i do promjene njihova značenja. Uzroci tih promjena su razni poput želje za

³¹ *Nav. mj.*, str. 135.

³² STOJIC, A. (2008), str. 366.

³³ VOLMERT, J., *Grundkurs Sprachwissenschaft. Eine Einführung in die Sprachwissenschaft für Lehramtsstudiengänge*, 5. korrigierte und ergänzte Auflage, Wilhelm Fink, 2005., str. 164., 169., 170.

³⁴ Vidi više kod KELLER, R./KIRSCHBAUM, I., *Bedeutungswandel. Eine Einführung*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 2003., str. 10.

distanciranjem od ostalih govornika, izvjesnog djelovanja na njih te isticanja određenog emocionalnog naboja.³⁵ Dinamika, melodičnost koju riječi posjeduju te asocijativnost koju stvaraju podliježući različitim društveno-povijesnim promjenama i utjecaju govornika su također ključni pri nastajanju istih što je posebno vidljivo na primjeru njemačkih posuđenica.

Ponekad je s dijakronijskoga aspekta teško ući u trag semantičkim promjenama, ali temeljem spomenutih različitih uzroka njihova nastanka, unutar dodirnoga jezikoslovlja su utvrđeni postupci prema kojima se one klasificiraju. Neki od njih su metafora, metonimija, eufemizmi ironija, u antici poznati kao tropske figure. Budući da uz metaforu i metonimiju Rudolf Filipović navodi pučku etimologiju i elipsu koje je ustanovio istražujući engleske posuđenice (anglicizme) u hrvatskome jeziku, u ovom ćemo se radu pozvati na njega i prikazati na koji se način elipsa kao vrsta semantičke promjene manifestirala kod njemačkih posuđenica.

5. Elipsa

Iako je elipsa kao gramatička pojava specifična prije svega za morfologiju i sintaksu, Filipović ju smatra pojavom prema kojoj mogu uslijediti i semantičke promjene.³⁶ U morfologiji je ona jedna od mogućnosti tvorbe riječi pri kojoj ne nastaju novi izrazi, nego dolazi do njihove promjene u obliku.³⁷

Kao vrste elipse u tom slučaju razlikujemo: **Kopfwörter**: *Auto* < *Automobil*, *Uni* < *Universität*; **Schwanzwörter**: *Bus* < *Omnibus*; *Jeans* < *Blue-jeans*; **Silbenwörter**: *Kripo* < *Kriminalpolizei*, *Kita* < *Kindertagesstätte*; **Buchstabenwörter**: *BH*, *CD* ili *NASA*, *UNO*. Za razliku od navedenih oblika kombinacijom dviju riječi (**Kontamination**) nastaje posve nova riječ, ponekad čak i s novim značenjem, poput: *Tragik* + *Komik* → *Tragikomik*; *raffinement* + *finesse* → *Raffinesse*.³⁸

U sintaksi je zabilježena elipsa kada se iz rečenice izostavljaju pojedini elementi, što ne narušava proces komunikacije zbog poznatog situacijskog konteksta. Uzroci njezine pojave mogu biti pragmatički (rečenice koje se sastoje od samo jedne riječi), stilistički (književnost), jezičnoekonomski (telegrami, naslovi) itd.³⁹, a moguća je u obliku:

³⁵ WANZECK, C. (2010), *Lexikologie*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 2011., str. 50.

³⁶ FILIPOVIĆ, R. (1986.), str. 159.

³⁷ Vidi kod: VOLMERT, J., (2005), str. 112.-113.

³⁸ *Isto*, str. 113

³⁹ Usp. MARINČIĆ, S., *Einführung in die Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, 2014., str. 34.

- rečenica koje se sastoje od samo jedne riječi: Gute Nacht! (**Ich wünsche Ihnen eine** gute Nacht!);
- konstrukcija kod kojih se može izostaviti više elemenata: Du bist noch nicht 18! (Du bist noch nicht 18 **Jahre alt!**) ili
- onih kod kojih se zajednički element (primjerice predikat, atribut) samo jednom navodi: Peter **fährt** nach Portugal, Anna [fährt] nach Spanien.⁴⁰

Ovdje je kako vidimo riječ o kompleksnijim strukturama poput rečenica, fraza, a budući da njemački jezik s obzirom na svoju morfološku strukturu obiluje složenicama, koje su u hrvatskome puno rjeđe, pri transferu njemačkih posuđenica se većinom kod njih manifestira elipsa. U tom se slučaju ne preuzima cijeli oblik riječi, nego samo jedna njihova sastavnica.

Dok kod nekih značenje ostaje isto: *das Bügeleisen* → *pegla*; *Hosenträger* → *tregeri*; *der Leergang* → *ler*; *die Verkehrsspitze* → *špica*, postoje i oni primjeri kod kojih se značenje promijenilo.

Iako je dakle elipsa proces koji sam po sebi ne uzrokuje promjenu značenja poput metafore ili metonimije gdje do istog dolazi temeljem uočljive poveznice kao što su asocijacija ili analogija, ona je mehanizam koji je zastupljen pri posuđivanju te stoga može biti osnovom za nastajanje značenjskih promjena. Kako bismo njezinu pojavu istražili i prikazali u ovome radu, poslužiti ćemo se korpusom romana *Kužiš, stari moj* Zvonimira Majdaka.

6. *Kužiš, stari moj*

Zvonimir Majdak, koji djela objavljuje i pod pseudonimom Suzana Rog, živući je književnik koji je rođen 26. siječnja 1938. godine u mjestu Zrinska kod Grubišnoga Polja. Svoju stvaralačku karijeru započinje objavljivanjem lirike, iako se kasnije posvećuje intenzivnom pisanju proze objavivši sveukupno 30 romana, između ostaloga: *Bolest* (1964.); *Mladić* (roman, 1965.); *Kužiš, stari moj* (1970.); *Stari dečki* (1975.), od kojih su neki poslužili kao podloga prema kojoj je snimljeno čak devet filmova.

Njegov opus karakteriziraju jednostavnost pisanja te stvarnost života, jezik ulice, lascivnost, mjestimice čak i feljtonistička lakoća, površnost zbog čega o problemima suvremenoga čovjeka uspijeva pisati „popularno“.⁴¹

Roman *Kužiš, stari moj* je, kako kaže Krešimir Nemeč, postao trivijaliziranim izdankom egzistencijalističke proze šezdesetih.⁴² Majdaku je do-

⁴⁰ *Isto*, str. 34-35.

⁴¹ <http://www.mozaik-knjiga.hr/knjige/frajerski-nokturno> (23.3.2016.)

⁴² NEMEČ, K., *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000.*, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 159.

nio veliki uspjeh u širem čitateljskom krugu postavši hrvatskim *bestsellerom* prodanim u više od 70.000 primjeraka. Roman opisuje doživljaje (zaposlenje u autopraonici, „pronevjeru“ šefova novca, lutanje ulicama grada Zagreba, seksualne „maštarije“ te netaktični pristup šefovoj ženi, seksualni odnos s djevojkom Eminom itd.) najboljih prijatelja, zagrebačkih „fakina“, pripovjedača i Gliste. Riječ je o specifičnoj pojavi urbanoga romana koji je nastao po uzoru na roman J. D. Salingera *Lovac u žitu* te o prototipu *hrvatske proze u trapericama* ili *jeans proze* koja je obilježila hrvatsku književnost 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća.

Urbanu komponentu čine mladi protagonisti koje Nemeć „etiketira“ kao „asfaltne“ ljude sužena vidokruga i prazne nutrine⁴³ i zagrebačka gradska sredina u kojoj odrastaju. Oni su atipični junaci, marginalci, prema riječima Antuna Dubravka Jelčića, ljudi iz *klape*,⁴⁴ koji besciljno, pasivno, „besposličareći“ hodaju kroz život.⁴⁵ Božidar Petrač takav stil života, u kojem se ne teži ni za čim te je lišen svake vrste poduzetnosti, naziva jednom varijantom *dolce far niente*⁴⁶, a kontrast između svijeta tih „odmetnika“, njihova buntovnoga duha, „kontrakulture“ i institucionaliziranoga svijeta društvene elite se pojačava između ostaloga i načinom odijevanja (traperice su dio svjetonazora), odabirom glazbe te jezikom. Jezik postaje sredstvo artikuliranja stanja svijesti i autentičnog prikaza svakodnevice protagonista.⁴⁷

Dok stariji preferiraju normirani standardni jezik kao sredstvo komuniciranja, mladi razvijaju svoj specifični idiom, koriste razgovorni stil s mnogim njemačkim posuđenicama. Upravo taj razgovorni stil koji odlikuje jednostavnost, spontanost, neslužbenost, opuštenost je jezično sredstvo kojim autor realizira temeljnu zamisao svog romana, a to je otpor strogom intelektualizmu.

⁴³ Isto, str. 159.

⁴⁴ VUJIĆ, P., „Dijalektalna obilježja proze u trapericama“, *Hrvatistika*, Hrvatski studentski časopis, Filozofski fakultet, Osijek, god. 4, br. 4. 2010., str. 216.

⁴⁵ Nemeć roman *Kužiš, stari moj* promatra dosta kritički „osuđujući“ trivijalni karakter, površno ocrtane likove bez dublje psihološke razrađenosti, infantilan ton, te nepoučni tematski okvir romana koji se vrti oko svakodnevnih banalnosti: *Gradski asfalt, kafići, sivilo periferije, atmosfera dokolice, frustrirani mladići neuklopljeni u društvo, pijanke, žargon kao prirodan govor mladih, [...] eto sretnog rudnika iz kojega će ovaj pisac dugo crpiti motive za svoja brojna djela. To je priča o šegrtima, fakinima i polusvijetu iz zagrebačke periferije i njihovim dogodovštinama. Malo realističkih prizora s gradskog asfalta i iz lumpenproleterske sredine, malo ljubakanja i soft pornografije, malo prizemnog humora i plitkih meditacija, sve skupa začinjeno zagrebačkim huliganskim žargonom – i eto lakog i čitkog djela [...] Borba za čitatelja urodila je prihvaćanjem estetskog populizma i pomodnih recepata, bez inovativnog rizika i „tehnološkog“ dotjerivanja.* Vidi kod NEMEĆ, K. (2003), str. 158.

⁴⁶ PETRAČ, B., *Različiti književni svjetovi*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2006., str. 269.

⁴⁷ *Nav. mj.*

Kombinirajući elemente kajkavskoga dijalekta, kojim uglavnom govore zagrebački obrtnici, s izrazima karakterističnima za idiom mlade generacije, autor uvodi *slang* mladoga zagrebačkog „lumpenproleterijata“ u književnost⁴⁸ stvarajući na taj način vlastiti književno-umjetnički stil. Pored narječja, žargona i razgovornoga jezika isti je u većoj mjeri lišen purističkih ograničenja i stoga omogućuje autorima „poigravanje“ sa raznolikim stilskim i leksičkim varijacijama.

O crtavajući likove svoga djela unutar određenog socijalnog konteksta, Majdak rabi razne oblike supstandarda koji uz njemačke posuđenice odlikuju i gramatičke „devijacije“ te lascivnost izraza. Mnogi smatraju da je ovaj roman upravo zbog uporabe „sočnoga“ zagrebačkog žargona i osmišljenoga napada na uštogljenju štokavštinu kanonizirane visoke književnosti jedan od najboljih primjeraka „urbanog folklor“.⁴⁹

7. Analiza korpusa

U autobiografskom romanu „*Kužiš, stari moj*“ pronašli smo 334 germanizma od kojih je 52 doživjelo semantičku promjenu. Kako bismo mogli ustvrditi one nastale elipsom, postupit ćemo kontrastivno. Navest ćemo značenja njemačke riječi (modela) i hrvatskom jeziku prilagođene njemačke posuđenice (replike), rabeći uvažene leksikografske izvore, a to su (za model): *Duden Universalwörterbuch* i *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*⁵⁰ i (za repliku) *Rječnik stranih riječi* Bratoljuba Klaića te *Rječnik stranih riječi* Vladimira Anića i Ive Goldsteina referirajući se ujedno i na vlastito jezično iskustvo.

Slijedi prikaz značenja modela i replike koji smo izabrali za naše istraživanje: m o d e l – **das Gabelfrühstück**_{D629}, **das Gabelfrühstück**_{L_}, r e p l i k a **gablec**_{K462} i **gablec**_{A/G468}.⁵¹ Kod modela **das Gabelfrühstück**, odnosno replike **gablec** kratice u indeksu _{D, L, K, A/G} predstavljaju izvore Duden, Langenscheidt, Klaić, Anić-Goldstein, a brojevi _{629, 462, 468} stranicu rječnika na kojoj se isti nalaze. Ukoliko određeni model ili replika nisu zabilježeni u jednom od izvora (kao u ovom slučaju u Langenscheidtu), uslijedit će oblik: **das Gabelfrühstück**_{L_}.

⁴⁸ croatia.ch/kultura/knjizevnost/080430.php (23.3.2016.)

⁴⁹ VUJIĆ, P. (2010), str. 216.

⁵⁰ U slučaju nedostatka podataka ili potrebe za nadopunom predloženog pojašnjenja u jednom od navedenih izvora, rabit ćemo i jednojezični njemački rječnik: WAHRIG, G., *Deutsches Wörterbuch*, 7., völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage, Wissen Media Verlag, Gütersloh/München, 2002.

⁵¹ Kod navedenih formula radi se, uvjetno rečeno, o vlastitim konstrukcijama.

- 1) *Poslije, kad smo ih otpratili do autobusa i tu se još izdrpali kakti za rastanak, Glista me moli da mu posudim nešto kinte, jer mu je Brabonjak dužan tri soma što ih je dobio ajncajući se s njim.* (str. 11)

<p>eins_{D467}: (Kardinalzahl); als Ziffer 1. es ist, schlägt e. [...] <i>eins, zwei, drei</i> (ugs.; sehr schnell, im Handumdrehen) [...]</p> <p>eins_{D467}: (Indefinitpronomen) die Eins_{D467}: a) Ziffer 1: eine arabische, römische Eins [...] c) Zeugnis,-, Bewertungsnote 1: <i>eine Eins schreiben</i> [...]</p> <p>eins¹_{L315}: Zahladjektiv; (als Ziffer) [...]</p> <p>eins²_{L315}: Indefinitpronomen 1. <i>gespr</i> = etwas: <i>Eins verstehe ich nicht</i>; [...]</p> <p>die Eins_{L315}: 1. die Zahl; e-e E. würfeln 2. die beste Schulnote = sehr gut 3. j-d mit der Nummer eins (z.B. ein Bus, Sportler)</p>	<p>ajnc_{K30}: <i>njem.</i> (eins: jedan): 1. vrsta kartaške igre 2. najjači zbroj od 21 poena ili dva keca u istoj igri 3. u ferblu, puna karta i kec iste boje; ajnc a: prima primissima; ajnc-cvaj: u zagrebačkom govoru oznaka za neki brzi postupak; <i>od ajnca</i>: otrprve, na prvi pogled, od jedanput.</p> <p>ajnc_{A/G54}: <i>reg. razg.</i> vrsta hazardske igre <i>njem.</i> eins: jedan ajnc a: <i>žarg.</i> koji je najboljih odlika, prve kategorije, klase i sl. [...] a. brzo, bez odlaganja, odjednom b. (<i>muz.</i>) odbrojavanje brzine ritma pred početak sviranja</p>
---	--

Iz Anić-Goldsteinovih i Klaićevih tumačenja možemo vidjeti da se replika *ajnc* temelji na modelu *eins* u značenju broja jedan. U njemačkome jeziku *eins* je homonimski par pa osim što fungira kao brojka, može biti i u funkciji neodređene zamjenice te se može pojaviti kao imenica *die Eins* čije se značenje između ostalog odnosi na *ocjenu u obrazovnom sustavu* ili na *prvo mjesto*, odnosno *broj jedan* pri rangiranju nećijih kvaliteta ili rezultata kao primjerice u sportu.

U hrvatskome jeziku je za repliku *ajnc* zabilježeno proširenje značenja u broju i polju⁵² pa je taj germanizam postao višeznačan. U sintagmi *ajnc a* može implicirati na nečije izvrsne sposobnosti, a u obliku *ajnc, cvaj* radi se o odbrojavanju kad se očekuje izvršavanje neke radnje na veoma brz način. Nadalje je prema izrazu *od prve* koji je zastupljen u hrvatskome jeziku nastao oblik *od ajnca* u značenju *odjedanput, isprve*.

U našem slučaju je zanimljivo prvo značenje koje navode Klaić i Anić-Goldstein uz repliku *ajnc*, a radi se o vrsti francuske kartaške igre punog naziva *21 (Einundzwanzig)* koja je bila veoma popularna tijekom 18. stoljeća na dvoru Ludwiga XV.⁵³ Od ovog naziva (*Einundzwanzig*), koji nije zabilježen u Dudenu i Langenscheidtu, tijekom transfera u hrvatski jezik došlo je do elipse te se ista počela rabiti samo kao prva sastavnica *eins (ajnc)*. Iz tog oblika je izveden glagolski prilog sadašnji *ajncajući* koji se pojavljuje u našem korpusu i kojim se opisuje sam proces igranja i doigravanja pri kartanju kao igre na sreću.

Iako Klaić daljnja značenja poput *najjačeg zbroja od 21 boda te puna karta i kec iste boje* navodi kao proširenje značenja u broju, mi ćemo ipak poći od proširenja značenja u polju jer su promjene, koje su uslijedile, nastale unutar istoga semantičkog područja.

- 2) *Opet su stali **cugati** ko veliki. Vino je bilo fino zdeno, baš im je pasalo.*
(str. 124)

⁵² Kada posuđenica izgubi ili dobije jedno posve novo značenje, tada govorimo o *suženju i proširenju značenja u broju*, a kada se jedno od značenja suzi ili nastane unutar istoga značenjskoga opsega, tada je posrijedi *suženje i proširenje značenja u polju*. Više o tome kod Nikolina PANDŽA, *Semantičke promjene njemačkih posuđenica u djelima Gospoda Glembajevi; Kužiš, stari moj; Čovjek od novina*, doktorski rad, Mostar, 2015., str. 82-85.

⁵³ http://de.wikipedia.org/wiki/Siebzehn_und_vier (2.4.2016.)

<p>der Zug_{D1988-1989}:</p> <p>1.a) Lokomotive od. Triebwagen mit den zugehörigen angekoppelten Wagen [...]</p> <p>6.a) Schluck: <i>einen kräftigen Zug aus einer Flasche tun; er leerte das Glas auf einen/in einem Zug</i> (ohne abzusetzen); <i>einen guten Zug haben</i> (ugs. viel auf einmal trinken, ohne abzusetzen) [...]</p> <p>der Zug¹_{L1171}:</p> <p>mehrere gekoppelte Eisenbahnwagen, die von einer Lokomotive gezogen werden [...]</p> <p>der Zug²_{L1171}:</p> <p>1. Die Wirkung e-r Kraft, die etw. in e-e Richtung zieht [...]</p> <p>5. ein großer Schluck: <i>e-n kräftigen Zug aus e-r Flasche tun; er leerte das Glas in wenigen Zügen</i> [...]</p>	<p>cugati_{K238}:</p> <p><i>njem.</i> (Zug: vučenje): piti, pijančevati.</p> <p>cugati_{A/G 241}:</p> <p><i>reg. žarg.</i> piti, odati se piću od cug: <i>njem.</i> Zug</p>
--	---

Pri opisu podrijetla replike *cugati* Klaić i Anić-Goldstein navode imenicu *der Zug* koja se u njemačkome jeziku pojavljuje kao višeznačna riječ (Duden) i homonimski par (Langenscheidt) pa na prvi pogled nije u potpunosti jasno koje je značenje u njihovu tumačenju ključno. Etimološki promatrano imenica *der Zug* potječe od glagola *ziehen*: *vući, povlačiti, potezati*, dok ekvivalenti homonimskog para *der Zug* u hrvatskome jeziku točno glase ¹*vlak* i ²*potez, zamah*. U Klaićevu i Anić-Goldsteinovu pojašnjenju ostaje međutim nejasno na koji oblik oni točno ciljaju.

Budući da u njemačkome jeziku imamo širok spektar složenica sa sastavnicom *Zug* (*Durchzug, Militärzug, Trauerzug...*), moguće je da je njegov oblik samo elipsa jedne u nizu složenica. Koliko god da je teško ući u trag ovakvim jezičnim pojavama i točno utvrditi podrijetlo nekih germanizama, jedna natuknica koju spominje Klaić nam je uveliko olakšala taj zadatak. On naime navodi frazem *imati dugačak cug*⁵⁴ koji se značenjski podudara s nje-

⁵⁴ KLAJČIĆ, B., *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 238.

mačkim frazemima *einen guten Zug haben* i *einen kräftigen Zug aus e-r Flasche tun*. Te frazeme bismo mogli prevesti kao *napraviti veliki gutljaj* kojom se ukazuje na nečije uživanje i prekomjerno konzumiranje određenoga napitka.

U frazi *er leerte die Flasche in wenigen Zügen* je također riječ o *brzom ispijanju pića* koje ne mora nužno biti alkoholno pa ćemo i u hrvatskome jeziku često reći *popio je sve u jednom cugu* koristeći *cug* u tom slučaju kao sinonim za *mah* ili *niz*.

Tako postaje jasno da je imenica ²*der Zug* u značenju *potez*, *zamah*, odnosno njezina uporaba unutar navedenog frazema bila presudnom pri posuđivanju modela u hrvatski jezik.

U hrvatskome jeziku bilježimo još suženje polja i pogoršanje značenja⁵⁵ jer izvedenice *cuga* i *cugati* postaju sinonimom za prekomjerno uživanje isključivo u alkoholu.

Germanizmu *cugati* će mnogi govornici dati prednost nad hrvatskim žargonizmima poput „lokati“, „pijančevati“ te će stoga i stanje onoga koji je *pijan* ili „pod gasom“ opisati riječju *nacugan* koja je također zabilježena u našem korpusu. Budući da je replika *cug* te njezine izvedenice *cugati*, *nacugan*, *pocugati* nastala od njemačke riječi *der Zug* koja je preostala eliminiranjem pojedinih elemenata iz frazema poput *einen guten Zug haben* ili *einen kräftigen Zug aus der Flasche tun* u ovom primjeru bilježimo elipsu kao vrstu semantičke promjene.

- 3) *Ali držalo me dobro raspoloženje poslije **gableca** od ekstravuršta i paprike, sve zaliveno pivicom, pa me stvar nije ni milimetar dirala.* (str. 48)

⁵⁵ Pogoršanje značenja se u stručnoj terminologiji naziva i *pejorizacijom*, dok se za poboljšanje značenja rabi izraz *amelioracija*. Istražujući značenjske promjene anglicizama (engleskih posuđenica), Filipović je ustanovio da kod većine primjera nakon adaptacije u hrvatski jezik dolazi do pogoršanja značenja. Istu je tendenciju zabilježio Talanga baveći se proučavanjem njemačkih posuđenica. Vidi više kod Rudolf FILIPOVIĆ (1986), str. 160. i Tomislav, TALANGA (2002), str. 202-203.

<p>das Gabelfrühstück_{D629}: (<i>veraltend</i>) bei besonderen (festlichen) Anlässen eingenommenes zweites Frühstück am späten Vormittag, bei dem zu alkoholischen Getränken pikant zubereitete kalte Speisen gereicht werden</p> <p>das Gabelfrühstück_L _</p>	<p>gablec_{K462}: samo gabl: (Gabel – viljuška, zapravo Gabelfrühstück – “doručak s viljuškom”) zakuska oko 10 prije podne (<i>u zagrebačkom govoru</i>) i <i>gablec</i>, često i <i>gablfrištik</i> [...];</p> <p>gablec_{A/G468}: <i>reg. razg.</i> 1. užina koja se jede priborom za jelo (za razliku od sendviča), topli obrok 2. <i>nakn. shv.</i> svaki obrok između doručka i ručka <i>njem.</i> Gabelfrühstück: Gabel: viljuška + Frühstück: doručak</p>
--	---

Uz oblik *gabl*, zabilježen u Klaićevu rječniku, u hrvatskom se jeziku uvriježila i umanjena **gablec** koja je karakteristična za zagrebački govor i koja se pojavljuje u našem korpusu. Obje su varijante nastale elipsom od modela *das Gabelfrühstück* za koji Duden i Wahrig⁵⁶ navode da je u njemačkome jeziku zastario opisujući ga kao drugi obrok tijekom dana, odnosno drugi doručak. To je značenje replika *gablec* zadržala i u hrvatskome jeziku što potvrđuju Klaićeve i Anić-Goldsteinove definicije gdje se *gablec* opisuje kao *zakuska, obrok između doručka i ručka*. Da je eventualno došlo do proširenja značenja u polju, moglo bi se potkrijepiti Anićevim prvim obrazloženjem u kojem on o *gablecu* govori općenito kao o užini koja ne mora nužno biti između doručka i ručka, nego između bilo koja dva obroka.

U primjeru koji smo naveli autor nam daje iscrpan opis *gableca* koji se sastoji od *ekstravuršta i paprike te jednog piva*. Kada usporedimo ovu deskripciju s detaljnim pojašnjenjem koje smo pronašli u Dudenu, u kojem se naglašava da je riječ o doručku koji se sastoji od *pikantnog hladnog jela i alkoholnog pića*, možemo vidjeti da se značenje modela *das Gabelfrühstück* najvećim dijelom podudara sa značenjem replike *gablec* u hrvatskome jeziku. Jedina razlika zbog koje kod našeg primjera možemo krenuti od proširenja značenja u polju jest da se tijekom primarne adaptacije zagubio sem „svečanosti“, odnosno da nije riječ o međuobroku koji se priprema isključivo u svečanim prigodama.

⁵⁶ Das Gabelfrühstück: (veraltet) zweites Frühstück, Mittagsmahlzeit, vidi WAHRIG, G. (2002), str. 512.

- 4) *Sad je bilo muke s Gezom koji je još uvijek bio totalno **nacugan** i moralo ga se s obadvije strane pridržavati.* (str. 152)

<p>der Zug_{D1988-1989}:</p> <p>1.a) Lokomotive od. Triebwagen mit den zugehörigen angekoppelten Wagen [...]</p> <p>6.a) Schluck: <i>einen kräftigen Zug aus einer Flasche tun; er leerte das Glas auf einen/in einem Zug</i> (ohne abzusetzen); <i>einen guten Zug haben</i> (ugs. viel auf einmal trinken, ohne abzusetzen) [...]</p> <p>der Zug¹_{L1171}:</p> <p>mehrere gekoppelte Eisenbahnwagen, die von einer Lokomotive gezogen werden [...]</p> <p>der Zug²_{L1171}:</p> <p>1. die Wirkung e-r Kraft, die etw. in e-e Richtung zieht [...]</p> <p>5. ein großer Schluck: <i>e-n kräftigen Zug aus e-r Flasche tun; er leerte das Glas in wenigen Zügen</i> [...]</p>	<p>nacugan samo cugati_{K238}:</p> <p><i>njem.</i> (Zug: vučenje): piti, pijančevati.</p> <p>nacugan vidi nacugati (se)_{A/G892}:</p> <p><i>reg. žarg.</i> popiti previše alkoholnog pića, napiti se, naliti se <i>njem.</i> Zug: potez, vuča, gutljaj</p>
--	--

Glagolski pridjev trpni **nacugan** potječe od replike *cugati* (vidi str. 18 – 20 u radu) od koje su prefiksalmom tvorbom nastali i drugi oblici poput *po-cugati*, *iscugati*. U našem korpusu autor je ovaj germanizam uporabio kako bi opisao alkoholizirano stanje jednog od protagonista kojem u hrvatskome jeziku pariraju žargonizmi poput „biti nalokan“, „biti naroljan“ itd.

Zaključak

Dijakronijska istraživanja su neminovna pri utvrđivanju promjena značenja riječi. Nekada je im je teško ući u trag zbog nedovoljnih leksikografskih izvora koji bi iste mogli potkrijepiti, činjenice da su one bile specifične samo za određeno govorno područje, skupinu govornika ili jezični stil. Dodatna otežavajuća okolnost za promatranja semantičkih promjena kod posuđenica pro-

izlazi iz zahtjevnosti pothvata pri utvrđivanju modela, odnosno riječi koje su im poslužile kao podloga. Budući da se fonološka, a nakon adaptacije u jezik primalac i morfološka struktura riječi značajno promjeni, često kod jezikoslovaca nastaju podijeljena mišljenja o njihovoj etimologiji što može narušiti pouzdanost podataka te istraživanja u cjelini. Stoga je neophodno usporediti različite izvore te se pri analizi osloniti na vlastita jezična iskustva o čemu svjedoče neki primjeri, kao primjerice glagol *cugati*, čije je značenje proizašlo iz fraze, a ne prema navodima Klaića i Anića iz jedne riječi. Kod germanizma *grif* se Klaić i Anić pozivaju na riječ *der Griff* umjesto složenicu *der Kunstgriff* koja je sudeći po značenju (*stručna metoda, zahvat, potez*) koju ima kako u njemačkom tako i u hrvatskom jeziku poslužila kao osnova pri posuđivanju.

Od 52 njemačke posuđenice sa semantičkom promjenom koje smo pronašli u korpusu romana *Kužiš, stari moj*, samo kod četiri od njih je zabilježena elipsa: *eins* → *ajncati* (*kartati, igrati na sreću*); *der Zug* (*einen guten Zug haben/einen kräftigen Zug aus einer Flasche tun*) → *cugati* (*pijančevati*); *das Gabelfrühstück* → *gablec* (*doručak s viljuškom*); *der Zug* (*einen guten Zug haben / einen kräftigen Zug aus einer Flasche tun*) → *nacugan* (*pijan*).

Iako svi jezikoslovci ne polaze od elipse kao vrste semantičke promjene jer je ista prije svega morfološka pojava, ovim smo istraživanjem pokazali da je zastupljena u analiziranom korpusu. Stoga možemo zaključiti da su se neke njemačke složenice i fraze pri preuzimanju u hrvatski jezik svele samo na jedan pojam, a onda je uslijedila i promjena značenja na koju između ostaloga utječu dinamika govornika, slikovitost koju stvaraju te zvučnost.

Potvrdili smo da je elipsa ne samo odraz morfoloških razlika između njemačkoga i hrvatskoga, mehanizam, distinktivno obilježje njegovih različitih supstandardnih oblika nego ujedno i temelj potencijalnim promjenama značenja koja su vrijedna istraživanja.

Literatura

- ANIĆ, Vladimir (1996), *Rječnik hrvatskog jezika*, drugo, dopunjeno izdanje, Novi Liber, Zagreb.
- ANIĆ, Vladimir/GOLDSTEIN, Ivo (2000), *Rječnik stranih riječi*, drugo izdanje, Novi Liber, Zagreb.
- BABIĆ, Stjepan (1990), *Hrvatska jezikoslovna čitanka*, Globus, Zagreb.
- BUSSE, Dietrich (2009), *Semantik*, Wilhelm Fink, Paderborn.
- DUDEN (2007), *Das große Fremdwörterbuch*, 4., aktualisierte Auflage, Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.
- DUDEN (2011), *Universalwörterbuch*, 7., überarbeitete und erweiterte Auflage, Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich.

- FAULMANN, Karl (1893), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Salzwasser Verlag, Paderborn, Nachdruck des Originals von 1893.
- FILIPOVIĆ, Rudolf (1986), *Teorija jezika u kontaktu*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti/Školska knjiga, Zagreb.
- FLAKER, Aleksandar (1976), *Proza u trapericama*, Razlog, Zagreb.
- FÖLDES, C. (2010), *Deutsch in soziolinguistischer Sicht. Sprachverwendung in Interkulturalitätskontexten*. Tübingen: Gunter Narr Verlag 20.
- FRITZ, Gerd (2006), *Historische Semantik, 2.*, aktualisierte Auflage, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart/Weimar.
- GLOVACKI-BERNARDI, Zrinjka (1989), *O njemačkim elementima u zagrebačkom govoru i hrvatskom književnom jeziku*, Rječnik i društvo, Zagreb.
- GLOVACKI-BERNARDI, Zrinjka (1998), *Deutsche Lehnwörter in der Stadtsprache von Zagreb*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- GÖTZ, Dieter [et al.] (1998), *Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Neubearbeitung, Langenscheidt KG, Berlin/München/Wien/Zürich/New York.
- GÖTZ, Dieter [et al.] (2008), *Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache*, Neubearbeitung, Langenscheidt KG, Berlin/München/Wien/Zürich/New York.
- HAUGEN, Einar (1953), *The Norwegian language in America, The bilingual community*, University of Pennsylvania Press.
- HAUGEN, Einar (1984), *Die skandinavischen Sprachen. Eine Einführung in ihre Geschichte*, Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- IVANETIĆ, Nada (1997), „Germanismen in der čakavischen Mundart von Bribir“, *Zagreber Germanistische Beiträge*, Zagreb, god. 37, br. 6., str. 109-129
- JONKE, Ljudevit (1953), „O upotrebi tuđih riječi“, *Jezik*, Zagreb, god. 11, br. 1., str. 87-92.
- KATIČIĆ, Radoslav (1973/1974), „O purizmu“, *Jezik*, Zagreb, god. XXI, 3-4.
- KELLER, Rudi/KIRSCHBAUM Ilja (2003), *Bedeutungswandel. Eine Einführung*, Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- KLAIĆ, Bratoljub (2007), *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*, Školska knjiga, Zagreb.
- KR PAN, Tomislav (2006), *Germanizmi u hrvatskom jeziku sjeverne Dalmacije*, Magistarski rad, Zadar, str. 228.
- KR PAN, Tomislav (2008), *Beobachtungen zum Gebrauch von Germanismen in Norddalmatien, Transformationsräume, Aspekte des Wandels in deutscher Sprache, Literatur und Kultur*, u: Preljević, V. / Smailagić, V. (ur.), *Bosansko filološko društvo, Sarajevo*, str. 129-142.

- MAJDAK, Zvonimir (2001), *Kužiš, stari moj*, Znanje d.d., Zagreb.
- MARINČIĆ, S. (2014), *Einführung in die Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- MEMIĆ, Nenad (2006), *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*, Peter Lang, Frankfurt am Main.
- MIKIĆ, Pavao/GOJMERAC, Mirko (1999), „Njemačke posuđenice u govoru Hrvata Bosanske Posavine“, *Mostarski dani hrvatskog jezika*, Logos, Split, str. 167-184.
- NEMEC, K. (2003), *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Školska knjiga, Zagreb.
- PANDŽA, N. (2015.), *Semantičke promjene njemačkih posuđenica u djelima Gospoda Glembajevi, Kužiš stari moj i Čovjek od novina*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, str. 286.
- PETRAČ, Božidar (2006), *Različiti književni svjetovi*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- PIŠKOREC, Velimir (2005), „Germanizmi u govoru đurđevačke Podravine“, *Fluminensia*, Rijeka, god. 18, br. 1., str. 9-36.
- RIEHL, Claudia Maria (2004), *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung*, 2. überarbeitete Auflage, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- SAMARDŽIJA, Marko (1993), *Jezični purizam u NDH*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- SAMARDŽIJA, Marko (1995), *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika*. Udžbenik za 4. razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb.
- SCHWARZ, Monika/CHUR, Jeanette (1993), *Semantik. Ein Arbeitsbuch*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- SOČANAC, Lelija (2002), „Talijanizmi u hrvatskom jeziku“, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, god. 53-54, br. 1-2., str. 127-143.
- STOJIĆ, Aneta (2008), „Njemačke posuđenice i hrvatski ekvivalenti“, *Raspriprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, god. 34, br. 1., str. 357-369.
- ŠČUKANEC, Aleksandra (2009), „Njemačka prezimena u Zagrebu i okolici i načini njihova prilagođivanja hrvatskom jezičnom sustavu“, *Folia onomastica Croatica*, Zagreb, god. 18, str. 357-374.
- ŠTEBIH, Barbara (2000), „Vojni terminološki germanizmi u Rječniku hrvatskog kajkavskog jezika“, *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Zagreb, knj. 26.
- TALANGA, Tomislav (2002), „Pučka etimologija među nekim jezičnim posuđenicama“, *Jezikoslovlje*, Zagreb, god. 32, br. 1-2., str. 193-216.
- VINCE, Zlatko (2002), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.

- VISKOVIĆ, Velimir (1988), *Pozicija kritičara o suvremenoj hrvatskoj prozi*, Znanje, Zagreb.
- VOLMERT, Johannes (Hrsg.) (2005), *Grundkurs Sprachwissenschaft. Eine Einführung in die Sprachwissenschaft für Lehramtsstudiengänge*, 5., korrigierte und ergänzte Auflage, Wilhelm Fink Verlag, Stuttgart/Paderborn.
- VUJIĆ, Perica (2010), „Dijalektalna obilježja proze u trapericama“, *Hrvatistika*, Hrvatski studentski časopis, Filozofski fakultet, Osijek, god. 4, br. 4., str. 34-42.
- WAHRIG, Gerhard (2002), *Deutsches Wörterbuch*, 7., völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage, Wissen Media Verlag, Gütersloh/München.
- WANZECK, Christiane (2010), *Lexikologie*, Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.
- ŽEPIĆ, Stanko (1996), „Austrijski njemački u Hrvatskoj“, u: Piškorec, Velimir (ur.), *Đurđevački zbornik*, Đurđevac, str. 309-319.
- <http://www.mozaik-knjiga.hr/knjige/frajerski-nokturno> (23.3.2016.)
- <http://croatia.ch/kultura/knjizevnost/080430.php> (23.3.2016.)
- http://de.wikipedia.org/wiki/Siebzehn_und_vier (2.4.2016.)

Nikolina PANDŽA & Boris BLAŽEVIĆ

ELLIPSIS AS SEMANTIC CHANGE OF GERMAN LOANWORDS IN ZVONIMIR MAJDAK'S NOVEL *KUŽIŠ, STARI MOJ*

The authors of this paper discuss German loanwords in Croatian language, some of which have been used for centuries. Although the efforts for linguistic purity in Croatian have suppressed many of them from use, the remaining German loanwords are most pervasive in colloquial uses of Croatian language speakers. Since their frequency and dynamism among the speakers has occasionally resulted in changes their meaning, the present paper explores those changes incurred through ellipsis. The corpus for the study is novel *Kužiš, stari moj* by Zvonimir Majdak, characterized by “slang” of Zagreb’s milieu.

Key words: *German loanwords, language contacts, language purity, meaning, ellipsis*

UDK 811.163.4'36

Pregledni rad

Vlasta RIŠNER (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

vrisner@ffos.hr

Maja GLUŠAC (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

mglusac@ffos.hr

**GREAT DISSENSION IN THE DESCRIPTION OF
MINOR PARTS OF SPEECH – PREPOSITIONS AND
ADVERBS IN CROATIAN NORMATIVE LITERATURE**

In this paper, the authors compare the lack of uniformities in the descriptions of prepositions and adverbs in the present-day Croatian normative literature and determine what caused the dissension. Special attention is paid to the mutual relation between adverbs and prepositions, i.e. to the discerning of these two parts of speech. Dissension of normative descriptions is observed in particular in the dictionary definitions of the parts of speech of prepositionalized instrumentals that are determined either as adverbs or as prepositions, or not mentioned in a separate entry. There is also a comparison of grammatical and lexicographical descriptions of the words *prije*, *poslije*, *blizu*, *bliže*, *niže*, *više*, *oko* i *okolo* which, depending on the sentence context, can belong to two parts of speech – adverbs and prepositions. The paper suggests that the determination of the appurtenance of a particular word to one of the groups of minor parts of speech requires various criteria to be taken into account.

Key words: *prepositions, adverbs, normative literature, Croatian language*

1. Introduction

In the grammar books from the past centuries adverbs were not described along with the prepositions, nor were both these parts of speech explicitly defined as minor. In Bartol Kašić's grammar book as "the fundamental initial effort in the field of Croatian linguistics"¹, adverbs are placed next to verbs in the second part of the book, whereas prepositions, together with conjunctions and interjections, were placed into the third part as *small parts of the statement* (Kašić 1604 [2002]: 357). In more recent grammars² words are also defined differently in distinguishing between semantic and synsemantic words – adverbs were defined as semantic words and prepositions as synsemantic words. However, what seems clear in setting up criteria and classification of adverbs and prepositions as parts of speech with specific categorical meanings into groups, becomes questionable in concrete lexicographical, and partially also in grammatical descriptions of particular words. Prepositions are frequently determined as adverbs, which is especially obvious in the description of prepositionalized instrumentals. Since the determinations of particular parts of speech as adverbs and/or prepositions are intertwined and in some dictionaries and grammar books even neglected, in this paper both adverbs and prepositions are considered as *minor* parts of speech. A more elaborate definition of the syntagm *minor words* can be found in the book by Ivo Pranjković (2013) who sets out from the classification of words into words without full meaning or synsemantic words and words with their own full meaning or semantic words and thus, based on the necessary relation of a preposition with one of the case forms of a nominal word, he speaks of syntactic synsemanticity of prepositions and relates adverbs to a number of open questions – from the very definition, over the determination of adverbs as changeable part of speech by some grammarians, to a different relation between semanticity and synsemanticity in particular groups of adverbs. Because of this diversity, some adverbs are in some normative descriptions equalised with adjectives and in most grammars they are not discerned from modal words, also called sentence adverbs, which are also determined as particles. The necessity to reconsider the existing classification of parts of speech has also been discussed by B. Tafra (2005: 99-114) who points out the transformation as a grammatical and lexicographic problem and concludes that "morphological criterion [ought to] be combined with other criteria" (Tafra 2005: 112)

---

¹ The first more significant treatise about Kašić's grammar book was written by R. Katičić (1981: 5-129) after the grammar book was reprinted. The quotation is taken from the treatise (Katičić 1981: 5).

² Cf. Barić & al. (1997: 99), Silić, Pranjković (2005: 39).

This paper's goal is to indicate the inconsistencies of criteria applied in the description of the mentioned parts of speech by comparing these descriptions in Croatian normative literature, and to point at the differentiation of complex and multi-member prepositions from prepositional phrases, prepositional government and determination of parts of speech produced by transformation. Descriptions of adverbs and prepositions are compared in the following grammar books and dictionaries: *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997), *Praktična hrvatska gramatika* by Dragutin Raguž (1997), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* by Josip Silić and Ivo Pranjković (2005), *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* (Babić & al., 2007), *Rječnik hrvatskoga jezika* published by Leksikografski zavod and Školska knjiga (hence forward: *RHJ*), *Veliki rječnik hrvatskoga jezika* by Vladimir Anić (hence forward: *Anićev rječnik*), *Školski rječnik hrvatskoga jezika* by Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (hence forward: *Školski rječnik*) and *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* by Školska knjiga (hence forward: *VRH*). There is also a comparison of the descriptions of prepositions and adverbs in current usage manuals, in particular in *Hrvatski jezični savjetnik* (Barić & al. 1999).

2. Prepositions and Adverbs in Grammar Books and Dictionaries

The study of adverbs as a part of speech in Croatian linguistic literature reveals a striking heterogeneousness causing many inconsistencies in their description, and it can be concluded that this is a consequence of the multifunctional nature of adverbs because of which various criteria are used in their description. Difficulties with the determination of adverbs as part of speech, as well as their discerning from other parts of speech begin already with the definition of adverbs in *Hrvatska gramatika* in which they are determined as “words that are added to other, usually semantical words in order to define them more closely” (Barić & al. 1997: 273). Since there is no mention of their unchangeability, they are not even demarcated from adjectives. In relation to the (un)changeability of adverbs in *Hrvatska gramatika* there is also the inclusion of adverbs into the group of changeable or partially changeable words because of the equalisation of semanticality with changeability, where adverbs are defined as semantical words along with nouns, adjectives, numerals, pronouns and verbs.³

³ The causes of changeability of adverbs are also explained by the comparability of adverbs, whereby the definition of compared forms is imprecise, so that adverbs are considered both as changeable and unchangeable part of speech: “Each one of such adverbs can be considered as a separate word, and they can also, as it is sometimes done in dictionaries, be regarded as different forms of one and the same word; e.g. *brže* is described as comparative of

In Croatian grammar books, adverbs are described according to their qualification as changeable or unchangeable parts of speech, as well as depending on whether they are regarded as synsemantical or semantical parts of speech, according to their meanings, syntactic function and formation, whereby various criteria are being used. The methodology of description of a particular part of speech generally does not require the analysis of its relation towards some other part of speech although there have been such approaches as well: “The distinction between *poslije* (*after*) as preposition and as an adverb: *Poslije svih nesporazuma postignuti su dogovori* [*After all misapprehensions agreements were reached.*](preposition) – *Dogovorili su se tek poslije* [*They haven't agreed until after.*] (adverb). In the quoted sentence, an object (*poslije čega* = *after what*) is indirectly comprised with the adverb. The same applies for the preposition and adverb *prije* (*before*).“ (Barić & al. 1999: 189) In the mentioned explanation, two grammatical levels are being mixed; adverb as a part of speech is determined according to the morphological level, whereas an object is a part of the sentence organisation and therefore belongs to the syntactical level. Furthermore, even if the adverb in the said example is considered in the role of an adverbial of time, i.e., if we equalise the grammatical levels, the explanation still remains incorrect because objects and adverbials are included into the organisation of the sentence following the grammatical and lexical characteristics of the verb, i.e., the adverbial is inserted depending on the predicate.

Various criteria can be used in distinguishing adverbs from prepositions: distributional (adverbs accompany verbs and prepositions are used with an oblique case), syntactical (an adverb plays the role of a sentential part, whereas a preposition alone can not have such a role), semantical (an adverb has its own independent meaning, it answers questions for adverbs), accentual (an adverb carries its own accent). For example, in *Hrvatska gramatika* the difference between adverbs and prepositions is explained by means of the distributional criterion according to which the adverb/preposition is determined depending on the part of speech with which it is used: “Derived prepositions also include words that are used both as adverbs (with verbs) and as prepositions (with nouns).“ (Barić & al. 1997: 278) In *Glasovi i oblici hrvatskoga*

---

brzo, *najmanje* as superlative of *malo*, *dalje* as comparative of *daleko*.“ (Barić & al. 1997: 274) In *Gramatika bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović, Palić 2000: 295-296) adverbs are also determined as unchangeable words, but it is pointed out that some adverbs are in fact changeable because they can be compared. In Croatian grammar books compared forms of adverbs are explained by their formation from the same form of the adjective in the neuter gender, and the possibility to compare adverbs is also rejected from the point of view of economy of the grammatical description. More about the topic in: Glušac (2012)

književnog jezika it is only mentioned that particular adverbs in a sentence may function as prepositions (Babić & al. 2007: 560). The difficulties in determining parts of speech are justified by the manner of creation of particular prepositions, i.e. by transformation. The accentual criterion is applied only by D. Raguž: “Basically, prepositions have no accent. The exception are longer prepositions with adverbial meanings or those with adverbial origin (*nasuprot, nadomak, unatoč, poslije, prije* etc.).“ (Raguž 1997: 118)

Along with various criteria according to which some grammarians differentiate parts of speech the mentioned explanations also include some “questionable” statements. The problem occurs in the determining and distinguishing of a new role of a particular word from a new part of speech.⁴ Since the correct determination of a part of speech (adverb or preposition) also depends on the context, i.e. on the function in the sentence, and since outside of that context these words are both adverbs and prepositions, the assertions in which prepositions are described as adverbs “in a prepositional role” (Babić & al. 2007: 560), or in which adverbs are said to be prepositions “that have an adverbial meaning” (Raguž 1997: 118) or that can behave as adverbs (Raguž 1997: 130) can be considered as questionable. Similar solutions can also be found in the analysed dictionaries: for example, in Anić’s dictionary, as well as in *VRH*, *umjesto* is described as follows: „1. *prep* (with G) indicates that whatever it expresses has been replaced with something else (*došao je ~ nje-ga*); *mjesto*, *namjesto* [instead of] 2. (in *adv.* function with conjunctions *da, što*) indicates that one action, situation or the like has been replaced with another (*~ da radi, on se odmara*).“ Thus the description of one headword – which is a preposition – also describes an adverb.

Difficulties with normative descriptions of prepositions arise from the inconsistency in determining of the part of speech for a part of grammaticalized prepositions formed by transformation, in determining of the affiliation of a preposition to a specific case, as well as in drawing the line between prepositional phrases and prepositions. In modern Croatian language combination with different cases is used in the description of the preposition *prema* and of a part of the prepositions that are used with dative i genitive. Thus D. Raguž (1984: 103) says for the prepositions *nasuprot, suprot, nadomak, unatoč* and *usprkos* that “they are persistently prescribed with the dative case only by grammarians, although, in spite of all the efforts of language editors, these prepositions quite often steal through into the genitive case, especially in the spoken language (...) of which evidence can also be found in dictionaries.“

⁴ B. Tafra (2005: 160) warns that even lexicographers sometimes make no distinction between the part of speech and its new role.

Furthermore, it must be pointed out that the mentioned prepositions are not found in all language manuals, which raises another question in their description: what is the criterion for the recording of stylistically marked words, first of all archaisms, in contemporary Croatian dictionaries? To show the presence or absence of particular prepositions in modern Croatian language, we have also compared the contemporary Croatian materials by examining the *Croatian National Corpus* (*Hrvatski nacionalni korpus*).

The following sections of the paper bring a comparison of the descriptions of adverbs and prepositions in contemporary dictionaries. According to the ways in which these two parts of speech intertwine, their descriptions in dictionaries can be classified in several groups: 1 – prepositions (which can not function as adverbs in any context); 2 – items that, depending on the context, function either as adverbs or as prepositions; 3 – items that are primarily prepositions but that are also mentioned as belonging to adverbs. The paper also examines the justification of the uneven preferment of a particular part of speech in dictionaries and points out the need to harmonize the citation of the primary parts of speech in relation to their etymology.

2.1 Prepositions and/or Prepositional Phrases

The lists of prepositions in Croatian grammar books are uneven partially due to the differences in understanding the structure of prepositions and prepositional phrases. Difficulties arise because of the fundamental understanding of prepositions that are in traditional descriptions identified with one word, whereas contemporary linguists more and more frequently consider stable prepositional phrases as prepositions as well⁵. Problems are further augmented by the difference in joint and separate writing of common combinations of prepositions and nouns, which is based on the understanding of whether coalescence has or hasn't been executed. Accordingly, groups of words are described as prepositions or as prepositional phrases. In Academy's grammar, for example, *u ime* is not considered as a preposition although authors point out its use in figurative sense ('at the expense of'). Expressions like *na dohvat*, *na domak* are also written separately and they are not considered as prepositions with the remark: "The boundaries of a part of speech in transformation are very vague so that some words can be accounted for in different ways." (Babić & al. 2007: 560), although in further text *nadohvat* and *nadomak* (each written

---

⁵ Cf. for example the papers of V. Švačko and I. Matas Ivanković, and among grammarians the description in *Gramatika hrvatskoga jezika* by J. Silić and I. Pranjković.

as one word) are found as well, but even then they are not classified as prepositions: “If writing were considered, there would be more compound prepositions, *nādohvat* (*nadòhvat*), *nādomak* (*nadòmak*), *nàkrāj*, *pòtkrāj*, yet they are today not regarded as prepositions but as connections of a preposition and a noun.” (Babić & al. 2007: 563) On the other hand, words such as *dovrh*, *svrh* and *uvrh*, *nadno* and *udno* are considered as prepositions – in these examples the concerned meaning is considerably more obvious, and grammaticalization has not been fully carried out (cf. *nadno mora* and *na samo morsko dno*).

2.2 Preposition *prema* – Dative and/or Locative

Comparison of normative literature normative literature confirms that the preposition *prema* is described as a dative preposition (Silić, Pranjkić 2005: 221), locative preposition (Barić & al. 1997: 279) or as simultaneously a dative and locative preposition⁶, and these differences in description are caused by the impossibility to distinguish the forms of the preposition due to the dative-locative syncretism of modern new-štokavian endings. The preposition *prema* is described as belonging to both these cases in *Glasovi i oblici*, as well as in Raguž’s grammar (1997: 137-138), in which it is suggested that “it is difficult to always know exactly when *prema* is used with dative, and when it is used with locative, i.e., when the case form used with *prema* is that of dative, and when that of locative.” However, Raguž identifies *prema* as a dative preposition when it indicates directivity and orientation towards something, and as a locative preposition when it designates a position at the opposite side, comparison, a circumstance and a criterion (Raguž 1997: 138, 151-152). Nevertheless, the meaning criterion used by Raguž is insufficient – which is confirmed by the descriptions of the use of the preposition *prema* in the rest of the literature.

2.3 Prepositions *nasuprot*, *suprot*, *nadomak*, *unatoč*, *usprkos* – Dative and/or Genitive

In the consulted Croatian grammar books there is a group of prepositions whose agreement with a certain case has changed in the course of the last two, 20th and 21st, centuries. There have also been some replacements of lexical units or changes in their frequency. The reasons for this vary from normative changes through which, for example, the prepositional phrase *proti* + *D* as a feature of the Zagreb Philological School was replaced by the phrase *pro-*

⁶ More about the preposition *prema* in Rišner 2009: 357-395.

tiv + G characteristic for Croatian followers of Vuk Karadžić, to intralingual changes: some dative prepositions go to genitive which, as the Croatian case with most new, secondary prepositions, helps in the creation of free dative. Such dative stands opposite to the preposition-marked locative. It should be noted that in contemporary Croatian grammar books and dictionaries different prepositions are at the same time defined as dative and genitive prepositions, and the governments of these two cases attached to the prepositions frequently do not match.

The linking of the prepositions *nasuprot*, *suprot*, *nadomak*, *unatoč* and *usprkos* with genitive instead of the previously preferred dative, which took place in the late 20th century, is connected with the differences between the norm and the actual usage: although language advisers prescribe the above prepositions to be used with the dative case⁷, actual usage more and more frequently confirms their connection with genitive. In the compared contemporary Croatian grammar books cases used with the prepositions *nadomak*, *nadohvat*, *nasuprot*, *unatoč* and *usprkos* are defined differently; in most cases, with explanations, these prepositions are said to agree both with genitive and dative. D. Raguž (1997) describes *nadomak*, *nasuprot*, *unatoč* and *usprkos* as “dative prepositions with a tendency towards genitive”⁸, J. Silić and I. Pranjković (2005) suggest that *usprkos*, *unatoč*, *naprama* are used both with genitive and dative, and with some prepositions they also give stylistic and normative determinants: genitive with the preposition *spram* (*naspram*) is “rare and marked” (Silić, Pranjković 2005: 217), preposition *protiv* with dative, “if it ever occurs, is today highly uncommon” (Silić, Pranjković 2005: 223), *nasuprot* (*usuprot*) “is frequently used with genitive as well although the norm prescribes its usage with dative.” (Silić, Pranjković 2005: 218)

These two grammatical descriptions and lists differ from those in *Hrvatska gramatika* and *Glasovi i oblici* because *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997: 277-280) does not register the possibility of both genitive and dative government for any of the listed prepositions; instead, *nadomak*, *nasuprot*, *proti*, *unatoč*, *usprkos* and *uprkos* are tied with dative, and *protiv* with genitive. There is no mention of the prepositions *usuprot*, *suprot* and *spram*. *Glasovi*

⁷ For example, in the language manual *Govorimo hrvatski* it is said: “Unfortunately, it is not rarely heard that typical dative prepositions: *suprot*, *nasuprot*, *unatoč*, *usprkos* are used in front of genitive – *unatoč lošeg rezultata*, *usprkos velikih pritisaka*, *nasuprot Banskih dvora*, instead of the correct forms *unatoč lošem rezultatu*, *usprkos velikim pritiscima*, *nasuprot Banskim dvorima*.” (Dulčić ur. 1997: 366) *Hrvatski jezični savjetnik* (Barić & al. 1999.) also prescribes that the prepositions *nasuprot*, *unatoč* and *usprkos* are to be used exclusively with dative.

⁸ In *Praktična hrvatska gramatika*, Raguž does not mention *usuprot* and *uprkos*, whereas *proti* and *suprot* are described as archaisms.

i oblici (Babić & al. 2007: 558-566) bring most archaisms and discuss the rare usage of some prepositions including *napram*, *naprama*, *naspram*, *naprema*, *suprot*, *usuprot*. However, rare usage is not fully equalized with stylistic markedness: “They are rarely used (...) but they can be used even today both in a stylistically neutral meaning or as only slightly stylistically marked.” (Babić & al. 2007: 562) The preposition *proti* is said to have become rare in the 20th century, whereas in the 19th century it was used quite frequently. The prepositions mentioned in the list with a particular case or cases include: with G: *naspram(a)*, with D: *proti*, *nasuprot*, *usuprot*, and with both G and D: *nadomak*, *protiv*, *spram*, *sprama*, *suprot*, *uprkos*, *usprkos*, *unatoč*. In *Glasovi i oblici* it is pointed out that *protiv* and *spram(a)* are common with genitive, whereas with dative they are used “only exceptionally”. In all other contemporary grammar books compared in this paper, these two prepositions are described only as genitive prepositions, unlike *unatoč*, for which *Glasovi i oblici* (Babić & al. 2007: 565) states: “Preposition *unatoč* usually agrees with dative, and only exceptionally with genitive”.

Prepositions for which the grammar books descriptions of genitive and dative government are uneven or which are defined as being used both with genitive and dative are shown in a table comparison of contemporary Croatian dictionaries:

Table 1.

	<i>RHJ</i> (<i>Dictionary of the Croatian Language</i>)	Anić's Dictionary	Školski rječnik (<i>School Dictionary</i>)	<i>VRH</i> (<i>Great Dictionary of Croatian Language</i>)
nadomak	preposition (example s D)	<i>nadomak</i> ¹ – adverb <i>nadomak</i> ² – preposition (+ G)	preposition (+ G, D)	preposition (+ G, D)
nadohvat	preposition (example s D)	<i>nadohvat</i> ¹ – adverb <i>nadohvat</i> ² – preposition (+ G, D)	preposition (+ G, D)	<i>nadohvat</i> ¹ – adverb <i>nadohvat</i> ² – preposition (+ G, D)
nasuprot	<i>nasuprot</i> ¹ – preposition (example with D) <i>nasuprot</i> ² – adverb	<i>nasuprot</i> ¹ – adverb <i>nasuprot</i> ² – preposition (+ D, G – <i>colloquial</i>)	preposition (+ D)	<i>nasuprot</i> ¹ – adverb <i>nasuprot</i> ² – preposition (+ D, G)

usuprot	<i>usuprot</i> ¹ – adverb <i>usuprot</i> ² – preposition (the example is with D)	<i>usuprot</i> ¹ – adverb <i>usuprot</i> ² – preposition	preposition (+ D), <i>archaic</i>	<i>usuprot</i> ¹ – adverb, <i>archaic</i> <i>usuprot</i> ² – preposition (+ D), <i>archaic</i> [<i>Protivnici stadoše usuprot.</i>]
suproč *	-	-	-	preposition, <i>bookish</i> , <i>archaic</i>
suprot	-	preposition (+ G, D)	-	preposition (+ G, D), <i>bookish</i>
protiv	preposition (examples with G)	<i>protiv</i> ¹ – preposition (+ G) <i>protiv</i> ² – adverb [<i>biti ~ čega, koga</i>]	preposition (+ G)	preposition (+ G)
spram	preposition, <i>raz. prema</i>	preposition (s G, rarely with D)	preposition, <i>archaic</i>	preposition (+ G)
unatoč	preposition (the example is with D)	preposition (no case indication, the example is with D)	preposition (+ D)	preposition (no case indication, the example is with D) - functions as adverb [<i>cijelom svijetu unatoč</i>]
usprkos	preposition	preposition (+ D i G, <i>razg.</i>) and adverb [<i>~ teškoćama</i>]	preposition (+ D)	<i>usprkos</i> = <i>uprkos</i> preposition (+ D)

Dictionary descriptions are characterised by the following features:

1. Determination of the parts of speech is uncoordinated and hence the citation of one or more entries is uneven as well.

2. Examples in some dictionaries do not confirm the mentioned parts of speech – adverbs or prepositions. For example, *unatoč* is in *VRH* determined as a preposition, but it is also said that it can function as adverb, which is exemplified by the expression *cijelom svijetu unatoč* [*the whole world in spite*], where *unatoč* is a preposition in postposition. In the same dictionary, *usuprot* is determined both as an adverb and a preposition, and its prepositional use is exemplified by the sentence *Protivnici stadoše usuprot*. Criteria for

* The table also contains the preposition *suproč*,

distinguishing adverbs and prepositions are particularly vague in Anić's dictionary which does not observe the fundamental syntactic principle for determining prepositions as a part of speech: it disregards the connection with the nominal word in the prepositional phrase. Thus *usprkos* is said to be an adverb in the example *usprkos teškoćama*, and *protiv* is determined as an adverb in the expression *biti protiv čega, koga*.

3. Articles mostly bring information about the case of the nominal word with which the preposition is used; an exception is *RJH* in which cases are not mentioned but they can be guessed from the examples.

4. A comparison of the cases used with a particular preposition shows that *RJH* keeps the older norm and with *nadomak*, *nadohvat*, *nasuprot*, *usuprot*, *unatoč* and *usprkos* it only brings nominal words in dative, whereas on the other side there is Anićev rječnik (Anić's dictionary) which confirms the penetration of the conversational language and which registers both genitive and dative with all mentioned prepositions with the exception of *unatoč*, with which there is no information about the case. The same applies even for the preposition *spram*.

5. Various stylistic and normative guidelines are being put forward⁹; prepositions are defined as bookish, archaic and colloquial. For example, the preposition *spram* is in *RJH* defined as colloquial, whereas the search results for the materials in *Hrvatska jezična riznica* confirm its appearance in literary texts of the 19th, but also of the 20th and 21st centuries.¹⁰ Since the subcorpus of printed materials in *Riznica* contains a great number of examples, even the normative determination as *archaism* in *Školski rječnik* is not fully confirmed. *VRH* also brings the forms *suprot* (which is also found in Anić's dictionary) and *suproč*. Although both are defined as bookish, and *suproč* is also marked as archaism, the criteria for their selection are not clear.

2.4 Prepositionalized Accusatives and Instrumentals in Grammar Books and Dictionaries

Prepositionalized accusatives and instrumentals came into existence through transformation or conversion. They are treated differently in grammars and dictionaries, which can be connected with the fact that they originated in different times. Prepositionalized accusatives were already described by grammarians of the Zagreb School and by Croatian Vukovians, and eight

⁹ In *Školski rječnik* (2012: XVI) archaisms, regionalisms and colloquial words are mentioned as normative determinants.

¹⁰ The books subcorpus contains 877 examples, many of which are found in the works of contemporary Croatian authors (e.g. N. Fabrio, G. Tribuson, I. Vrkljan and others).

words formed in that manner (*čelo, dno, duž, kraj, mjesto, put, sred, vrh*) are also mentioned in *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997: 278), in the grammar book written by J. Silić and I. Pranjković (2005: 243) and in *Hrvatski jezični savjetnik* (Barić & al. 1999: 180–195). Grammaticalized noun *dno* functioning as a preposition is mentioned neither in D. Raguž's grammar book nor in *Glasovi i oblici*, and of all consulted dictionaries preposition *dno* is recorded only in *RHJ*, in which it is regarded as an archaism. Besides the preposition *dno*, *Školski rječnik* also doesn't mention *put, vrh* nor *čelo*. Preposition *čelo* is marked as an archaism both in Anićev rječnik, and in *VRH*. It is strange, however, that Anić considers the preposition *sred* as colloquial.

Preposition that came into existence through the transformation of instrumentals are described in different ways in contemporary Croatian normative literature. Their descriptions reach from complete negation of their prepositionality in *Glasovi i oblici* and *Tvorba riječi* by S. Babić, where nouns or adverbs are mentioned¹¹, over a different description of particular nominal instrumentals in dictionaries (where some examples are also determined as adverbs), to the description of most prepositionalized instrumentals as prepositions (in Silić-Pranjković's grammar book and in *Hrvatski jezični savjetnik*). Dictionaries record grammaticalized instrumentals, but as parts of speech they determine them unevenly, frequently as adverbs, as shown in the following table:

¹¹ Although in *Glasovi i oblici* prepositionalized instrumentals are put before nouns in prepositional phrases (*diljem domovine, početkom veljače...*), they are declared to be nouns: "Although such usage is very close to prepositions, they are still not prepositions but nouns." (Babić & al. 2007: 560) In *Tvorba riječi* some of these instrumentals are recorded as well, but without the nominal word. In the group of examples, which are also defined as nouns, there are both prepositions and adverbs: "Instrumental of nouns is frequently used with prepositional meaning so that some of these are already considered as prepositions: *časkom, časom, dijelom, greškom, početkom, pomoću, povodom, razom, redom, silom, skokom, srećom, srkom, šapatom, šaptom, širom, tijekom, trkom, većinom, zorom...*" (Babić 1986: 506). It is impossible to determine the part of speech for all mentioned words without a context.

Table 2.

	<i>RHJ</i> (<i>Dictionary of the Croatian Language</i>)	<i>Anićev rječnik</i> (<i>Anić's Dictionary</i>)	<i>Školski rječnik</i> (<i>School Dictionary</i>)	<i>VRH</i> (<i>Great Dictionary of Croatian Language</i>)
<i>diljem</i>	preposition	adverb [~ <i>domovine</i>]	adverb [~ <i>domovine</i>]	adverb [<i>putovati</i> ~ <i>domovine</i>]
<i>krajem</i>	-	preposition	adverb [~ <i>stoljeća</i>]	adverb [~ <i>godine/stoljeća</i>]
<i>početkom</i>	-	adverb [~ <i>godine</i>]	adverb [~ <i>godine</i>]	adverb [~ <i>godine/stoljeća</i>]
<i>polovicom</i>	-	adverb (~ <i>godine</i>)	-	-
<i>polovinom</i>	-		-	-
<i>prigodom</i>	preposition	adverb	preposition	preposition
<i>prilikom</i>	preposition	adverb [~ <i>zdravice</i>]	preposition	preposition
<i>tijekom</i>	adverb [~ <i>života</i>]	preposition	preposition	preposition
<i>tokom</i>	adverb → <i>tijekom</i>	preposition	-	-

In all compared contemporary dictionaries only the instrumental *povodom* is mentioned and determined as a preposition, and not rarely grammaticalized instrumental is determined as adverb, and exemplified by a prepositional phrase in which it is obvious that, as a preposition, it requires and binds to itself a nominal word in genitive. Thus, for example, in *Anićev rječnik* *prilikom* is determined as an adverb for which the phrase *prilikom zdravice* is used as an example. There are many discrepancies in dictionaries between examples and determinations of parts of speech; for example, in the expression *početkom godine* the preposition *početkom* is in all dictionaries where it is mentioned determined as an adverb (of all compared dictionaries it is not mentioned only in *RHJ*).

With prepositionalized accusatives the situation is different: their usage is not growing but it is rather being reduced, especially in the words in which the referential meaning of nouns remained visible even in their prepositional use so that the desemanticization is smaller. Hence the lexical meaning of nouns *dno*, *čelo*, *put* and *vrh* limits the field of usage, and thus also reduces the frequency of homonymous prepositions formed by transformation. *Hrvatski nacionalni korpus* (*Croatian National Corpus*) contains no record of items

vrh, *dno* and *čelo* used as prepositions, which could lead to the conclusion about their omission from contemporary Croatian dictionaries¹², or about the stylistic determinants suggesting their archaicity.

The comparison shows that lexicographers should take a look into computer materials, which is in modern language facilitated by three existing corpora¹³, when they are including or omitting a preposition from the dictionary of contemporary Croatian language, or when they provide normative and stylistic determinants. In that case, the determinant *razgovorno* would also be based on examples, which, for example, is not the case with the preposition *sred*, which is defined as such in Anićev rječnik¹⁴.

2.5 Blizu, niže, više, okolo, širom, poslije and prije – Adverbs and Prepositions

Depending on the sentence context *blizu*, *niže*, *više*, *okolo*, *širom*, *poslije* and *prije* may be both prepositions and adverbs, but in normative literature they are primarily considered as adverbs, which can also be observed from the description of their formation through prepositionalization of adverbs (Babić & al. 2007: 559; Barić i dr 1999).¹⁵ Since they are primarily adverbs, these words should in dictionaries be first determined as that part of speech, and only then as prepositions. However, comparative descriptions in four dictionaries of the Croatian language show a lack of uniformity. The following table with dictionary descriptions brings all words that are in any of the compared grammar books or dictionaries described simultaneously as adverbs and prepositions.

¹² *RHJ* differs from other dictionaries because it mentions all eight prepositionalized accusatives and, as parts of speech, determines them as prepositions.

¹³ Three Croatian corpora, *Hrvatska jezična riznica*, *Hrvatski nacionalni korpus* and *hrWac 2.0*, are explicitly mentioned as materials for *VRH*.

¹⁴ The preposition *putem* is determined as colloquial in several dictionaries; it is assumed that the lexicographers were guided by normative remarks about the necessity to replace this preposition with an instrumental (as, for example, in *Hrvatski jezični savjetnik*, 1999: 192), but it should be pointed out that *putem* is also frequently used in the language of administration in expressing means or manner (e.g. *putem medija – by means of/through media*). The problem is discussed in more detail in: Rišner 2016: 240.

¹⁵ In *Jezični savjetnik s gramatikom* (Pavešić ed. 1971: 385) it is expressly said that *okolo*, *blizu*, *van*, *širom*, *više*, *niže*, *prije*, *poslije* are in fact adverbs. In the language manual *Govorimo hrvatski* (Dulčić ur. 1997: 372) N. Koharović also points out that *poslije* “in the Croatian language is primarily an adverb” and that even “Croatian lexicographers Mikalja, Della Bella, Stulli put its adverbial meaning in the first place.”

Table 3.

	<i>RHJ</i>	Anićev rječnik	Školski rječnik	<i>VRH</i>
<i>blizu</i>	<i>blizu</i> ¹ – adverb <i>blizu</i> ² – preposition	<i>blizu</i> ¹ – adverb <i>blizu</i> ² – preposition	<i>blizu</i> ¹ – adverb <i>blizu</i> ² – preposition	<i>blizu</i> ¹ – adverb <i>blizu</i> ² – preposition
<i>širo</i>	<i>širo</i> ¹ – adverb <i>širo</i> ² – preposition	<i>širo</i> ¹ – adverb <i>širo</i> ² – preposition	adverb [<i>putovati</i> ~ <i>domovine</i>] [~ <i>otvoriti vrata</i>]	<i>širo</i> ¹ – adverb [<i>otvoriti širo</i> <i> vrata</i>] [<i>putovati širo</i> <i> zemlje</i>] <i>širo</i> ² – preposition [<i>širo</i> <i> Zemlje</i>]*
<i>poslije</i>	<i>poslije</i> ¹ – adverb <i>poslije</i> ² – preposition <i>colloq.</i>	<i>poslije</i> ¹ – preposition <i>poslije</i> ² – adverb <i>poslije</i> ³ – conjunction with the word <i>nego</i>	<i>poslije</i> ¹ – adverb <i>poslije</i> ² – preposition	<i>poslije</i> ¹ – adverb <i>poslije</i> ² – preposition
<i>prije</i>	<i>prije</i> ¹ – adverb <i>prije</i> ² – preposition	<i>prije</i> ¹ – preposition <i>prije</i> ² – adverb	<i>prije</i> ¹ – adverb <i>prije</i> ² – preposition	<i>prije</i> ¹ – adverb <i>prije</i> ² – preposition
<i>više</i>	<i>više</i> ¹ – adverb <i>više</i> ² – preposition	<i>više</i> ¹ – preposition <i>više</i> ² – adverb	<i>više</i> ¹ – adverb <i>više</i> ² – particle <i>više</i> ³ – preposition	<i>više</i> ¹ – adverb <i>više</i> ² – preposition
<i>niže</i>	preposition → <i>ispod</i>	<i>niže</i> ¹ – preposition <i>niže</i> ² – adverb	-	<i>niže</i> ¹ – preposition <i>niže</i> ² – adverb
<i>oko</i>	<i>oko</i> ¹ – preposition <i>oko</i> ² – adverb	<i>oko</i> ¹ – preposition <i>oko</i> ² – adverb	<i>oko</i> ¹ – adverb <i>oko</i> ² – preposition	<i>oko</i> ¹ – adverb <i>oko</i> ² – preposition
<i>okolo</i>	<i>okolo</i> ¹ – adverb <i>okolo</i> ² – preposition	adverb (amplified) v. <i>oko</i>	<i>okolo</i> ¹ – adverb <i>okolo</i> ² – preposition v. <i>oko</i>	<i>okolo</i> ¹ – preposition → <i>oko</i> <i>okolo</i> ² – adverb
<i>mimo</i>	preposition	preposition	preposition	preposition
<i>pored</i>	preposition → <i>pokraj</i> **	preposition	preposition → <i>blizu, kod, kraj, pokraj, uz</i>	preposition
<i>usprkos</i>	preposition	preposition and adverb	preposition	preposition

* The tables do not bring all of the examples for the use of entries that are given in the dictionaries.

** A part of the normative literature recommends the replacement of the preposition *pored* with the preposition *pokraj*

Only *blizu* and *širo* are in all consulted dictionaries primarily determined as adverbs and then as prepositions. However, aberrations are found in the description of the adverb *širo* in two dictionaries: in *Školski rječnik*, as well as in *VRH*, adverb *širo* is accompanied by examples *putovati širo domovine* and *putovati širo zemlje* in which *širo* is a preposition, and not an adverb.

In three dictionaries *poslije* is first described as adverb, and then as a preposition; only in Anićev rječnik it is first described as a preposition and then as an adverb, as well as a conjunction in combination with the word *nego*. There are also differences in normative annotations: in *RHJ* the preposition *poslije* is considered as a characteristic of the colloquial style. There is also a similar situation with *prije* and *više* – only Anićev rječnik first describes the prepositions *prije* and *više*, and then the same adverbs. The greatest aberration is found in the comparison of determinations of the preposition/adverb *niže*. In Anićev rječnik and in *VRH* it is first described as a preposition, and then as an adverb, in *RHJ* it is only described as a preposition, and in *Školski rječnik* it is not described at all. *Mimo*, *pored*, *usprkos*, *oko* and *okolo* can be both adverbs and prepositions (cf. Barić & al. 1997: 278), but it is not possible to give a precise account of their origin, i.e., of the primary part of speech. For example, *okolo* is described as an adverb from which the preposition was formed through prepositionalization (Babić & al. 2007: 559), which is also corroborated with dictionary descriptions: in three dictionaries it is in the first place described as an adverb and then also as a preposition. Yet, in *Hrvatski jezični savjetnik* it is described as an “archaic preposition“ (Barić & al. 1999: 187).¹⁶ In compliance with this description is also the definition in *VRH* where the preposition *okolo* is mentioned in the first place with a reference to the preposition *oko*, and it is followed by the adverb *okolo* in the second place. Descriptions of the adverb/preposition *oko* are divided as well: in *RHJ* and Anićev rječnik it is first described as a preposition, and then as an adverb, whereas in *Školski rječnik* and in *VRH* the order of descriptions is reversed, they first mention the adverb and then the preposition. *Mimo*, *pored* and *usprkos*, for which *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997: 278) states that they can be both prepositions and adverbs, are in all four dictionaries described only as adverbs. Only Anićev rječnik describes *usprkos* in the second place also as an adverb, but within the same entry.

It can be concluded that primary affiliation to a particular part of speech is not a criterion that is strictly followed by contemporary Croatian lexicographers.

¹⁶ The origin of the preposition *okoli*, which has evolved into the prepositions *okolo* and *oko*, is described as a result of the merging of the preposition *o* and locative of the noun *kolo* (Gluhak 1993: 329; Skok 1988: 127)

2.6 *Do, po, osim* – Adverbs and/or Prepositions?

In contemporary Croatian normative literature there is also no unified determination of the part of speech for prepositions *do, po* and *osim* – of all compared grammar books, these words are only in *Hrvatska gramatika* also considered as adverbs: “Words *do, po, osim* are also used as adverbs although they are much more frequently used as prepositions, e.g. *Od zgrade ne osta do temelj. Vratit će se do nekoliko dana. Po nekoliko dana nije dolazio kući. Išao je korak po korak. Morao sam tovariti vreću po vreću.*“ (Barić & al. 1997: 276) This is also confirmed in dictionaries: in all four compared dictionaries *do* is primarily a preposition (in *RHJ* and in *Školski rječnik* it is only described as preposition), whereas in *Anićev rječnik*,¹⁷ and in *VRH*, it is also described as adverb:

Table 4.

	<i>RHJ</i>	<i>Anićev rječnik</i>	<i>Školski rječnik</i>	<i>VRH</i>
<i>do</i>	preposition	<i>do</i> ¹ – preposition <i>do</i> ² – adverb exception; only, exclusively [<i>nitko ~ ja</i>] approximation; <i>oko, otprilike</i> [~ <i>dva metra</i>] cause [<i>to je ~ hrane</i>] pleonasm, language of literature, usually in expression: [~ <i>dva ~ tri puta</i>]	preposition	<i>do</i> ¹ – preposition 6. indicates that something is exempted from something [<i>ne osjećati ništa do tuge</i>] → <i>osim</i> <i>do</i> ² – adverb a) approximation [<i>do dva metra</i>] → <i>oko, otprilike</i> b) cause [<i>To je do hrane. To stoji do mene.</i>] c) exception [<i>Nitko do ja. Majci ništa preče do djeteta.</i>] d) pleonasm [<i>Do dva, do tri puta.</i>]

The comparison of the mentioned dictionary descriptions of the adverb *do* with the dictionary and grammar book descriptions of the preposition *do* shows complete semantical overlaps – all four meanings (including a pleona-

¹⁷ In *Anićev rječnik* preposition *do* is incompletely described, only three of its meanings are mentioned: 1. place in the immediate vicinity of which the movement ends (~ *zemlje*) 2. contiguity; kraj, uz (~ *prozora*) 3. margins of the verbal action in the sense of marginal immediacy (*doći do zida*).

sm as a stylistic feature) used in dictionaries to describe the adverb *do* are in the grammar books associated with the preposition:

1. Adverb *do* in the meaning of the exemption (*samo, jedino*): *Nitko do ja. Majci ništa preče do djeteta.* (Anić; VRH)

The meaning of exemption which is in VRH illustrated with the adverb *do* (*majci ništa preče do djeteta.*) is congruous with the meaning of exemption which is in that dictionary illustrated with the preposition *do* (*ne osjećati ništa do tuge*). *Do* is considered as a preposition also in the examples with the same meaning in *Hrvatski jezični savjetnik: nema nikoga do sina jedinca* (Barić & al. 1999: 180), as well as in the grammar book by J. Silić and I. Pranjković (2005: 206): *Nismo jeli ništa do kruha i vode.*, with an annotation that such expressions are stylistically marked in modern Croatian language.

2. Adverb *do* in the meaning of approximation (*oko, otprilike*): *do dva metra* (Anić, VRH)

Although the meaning of approximation is not described in the grammar book by J. Silić and I. Pranjković, the preposition *do* is described by i. Pranjković (2001: 28) on the basis of examples (*pa on kupi do tri tone blaga*; he speaks about the *prepositional subcase* metronal which is used to indicate a measure, but also points out that such expressions are characteristic for oral epic poetry.

3. The meaning of cause: *To je do hrane. To stoji do mene.* (Anić, VRH)

Causal meaning of the preposition *do* is explained by Raguž (1997: 123) on the examples *Nije to do mene. To nije do hrane.*, suggesting that such expressions are more frequent in conversation and as style reserve.

4. Pleonasm (of the language of literature): *Do dva, do tri puta.* (Anić, VRH)

As a specific characteristic of oral folk creation J. Silić and I. Pranjković (2005: 206) describe the preposition *do* used with numbers, e.g. *Pa ga čeka do dva do tri dana.*, with the annotation that in such expressions the preposition *do* actually functions as some sort of an amplifying particle (intensifier)“.

Unlike the preposition *do* which is in dictionaries also described as an adverb, *po* is in all four consulted dictionaries described only as a preposition. With the exception of *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997: 276) *po* is in similar usage considered as a preposition: for example, J. Silić and I. Pranjković (2005: 227) state that the preposition *po* may be used in front of numerals, i.e. in front of indeclinable quantity expressions in accusative phrases of measure; although they do not give an example similar to that in *Hrvatska gramatika* (*po nekoliko dana nije dolazio kući*), their example can be explained by means of the mentioned meaning of measure in a prepositional phrase with an indeclinable quantity word. Two other examples (*korak po korak; vreću po vreću*)

are in the language manual *Govorimo hrvatski* described by means of the meaning of distribution, and *po* functions as a preposition: *Djeca ulaze dvoje po dvoje*. (Dulčić ur. 1997: 391).

Of the four observed dictionaries, only Anićev rječnik determines *osim* as an adverb as well, with the meaning 'izuzimajući' ('with the exception of') and as an example it gives the clause *družiti se sa svima osim s njim*. However, in Anićev rječnik the meaning of exemption is also illustrated with the preposition *osim*: *svi osim njega, sve je znao osim pjevati*:

Table 5.

	<i>RHJ</i>	Anićev rječnik	<i>Školski rječnik</i>	<i>VRH</i>
<i>osim</i>	<i>osim</i> ¹ – preposition <i>osim</i> ² – conjunction in connection with <i>što</i>	<i>osim</i> ¹ – preposition 1. in the meaning of exemption [<i>svi ~ njega, sve je znao, ~ pjevati</i>]; <i>izuzev, izim</i> 2. in the meaning of inclusion [<i>~ leksikografa na projektu rade i drugi stručnjaci</i>]; <i>uz, pored</i> 3. <i>archaic</i> in the meaning 'izvan' (outside of) [<i>biti ~ kuće</i>] <i>osim</i> ² – adverb in the meaning 'izuzimajući' [<i>družiti se sa svima ~ s njim</i>]; <i>samo, jedino</i> <i>osim</i> ³ – conjunction in connection with <i>što, ako, da, kad</i> forms compound conjunctions or conjunction phrases that connect sentences by limiting, narrowing the content of the main clause	preposition	preposition exemption from something association, adding to someone 3. used as conjunction in the connection <i>osim što</i>

Although in *Hrvatska gramatika* (Barić & al. 1997: 276) it is said that *osim* can also be an adverb, no example is provided that would support its adverbial use. A similar situation is found in *Praktična hrvatska gramatika* by D. Raguž; *osim* is described as a preposition (*Ne treba mi ništa osim ovo-ga.*), but there is also the following remark: "In the same positions *osim* also behaves as an adverb, which means that it is then followed by the nominative case: *Ne treba mi ništa osim ovo.*" (Raguž 1997: 129-130) When *osim* is in question, S. Težak also mentions the case as the indicator of the part of speech: "As a preposition it is always congruent with genitive: (...), and as an adverb it stands in front of nouns that are not in genitive, and in tandem with conjunctions, most frequently with *ako* and *što*." (Težak 1999: 271) Determination of *osim* as an adverb is examined by I. Matas Ivanković who believes that such determination may be supported by the fact that in some examples *osim*

may be replaced with the past participle *izuzevši* or by the present participle *izuzimajući* and that *osim* introduces an adverbial. However, she also concludes that there are several reasons that negate the affiliation of the word *osim* to adverbs as a part of speech: “Nevertheless, *osim* does not answer adverbial questions (...), it does not give a closer explanation of another word (...) and, unlike adverbs that can be omitted from the sentence still keeping the sentence grammatically correct (although some semantical definitions are lost – *Pjesma je lako pamtljiva.* → *Pjesma je pamtljiva.*; ...), *osim* can not be omitted from the sentence without rendering the sentence structurally incomplete.” (Matas Ivanković 2005: 90-91)

3. Conclusion

Prepositions are considered a “very limited set of words“ (Babić & al. 2007: 560), but the comparison of their lists in normative literature, as well as of stylistic and normative determinants relating to them indicate the need to check the criteria for their determination as a part of speech. Observing the morphosyntactic criteria according to which the grammaticalized form of noun in front of a nominal word as determinant is considered as a preposition would lead to an increase in the number of prepositions in dictionaries and grammar books, and also, for example, instrumentals in expressions *diljem domovine, krajem stoljeća, tijekom života* would no longer be determined as adverbs. It can also be concluded that a group of prepositions as synsemantic words, but also of adverbs as semantic words, require the checking of the criteria for affiliation of words to a particular part of speech, as well the checking of the definitions of parts of speech themselves. One of the reasons for the existing mess is certainly the mixing of syntactic and morphological or morphosyntactic criteria – if a word is in the function of an adverbial it is instantly determined as an adverb, regardless of the fact that it is a part of a prepositional phrase. Furthermore, there are quite a few problems connected only with prepositions, where prepositions are considered in the sense of traditional descriptions in which they are equalised with one word, whereas in the opinion of contemporary linguists, prepositions also more frequently include prepositional phrases that do not allow the insertion of attributes between their constituent parts. Some differences in the normative literature are related to orthography as well, so that prepositions or prepositional phrases are described with respect to the way in which they are written, i.e. whether the common combinations of prepositions and nouns are written together or as separate words, depending on whether based on whether their coalescence has or has not taken place.

Literature:

- Anić, Vladimir. 2004. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Babić, Stjepan. 1986. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: HAZU, Nakladni zavod Globus.
- Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. 2007. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Barić, Eugenija; Hudeček, Lana; Koharović, Nebojša.; Lončarić, Mijo; Lukenda, Marko; Mamić, Mile; Mihaljević, Milica; Šarić, Ljiljana; Švačko, Vanja; Vukojević, Luka; Zečević, Vesna; Žagar, Mateo. 1999. *Hrvatski jezični savjetnik*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školske novine.
- Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. 1997. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dulčić, Mihovil ur. 1997. *Govorimo hrvatski. Jezični savjeti*. Zagreb: Hrvatski radio, Naklada Naprijed.
- Gluhak, Alemko. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Glušac, Maja. 2012. “Prilozi kao vrsta riječi u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi“. *Proceedings of the Fifth Slavistic Congress held in Rijeka from 7th to 10th September 2010*, Vol. I, Filozofski fakultet, Rijeka, pp. 405-413.
- Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail, 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Katičić, Radoslav. 1981. Gramatika Bartola Kašića. *Rad JAZU* 388. Zagreb. 5-129.
- Kašić, Bartol. 1604. *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. Reprint and translation of the original: *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb. 2002.
- Matas Ivanković, Ivana. 2005. „Osım – riječ bez valencijskih ograničenja“. *Filologija* 44, 85-98.
- Pavešić, Slavko ur. 1971. *Jezični savjetnik s gramatikom*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pranjković, Ivo. 2001. *Druga hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pranjković, Ivo. 2013. *Gramatička značenja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Raguž, Dragutin. 1984. „S kojim se padežom slaže prijedlog *prema*?“. *Jezik* 31/4, 97-108.

- Raguž, Dragutin. 1997. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Rišner, Vlasta. 2009. „Prijedlog prema između dativa i lokativa“. *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti, Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini*. Ur. L. Badurina, I. Pranjković, J Silić. Zagreb : DISPUT d.o.o. za izdavačku djelatnost, 357-375.
- Rišner, Vlasta. 2016. „Jezik medija kao s(t)jecište različitih stilova“. *Jezik medija nekada i sada*. Proceedings of the conference held on 6th and 7th June 2014. Zagreb, Osijek: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Osijeku, pp. 236-262.
- Rišner, Vlasta; Glušac, Maja. 2011. *Kroz mijene i dodire publicističkoga stila*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku.
- *Rječnik hrvatskoga jezika*, 2000. ur. J. Šonje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo. 2005. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Skok, Petar. 1988. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU.
- *Školski rječnik hrvatskoga jezika*, 2012. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Školska knjiga.
- Tafra, Branka. 2005. *Od riječi do rječnika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Težak, Stjepko. 1999. *Hrvatski naš (ne)zaboravljeni*. Zagreb: Tipex.
- *Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika*. 2015. ed. Lj. Jojić. Zagreb: Školska knjiga.

Sources:

- *Hrvatski nacionalni korpus*: <http://www.hnk.ffzg.hr/>; last accessed on 12th July 2016
- *Hrvatska jezična riznica*: <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>; last accessed on 12th July 2016

Vlasta RIŠNER & Maja GLUŠAC

**VELIK NESKLAD OKO OPISA *MALIH* VRSTA RIJEČI – PRILOZI I
PRIJEDLOZI U HRVATSKOJ NORMATIVNOJ LITERATURI**

U radu se uspoređuju neujednačenosti opisa priloga i prijedloga u suvremenoj hrvatskoj normativnoj literaturi te utvrđuju razlozi pojave nesklada. Osobita se pozornost pridaje međusobnom odnosu priloga i prijedloga, odnosno razlikovanju tih dviju vrsta riječi. Nesklad se normativnih opisa uočava osobito pri rječničkim određenjima vrste riječi poprijedloženih instrumentala koji se određuju kao prilozima, kao prijedlozi ili se pak ne navode u posebnoj natuknici. Uspoređuju se i gramatički i leksikografski opisi riječi *prije, poslije, blizu, bliže, niže, više, oko i okolo koje*, ovisno o rečeničnom kontekstu, mogu pripadati dvjema vrstama riječi – prilozima i prijedlozima. U radu se pokazuje kako pri određivanju pripadnosti pojedine riječi kojoj od skupina *malih* vrsta riječi u obzir treba uzeti različite kriterije.

Ključne riječi: *prijedlozi, prilozima, normativna literatura, hrvatski jezik*

UDK 811.112.2:378.6(497.13)

Izvorni naučni rad

Antonija ŠARIĆ (Osijek)

Prehrambeno-tehnološki fakultet – Osijek

antonija.saric@ptfos.hr

POGREŠKE PRILIKOM POSTAVLJANJA PITANJA U PISMENIM ISPITIMA NJEMAČKOG JEZIKA NA PREHRAMBENO-TEHNOLOŠKOM FAKULTETU OSIJEK

U ovom se radu na temelju istraživanja pokušavaju odrediti najučestalije pogreške koje se javljaju u međujeziku studenata na Prehrambeno-tehnološkom fakultetu Osijek prilikom postavljanja pitanja u pismenim ispitima njemačkog jezika. S obzirom na to da je međujezik dinamički jezični sustav koji zadržava neka svojstva prvog jezika ili uopćava pravila drugog jezika prilikom govora ili pisanja, podrijetlo pogrešaka može se pronaći u materinskome jeziku ili pak u pogrešnoj primjeni pravila prilikom usvajanja drugog jezika. Stoga se ovaj rad fokusira na identificiranje najučestalijih pogrešaka prilikom postavljanja pitanja, te pokušava odrediti pripada li većina pogrešaka međujezičnim ili unutarjezičnim.

Ključne riječi: učenici, analiza pogrešaka, međujezik, međujezična pogreška, unutarjezična pogreška

1. Uvod

Polaznu točku istraživanja drugog jezika čini analiza međujezika učenika koji se mijenja tijekom različitih faza razvoja. Cilj je analize međujezika učenika stjecanje uvida u proces usvajanja. Istraživanja na području usvajanja i učenja jezika pokrivaju široku paletu problema i pristupa samom procesu učenja jezika. Različite analize međujezika ispitanika donose nove spoznaje koje poput komadića slagalice nastoje doprinijeti cjelokupnoj slici. I ovaj rad analizom pogrešaka prilikom postavljanja pitanja u pismenim ispitima studenata njemačkog jezika nastoji ukazati na pravilnosti u studentskim pogreškama na području sintakse pitanja, te na njihove moguće uzroke.

2. Analiza pogrešaka

Osnovna pretpostavka o sustavu koji se razvija u glavi učenika stranog jezika jest postojanje tzv. međujezika. Ovaj pojam označava set pravila po kojima se učenik ravna pri lingvističkoj proizvodnji na stranom jeziku. Selinker (2012, u Selinker, 2014) definira međujezik još i kao jezičnu i kognitivnu prazninu koja postoji između materinskog jezika i jezika koji se uči. U njemu postoje pravila preuzeta iz oba jezika, no isto tako postoje i pravila koja ne odgovaraju niti jednom od dvaju jezika. Takav stav pobija biheviorističke teorije prema kojima se pri učenju stranog jezika učenici oslanjaju isključivo na materinski jezik. No to ne znači niti da je materinski jezik u potpunosti isključen iz učenja, što je vidljivo i iz analize pogrešaka koje možemo podijeliti na međujezične i unutarjezične.

Analiza pogrešaka bila je prvi ozbiljan pokušaj istraživanja međujezika učenika s ciljem otkrivanja načina na koji učenici usvajaju drugi jezik. Svoj je vrhunac doživjela šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Istraživanje pogrešaka pripisuje se velikim dijelom radu Cordera (1967) koji je razvio metodologiju analize pogrešaka. Na samom se početku istraživanje pogrešaka bavilo pitanjem u kojoj je mjeri usvajanje drugog jezika rezultat prijenosa iz prvog jezika (engl. *L1 transfer*), a koliko je ono rezultat stvaranja hipoteza o ciljnom jeziku (engl. *creative construction*) koje ukazuju na jedinstvena pravila slična onima kojima se djeca služe u procesu usvajanja materinskog jezika. Prisutnost pogrešaka koje su odraz struktura prvog jezika smatrana je dokazom prijenosa, tj. međujezičnom pogreškom, a prisutnost pogrešaka sličnih onima koje se javljaju prilikom usvajanja prvog jezika, smatrana je unutarjezičnom pogreškom.

Prema Scovelu (2001:51) unutarjezične pogreške mogu se objasniti kao:

„...zbunjenost s kojom se učenik susreće kada se suočava s obrascima unutar strukture novousvojenog jezika, bez obzira na to na koji se način obrasci ciljnog jezika razlikuju od obrazaca učenikovog materinskog jezika.“

Postoje različite klasifikacije pogrešaka. S obzirom na izvor pogreške, Richards (1971) razlikuje pogreške uslijed interferencije¹, unutarjezične pogreške²

---

¹ Pogreške uslijed interferencije događaju se kao rezultat korištenja elemenata jednog jezika tijekom produkcije drugog, a vidljive su na razini morfologije, sintakse, izgovora i vokabulara. Na primjer, kada učenik njemačkog porijekla čiji je drugi jezik engleski kaže *I go not* zato što je ekvivalent te rečenice na njemačkom *Ich gehe nicht*.

² Unutarjezične pogreške odražavaju opće karakteristike učenja prema pravilima poput neispravnih uopćavanja, nepotpunih primjena pravila i neuspjeha pri primjeni pravila. Unutarjezične pogreške Richards (1971) dalje dijeli na:

- uopćavanje (engl. *overgeneralization*) - ono nastaje kada učenik stvara devijantnu strukturu na temelju drugih struktura ciljnog jezika (na primjer, *He can sings* umjesto *He can sing* ili *He sings*);

i razvojne pogreške³. Većina istraživača razlikuje pogreške prijenosa (pogreške uslijed interferencije prema Richardsu) i unutarjezične pogreške. Budući da nije jednostavno razlikovati pogreške prijenosa i unutarjezične pogreške, Dulay i Burt (1974) su pogreške razvrstali u tri kategorije: razvojne, pogreške uslijed interferencije i jedinstvene pogreške. Razvojne su pogreške slične usvajanju prvog jezika. Primjer takve vrste pogrešaka bila bi rečenica *He not eat*. Pogreške koje se događaju uslijed interferencije odražavaju strukturu prvog jezika. Primjer pogreške uslijed interferencije bila bi struktura *the man skinny*, a jedinstvene su pogreške one koje nisu niti razvojne ni pogreške nastale uslijed interferencije.

Može se navesti još jedan uzrok pogrešaka. To su pogreške uzrokovane poučavanjem (engl. *induced errors*) koje nastaju kada učenici griješe zbog prirode poduke koju su primili. Stenson (1974 u Ellis, 1994) pokazao je niz primjera takvih pogrešaka kod učenika engleskog jezika iz Tunisa (npr. korištenje oblika *any* u značenju *none* jer je učenicima rečeno da *any* ima negativno značenje), dok Svartvik (1973b u Ellis, 1994) smatra pretjerano vježbanje (engl. *overdrilling*) razlogom zbog kojeg švedski učenici engleskog kao drugog jezika prekomjerno koriste infinitivne dopune (na primjer, *He proposed her to stay*).

Corder (1967) ističe važnost pogrešaka iz triju razloga; one pokazuju koliko je učenik napredovao te što još treba naučiti; pružaju uvid u način kako se jezik uči ili usvaja te daju uvid u strategije kojima se učenik koristi prilikom otkrivanja jezika. Pogreške se mogu klasificirati i prema obliku, i to na pogreške izostavljanja, pogreške dodavanja, pogreške zamjene ili pogreške pogrešnog poretka riječi. Nadalje, mogu se podijeliti s obzirom na to koliko ih je lako uočiti na vidljive (engl. *overt*) i prikrivene (engl. *covert*). Primjer vidljive pogreške bio bi iskaz *I angry* gdje se pogreška može uočiti i bez konteksta, dok se prikrivene pogreške mogu uočiti samo u kontekstu, a ne znače ono što je učenik zapravo htio izreći (Corder, 1971). Primjer prikrivene pogreške bila bi rečenica *I was stopped*.

- nepoznavanje restriktivnih pravila - uključuje primjenu pravila u kontekstima u kojima se ona ne primjenjuju (na primjer, *He made me to rest*);

- nepotpuna primjena pravila - uključuje neuspjeh pri potpunom razvoju strukture. Uočeno je da učenici engleskog kao drugog jezika koriste afirmativan redoslijed riječi kod pitanja (na primjer, *You like to sing?*) umjesto interogativnog redoslijeda riječi (na primjer, *Do you like to sing?*);

- pretpostavljeni krivi koncepti (odnosno, učenikova nesposobnost potpunog shvaćanja) - nastaju kada učenik u potpunosti ne razumije razliku u ciljnom jeziku (na primjer, upotreba *was* kao oznake prošloga vremena u rečenici *One day it was happened*).

³ Razvojne pogreške nastaju kada učenik pokušava izgraditi hipotezu o ciljnom jeziku na temelju ograničenog iskustva.

S obzirom na stupanj ometanja komunikacije, pogreške možemo podijeliti na globalne i lokalne (Burt, 1975). Globalne pogreške čine iskaz teško razumljivim, za razliku od lokalnih kod kojih je značenje iskaza očigledno (Iskaz *I angry* bi bio primjer lokalne pogreške). U globalne pogreške Burt (1975) ubraja pogrešan poredak riječi (*English language use many people*), veznike koji su stavljeni na pogrešno mjesto, veznike koji nedostaju ili, općenito, pogrešan izbor veznika (*He will be rich he marry*), nedostatak ključnih riječi koje pokazuju obavezna sintaktička pravila (*The student's proposal looked into the principal*), uopćavanje sintaktičkih pravila, nemogućnost uočavanja selektivnih ograničenja na određene leksičke jedinice (*We amused that movie very much*), dok lokalnim pogreškama smatra neupotrebu članova, pomoćnih glagola, pogreške u imeničkim i glagolskim infleksijama te pogreške u oblikovanju količinskih izraza.

Analiza je pogrešaka naišla na mnoge kritike. Prije svega, nije uspjela prikazati cjelokupnu sliku jezika učenika. Corder (1971b) je prepoznao važnost ispitivanja potpune jezične produkcije učenika. Također, većina istraživanja analize pogrešaka pruža vrlo statičan pogled na usvajanje drugog jezika. Malo je učinjeno kako bi se razdvojile učenikove pogreške na različitim stupnjevima razvoja. Isto tako, analiza se pogrešaka nije pokazala učinkovitom kod prikazivanja načina na koji učenici razvijaju svoje znanje drugog jezika tijekom vremena. Naposljetku, s obzirom da se analiza pogrešaka usredotočila isključivo na ono što učenici čine, nije imala mogućnosti istražiti učenikovo izbjegavanje jezične strukture ako bi se ona pokazala preteškom.

Ipak, analiza je pogrešaka dala solidan doprinos istraživanju usvajanja drugog jezika. Poslužila je bihevioralnim i mentalističkim debatama sedamdesetih godina prošlog stoljeća kao oruđe za pribavljanje empirijskih dokaza, ukazavši na to kako mnoštvo pogrešaka koje se pojavljuju u jeziku učenika ne može biti pripisano isključivo interferenciji i uputivši na činjenicu da su pogreške neizostavna značajka učenja jezika.

Iako je analiza pogrešaka bila popularna 70-ih godina prošloga stoljeća, one se i dalje uzimaju u obzir u opisu međujezika učenika. Zajednički referentni okvir za jezike (ZEROJ)⁴ i dalje navodi opise gramatičke točnosti sa stalnim naglaskom na broj i vrstu pogrešaka (Pallotti, 2010).

⁴ Bit je ZEROJ-a u postavci da se usvajanje jezika odvija u pet jezičnih djelatnosti koje su sve jednako važne: jezične strukture (gramatika i vokabular), čitanje, pisanje, slušanje i govor. S tom bi pretpostavkom trebalo početi svako poučavanje i ispitivanje stranog jezika. Tri su glavna stupnja: A, B i C (Svaki stupanj ima dvije razine - A1, A2, B1, B2, C1, C2). Npr. na razini A2 učenik sustavno pravi osnovne pogreške; na razini B1 se pogreške događaju, ali je jasno što učenik želi reći; na razini B2 učenik ne pravi pogreške koje dovode do nerazumijevanja, a na razini C1 su pogreške rijetke i teško ih je uočiti.

3. Metodologija i ciljevi

Za analizu pogrešaka u ovom su radu korišteni dijelovi pismenog ispita njemačkog jezika za studente⁵ prve godine preddiplomskog studija Prehrambeno-tehnološkog fakulteta Osijek. Korišteni su oni zadaci iz ispita gdje se od studenata tražilo da postave pitanja na njima poznati tekst koji je obrađen na satu i nepoznati tekst koji su dobili zajedno s ispitom⁶.

Rad se koncentrirao na analizu pogrešaka koje se javljaju prilikom postavljanja pitanja na tekst. Cilj je ovog istraživanja utvrditi koji je postotak točnosti postavljenih pitanja, postoji li razlika u točnosti postavljenih pitanja na poznati i nepoznati tekst, koje su pogreške najučestalije, te pokušati odrediti uzroke samih pogrešaka, tj. radi li se većinom o međujezičnim ili pak unutarjezičnim pogreškama.

4. Korpus

Korpus obuhvaća 159 pitanja postavljenih na poznati tekst te 174 pitanja postavljenih na nepoznati tekst koja su napisali studenti preddiplomskog studija Prehrambeno-tehnološkog fakulteta Osijek u akademskoj godini 2014/15. i 2015/16.

5. Rezultati analize

Rezultati kvantitativne analize prikazani su u tablici 1. Iz tablice je vidljivo da nema značajne razlike između točnosti postavljenih pitanja na poznati i nepoznati tekst. Od ukupno 159 postavljenih pitanja na poznati tekst, 116 je točno, tj. 73%, a 43 netočno, odnosno 27%. Što se pitanja na nepoznati tekst tiče, od njih ukupno 174, 123 pitanja je točno, tj. 71%, a 51, tj. 29% je netočno. Drugim riječima, neznatno veći postotak točnih pitanja zabilježen je kod poznatog teksta.

---

⁵ Studenti koji upisuju 1. godinu preddiplomskog studija već posjeduju određeno znanje njemačkog jezika, s obzirom da su njemački jezik učili tijekom osmogodišnjeg školovanja, te tijekom četverogodišnjeg srednjoškolskog obrazovanja.

⁶ Studenti dobivaju poznati tekst kao dio kolokvija u prvom semestru, a nepoznati je tekst dio završnog ispita pri čemu im je dopušteno služiti se rječnicima.

Tablica 1. Postotci točno i netočno postavljenih pitanja

Poznati tekst		Nepoznati tekst	
Točna pitanja (%)	Netočna pitanja (%)	Točna pitanja (%)	Netočna pitanja (%)
116 (159) 73%	43 (159) 27%	123 (174) 71%	51 (174) 29%

Tablica 2. Najučestalije pogreške prilikom postavljanja pitanja na poznati tekst

Poznati tekst						
Pogrešan poredak riječi (%)	Nedostaje glavni glagol (%)	Nedostaje pomoćni glagol (%)	Slaganje subjekt - glagol (%)	Nedostaje subjekt (%)	Pogrešna upitna zamjenica (%)	Ostale pogreške (%)
7 (43) 16%	2 (43) 5%	2 (43) 5%	6 (43) 14%	3 (43) 7%	10 (43) 23%	11 (43) 25%

Kao što tablica 2 pokazuje, najveći dio pogrešaka svrstano je u tzv. ostale pogreške, budući da se u tim pitanjima javlja više vrsta pogrešaka, tj. istovremeno se javlja i pogreška u poretku riječi, i nekorištenju subjekta, kao što pokazuje sljedeći primjer:

*Welche benutzt Technik zum Enthärten des Wassers?

umjesto točnog pitanja

Welche Technik benutzt man zum Enthärten des Wassers?

Ili student koristi pogrešnu upitnu zamjenicu, pogrešan poredak riječi, te nedostaje infinitiv sa *zu*.

*Wer ist finden reines Wasser?

Umjesto

Wo ist reines Wasser zu finden?

Kod nekih pitanja vidljivo je da student ne razumije razliku između aktiva i pasiva te postavlja pasivno pitanje s pogrešnim oblikom glavnog glagola:

*Wie wird der Phosphor entsteht?

Umjesto pitanja u aktivu

Wie entsteht der Phosphor?

Studenti također veoma često odabiru pogrešnu upitnu zamjenicu. Takve su pogreške zastupljene sa 23%. Ovdje su neki od primjera:

- *Wer finden sich völlig reines Wasser?
 Wo findet sich völlig reines Wasser?
 *Was benutzt man in der Technik Permutitfilter?
 Warum benutzt man in der Technik Permutitfilter?
 Sljedeće su po učestalosti pogreške u poretku riječi:
 *Was ist passiert mit kupfernem Draht?
 Što se događa s bakrenom žicom?
 Navedena se pogreška može objasniti interferencijom s materinskom jezikom, budući da se poredak riječi prenosi iz hrvatskog jezika.
 Veoma su česte pogreške (14%) koje se javljaju kada se ne koristi točan oblik glagola uz pripadajući subjekt:
 *Was enthalten Meerwasser?
 Was enthält Meerwasser?
 Na pogreške u kojima nedostaje subjekt otpada 7%:
 *Was legen in diese Schale?
 Was legen wir in diese Schale?
 Najmanje su zastupljene pogreške u kojima nedostaje pomoćni ili glavni glagol:
 *Was in diese Schale gelegt?
 Was wird in diese Schale gelegt?

Tablica 3. Najučestalije pogreške prilikom postavljanja pitanja na nepoznati tekst

Nepoznati tekst							
Pogrešan poredak riječi (%)	Nedostaje glavni glagol (%)	Nedostaje pomoćni glagol (%)	Slaganje subjekt-glagol (%)	Nedostaje subjekt (%)	Pogrešna upitna zamjenica (%)	Pogrešan oblik gl. glagola	Ostale pogreške (%)
6 (51) 12%	6 (51) 12%	1 (51) 1%	8 (51) 16%	4 (51) 8%	2 (51) 4%	8 (51) 16%	17 (51) 33%

Kao i kod postavljanja pitanja na nepoznati tekst, i ovdje najveći postotak (33%) pogrešaka otpada na pogreške u kojima studenti prave istovremeno nekoliko pogrešaka. Koristi se npr. pogrešna upitna zamjenica i pogrešan oblik glavnog glagola zaboravljajući na odvojivi prefiks:

- *Wie setzen sich alle Aminosäuren?
 Woraus setzen sich alle Aminosäuren zusammen?

Ili se koristi neodređena zamjenica *man* uz jasno izražen subjekt, a u nastavku se pitanja koristi pogrešan poredak riječi:

*Wie heißt man die Bindung die entsteht durch chemische Reaktion?

Wie heißt die Bindung, die durch chemische Reaktion entsteht?

Sljedeće su po učestalosti pogreške u netočnom slaganju subjekta i glagola (jednine, množine), te pogreške gdje se koristi pogrešan oblik glavnog glagola:

*Wie heißt 10 essentielle Aminosäuren?

Wie heißen 10 essentielle Aminosäuren?

*Woraus sind Proteine zusammensetzen?

Woraus sind Proteine zusammengesetzt?

Na pogrešan poredak riječi otpada 12% pogrešaka, kao što pokazuje sljedeći primjer:

*Was zu ihnen gehört?

Was gehört zu ihnen?

Isti postotak (12%) otpada i na slučajeve kada se izostavlja glavni glagol:

*Wie viele unterschiedliche Gruppen sind an C-Atom?

Wie viele unterschiedliche Gruppen sind an C-Atom angegliedert?

U 8% slučajeva nedostaje subjekt:

*Wie viele sind essentiell?

Wie viele Aminosäuren sind essentiell?

Nadalje, u 4% slučajeva studenti koriste pogrešnu upitnu zamjenicu. Iz navedenog je pitanja također uočljivo da studenti ne poznaju rekciju glagola, odnosno ne znaju s kojim je prijedlogom povezan koji glagol (u ovom slučaju glagol *verfügen* povezan je s prijedlogom *über*):

*Was verfügt Dipeptid?

Worüber verfügt Dipeptid?

Naposljetku, samo u jednom slučaju student ne koristi pomoćni glagol:

*Womit Aminosäuren aufgenommen?

Womit werden Aminosäuren aufgenommen?

Sveukupno gledajući, prilikom postavljanja pitanja bilo na poznati ili na nepoznati tekst, studenti prave ne samo jednu, već više pogrešaka. Veoma su česte pogreške prilikom odabira upitnih zamjenica, jer studenti ne poznaju dovoljno dobro rekciju glagola, zatim pogreške u poretku riječi, te u slaganju između subjekta i glagola.

Sljedeća tablica prikazuje podjelu pogrešaka na međujezične i unutarjezične pogreške s obzirom na izvor.

Tablica 4. Postotak međujezičnih i unutarjezičnih pogrešaka

Izvor pogreške	
Međujezična pogreška (%)	Unutarjezična pogreška (%)
50 (94) 53%	44 (94) 47%

Kao što tablica 4 pokazuje, pogreške smo ugrubo podijelili na međujezične i unutarjezične, s obzirom da većina autora razlikuje upravo ove 2 vrste pogrešaka (Ellis, 1994). Analiza pokazuje da ne postoji neka velika razlika između podrijetla dvaju vrsta pogrešaka, ali većina ipak otpada na međujezične pogreške (53%). Međujezična se pogreška javlja kada učenik prenosi strukturu iz materinskog u ciljni jezik. Dosta takvih pogrešaka javlja se jer se vrlo često red riječi prenosi iz hrvatskog u njemački jezik:

*Wie viele haben Aminosäuren?

Koliko imamo aminokiselina?

*Wie heißt man die Bindung die entsteht durch chemische Reaktion?

Kako se zove veza koja nastaje kroz kemijsku reakciju?

Što se unutarjezičnih pogrešaka tiče, kao što je već rečeno, one su slične onima koje se javljaju prilikom usvajanja prvog jezika, a to su najčešće neispravna uopćavanja, nepotpuna primjena pravila i neuspjeh pri primjeni pravila. U ovome su radu one zastupljene u 47% slučajeva, kao što pokazuje sljedeći primjer:

*Was verursachen die Härte des Wassers?

Was verursacht die Härte des Wassers?

U navedenom je pitanju uočljivo da se pogrešno pretpostavlja da se glagol *verursachen* (uzrokovati) odnosi na objekt *die Härte des Wassers* (tvrdoća vode). Navedena pogreška nije rezultat interferencije s materinskim jezikom, s obzirom na to da se u hrvatskom jeziku također koristi glagol u jednini:

Što uzrokuje tvrdoću vode?

White (1977 u Ellis, 1994) navodi kako se odraslih učenika češće javljaju pogreške prijenosa iz materinskog jezika s obzirom na to da često prevode s materinskog na strani jezik. Tom bi se stajalištu mogli prikloniti i u ovom radu, s obzirom da je većina pogrešaka nastala zbog oslanjanja na materinski jezik.

6. Zaključak

Analizom pogrešaka prilikom postavljanja pitanja utvrđeno je da neovisno o tome radi li se o postavljanju pitanja na studentima poznati ili nepoznati tekst, studenti prave više od jedne pogreške po pitanju. Većinom se radi o pogrešnom redosljedu riječi u pitanjima, što je rezultat interferencije s hrvatskim jezikom, ili o pogreškama u slaganju subjekta i glagola, te korištenju pogrešne upitne zamjenice jer studenti ne poznaju rekciju njemačkih glagola. Analizom je također utvrđeno da je većina pogrešaka međujezična s obzirom na to da se studenti oslanjaju na hrvatski jezik te direktno prevode pitanja s hrvatskog na njemački jezik. Ova analiza stoga je djelomično dala uvid u način na koji se jezik uči, budući da nam pogreške ne mogu ponuditi iscrpnije podatke o učeničkom znanju jer su one simptom čiji je uzrok puno teže otkriti imajući u vidu da na njega utječe veliki broj čimbenika poput kvalitete nastave stranog jezika, stava prema jeziku, ali i izloženosti jeziku izvan nastave.

Literatura

- Bartning, Inge, Martin, Maisa i Vedder, Ineke. (ur.) 2010. *Communicative proficiency and linguistic development: intersections between SLA and language testing research*. European second language association 2010.
- Burt, Marina. 1975. Error analysis in the adult EFL classroom. *TESOL Quarterly*. Vol 9, No.1: 53-63.
- Corder, Pit. 1967. The significance of learners' errors. *IRAL*. Vol.10, No.4:159-170.
- Corder, Pit. 1971. Idiosyncratic dialects and error analysis. *IRAL*. Vol IX/2: 147-160.
- Corder, Pit. 1971b. Describing the learner's language. U Perren, G.E. i ostali (ur.), *Interdisciplinary Approaches to Language. CILT Reports and Papers 6*: 57-64.
- Dulay, Heidi i Burt, Marina. 1974. Errors and Strategies in Child Second Language Acquisition. *TESOL Quarterly*, Vol. 8, No.2: 128-136.
- Ellis, Rod. 1994. *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Han, ZhaoHong i Tarone, Elaine. (ur.). 2014. *Interlanguage: Forty years later*. Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins Publishing Company.
- Hansen-Kokoruš, Renate, Matešić Josip, Pečur-Medinger, Zrinka i Znika, Marija. 2005. *Deutsch-Kroatisches Wörterbuch*. Zagreb: Nakladni zavod Globus. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

- Pallotti, Gabriele. 2010. Doing interlanguage analysis in school context. U Bartning, I., Martin, M. i Vedder, I. (ur.), *Communicative proficiency and linguistic development: intersections between SLA and language testing research*. European second language association 2010.
- Richards, Jack. 1971. Error analysis and second language strategies. *U.S. Department of Health, Education and Welfare*. The Text of an invited lecture at Indiana University, Bloomington: 1-28.
- Scovel, Tom. 2001. *Learning New Languages: A guide to second language acquisition*. Massachusetts: Heinle & Heinle.
- Selinker, Larry. 2014. Interlanguage 40 years on: Three themes from here. U Han, Z.-H. i Tarone, E. (ur.), *Interlanguage: Forty years later*. Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins Publishing Company.

Antonija ŠARIĆ

**ERRORS IN FORMULATING QUESTIONS WITHIN
GERMAN LANGUAGE WRITTEN EXAMS AT THE
FACULTY OF FOOD TECHNOLOGY IN OSIJEK**

In this paper, the author attempts to identify the most common errors that occur in the interlanguage of students at the Faculty of Food Technology in Osijek when formulating questions in German language written exams. Given that interlanguage presents a dynamic language system that retains some features of the first language or generalizes the second language rules in speech or writing, the origin of errors can be found in mother tongue or in the misapplication of the rules when adopting a second language. Therefore, this paper focuses on identifying the most common errors in formulating questions and strives to determine whether the majority of those errors are interlingual or intralingual.

Key words: *error analysis, interlanguage, interlingual error, intralingual error*

UDK 821.163.4.09-13:398

Izvorni naučni rad

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.coguric@fcjk.me

ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHA – SPJEV KAO IZRAZ KULTURNOGA NASLJEĐA

U ovome radu ćemo komentarisati nematerijalne kulturne sadržaje u spjevu *Ženidba Smailagić Meha*. Istraživani materijal ćemo posmatrati kao kulturne proizvode i naslijeđene simbole, koji su odraz društvene slojevitosti prostora u kojemu nastaju i rezultat nadgradnje naslijeđenih dispozicija. Pojedinaac i kolektiv kulturne proizvode doživljavaju kao neodvojivi dio svoga kulturnoga identiteta, prihvataju ih kao datost ne tumačeći procese i tokove njihova stvaranja. Klasifikacija kulturnih proizvoda necjelishodna je s opšteg stanovišta kulturnoga pristupa, ali je potrebna u situacijama kad se oni detaljnije opisuju. U procesu razmjene među članovima kolektiva svaki kulturni elemenat dobija jedinstveno simboličko značenje. Predmet našega interesovanja bili su junaštvo, čast, istina, riječ, doček gosta, rat, žrtva, izdajnik.

Istačićemo ovđe tri kulturna sadržaja (sohbet, eglen, riječ) koji ukazuju na visok nivo kulturne razvijenosti društva koje ih produkuje i iznijansiranošću kulturnih pojava koje nose auru autentičnosti i posebnosti. Orijentalno-islamska kultura počiva na razuđenome sistemu vrijednosti, đe na vrijednosnoj skali svaki elemenat ima svoje mjesto po principu važnosti i značaja za kulturni sistem zajednice i njegovo funkcionisanje.

Ključne riječi: *kulturni identitet, nematerijalni kulturni sadržaji, kulturne vrijednosti, orijentalno-islamska kultura, tradicija*

Obaveza i cilj istoričara kulture jeste da predstavi kulturne obrasce, tj. da opiše misli i osećanja jednoga doba i njihove izraze u umjetničkim i književnim djelima, zato što su se „embrioni umjetnosti začeli u ljudskim skupinama kao životna potreba, a onda su prerastali u duhovne potrebe koje nijesu

morale biti u direktnoj vezi s egzistencijalnom životnom potrebom”.¹ Da bi istoričar kulture odgovorio tome zadatku, potrebno je da prepozna i sadržaje iz nasljeđa koji su modifikovano prisutni u kulturi koja je primarni predmet tumačenja. To su tzv. naslijeđeni kulturni artefakti u vidu materijalnih, nematerijalnih dobara, sistema vrijednosti, znanja, pravnih i običajnih normi, navika pojedinca koje stiče kao član zajednice. Svaki kulturni proizvod oličen je u simbolu koji se prenosi kroz generacije. Naslijeđeni simboli mogu biti hijerarhijski poređani u strukturi kulturnoga sistema.

Vrijednosti nematerijalne orijentalno-islamske kulture u spjevu

Spjev *Ženidba Smailagić Meha* riznica je različitih slojeva tradicije s kojom čovjek orijentalno-islamske kulture živi u harmoniji, ne odstupa od nje i oblikujući je, stvara nove kulturne modele. Kulturni slojevi u umjetničkome djelu odraz su društvene slojevitosti prostora u kojemu nastaju. Pomenuti spjev „prekoračuje svoje vreme i zrači u svim vremenima“, a njegov tvorac je, čemu smo bezmalo vijek svjedoci, „umetnik koji se ne može smestiti ni u jedno vreme, jer pripada svim vremenima, to je umetnik koji svakome vremenu i svakome čoveku ima nešto da kaže“.² Avdo Međedović je svojim stvaralaštvom potvrdio iskaz Šušnjićev o neprolaznosti istinitoga umjetnika, čije djelo nadilazi vremena i prostore i homogenizuje sadržaje raznolikoga kulturnoga porijekla.

Svaki kulturni proizvod, koliko god bio dio kulturnoga nasljeđa, ujedno je i proizvod nadgradnje naslijeđenih dispozicija. Pojedinaac i kolektiv kulturne proizvode doživljavaju kao neodvojivi dio svoga kulturnoga identiteta, prate ih i čuvaju. Njihov odnos prema kulturnome kapitalu takav je da sebe smatraju njegovim čuvarom i baštinikom, manje zaštitnikom. Kulturni elementi ulivali su se s više strana u orijentalno-islamsko kulturno polje; pojedinac i kolektiv su ih nosili u sebi, srastali s njima i ostavljali novim generacijama.

Pojedinac se pridržava kulturnoga koncepta kojemu pripada, iako „čovjek nije unapred predodređen ni za jedan obrazac kulture“.³ Njegov odnos prema kulturi počiva na društvenoj konvenciji i poretku koji ona ustanovljuje. O odnosu kulture i poretka Mišel Fuko kaže: „Kultura se neosjetno oslobađa empirijskih poredaka koje joj propisuju primarni kodeksi, uspostavljajući primarni razmak između sebe i njih, (...) prestaje da im se pasivno prepušta i odvaja se od njihove neposredne i nevidljive moći, oslobađajući se pri tome

---

¹ Novak Kilibarda, *Usmena književnost – Istorija crnogorske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 23.

² Đuro Šušnjić, *Religija II*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 38.

³ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 23.

do te mjere da može konstatovati kako poreci nisu možda ni jedini mogući ni najbolji“.⁴ Pojedinaac i zajednica kao baštinici orijentalno-islamske kulture prihvataju kulturne proizvode kao datost ne tumačeći procese i tokove njihova stvaranja. Međedović je smatrao da je samo vjerno prenosio pjesmu, onako kako je čuo, ali se kroz njegove iskaze o epskoj usmenosti izvodi posve drugačiji zaključak: Međedović aktivno učestvuje u procesu epske tvorbe, razumije ga, prati njegovu zakonitost, uočava stvaralačke tokove. Pobrojano nije smatrao toliko važnim i vrijednim detaljnije elaboracije. U središtu njegova interesovanja i stvaralačkoga napona jeste pjesma, gotovi proizvod, za koji ne kaže da je njegov, ali ga intimno doživljava svojim. Potvrdu tome možemo naći u njegovoj sigurnosti da je malo pjesnika-pjevača koji bi pjesmu bolje od njega okitili.

Svaka klasifikacija kulturnih proizvoda necjelishodna je s opštega stanovišta kulturnoga pristupa, ali je neophodna u situacijama kad se namjerava njihov detaljniji opis. Slijedeći takvu situaciju posmatrali smo kulturne proizvode orijentalno-islamske kulture kao opšte (svojstveni svakoj kulturi) i specifične (svojstveni samo orijentalno-islamskoj kulturi). Polazeći u pristupu od epske pjesme kao kulturnoga proizvoda, koji je bio u središtu našega istraživanja, zapazili smo da je riječ o proizvodu s granice te da sadrži podjednako i opšti i posebni kulturni materijal. Zato smo klasifikaciju na materijalne i nematerijalne smatrali primjerenijom s aspekta potreba istraživanja. Moramo naglasiti da se ta podjela može samo uslovno prihvatiti, zato što mnogi materijalni produkti (odijelo, oružje), poprimaju obilježja duhovnoga i simboličkoga značenja, gubeći primarni materijalni karakter. U doživljaju pojedinca ili zajednice, sultanov poklon postaje materijalno nemjerljiv, jer se njegova materijalna vrijednost zamjenjuje simboličkom. Na tome primjeru vidimo kako proizvod, procesom razmjene u kulturnoj sredini, mijenja svoj osnovni karakter. U procesu razmjene među članovima kolektiva kristališe se jedinstveno simboličko značenje svakoga elementa kulture bez obzira na to da li je materijalna ili nematerijalna kulturna vrijednost.

Pojedinaac oblikuje svoje kulturno okruženje, ali i ono njega, iako se na prvi pogled čini da on prvjenstveno baštini kulturni kapital svojih predaka. Kako se odvija taj proces u Međedovićevu slučaju? Možemo poći od završnoga dijela rečenice *đe stoji da on baštini kulturni kapital predaka*. To je nesporno. Na taj način Međedović pristupa epskome nasljeđu, tako o njemu razmišlja. Tako ga prihvata kolektiv. No Međedović nije kolektiv, on je daroviti pojedinac, kome stvaralački damar ne dopušta da se zadržava na tome nivou, već i ne opažajući ulazi u stvaralački proces. On stvara, ne razmišlja o tome,

---

⁴ Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 64.

ali je svjestan činjenice, iako mu teoretska znanja nijesu bliska. Međedović uspjeva, zahvaljujući svojoj stvaralačkoj snazi, da preuzeti materijal oneobiči svojim stvaralačkim postupkom i da nov i originalan proizvod. Međedović je od onih stvaralaca koji smatraju da djelo stvaraju za „svoje“ vrijeme i ljude u njemu. Važno im je kako će se oni ponijeti prema proizvodu. Međedović je posebno to imao na umu, jer je znao da je sadejstvo epske pjesme i publike obavezno. Ovoga puta ostavimo po strani što je u jednome periodu Međedovićeva života i rada odnos publike bio posebno važan, od njega je zavisila sama pjesnikova egzistencija. Vratimo se vremenima u Međedovićevu životu u kojem je pjesma bila osmišljen i kulturni momenat, primarnoga duhovnoga pravca.

To znači da je Međedovićeva pjesnička pojava nov kod u orijentalno-islamskoj kulturi, ali stvoren naslijeđenim dispozicijama kulture. Uporište za takav stav nalazimo u njegovu odnosu prema epskome nasljeđu. On prihvata kulturne vrijednosti, priznaje njihov sadržaj i prilagođava im se, jer je svjestan da je „čovjek jednom stvarno potvrdio sve kulturne vrednosti i sada je njima vezan“.⁵ Kao kulturni stvaralac, Međedović nastoji da kulturni sadržaj koji stvara bude u duhu vremena. Uvijek ima na umu socijalni, politički i saznavni okvir konzumenta (slušalac) kome namjenjuje kulturni proizvod (pjesma). Pažljivo brine o obrascu po kojemu kolektiv prihvata pjesmu, ne podilazi slušaocima, ali izlazi u susret njihovim očekivanjima koja su usađena u kulturološki obrazac.

Vrijednosti nematerijalne kulture, opšte ili specifične, imaju simboličko značenje koje im daje sredina u kojoj nastaju i kojoj pripadaju. Osim epske pjesme, kao središnjega kulturnoga elementa nematerijalne vrijednosti, predmetom našega interesovanja su i jezik, junaštvo, čast, odnos prema ženi, kući, ljepoti, istini, datoj riječi, gostu, ratu, žrtvi, izdajniku, sudbini. Pobrojane vrijednosti kolektiv je prihvatao i posmatrao sastavnicama svoga kulturnoga identiteta, određujući svakoj od njih mjesto na hijerarhijskoj ljestvici kulturnih sadržaja pojedinca ili zajednice.

Etičke kategorije orijentalno-islamske kulture

Junaštvo. Junaštvo je jedan od kulturnih produkata orijentalno-islamske kulture. Njega produkuje društvo koje je primarno vojničko kakvim ga smatra i prikazuje pjesnik. U takvome okruženju ono je na samome pijedestalu kulturnih vrijednosti. Uz junaštvo idu hrabrost, čast, moć, podvižništva. Pjesnik-pjevač izlazi u susret očekivanjima slušalaca koji su tražili „od opjevanog junaka,

---

⁵ Mihail Bahtin, *Ka filozofiji postupka*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 45.

koji je bio njihov ideal, one strane karaktera koje nemaju svakidašnji pojedinci“.⁶ Junaštvo je u svijesti svakoga muškarca doživljeno kao imperativ i izazov koji ga potvrđuje u sopstvenim i očima kolektiva. Njime se mjere vrijednost i važnost pojedinca u društvu. O junaštvu se zbori u dugim sohbetkim noćima – ističu se svoji ili tuđi podvizi (bojevi, megdani, junačka podvižništva). Muškarac junaštvo smatra načinom potvrđivanja muškosti na megdanu i pripadanja *muškoj strani* (450). Fizičkom pojavnošću, etičkim kodeksima i pripadnošću političko-ideološkoj ravni društva čiji je član, junak se mora uklopiti u predstavu stvorenu u zajednici kojoj je pjesma namijenjena. Način prezentovanja junaka mora biti razumljiv i blizak prosečnome slušaocu.

Vizuelna pojava junaka potpuno je usklađena s tradicionalnim doživljajem. Junak se prepoznaje po konju, odijelu, oružju (sablja, handžar). To je neraskidivo trojstvo. Odraslome muškarcu junaštvo je ispred svega drugoga. Ono se vezuje za megdane, bojeve, odbranu i širenje granica Carstva. Kroz junaštvo pojedinac ističe sebe, svoju porodicu, ostvaruje ili potvrđuje društveni status i osećaj lične i porodične časti.

Smailagić Meho, na sohbetu u mehani, nesrećan je zato što nema junačkoga djela kojim bi se pohvalio pred kolektivom. Ne smatra dovoljnim društveni status koji su ostvarili otac i stric, on hoće svoja djela, ne samo zarad lične slave nego i radi nastavljanja porodične tradicije. Meho smatra da je junak onaj koji okuplja čete, organizuje i pokreće vojsku, dobija megdane, učestvuje u bitkama kojima se šire granice Carstva. Opremećenje toga kulturnoga modela Meho smatra svojom obavezom. Na primjer, na putu k Budimu obračunava se s carskim delijama i oslobađa Fatimu. Na dobrim junacima počiva i, zahvaljujući njima, traje Carstvo. Pjesnik za njih kaže da su zlatna carska krila. Takvim odnosom prema junaštvu i junacima Međedović slijedi epsku matricu, koja se potpuno uliva u orijentalno-islamsku epsku tradiciju.

Čast. U društvu zasnovanome na tradicionalnim normama, čast je društvena vrijednost koja se ostvaruje u porodici i društvu. Oboje je podjednako važno. Takav princip produkuje viteško društvo u kojemu je svaki pojedinac obavezan ispuniti i čuvati porodičnu i društvenu čast. Time zaslužuje poštovanje zajednice i postaje njezin oslonac.

Pojedinac porodičnu ulogu ostvaruje kroz poštovanje starijih članova porodice, ženidbom i potvrđivanjem sebe u zajednici. Poštovanje članova porodice ispoljava se u svim prilikama. Na primjer, Mehov način učešća u molitvi jedan je od njih. Meho u svakoj situaciji vodi računa da ne unizi očev, stričev ili majčin ugled. Porodični odnosi opisani su kroz Mehov odnos prema ocu i stricu. Taj odnos počiva na utvrđenome modelu, površno posmatran, više

⁶ Novak Kilibarda, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009, str. 217.

je oficijelan nego topao, porodični. Ispod njegove površine jeste jaka emocija koju prema Mehu imaju otac i stric. O tome odnosu rječito govore stihovi:

*Čestiti ti, sine, puti bili,
I široki dok u Budim sideš,
Bez nikak'e tvoje glavobolje,
I na sebe primi alajbegstvo!
Sretno tebi ka i babu bilo,
Ka i babu i amidži tvome!
E dabogda učinijo, sine,
Gazaluke, ka što ti je babo!
Za se dobar spomen ostavijo,
Da su krila šira po Krajini,
Polećeli ka s tvojijem babom!
Dušmani ti pod nogama bili
Ka dorove čavli i potkovi!
Učinijo što si naumijo (1057–1070)!*

Ustaljeni model jeste da se mora nastaviti porodična loza i prenešen je iz tradicije, te se kao takav prihvata, čuva i realizuje. Riječi oca i strica, da nemaju drugoga nasljednika, Meho shvata kao veliku ličnu obavezu i zahtjev koji treba ostvariti. Pojedinaac ženidbom potvrđuje jednu od porodičnih obaveza. Ona znači nastavak porodične loze, a kroz slijeđenje moralnih normi – i nastavak mjesta i uloge u zajednici. Pod ženidbom se ne smatra prosto biološko istrajavanje porodice, već obezbjeđivanje dostojna nasljednika, koji će dati doprinos zajednici. Korpusu porodičnoga pripadaju i očevi savjeti sinu, u vidu empirijskih modela: prvi *Čuvaj konja k'a i svoju glavu* (1986) i drugi *Mudro hodi, nemoj ginut' ludo* (2002). Te riječi odražavaju roditeljsku zabrinutost i sigurnost u spremnost ispunjavanja obaveza.

Lični i društveni ugled stvara se i čuva poštovanjem utvrđenih moralnih normi. Društveno priznanje pojedinac ostvaruje kad dobije prestižnu poziciju u društvu. Ona ga obavezuje, zato što on svojim djelima usmjerava život i opstanak iste te zajednice. Zajednica se s poštovanjem odnosi prema pojedincu u kojemu vidi zaštitnika svojih ličnih i kolektivnih interesa. Zato Mehu otac kaže da je alajbegstvo veliki izazov i obaveza da se pomaže *svakom muslimanu* (890). Društveno priznanje jeste stvar prestiža, ali i stalna borba da se to sačuva. Takav je alajbeg bio Smajilaga i isto to očekuje od svoga sina. Veliko je priznanje pojedincu ako zasluži carevu milost i uvažavanje. Takav status baštine i porodica i zajednica. Pojedinaac koji ostvari društveno priznanje, sebe smatra dužnikom i obveznikom koji ne smije iznevjeriti očekivanja porodice

ili zajednice. Smailaga je obećao caru i ispunio obećanje da će Meho biti dostojan nasljednik prestižnoga društvenoga položaja.

Svaki pojedinac se ponosi porodičnim porijeklom. Zna da ga to obavezuje da čuva ličnu i porodičnu čast, obraz i ugled koji su važniji od života. Otac je srećan što je sin sačuvao obraz u Budimu. Razlog više da poštuje ugled i čast jeste i to što kao jedina nema pravo učiniti nedostojno djelo. Nad svim rečenim i nerečenim stoje: *Za blago se ne daje junaštvo* (4138) i *Bez daje se za obraz svijetli* (4139), koji su Mehovi junački i ljudski imperativi. Meho uvijek ima na umu stričeve riječi:

*Mi obadva ruke sve četiri
savili hi oko tebe, sine* (695/696).

Ovđe ćemo pomenuti i fenomen poštovanja starijih – po godinama ili po činu. Na primjer, stari domaćin, knez Vujadin, u svojoj kući dočekuje Smailagić Meha. Tokom razgovora pita ga jesu li bolji stari ili mladi. Mehov odgovor je da su bolji stari. Odgovor tumačimo da je izrečen prvijenstveno s namjerom da se ukaže poštovanje starijemu čovjeku, njegovu iskustvu i godinama. Norme sistema kulturnih vrijednosti ne daju pojedincu mogućnost da se razmahne, jer se mora kretati u društveno prihvatljivim okvirima. On je samo dio kulturne cjeline u kojoj se stalno integrišu „svaka pojedinačna misao, svaki pojedinačni proizvod živog postupka u jednom individualnom kontekstu stvarnog događajnog mišljenja“.⁷ U njegovu odgoju podjednako učestvuju lično, porodično i nacionalno. U hijerarhijskome nizu prioriteta u orijentalno-islamskoj kulturi, nacionalni interes jeste ispred svih drugih i ne smije se podrediti nijednome drugome.

Riječ. Jedan od kulturnih elemenata orijentalno-islamske kulture jeste riječ. Međedović u spjevu ne zanemaruje tu činjenicu već joj daje mjesto koje ona ima u kulturnome prostoru. Širok je spektar sadržaja kroz koje se ispoljavaju njezina dejstva: govoriti o junacima, govoriti događajima, izgovoriti riječ, dati riječ, izreći o nekome riječ. Data riječ je kulturni fenomen i kao takva ugrađena je u vrijednosni sistem svakoga pojedinca. Međedović značenje pojma *riječ* izjednačuje sa značenjem pojma *istina*, riječ posmatra i povezuje po uzročno-posljedičnoj liniji s djelima koja joj slijede. On pojam riječ ne posmatra kao morfološku, već više kao sintaksičku kategoriju. Riječ je za njega samostalna iskazana govorna cjelina koju govornik saopštava i koja ga obavezuje da slijedi njezin sadržaj. Govornu cjelinu nekad čini samo jedna morfološka jedinica, a nekad je to cjelina sastavljena iz više morfoloških je-

---

⁷ Mihail Bahtin, *Ka filozofiji postupka*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 46.

dinica. Sličan odnos kategoriji riječi imaju i njegovi junaci u spjevu. Slijedeći takav model njegov junak Hasan-aga Cifrić kaže: *Lagat neću, ni se kleti krivo* (937)! Za navedeni citat Međedović bi rekao da je to riječ.

Riječ ima posebno mjesto u razgovoru ili sohbetu. To je osoben kulturni poizvod u kojemu upotreba jezika nadilazi prostor svakodnevnoga komunikacijskoga praktikuma. Svaka riječ u sohbetu ima poseban smisao i značenje. Sohbetlije kroz riječ ispoljavaju sebe – svoju duhovnost i poštovanje svoga sagovornika. Ne umije svako voditi sohbet. Nije sohbet prosta komunikacija, to je privilegija odabranih u određenim prilikama. Sohbetlije su gost i domaćin. Oni riječima iskazuju najdublja osećanja, misli i zapažanja. Sohbet nije razmjena informacija komunikacijskoga nivoa, već poseban dio susreta gosta i domaćina – prilika za iskazivanje najljepših i najdubljih čovjekovih razmišljanja. Sohbet je temom prilagođen situaciji: razgovara se o porodici, bogatstvu, gospodstvu, ljepoti. Na primjer, Vukašin započinje sohbet i pita Meha za oca i strica: kako su, da li su i dalje begovi, ne zaboravljajući da naglasi da je njihova kuća stvorena za to. Meho odgovara da su dobro, da otac ne ide više na londže, već da uglednici dolaze k njemu. Kaže da ide u Budim kod prijatelja vezira. Na te riječi Vukašin ustaje, krsti se i kaže da mu vezir nije prijatelj. Meho zahvaljuje na savjetu. Stiže večera i sohbet se prekida. Ovđe ćemo istaći i činjenicu da pjesnik često sohbetom naziva i uobičajeni razgovor na većemu okupu. Međutim, to je eglen.

Sve što je predmet razgovora, potkrijepljeno je primjerima kroz koje se ističu lične ili porodične vrijednosti, status kuće i imanja, učešće u bojevima, megdanima, bitkama. Spominjanje sebe ili svoga kroz sohbet, ponos je i čast svakome. Domaćin nastoji da sohbetom boravak gostu učini prijatnijim, da mu ukaže uvažavanje i poštovanje. Sohbet ima određeno mjesto u ceremoniji dočeka, slijedi nakon poslužnja gosta pićem i hranom i traje do polaska gosta na spavanje. Sohbet ispunjava zajedničko vrijeme gosta i domaćina. Pjesnik sohbet posmatra kao sredstvo da istakne lične i porodične vrijednosti junaka, a ne kao sredstvo širenja pjesme.

Blizak sohbetu po funkciji jeste eglen, ali mu je struktura drugačija. Eglenišu bošnjački prvaci na londži u mehani, njihov „eglen sačinjavaju priče o junaštvu, ljubavi, konjima, ljepoti, oružju“.⁸ Eglen je kulturna tekovina potekla iz potrebe svakodnevnoga razgovora kojim se ispunjava vrijeme, opuštenija je i neformalnija tvorevina u odnosu na sohbet. Eglen se posebno razvije u mehani, jer *rakija je vazda eglendžija* (79). Teme eglena i sohbeta su skoro iste, ali način razvijanja je drugačiji. U eglenu je razgovor razgranat, učesnik

---

⁸ Dušica Minjović, „Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije“, *Almanah*, Podgorica, 2002, str. 35.

u njemu može da bira temu, neposredniji je, vezan je za širi govorni publikum. To potvrđuje stih: *Egleniše šta ko begeniše* (120). Obojen je herojskim i romantičarskim odnosom prema životnim pojavama, dok je sohbet bliži iskustvenome i stečenome.

Istina. Istina je važan kulturni produkt koji pojedinac posmatra kao moralni imperativ svakoga muslimana. Međedovićevi junaci smatraju zadatkom razlučivanja istine od neistine slijedeći četrdeset drugi ajet druge sure: „I istinu s neistinom ne miješajte i istinu svjesno ne tajite“.⁹ Čovjek ove kulture težnju k istini vidi kao siguran put do savršene sreće. Čovjek u utvrđivanju istine i borbi za nju mora biti istrajan i izdržljiv. Na važnost istine ukazuje i jedan od više naziva za *Kur'an – El-Furkan*, što znači razlučivanje istine od neistine. Nije istina samo imperativ Međedovićevih junaka, to je i pjesnikov stav. On kaže da nikad ne bi pjevao neistinite pjesme, jer bi se time ogriješio o *Kur'an* i bio neodgovoran prema onome o čemu i kome pjeva. Iz ovoga slijedi da je „*istina* pjevačev termin koji označava tradicionalnu pjesmu *točnog, historijskog* tradicionalnog sadržaja i oblika, u kom su *sveze* koje čine priču vjerodostojne, ili je, čak obogatiti, *uljepšati* svojom sposobnošću komponiranja“.¹⁰ Pjesnik odstupanje od istinitoga vidi kao remećenje ustanovljenoga sistema opštih čovjekovih znanja i saznanja. Pjesnik ovoga spjeva vjeruje u ono o čemu pjeva, vjeruje u herojstvo svojih junaka, istinitost događaja i istinitost sadržaja koji se već ustalio u tradicionalnome shvatanju i poimanju stvari i pojava. Autor spjeva smatra da je najpouzdaniji sudija epske istine njezin slušalac.

Doček gosta kao kulturni model

Doček gosta je kulturni obrazac oformljen i podržavan kao važan dio orijentalno-islamskoga nasljeđa. Kroz gostoprimstvo se ostavlja vječni spomen na kuću, a ističu njezin ugled, moć i bogatstvo. Gost uvijek dolazi u kuću sebi ravnih ili približnih po imanju i čuvenju. Sve je podređeno srdačnome dočeku gosta, svaki domaćin je srećan i počastvovan prilikom da ugosti važnoga gosta. Tako je dočekivan i ispraćan Smailagić Meho, gost iz ugledne i čuvene kuće: dočekivali su ga i *turci* i hrišćani. Pjesnik je više prostora u spjevu dao Mehovu dočeku u hrišćanskim domovima. Razlog takvoga pjesničkoga postupka jeste težnja da se kulturni prostor prikaže s više strana, da se ukaže na njegovu raznolikost i da se on predstavi kao jedinstven sistem, bez obzira na različitosti. Tvrđnju ćemo potkrijepiti opisom situacije:

⁹ *Kur'an*, prijevod Besim Korkut, Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima Bosne i Hercegovine, Zagreb, str. 6.

¹⁰ Marina Rojc-Čolaković, „Tradicionalna priča u predantropocentričnom i antropocentričnom društvu“, *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005, str. 103.

U hrišćanskome svijetu u dočeku gosta ravnopravno učestvuju muž i žena, svako u svome dijelu posla. Domaćin Vukašin dočekuje gosta na kapiji i u znak poštovanja pri pozdravu skida kapu. Njegova žena ljubi ruke gostu, prihvata oružje i ostavlja ga. Nakon toga gosta uvode u kuću i domaćin mu kuva kavu, znak posebnoga poštovanja. Žena prekriva sto čojom, iznosi vino i rakiju, a zatim služi jelo. Domaćin uvijek prvi diže zdravicu u kojoj ističe svoje zadovoljstvo i počastvovanost što je domaćin gostu takvoga ugleda. Svako je ponosan kad mu u kuću dolaze ugledni pojedinci zajednice. Gost uvažava domaćina, uzvraća mu na zdravicu. Ima u toj komunikaciji izvjesna doza prećerivanja, ali nikad to ne prelazi okvire realnoga, mogućega i stvarnosnoga svijeta. Najviši izraz poštovanja gosta jeste lično učešće domaćina i domaćeice u dočeku gosta. Domaćica lično sprema jelo gostu.

Najznačajniji dio dočeka jeste sohbet, koji slijedi nakon početnoga susreta s gostom. To je razgovor domaćina i gosta, vodi se na različite teme i pazi da se druga strana ne povrijedi neodmjerenom riječju. Možemo reći da je sohbet osmišljen sadržaj, koji se razvija po pretpostavljenome obrascu. U svakome trenutku domaćin je sve vrijeme uz gosta i on je jedina njegova preokupacija (prati ga na spavanje, ujutro ustaje prije gosta, pomaže mu pri opremanju za put). Pjesnik posebno ističe domaćinov ispraćaj gosta na put. Možemo zapaziti i reći da je ceremonija dočeka neka vrsta utvrđene orkestracije, a ništa manje posljedica činjenice „da je kultura istorijski izgrađen način egzistencije zajednice, kako po tome što je čini sličnom, tako i po onome što je razlikuje od drugih zajednica“. ¹¹ Primjer koji smo naveli kazuje da jedna zajednica koliko god inkorporirana u opšti kulturni koncept, ipak biva omeđena, i u značajnoj mjeri čuva svoju posebnost.

Ukazano gostoprimstvo Meho doživljava kao izraz domaćinske volje i želje da kroz uvažavanje gosta domaćin ispolji srdačnost i prijateljstvo svoje kuće. Jedna od manifestacija gostoprimstva je lično zauzimanje domaćina u dočeku gosta. Prisnost gosta i domaćina sadržana je u domaćinovu traženju od gosta da produži svoj boravak. Ako ne, a ono da makar u povratku obavezno svrati. Znak uvažavanja je i to kad domaćin pozove nekoga ponovo u goste. To se može smatrati ustaljenim kulturnim modelom. Rastanak gosta i domaćina je srdačan, čak je i praćen pjesničkim prećerivanjem – rastaju se u suzama.

Nije rijetka pojava da se hrišćani u komunikaciji s gostom ophode kao *turci*. Takav kulturni obrazac definiše „diskontinuitet – činjenica da za nekoliko godina jedna kultura prestane da misli kako je dotle radila i počne da misli o drugim stvarima i na drugi način – otvara se zaista prema spoljašnjoj eroziji, onom prostoru koji je za misao sa druge strane, ali u kome ona nije

---

¹¹ Ratko Božović, *Leksikon kulturologije*, Agencija Matić, Beograd, 2006, str. 11.

prestala da misli od početka“.¹² I pjesnik uočava taj diskontinuitet, pa ističe da je to posljedica toga što je Vukašin rođen među *turcima*. Ta pojavnost ukazuje da okruženje oblikuje pojedinca kroz kulturni model pod čijim je uticajem. Primjer za to je Vukašinovo obraćanje Mehu i Osmanu *No vi fala kao braći svojoj* (2569). Gostu se na polasku sprema brašnjenik, oprema mu se konj, dodaje oružje, poziva se da u povratku navrati i ostane duže, jer sad je u žurbi.

Nije doček gosta uvijek iskren i prijateljski, ali je srdačnost u dočeku uvijek prisutna. Motivi za to su druge prirode. Navešćemo i takav primjer. Budimski vezir dočekuje Meha sa svakom srdačnošću i pažnjom, ne zato što tako oseća, nego da bi prikrio svoje namjere. Vezir srdačnost ispoljava u obraćanju Mehu riječima *mili sine* (4497), upitom za njegovu oca, pozivom da Smailaga po Mehovu povratku dođe kod njega u goste na mjesec dana, odbijanjem da mu Meho poljubi ruku, ustupanjem mjesta Mehu da sede pored njega, posluženjem, upitom za razlog dolaska, brzim završavanjem mandata, čestitanjem povratka.

Pomenućemo i kako je Fatimin otac, Zajim-beg, dočekao novoga budimskog vezira, kasnije murtat vezira: okupio je sve begove, age, junake, muderise iz medrese s *Kur'anom* i svi su izašli da dočekaju, na dva dana hoda ispred Budima, vezira. Tu su mu dovu izučili i doveli ga u dvor sav prekriven svilom i zlatom. Prvi mjesec su mu svako jutro po četvorica učili dovu, a uglednici za godinu dolazili da čestitaju. Na sve to murtat vezir je uzvratio zavodjenjem strahovlade i progonom Fatimina oca i njegovih saradnika u Bagdad. Stimati uglednoga gosta čast je i obaveza kući i domaćinu kuće.

Vlast, rat, žrtvovanje, izdajnik – iz perspektive pojedinca i zajednice.

Orijentalno-islamska kultura počiva na razuđenome sistemu vrijednosti prema kojemu svaki pripadnik te kulture ima izgrađen odnos. Razuđenost toga sistema reguliše vrijednosna skala koja određuje poziciju svakome elementu po principu važnosti i značaja za ustrojstvo sistema i njegovo funkcionisanje. Pošto je ovđe riječ o tradicionalnome društvu možemo reći da ono održava potrebu određivanja mjesta pojedincu na skali ustanovljenoga društvenoga sistema vrijednosti. Njemu, na svoj način, treba odgovoriti svaki član zajednice. Prilikom određivanja svoga ili tuđega mjesta na društvenoj ljestvici, pojedinac se ne plaši izaći pred onoga s kojim se poredi. Ustrojstvo vrijednosnoga sistema poštuje svako i kroz njega pokazuje sebe zajednici. Poštujući utvrđeni sistem vrijednosti zajednice, pjesnik Međedović, u spjevu razrađuje šire neke od njih, kakve su vlast, rat, žrtvovanje, izdajnik. Pobrojane vrijednosti jesu bitna konstituenta društva zasnovanoga na herojskim principima.

¹² Mišel Fuko, *Riječi i stvari*, Nolit, Beograd, 1971, str. 115.

Vlast. Moć i vlast su, takođe, na skali društvenih vrijednosti. Produkt su političkoga društva kakvo jeste Osmansko Carstvo. Pripadnici orijentalno-islamske kulture u Crnoj Gori vrhovnim vladarem smatraju turskoga sultana, *najstarijeg na svijet vladara* (1305). U njegovim rukama su moć, vlast i briga o Carstvu i dinu. Nad njim vladara nema, najveći je od svih vladara svijeta. Sistem koji on personifikuje smatra se pravednim, harmoničnim i ugodnim svakome pripadniku Carstva. Svako gleda i osluškuje što kaže i radi sultan. Sistem uprave nije svjetovni, iako bi prirodom svojom to trebao biti. Religija definiše osnove toga sistema – stoji da ljudima treba suditi po *Kur'anu* ili kako Meho kaže efendiji, koji mu izdaje izun-namu: *Da svakome po Kur'anu kažeš* (4854). U svijest pojedinca ugrađen je stav da religijske knjige regulišu sve segmente čovjekova životnoga praktikuma. Izvan propisanoga u knjigama ne postoje druge regule. Tome svjedoče stihovi:

*Da srdačno iz imana sudi,
Sve po pravdi i po šerijatu,
Da nikuda ne obrće glavu,
Bez na carstvo i gazije carske
I na vatan sprema dušmaninu* (12060–12065).

Iz primjera vidimo da car naređuje novome veziru kako da vlada i upravlja, odakle da mjeri i cijeni što je i kolika je pravda. U Mehedovićevoj pjesmi, Osmansko carstvo je predstavljeno kao svijet unutrašnje harmonije, pravde, pravičnosti, vladavine utvrđenih normi i pravila koja regulišu sve segmente života pojedinca i zajednice, tako da pojedinac ne osjeća potrebu borbe za pravedniji i demokratskiji sistem. Sve anomalije društva pripisuju se pojedincu i posmatraju kao pojedinačni izged, koji treba u interesu zajednice sankcionisati. Budimski vezir je prestupnik, jer je izašao iz okvira zadatoga sistema. Takva glorifikacija čini da se pojedincu nametne uvjerenje da preko Carstva nema više, pravednijega i potrebnijega cilja i interesa.

Rat. Vrijeme koje opjevava pjesnik odlikuje stalna težnja k održanju i širenju Carstva. Često je rat sredstvo za ostvarenje toga cilja. To je pojava kojoj se nije čuditi, jer je rat sastavni dio čovjekova života i trajanja. U rat se ide, iz rata se vraća, u ratu se život daje. Svako u rat ide očekujući uvijek isti ishod – pobjedu, jer Carstvo je personifikacija sile i moći. U orijentalno-islamskoj kulturi rat kao svjetovna pojava poprima religijska i duhovna obilježja, jer se u kulturnome obrascu posmatra kao sukob između sultana i ćesara. U tome kontekstu, oni personifikuju dvije religije, islam i hrišćanstvo. Takav pristup ucjepljuje se u svijest pojedinca i kolektiva, koji ne mogu izaći iz toga stereotipa. To je ustanovljena dimenzija odnosa.

To ćemo potvrditi činjenicom da svi drugi sukobi, osobito unutar korpusa, nemaju takav kvalifikativ.

Imperativ je poštovanje protivnika s bojnoga polja ili pravoga protivnika dina, jer uzdiže i veliča pobjednika, kao i da ne smije udariti *turčin* na *turčina*. Navedeno jeste duhovna baština kolektiva koja pomaže da se odbaci sve što je protivno Bogu i dinu. Borbe i sukobi unutar korpusa uvijek se predstavljaju kao obračun s otpadnicima ili izdajnicima dina, nikad kao međusobni sukob. Unaprijed, premoć u ratu nema nijedan od dva prirodno suprotstavljena svijeta, mada obje strane tome teže. Na bojnome polju svako može biti pobjednik, konstantnoga pobjednika nema. Protivnik s bojnoga polja se poštuje i uvažava. To diže cijenu onome ko je pobijedio takvoga protivnika, junak koji pobijedi Petra Dženerala, za koga pjesnik kaže da ga je strašno viđeti, a kamoli s njime vojevati, dostojan je svakoga poštovanja. Pravi prirodni protivnik za poštovanje jeste dušmanin dina.

Žrtvovanje. U zajednici koju obilježava orijentalno-islamska kultura žrtvovanje je važna vrijednosna kategorija. Žrtvovanje za opšti interes jeste duhovna kategorija sa značajnim religijskim primjesama. Najuzvišeniju duhovnost ima pojedinac koji promišlja opšte ciljeve i udovoljava im – sve za din i Carstvo. Takav vrijednosni stav motivirajući je impuls svakome da sebe žrtvuje za viši interes. Pojedinac svoj svijet gradi na religijskim principima, ali im i ne robuje, jer često razgraničava religijsko i svjetovno. To govori da čovjek ove kulture nije sljedbenik religijskih normi, bez izgrađenoga kritičkoga stava prema njima. Takav je Tale od Orašca.

Hodža kaže da onaj koji se žrtvuje za din otvara osam rajskih vrata, na kojima se pojavljuju rajске ljepotice i prihvataju njegovu dušu. Dolazak duše pravednika u dženet prati dženetska *hajir-dova* (940). Najviše dženetskih dova dočekuje onoga koji je žrtvovao sebe za din i Carstvo. Hodža žrtvovanje posmatra iz religijske sfere, dok Tale od Orašca odbija tu nagradu, iako se „žrtva ne prinosi u ime smrti, nego u ime života, jer se ona ujedinjuje s apsolutnom i mističnom moći i deli sa njom sveta obeležja. Žrtva je sama božanske prirode, jer da nije, ne bi mogla biti posrednik između zajednice vernika i božanstva“.¹³ Kao nagradu preživjelima Tale vidi život u miru i bogatstvu, a stradalima na bojištu spomen i poštovanje. Kult žrtve prihvata i poštuje, ali ono što slijedi za tim posmatra iz perspektive životnoga svakodnevlja.

Žrtvovanju uvijek prethodi obred kao „telesni govor vere u spasenje: to je igra spasenja, čin spasenja, spasenje na delu“.¹⁴ Pojedinac kroz ponavljanje obreda ulazi u posebno fizičko i duhovno stanje đe istu važnost u međusobno-

---

¹³ Đuro Šušnjić, *Religija I*, Čigoja, Beograd, 2009, str. 165.

¹⁴ Đuro Šušnjić, *Ibid.*, str. 161.

me dopunjavanju imaju i glas i tijelo. U momentu pred bitku Tale kroz ritual kao „skup obreda koji imaju svoje značenje samo u vezi s nekim oblikom verovanja“ teži dokučiti „apsolutnu i mističnu moć, na koju se može delovati putem obreda: molitvom, askezom, žrtvom“.¹⁵ On, pred bitku, izgovara riječi molitve:

*Amin, Bože! Ti nama pomози,
Kad si kadar, među dušmanima (10261–10262)!*

Molitvi prethodi okupljanje fidahlja (najprije opšti muk, a onda izlazi Hasan-aga Cifrić i za njim hiljadu fidahlja). Okupljenim fidahljama Tale kaže:

*Fidahlije, Bož'e dženetlije,
Što ste sebe kurban učineli,
Iznad Boga i vatana svoga!
Sad je hemen akšam čatisao,
Sahat cijel trajat' ne moremo.
I vi toke stež' te na kolane!
B'jele svoje raširite ruke,
Poljubite se i halalite se!
Bož'a pomoć pred vama najprva,
Vi za njome, a Tale za vama!
Cijela će za nama Krajina.*

.....
*U nad Boga, biće pogibije,
Svetli obraz i mejdan pri nama (10365–10378).*

Tale riječima topline, odgovornosti, sapatništva, razumijevanja i poštovanja fidahlja opisuje ono što predstoji. Vjeruje u snagu žrtve i dove, zna da je žrtvovanje života za opšti interes najuzvišeniji čin pojedinca, neka vrsta njegova duga prema zajednici, čiji je interes važniji od pojedinačnoga. Po izvršenju obreda Tale oseća neku svjetlost iznutra, pred njim se otvara put, jer je učinio ono što je smatrao da treba – približio je sebe i svoje saborce Božijoj milosti. Nakon obreda pojedinac smatra da je razrješenje situacije u Božijoj volji. Žrtvovanjem pojedinac ulazi u prostor vječnoga.

Žrtvovanje je podvig pojedinca, đe on pokazuje svoju nesebičnost i spremnost da udovolji najvišem cilju – sve za din i Carstvo, za sultana, za zemlju, za nedoraslu čeljad u kući, za svijeto obraz muslimanski (9302). To je trenutak izlaska pojedinca iz kolektiva i davanje samoga sebe istome tome ko-

---

¹⁵ Đuro Šušnjić, *Ibid.*, str. 157.

lektivu. Onaj koji sebe žrtvuje pokorava se interesu kolektiva, koji je uvjeren da je žrtva potrebna i s najvišim uvažavanjem prati čin žrtvovanja.

Izdajnik. Heterogenost vrijednosnoga sistema orijentalno-islamske kulture ispoljava se u činjenici da nijesu samo afirmativne pojavnosti prisutne u spjevu, da se samo o njima govori, već mjesto na ljestvici društvenih vrijednosti zauzimaju i pojave koje nijesu dostojne pravoga predstavnika društvene zajednice koja formira moralni kodeks oko koga se okuplja kolektiv. Takve su pojave uspješno sredstvo za isticanje značaja afirmativnih vrijednosti kojima zajednica teži usmjeriti pojedinca. Odnos prema izdajniku jeste jedan od kulturnih produkata orijentalno-islamske kulture, koji je odraz tradicionalnoga poimanja moralnih vrijednosti.

Izdajnik može postati svako i zato je pojedinac dužan uvijek imati u vidu prag koji ne smije preći i dobiti epitet izdajnika. Nije svaki prestup pojedinca iste težine. I kategorija izdajnika je izdiferencirana. Tim smjerom posmatrano izdajnik kome nema oprosta jeste onaj koji izda Carstvo ili din, s takvim se izdajnikom ne razgovara, niti se ima granica u njegovu kažnjavanju. Razlog je jasan, on ugrožava borbu s protivnikom dina. Najteža je izdaja koja se okvalifikuje da je din ne može podnijeti ili kako kaže pjesnik: *Što nam dinu podnijet' ne more* (5623). To je mjera izdaje. Takvu izdaju treba spriječiti. Prijetnju Mehovu: *Granicu ću pregaziti carsku* (502), njegov stric ozbiljno shvata, jer mlad čovjek u bijesu može učiniti što ne bi smio. Izdati Bosnu Petru Dženeralu strašno je čuti, a kamoli doživjeti ili učestvovati u tome. Koje su razmjere izdaje pokazuje poredba toga čina sa slikom izvađenih očiju. Fatima odbija vezirovu ponudu, jer neće da ljubi svoga dušmanina koji bi *moju vjeru da da za nevjeru* (3580). To izgovara junakinja, čiji je odnos prema vjeri sadržan u iskazu: *Bog ti vera tvrđa od kamena* (3653).

Sama pomisao da neko izda Carevinu, a time i Bosnu, *našu ključanicu carsku* (6685), čini junake spremnim na akciju, pa se odlazak u svatove posmatra kao odlazak u borbu za svoju otadžbinu, sporedno kao samo svadbovanje. Međedovićevi junaci ovako razmišljaju, kad je u pitanju odnos prema Bosni i Carstvu:

*Sad će za njim propanut' Krajina
Pa za njome propast' carevina* (669/670).

Oni smatraju da ako ne spriječe murtat vezira, brzo će zavladati Mađari i Njemci, prirodni protivnici Carstva, dostojni poštovanja. Takvo pozicioniranje primjer je stereotipnoga pristupa pojavama. Pjesnik nije zaboravio da opjeva kakav je obračun s izdajnikom. Opisuje način na koji Tale kažnjava budimskoga murtat vezira, predočavajući svu surovost toga postupka. Tale

naređuje da objese vezira, neće da ga pošalje u Bagdad, jer nije siguran da će ga stići pravda. Vješaju i Petra Dženerala kao prirodnoga neprijatelja dina.

Nasuprot izdajnika je junak pravednik i podvižnik, kome slijedi nagrada: Fatimina oca i one koje je vezir prognao vraćaju iz Bagdada u Budim – to je njima najveća nagrada. Izdajnik nema lično ime. Njegovo ime je murtat. Ono ga profilise u svim segmentima postojanja i djelovanja. Lik izdajnika profilisala je tradicija o čemu govori ovaj citat: „Izdajnik je pak prezreno biće sa najniže ljestvice na stepenicama moralnog pada čovjeka. On jednostavno biva odbačen, gori i morskiji od neprijatelja“.¹⁶ Grozdanićevo zapažanje o liku izdajnika kroz staru arapsku poeziju potpuno odgovara načinu Međedovićeve opisa izdajnika mnogo vjekova kasnije. To upućuje na zaključak o konstantnome obliku datoga kulturnoga proizvoda, koji kao obrazac odolijeva vremenu, ustanovljuje se u kulturi i prenosi kroz generacije kulturnih konzumenata.

Literatura

- Aristotel. (2002). *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Dereta.
- Bahtin, Mihail. (2010). *Ka filosofiji postupka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bašić, Husein. (2005). „Avdo Međedović – pjevač priča“. *Almanah, br. 31–32*, str. 255–266.
- Benjamin, Valter. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Berk, Piter. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: CLIO.
- Božović, Ratko. (2006). *Leksikon kulturilogije*. Beograd: Agencija Matić.
- Čolaković, Zlatan. (2007). *Epika Avda Međedovića (The epics of Avdo Međedović) 1 i 2*. Podgorica: Almanah.
- Čolaković, Zlatan i Čolaković-Rojc, Marina. (2004). *Mrtva glava jezik progovara*. Podgorica: Almanah.
- Diltaj, Vilhelm. (2004). *Doživljaj i pesništvo*. Novi Sad: Orpheus.
- Fuko, Mišel. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Humbolt, fon Vilhelm. (1991). *Spisi iz antropologije i istorije*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci.
- Ingarden, Roman. (1975). *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Beograd: Nolit.
- Kilibarda, Novak. (2009). *Usmena književnost Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Kilibarda, Novak. (2012). *Usmena književnost (Istorija crnogorske književnosti – knjiga 1)*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kilibarda, Novak. (2012). *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

---

¹⁶ Sulejman Grozdanić, *Stara arapska poezija. Predgovor*. Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 11.

- Kuba, Li i Koking, Džon. (2003). *Metodologija izrade naučnog teksta*. Podgorica: CID.
- *Kur'an*. Prijevod Besim Korkut. Zagreb: Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima Bosne i Hercegovine.
- Lečner, Dž. Frenk i Boli, Džon. (2006). *Kultura sveta*. Beograd: CLIO.
- Medenica, Radosav. (1975). *Naša narodna epika i njeni tvorci*. Cetinje: Obod.
- Meletinski, Mojsijevič Eleazar. (1975). *Poetika mita*. Beograd: Nolit.
- Minjović, Dušica. (2002). „Avdo Međedović na raskršću reprodukcije i kreacije“. Podgorica: *Almanah*.
- Said, Edvard. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Čigoja.
- Smailagić, Nerkez. (1990). *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Stara arapska poezija*. (1971). Prijevod Sulejman Grozdanić. Sarajevo: Svjetlost.
- Šušnjić, Đuro. (2009). *Religija I*. Beograd: Čigoja.
- Šušnjić, Đuro. (2009). *Religija II*. Beograd: Čigoja.
- Šušnjić, Đuro. (2009). *Metodologija*. Beograd: Čigoja.

Aleksandar ČOGURIĆ

ŽENIDBA SMILAGIĆ MEHA – A POEM AS CULTURAL HERITAGE EXPRESSION

In this paper, the author reflects on intangible cultural elements in poem *Ženidba Smailagić Meha* (*Marriage of Smailagić Meho*). The analyzed materials are viewed as cultural products and inherited symbols reflecting the social stratification of the area in which they arise and the result of upgrading inherited dispositions. From individual and collective perspective, cultural products are seen as an integral part of cultural identity, which is accepted as such and without interpreting the processes and the flows of their creation. The classification of cultural products is inappropriate from the general perspective of the cultural approach, but is necessary in situations when they are described in more detail. In the process of exchange among the members of the collective, each cultural element receives a unique symbolic meaning. The topic of author's interest included heroism, honour, truth, word, welcoming guests, war, sacrifice, and traitor.

Key words: *cultural identity, intangible cultural elements, cultural values, Oriental-Islamic culture, tradition*

UDK 821.163.4.09-31

Izvorni naučni rad

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

ethem.mandic@fcjk.me

KOŠMAR PORODICE KUČ (CRNOTURCI – SAN I JAZIJA HUSEINA BAŠIĆA)

Autor u ovome radu analizira roman *Crnoturci – san i jazija* pisca Huseina Bašića i daje njegov položaj u romanesknoj praksi crnogorske književnosti. Osim toga, određuje žanrovsku pripadnost romana i estetičku koncepciju fiktivnog svijeta koji taj roman gradi.

Ključne riječi: *Husein Bašić, roman, pishološki novoistorijski roman, groteskni realizam, muhadžerstvo*

U romanima Huseina Bašića, pa i u romanu *Crnoturci – san i jazija*, osim procesa istorizacije i estetizacije tradicije, odnosno prošlosti, prisutno je traženje i *otkrivanje problemskog individuuma*, odnosno *traganje za identitetom etnikuma*.

U svojim djelima Bašić ispituje identitetske pozicije likova unutar ideologija i nacionalnih (etničkih okvira), koje su opet razlogom njihove *tragičke pozicije*, te je, kako napominje Begić, „pitanje njegova identiteta njegova čvorna nedaća, mučnina i problematika, koja sigurno nije bila manja njegovim pristajanjem uz druga nacionalna određenja, čak ni njegovim uklapanjem u evropski civilizacijski stil i životni oblik.“

Tema *muhadžirstva*, odnosno iseljavanja muslimana s prostora BiH i Crne Gore, obrađivana je rijetko u romanima crnogorske književnosti ili je tretirana kao sporedni motiv, dok je u Bašićevim romanima, pogotovo u romanima *Tuđe gnijezdo* i *Crnoturci*, centralni fabularni događaj. Život Ibrahima Žioca u Istanbulu, kao bedela, odnosno zamjenika sina bega Bašadera, kao i Ibrahimova sudbina nakon odluka Berlinskoga kongresa u romanu *Tuđe gnijezdo*, i sudbina nikšićke porodice Kuč i dvojice braće Jašara i Jakuba nakon osvajanja grada od strane crnogorske vojske, jesu priče o otkrivanju *identitetskog etnikuma*. Bašićevi romani otkrivaju sudbinu čovjeka i njegovu egzistenciju kroz njegovo porijeklo s granice, ili tragičnu sudbinu čovjeka

određenog velikim civilizacijskim lomovima: „Ovo je tegobna priča, no teži od nje je jedan kačimak na muhadžerskom grobu.“¹

Fabula romana *Crnoturci – san i jazija* ukratko prepričana odvija se na ovaj način: nikšićki muslimani kreću na dug, neizvjestan put u mitsku zemlju Karabak. Dva brata, Jašar i Jakub Kuč, prepuštaju sreći na izbor koji će otići, a koji se vratiti. Izvukavši dužu slamku, Jakub Kuč s familijom nastavlja put. Oba brata su osuđena na tragičan kraj kako se i sugerije na samome početku romana. Roman *Crnoturci – san i jazija* je, kako to definiše Aleksandar Radoman, *bolna hronika muhadžerskoga stranstvovanja, između sna i jave, od rodnoga praga u nepoznato*.

Tretirajući jednu od drevnih tema svjetske književnosti – egzodus, ova priča donosi nekoliko zanimljivih i u crnogorskoj romanescnoj praksi inovativnih postupaka.

Prije svega treba se pozabaviti žanrovskim određenjem ovoga romana, što predstavlja najveći izazov svake nacionalne kritike koja se bavi izučavanjem svoje književnosti, pogotovo u vremenu kad se roman raspada na sve manje razine i podžanrove. Samim tim u kritici često sriječemo termine poput istorijski, moderni, psihološki, nadrealistički, fantazmagorija, hronika itd.

Psihološki novoistorijski roman, čijem **žanrovskom sistemu** i pripadaju romani Huseina Bašića, jeste područje romana u kojem je istorija služila kao paradigma za eksperimentisanje s pravilima žanra istorijskoga realističkog romana. Ti romani eksperimentišu, to jeste redefinišu glavne konstituente istorijskog romana,² a ti se eksperimenti ogledaju prije svega u **defnisanju koncepcije istorije**, koja je za razliku od realističkoga istorijskog romana **kritička**, zatim u **statusu povijesnog sloja/odnosa fikcije i povijesti** koji nije kao u slučaju realističkoga romana dekorativan već je služio, kako napominje Jakov Sabljčić u svojoj značajnoj studiji o crnogorskom romanu, „kao polje elaboriranja deideologizacije zbilje, granice i identiteta.“³ Ti žanrovski činioci izvedeni su kroz *postmodernistički književni diskurs*, koristeći se, prije svega, dokumentarnošću, kako to čini i Bašić u prologu romana *Crnoturci – san i jazija* dajući išečke iz teftera Sagiba Podgorije, ali i iz memoara Kralja Nikole, i novinskih članaka raznih reportera i dopisnika. Ovim postupkom pokušava se dati širi istorijski kontekst priči koja se u stvari realizuje kao **istorija pojedince**, odnosno prikazuje **istoriju kroz lično iskustvo**.

Psihološki novoistorijski roman, u čiji kontekst Enver Kazaz smješta romane Huseina Bašića, ulazi i roman *Crnoturci – San i jazija* u kojemu je

¹ Husein Bašić, *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 15.

² O ovoj temi detaljno smo raspravljali u monografiji: *Pripovjedna proza Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.

³ Jakov Sabljčić: *Crnogorski i hrvatski roman*, ICJK, Podgorica, 2010, str.

ukinuta *elementarna književna distinkcija između realizma i fantastike*. To se očituje kako na nivou kompozicije, tako i na nivou sadržaja. Ukinuta je i *tradicionalna koncepcija povijesti* u kojoj je naglašena *komponenta autentičnosti istorijskih fakata* i ukinuto je linearno odvijanje vremena u romanu o čemu će biti riječi kasnije.

U Bašićevom romanu tradicionalna koncepcija povijesti zamijenjena je *simboličkom i mitsko-psihološkom naracijom potpomognutom fiktivnim dokumentima i postuliranjem cikličnosti povijesnih tokova*. Pripadnost romana *Crnoturci* vrsti istorijskoga romana očituje se kroz *tendenciju preobražaja klasičnoga realističkog postupka* i kroz tragičnu sudbinu čovjeka u sudaru s velikim istorijskim događajima i totalitarnim sistemima. Ovaj roman otkriva tragični mehanizam smjene velikih istorijskih događaja, te nije slučajno što se u prologu nalazi fragment iz *Ilirskih pisama* poznatog engleskog arheologa Arthura J. Evansa, u kojem se kaže: „U gradu se još vidi dosta toga što nas podsjeća da smo do juče bili u Aziji.“⁴

Čitav roman je dat kao košmar *između sna i jave*, kako stoji u njegovom podnaslovu, koji takođe upućuje na njegovu žanrovsku pripadnost u smislu estetičke koncepcije koja nije ni fantastična ni realistična književnost, već je riječ o graničnom žanru, koji bi u modernom žanrovskom sistemu popularne književnosti mogao biti nazvan *horor-trilerom s temom iz istorije Balkana*.

Istorija je u ovome romanu prikazana kao košmar – „neprozirna je kao košmar“.⁵ Ona je lična i sveprožimajuća, kao što je košmar u kojem žive braća Jašar i Jakub u kojem je ukinuta stvarnost nakon što je ukinut njihov dom. Košmar u kojem žive Kući je crn i krvav. Kao istorija. Bez razumijevanja simbolike crne boje, koja je sugerisana kako u naslovu neologizma „crnoturci“, kako time da je put muhadžerski put „do tame“, kako time da je *srce muhadžersko crnje od gavrana*. Crni su ljudi koje sanjaju Jašar i Jakub. Crni *nije samo metafora, ona je materijalna i fizička* i nalazi se na rukama i na licima: „Kad Jakub okrenu dlanove k zemlji, Hatidža obrnu svoje gore. Bili su garavi i crni kao ciganski hljeb. Hatidža se zastiđe takvih ruku, brže-bolje ih obrisa o bošču i sakri iza leđa. I djeca, koja su se budila, imala su garave i crne ruke. Jakub je bio siguran da su i ona sanjala isti san, ali im ne dade da ga pričaju, već im pokaza rijeku da se umiju.“ Isto tako i krv: „ali ona vrisnu kad na vrhu krivoga noža izvuče Hajdarovo srce... Potom opipa postelju na kojoj su spavali i između Rufijinih krakala smoči prste u toploj barici krvi.“ Krv i crnilo se prenose iz sna u stvarnost i natrag i zato je granica između sna i jave zapravo košmar u kojemu žive Jašar i Jakub. Put kojim idu je u tami, i cilj

⁴ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 11.

⁵ Jan Kot: *Šekspir naš savremenik*, Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije, Beograd, 2000, str. 8

kojem idu je tama. Zato se cijeli roman modeluje kroz crnilo i tamu. Zato je Karabak to izmišljeno mjesto, zapravo neka vrsta distopije: „Možda će sutra morati putevima kojima danas ide Jakub i njegova familija, u Karabak, koji na turskom jeziku ne znači ništa lijepo ni dobro, osim *crno gledanje*, iako zna da tamo nema tako crnih i poganih riječi kakvih crnih i poganih mjesta u kojima čovjek mora da živi.“⁶

Blaga Žurić u tekstu povodom ovoga romana kaže: „Junaci ovog djela često budni sanjaju, mijenjaju javu za san, sanjaju tuđe, pa i snove mrtvaca“,⁷ i dobro zaključuje da to košmarno stanje jeste uzrokovano gubitkom „svakog realnog kontakta sa materijalnim svijetom i okruženjem“,⁸ ali ono je i nešto više od toga. Ta poetika košmara (najgenijalnije ostvorena u Šekspirovom *Magbetu*) kompoziciono je načelo romana *Crnoturci*, u kojemu se *istorija redukuje do svoje najprostije forme*, do samo jednog košmara u kojemu žive svi zajedno, *djelić života koji se dogodio* – ili kako to veli Džojs u veličanstvenom *Uliksu*: „Istorija je mora iz koje se želim probuditi.“ Blaga Žurić je u svom radu povodom ovoga romana naslutila da u njemu „nastaje košmar, stvaran pakao, pod metafizičkim okom i iskušenjima“⁹, ali nije išla dalje i zaključila da se radi o prikazivanju velikih istorijskih događaja kao košmara pojedinca.

Tako se i likovi romana često bude, ali nastavljaju da sanjaju, ili prenose djelić sna u stvarnost i obratno, te čitalac nikada nije siguran da li je dio koji čita san ili java likova. U tom dijelu je Bašić apsolutno izuzetan romanopisac. U tim fragmentima ostvaruje vizije *apokaliptične stvarnosti*, daje univerzalnu sliku sukoba čovjeka s *ostrvljenim silama historije i prirode*, prikazuje *fantazmagorične predstave o iracionalnim silama*, i to sve izražava, kako kaže Enes Duraković povodom njegove poezije, „bogatstvom simboličkog potencijala riječi.“¹⁰

Cijeli roman je apokaliptična vizija zemlje nakon prekida života kakvog poznajemo. Života koji se pokušava izgraditi iz ničega, iz pepela i ruševina, kao što Jašar pokušava izgraditi Jakobovu kuću. On je vizija pakla na zemlji, i Bašić tu daje najsugestivnije momente svoje proze dajući prikaze danteovske prirode, a ovdje ćemo samo navesti njih nekoliko, radi ilustracije: „Potom iz onih kula izlaze samo plamteće glave na crnim vratovima što se izvijaju kao zmije, i glas se njihov veže oko njegovog vrata, kao usijani konopci kojim se pute najljući dušmani u tvrđavi.“ Ili kad je Jašar usnio da mu je bog napravio šinik (kazan) umjesto glave, te „je čitav taj dan umjesto glave nosio prazan

⁶ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 42.

⁷ Blaga Žurić: „Između sna i jave – bezdomnosti i apsurd“, *Almanah*, br. 67–68, Almanah, Podgorica, 2015, str. 108–109.

⁸ Isto, str. 109.

⁹ Isto, str. 110.

¹⁰ Enes Duraković: *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996, str. 31.

šinik i mislio na taj san.“ Čitav simboličko-psihološki, pa i materijalno-fizički svijet u romanu *Crnoturci – san i jazija* građen je prema principima estetičke koncepcije stvarnosti kojoj je Bahtin dao uslovni naziv *groteskni realizam*.¹¹ Prema Bahtinovim riječima „osnovno svojstvo grotesknog realizma je snižavanje, to jest prevođenja visokog, duhovnog, idealnog, apstraktnog na materijalno-tjelesni plan, na plan zemlje i tela u njihovom neraskidivom jedinstvu.”¹²

Taj princip je dominantan u ovome romanu i blizak je, ne onom renesansnom smjehovnom, već onom romantičarskom grotesknom realizmu i u kojem je „svet strašan i stran čoveku. Sve uobičajeno, obično, svakodnevno, proisteklo iz navike, opštepriznato, odjednom postaje besmileno, sumnjivo, strano i neprijateljsko čoveku. *Svoj* svet odjednom postaje *tuđ* svet“. A slike romantičarske groteske na čijim je principima građen i fantastični svijet romana *Crnoturci* imaju za cilj da budu „izraz straha pred svetom i teže da čitaocu uliju taj strah“.¹³ Tako se i likovima Jašaru i Jakubu čini svijet nakon sloma što su ga doživjeli tuđ, pa i slike koje grade su groteskne. U tom smislu šesto poglavlje u kojem Jašar ide ukopati svoje mrtvo dijete na „Kučko groblje, gdje se od osmog pasa kopaju svi nikšićki Kuči“. U tom poglavlju dati su danteovski groteskni prizori mrtvih Jašarovih predaka koji simbolizuju prokletstvo koje prati porodicu Kuč kao košmar, jer nijesu ni **Turci** ni **Crnogorci**, već **Crnoturci**: „Ni on nije spavao ni časa, mislio je o stupici, o Jakubu, njegovoj ženi i djeci koji se sele i **tuđu zemlju drže za svoju, a svoju za tuđu**.“

Trebalo bi posebno tumačiti svijet grotesknih predstava koje izranjaju u ovome romanu, kao što je to učinio Mihail Bahtin s romanom *Gargantua i Pantagruel*. Ovakvim prizorima, slikama, prikazima, simbolikom te krvlju i crnilom želi se nagovijestiti pakao koji se nastanio u životima porodice Kuč koji je zapravo košmar ili mora na zemlji, ali i nestanak i smrt ka kojem se oni kreću, *do tame*. Svakako, ovo će biti tema jedne šire elaboracije koju ćemo poduzeti nekom drugom prilikom.

Svim gore navedenim jasno je zašto izgleda kako je Jašarov put za Karabak, ali i Jakubov povratak u Nikšić put za nestanak. I Jašarov odlazak i Jakubov povratak su dati kroz hronotop sna, kao putovanje u krug kroz koje se očituje ništavilo i apsurd egzistencije preko kojega su kritičari često nagovještavali pripadnost ovog romana strujama književnosti apsurdna.

Što se tiče same strukture romana, roman, kako je to već uočila Žurić, ima dva toka koja teku *paralelno*, ali se često prepliću, naročito na psihološko-metafizičkoj ravni, pa je njegova kompozicija, kako je definiše Tomaševski,

¹¹ M, Bahtin: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Nolit, Beograd, 1978, str. 27.

¹² Isto, str. 28.

¹³ Isto, str.48

paralelna. Prema Tomaševskom postoje tri tipa izgradnje romana: *stupnjeviti ili lančani, prstenasti i paralelni*. U romanima paralelne izgradnje „obično se likovi grupiraju u nekoliko samostalnih skupina od kojih je svaka povezana svojom sudbinom (fabulom). Povijest svake skupine, njihovi postupci, područje njihova djelovanja čini osobit plan za svaku skupinu. Pripovijedanje se vodi na više razina: priopćuje se o tome što se događa na jednoj razini, zatim što se događa na drugoj razini, itd.“¹⁴

Međutim specifičnost ovoga romana je u tome što je, kao što smo već pokazali, ukinuta granica između fantastike i realnosti, pa je i psihološka ravan između dva glavna lika često ukinuta i pomiješana, te vrijeme u romanu nije linearno, već *planimetrijsko* i u njemu se radnje i stanja istovremeno događaju i često prelamaju kao u ogledalu. Priče Jakuba i Jašara dešavaju se simultano i preslikano kao u ogledalu, iako se zbog linearne prirode proznog djela njihove dvije priče smjenjuju jedna za drugom. Njih dvojica, kao i priča, kreću iz istoga izvora, i opisuju krug da bi završili na istom mjestu. Ta cikličnost priče predstavlja apsurdno kretanje čovjeka i njegove sudbine u krug, i govori da je život, kao u romanu *Crnoturci*, pakao i zatvor u kojemu se priče odvijaju istovremeno i vrte u krug da bi se završio u Đavoljoj vodi. U nestajanjju. Ništavilu.

Čitalac na samome završetku shvata da je putovanje bilo u krug, besmisleno, ništavilo i da su Jašar i Jakub nosili svoje porodično prokletsvo kao *puž svoju kuću* i da ih je na kraju puta čekala tama (pakao) u kojem su nastanjeni svi njihovi preci i zovu ih: „Skoči, ako si naš! Ako si Kuč! Skoči!“¹⁵

Roman *Crnoturci – san i jazija* uklapa se u *poetiku crnogorske i muslimanske književnosti* koju karakteriše okrenutost tradiciji, bavljenje istorijskim temama (dominacija istorijskoga, odnosno psihološkoga novoistorijskog romana), pričanje i pripovijedanje kao *spiritus movens* pripovjedača, likova i fabule, prisustvo granice kao kompozicioni (modelativni) element dijegezisa i „postmoderni pristup tekstu“ (razgrađivanje ideološke i totalitarne svijesti). No pored svih pomenutih elemenata, roman *Crnoturci – san i jazija* je originalan i jedinstven po složenosti i bogatstvu estetičke koncepcije svijeta i stila u njemu, po životnosti i sugestivnosti likova, i univerzalnosti i jedinstvenosti priče i poruka koje ona nosi.

¹⁴ Boris Tomaševski: *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 105

¹⁵ Husein Bašić: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996, str. 217.

Bibliografija:

- Bahtin, M: *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*, Nolit, Beograd, 1978.
- Bašić, Husein: *Crnoturci – san i jazija*, Udruženje pisaca Sandžaka, Podgorica, 1996.
- Duraković, Enes: *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1996.
- Fraj, Nortrop: *Mit i struktura*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Kot, Jan: *Šekspir naš savremenik*, Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije, Beograd, 2000.
- Mandić, Ethem: *Pripovjedna proza Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2015.
- Sabljčić, Jakov: *Hrvatski i crnogorski roman*, ICJK, Podgorica, 2010.
- Tomaševski, Boris: *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Žurić, Blaga: „Između sna i jave – bezdomnosti i apsurdna“, *Almanah*, br. 67–68, Almanah, Podgorica, 2015.

Ethem MANDIĆ

**NIGHTMARE OF FAMILY KUČ
(CRNOTURCI – SAN I JAZIJA HUSEINA BAŠIĆA)**

The author of this paper analyzes the novel *Crnoturci – san i jazija* by Husein Bašić and positions it in the novelistic practice of Montenegrin literature. In addition, the paper determines the genre classification of the novel and the aesthetic concept of the fictitious world built by the novel.

Key words: *Husein Bašić, novel, psychological novel, grotesque realism*

UDK 821.131.1-992(497.16)''1885''

Izvorni naučni rad

Olivera POPOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

oljapop@yahoo.it

PUTOVANJE JEDNOG NADBISKUPA U CRNU GORU 1885. GODINE

U radu se govori o putopisnom djelu u kome italijanski nadbiskup Vinčenco Vanuteli opisuje svoju kratkotrajnu posjetu Crnoj Gori 1886. godine. Nastojali smo da rasvijetlimo istorijski, politički i kulturološki kontekst njegove posjete, kako bismo ustanovili koji su faktori imali uticaja na sliku Crne Gore i Crnogoraca zabilježenu u njegovom putopisu, kao i da otkrijemo motive posjete ovog dominikanskog fratra, kasnije kardinala, koji je ostavio jedno od rijetkih svjedočanstava o maloj balkanskoj knjaževini u godinama neposredno nakon Berlinskog kongresa (1878).

Ključne riječi: *putopisna književnost, Vinčenco Vanuteli, Crna Gora, Italija, Sveta Stolica*

Nakon crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine i međunarodnog priznanja državnosti na Berlinskom kongresu (1878), Italijani su u sve većem broju počeli da posjećuju Crnu Goru. Njihovi motivi sada više nijesu bili strogo vezani za ratne događaje, već su dolazili vođeni željom da ovu zemlju upoznaju u cilju zadovoljenja svojih ličnih ili profesionalnih potreba. Svjedočanstva o ovoj novoj, mirnodopskoj epohi crnogorske istorije prvo su zabilježili italijanski prirodnjaci i misionari, dok će se veći broj priloga i knjiga autora raznih profila pojaviti krajem XIX vijeka, povodom vjenčanja crnogorske princeze Jelene Petrović-Njegoš s italijanskim prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III (1896). Jedan od tih prvih italijanskih posjetilaca nezavisne Crne Gore bio je nadbiskup Vinčenco Vanuteli (Vincenzo Vannutelli, 1836–1930), koji je, u svojstvu delegata Papske Stolice u Osmanskom Carstvu i apostolskog vikara u Carigradskoj patrijaršiji, u Crnoj Gori boravio u junu 1885. godine.¹

¹ Vinčenco Vanuteli, rodom iz okoline Rima, završio je Papski gregorijanski univerzitet, a potom radio kao nastavnik u Vatikanskom sjemeništu. Nakon toga službovao je u rimskim i inostranim ispostavama Državnog sekretarijata Svete Stolice, osim u razdoblju od 1878.

Vanutelijeva posjeta uklapa se u kontekst povećanog interesovanja Katoličke crkve za pridobijanje vjernika u slovenskim zemljama, nakon procjene da nove političke okolnosti ostavljaju prostora za ostvarenje ovih aspiracija.² Godine 1880. papa Lav XIII (1820–1903) u svojoj poslanici *Grande munus* izrazio je nadu da će slovenski svijet pristupiti Rimskoj crkvi.³ Dvije godine ranije Crna Gora i Sveta Stolica već su započele pregovore o potpisivanju Konkordata, kojim su prvi put uređeni odnosi između Vatikana i jedne pravoslavne zemlje. Zakonsko normiranje položaja novih vjerskih i nacionalnih zajednica koje su ušle u sastav Crne Gore nakon rata 1876–1878. godine nametale su odredbe Berlinskog kongresa, ali su i neki drugi motivi uticali na uspostavljanje zvaničnih odnosa knjaževine sa Svetom Stolicom.⁴ U ovim pregovorima aktivno je učestvovao Vanutelijev rođeni brat, kardinal Serafino, koji je od 1880. godine bio papski nuncije u Beču. Konkordat je potpisan u avgustu 1886. godine, a vrlo moguće da je dolazak Vinčenca Vanutelija u Crnu Goru u fazi pripreme potpisivanja ovog sporazuma bio povezan s ovim aktivnostima.

Vanuteli je svoje utiske s puta u Crnu Goru objavio iste 1886. godine, u knjižici pod naslovom *U Crnoj Gori*.⁵ Drugo izdanje ovoga djela, uz minimal-

---

do 1880. godine, kada je obavljao dužnost istražnog sudije (auditora) Rimske Rote. Godine 1883. bio je nuncije u Portugalu, gdje je učestvovao u pregovorima oko potpisivanja sporazuma između države i Katoličke crkve radi regulisanja njihovih odnosa u portugalskim kolonijalnim posjedima u Indiji. Godine 1890. postao je kardinal, a dvije godine kasnije imenovan je za prefekta Svete kongregacije za širenje vjere (Congregatio de Propaganda Fide). Radio je i na kodifikaciji kanonskog prava, a 1915. godine postavljen je za dekana Kardinalskog kolegijuma. Up. Salvador Miranda, „Vannutelli, Vincenzo“, *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary, Pope Leo XIII (1878-1903) Consistory of December 30, 1889 (XIV)*, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1889-iii.htm>; Teodoro Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei*, dizionario biobibliografico, seconda edizione, Teodoro Rovito Ed., Napoli 1922, str. 395.

² Arturo Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Istituto di studi adriatici di Venezia, Stediv, Padova, 1958, str. 475.

³ Isto; *Grande munus*, lettera enciclica di Sua Santità Leone PP XIII, http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html

⁴ Knjaz Nikola I Petrović želio je da obnovi drevnu Barsku nadbiskupiju, pod čiju bi jurisdikciju potpali svi stanovnici Crne Gore katoličke vjeroispovijesti. Knjaževa namjera bila je, s jedne strane, da ospori Austrougarskoj pravo da se miješa u djelovanje Katoličke crkve u Crnoj Gori, a s druge da promovise knjaževinu kao vjerski tolerantnu državu, što bi mu olakšalo ostvarivanje ekspanzionističkih težnji prema katoličkim plemenima u susjedstvu. Glavni motiv Svete Stolice bio je učvršćivanje vatikanskog uticaja na Balkanu. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 225–227; Frančesko Kakamo, „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete stolice prema istoku“, prevela s italijanskog Deja Piletić, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.

⁵ Vincenzo Vannutelli, *Zernagora: al Montenegro*, Coi Tipi di Mario Armanni, Roma, 1886.

ne izmjene, to jest ispravke u nazivima nekih toponima i antroponima, objavljeno je 1893. godine. Taj putopis pojavio se kao jedanaesti po redu u nizu Vanutelijevih studija objavljenih pod zajedničkim naslovom *Pogled na Istok (Sguardo all'Oriente)*, koje su izlazile od 1879. do 1895. godine s ciljem razmatranja vjerskih pitanja u zemljama Istoka. Autor je knjižicu posvetio Ozani Kotorskoj (1493–1565), dominikanskoj redovnici rođenoj u Crnoj Gori, veoma poštovanoj u Boki Kotorskoj.

Iako je u „Uvodu“ istakao sumnju u opravdanost pisanja posebne knjige o Crnoj Gori, zbog njenog „skromnog geografskog značaja“ i „malo poznate istorije“, kao i činjenice da nije uspio da prikupi mnogo materijala u vezi sa vjerskim pitanjima u njoj, Vanuteli bilježi da se zbog političkog značaja ove male balkanske knjaževine u razrješenju „istočnog pitanja“, to jest problema podjele osmanskih posjeda u jugoistočnoj Evropi i utvrđivanja interesnih zona velikih sila, ipak opredijelio da knjižicu objavi zasebno, a ne kao dodatak knjizi o Albaniji, koju je prethodno posjetio.⁶

Autor opisuje svoj dolazak u Crnu Goru iz Skadra, preko Skadarskog jezera. Potom je preko Bara brodom stigao do Kotora, a zatim kočijom do crnogorske prijestonice. Na Cetinju je prenoćio kod jednog Italijana koji mu je narednog dana bio vodič kroz varoš. Kako se knjaz Nikola u to vrijeme nije nalazio na Cetinju, Vanuteli se susreo s tadašnjim crnogorskim mitropolitom Mitrofanom Banom (1841–1920). Nakon jednodnevnog boravka, autor se u pratnji lokalnog vodiča vratio u Kotor odakle je, u društvu jednog katoličkog sveštenika, otputovao u Trst, da bi tamo posjetili obje pravoslavne crkve u tom gradu, grčku i srpsku.

Svoje putovanje Crnom Gorom Vanuteli opisuje dramatičnim tonom, kao jednu veliku avanturu, kako zbog trošne lađe, nepovoljnih vremenskih uslova i posade u pripitom stanju, tako i zbog dugotrajnog pješaćenja po planinskim predjelima te opasnosti da u povratku bude pokraden ili ubijen. Naglašavanje rizika i opasnosti putovanja u Crnu Goru prisutno je i u djelima brojnih drugih stranih putnika koji su je u tom razdoblju posjetili,⁷ što je imalo dvostruku narativnu funkciju. Na taj način je, s jedne strane, isticana nepristupačnost zemlje i njena materijalna nerazvijenost u pogledu putne infrastrukture, prevoznih sredstava, kao i gostionica i hotela za boravak posjetilaca, dok je, s druge strane, u prvi plan izbijao avanturistički duh putnika, njegovo požrtvovanje i posvećenost zadatom cilju.

Vanuteli je u svom putopisu veliku pažnju posvetio opisu Crnogoraca i njihovog načina života. Njegov prikaz stanovnika Crne Gore karakteriše insi-

⁶ Isto, str. 5–6.

⁷ Up. Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 115.

stiranje na njihovoj egzotičnosti, koja se ogledala u njihovom izgledu, karakteru, rodnim odnosima i narodnim običajima. Kao posebnu neobičnost Crne Gore Vanuteli ističe položaj žena, koje su obavljale teške fizičke poslove. Ova tema u italijanskim putopisima o Crnoj Gori od druge polovine XIX vijeka često je eksploatisana, i zauzimala je povlašteno mjesto u procjeni ostvarenog napretka države u civilizacijskom smislu. Mada i Vanuteli, poput drugih autora, Crnogorcima upućuje kritiku zbog tretiranja žena kao „tegleće marve“, on je bez ustezanja prihvatio takav način prenosa robe, pa je i sam putovao noseći samo štap, dok je jedna žena njegovu putnu torbu prenijela, kako navodi, „hitro i okretno“, i to za veoma skromnu nadoknadu.⁸

Vanuteli nastoji da ukaže na razlike između istočnih i zapadnih zemalja, odnosno da istakne mane istočnjaka u odnosu na zapadnjake, poput njihove inertnosti, nerada, nepoznavanja discipline, fatalističkog duha, iracionalnosti, rasipništva, neposvećenosti privrednom razvoju i sklonosti prema samovolji i korupciji. Ovaj stabilni sistem stereotipa korištenih da označe suprotnost predstavi o Evropi koja je trebalo da simbolizuje higijenu, red, samokontrolu, poštovanje zakona, pravdu i efikasnu administraciju bugarska teoretičarka Marija Todorova naziva *balkanističkim diskursom*,⁹ dok drugi autori govore o *poluorijentalizmu*,¹⁰ upućujući na povezanost ovog diskursa sa onim koji je Edvard Said (Edward Said, 1935–2003) označio kao *orijentalizam*.¹¹

Odgovornost za zapuštenost krajeva koju je zapazio tokom svog putovanja Crnom Gorom Vanuteli je pripisao Turcima, smatrajući da su upravo oni hrišćane na Istoku doveli do nazadovanja u svakom pogledu. Govoreći o sukobima Crnogoraca i Turaka, autor pominje i običaj izlaganja odsječenih neprijateljskih glava na kuli Tablji, mada takav prizor nije imao prilike sam da vidi. Ovaj običaj jedan je od najprisutnijih motiva u putopisnim prikazima Crne Gore i autora drugih nacionalnosti, i davao je Crnoj Gori neku posebnu

⁸ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 45–46.

⁹ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006, str. 7, 10, 66–67, 241 (Prvo izdanje: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997).

¹⁰ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994, str. 7; Nino Raspudić, *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o., Zagreb, 2010.

¹¹ Osim akademskog određenja *orijentalizma* kao studijā o Orijentu, Said taj pojam definiše i kao „stil mišljenja, zasnovan na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji koja se povlači između Orijenta i (najčešće) Okcidenta“, dopunjujući ovu definiciju stavom da orijentalizam predstavlja „zapadni stil dominacije, rekonstruisanja i posedovanja vlasti nad Orijentom“. Up. Edvard Said, *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 11 (Prvo izdanje: *Orientalism*, Penguin, London, 1977).

privlačnost.¹² Ipak, Vanuteli ne želi da Crnogorce prikaže kao krvoločan narod, već njihove postupke objašnjava odmazdom zbog pretrpljenih zlodjela i nepočinstava od strane „vječitog neprijatelja“ hrišćanskog naroda.¹³

U Vanutelijevim opisima Crnogoraca prepoznaje se i romantičarski model stereotipizacije o herojskom egalitarnom društvu koje se razvija prirodno i autohtono, i koje je posvećeno duhovnim vrijednostima poput rodoljublja i vjere, nasuprot materijalizmu, površnosti i iskvarenosti zapadnjaka, do kojih ih je doveo proces modernizacije.¹⁴ U tom smislu Vanutelijevo djelo nastavlja putopisnu tradiciju prikazivanja slovenskih naroda kao „dobrih divljaka“, ukorijenjenu objavljivanjem putopisa još jednog sveštenika, padovanskog avgustinca Albarta Fortisa, koji je djelom *Put u Dalmaciju (Viaggio in Dalmazia, v. I–II. Alvise Milocco, Venezia, 1774)* stekao evropsku slavu. Sličan prikaz Crnogoraca dat je i u djelu botaničara Antonija Baldačija (Antonio Baldacci, 1867–1950), koji je istovremeno kad i Vanuteli posjetio istočnu obalu Jadrana i pogranične djelove Crne Gore, objavivši potom svoje putopisno djelo *Boka Kotorska i Crnogorci*.¹⁵ Međutim, dok je Baldači u svom putopisu Crnogorce

¹² Up. Emmet B. Ford, „Montenegro in the Eyes of the English Traveler“, *Südost Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas* / begründet von Fritz Valjavec; im Auftrag des Südost-Institut München geleitet und herausgegeben von Mathias Bernath, vol. 18, 1959, str. 363; Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 135–149; Sarah McArthur, *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804–1877*, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, april 2010, str. 87–89; Francesco Caccamo, „Alla scoperta della sponda orientale dell’Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro“, u: Trinchese, Stefano, Caccamo, Francesco (ur.). *Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano, 2011, str. 105.

¹³ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 93–94.

¹⁴ Romantičarska idealizacija Crne Gore kao drevne herojske i zdrave zajednice prisutna je i u djelima drugih stranih putopisaca. Up. Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 113, 161; František Šitek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009, str. 257–260; Nebojša Čagorović, Cathie Carmichael, „Constructing and rethinking Montenegrin national identity“, *Narodna umjetnost*, 2006, 43/1, str. 62, 66; Sarah McArthur, nav. rad, str. 82; Wendy Bracewell, „Travels Through the Slav World“, *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, edited by Wendy Bracewell and Alex Drace-Francis, Central European University Press, Budapest – New York, str. 181.

¹⁵ Antonio Badacci, *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Czernagora*, Soc. tip. Azzoguidi, Bologna, 1886. Digitalno izdanje: Edizioni CISVA, 2006, www.viaggiadr.it. Baldačiju pripada mjesto jednog od najznačajnijih kulturnih posrednika u uspostavljanju veza između Italije i Crne Gore. On je u razdoblju od 1885. do 1910. godine najmanje četrnaest puta boravio u toj zemlji, stekavši u Italiji zavidnu naučnu reputaciju zahvaljujući upravo radovima s rezultatima iz tih njegovih istraživanja. Up. Slavko Burzanović, „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.

opisivao kao ljude koji po svojoj čestitosti, učtivosti, gostoljubivosti i uviđav-
nosti mogu da posluže kao uzor drugim narodima, Vanuteli o Crnogorcima go-
vori uglavnom s pozicije superiornosti nekoga ko dolazi iz razvijenoga svijeta.

Najzanimljivija epizoda u Vanutelijevom putopisu je posjeta Cetinj-
skom manastiru, koji je opisan kao pozornica susreta dva svijeta – Istoka i
Zapada. Tu je autor imao prilike da se susretne s jednom drugačijom, neoče-
kivanom realnošću, koja se ogledala u eleganciji i prefinjenom izgledu odaja
mitropolita Mitrofana Bana, sređenih kao „pravi pariski saloni“, ali i da upo-
zna naoružane parohije i đakone, što je izazvalo njegovo zaprepaštenje.¹⁶ Mada
Vanuteli običaj crnogorskih sveštenika da nose oružje pripisuje više „hirovitoj
modi“ nego stvarnoj potrebi, opis njihovog izgleda poslužio mu je da istakne
kulturološke razlike sredine koju je posjetio u odnosu na onu iz koje dolazi.
Tako on ističe da je tri godine služio kao vojni kapelan i nalazio se na području
brojnih bitaka, ali da nikada nije koristio oružje, niti bi umio njime da rukuje.¹⁷

Što se religije kod Crnogoraca tiče, i ovaj autor, kao i mnogi drugi,
primjećuje da se ona najviše pokazuje u spoljnim manifestacijama, dodajući
da se „od prostog puka ne može više ni zahtijevati ni očekivati“.¹⁸ I prema pra-
voslavnom sveštenstvu Vanuteli pokazuje veoma kritičan odnos, prepoznajući
njegove mane u nedostatku žara, iskrenog milosrđa i temeljnog obrazovanja,
i smatrajući ga inferiornim u odnosu na katoličko sveštenstvo.¹⁹ Kada je riječ
o katolicima, ovaj visoki crkveni dostojanstvenik ostavio je veoma zanimljivo
svjedočanstvo o svom prisustvu na parohijalnoj misi u jednom selu u okolini
Bara, tokom koje je tekst iz jevanđelja prvo pročitao na latinskom, a zatim
otpjevan na narodnom jeziku. Autor je izrazio pozitivan stav o ovom sloven-
skom običaju, ističući da je za vjernike važno da na vlastitom jeziku čuju i
razumiju biblijsku pouku.²⁰

Vanuteli u svom putopisu razmatra mogućnost jačanja i širenja katoli-
čanstva u Crnoj Gori, odnosno objedinjavanja svih hrišćana pod okrilje Kato-

¹⁶ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 104–108.

¹⁷ Isto, str. 31. Vanuteli je bio iznenađen i količinom oružja koje su stanovnici tadašnje Crne
Gore nosili, tako da mu je njegov naoružani pratilac izgledao „kao kakva krilata životinja,
koja širi svoje perje“ (str. 84).

¹⁸ Isto, str. 120.

¹⁹ Vincenzo Vannutelli, str. 143–144.

²⁰ Pitanje jezika u bogoslužju regulisano je 1887. godine, kada je barski nadbiskup Šimun
Milinović (1835–1910) poslao Svetoj Stolici zahtjev, u svoje i u knjaževo ime, za upotre-
bom staroslovenskog jezika, što je, zajedno sa korišćenjem ćirilice u liturgiji, i odobreno. U
samom tekstu Konkordata bilo je određeno da se molitva za vladara „Gospodi spasi knjaza“
(*Domine, salvum fac Principem*) u bogoslužju pjeva na „slavenskom jeziku“ (*in lingua
Slava*). Up. Ivan Jakulj, „Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povijesno-pravni
vid“, *Crkva u svijetu*, 2013, br. 48, str. 243, 248.

ličke crkve, što se može povezati sa osnovnim motivom njegovih putovanja istočnim zemljama.²¹ Stoga, značajno mjesto u njegovom putopisu ima Ozana Kotorska, kojoj je posvetio djelo i u njemu dao njenu opširnu biografiju.²² Opis dobro očuvanog tijela ove dominikanske redovnice, koje je autor imao prilike da vidi u crkvi Svete Marije Koledate u Kotoru, u suprotnosti je s opisom njegovog iskustva u Cetinjskom manastiru, u kome, kako navodi, posjetioci nijesu u mogućnosti da se uvjere u istinitost tvrdnji o očuvanosti mošti Svetog Petra Cetinjskog. Osim što insistira na raširenosti kulta Ozane Kotorske, koji bi u slučaju njene beatifikacije, kako smatra, veoma pogodovao jačanju uticaja Rimokatoličke crkve na istočnoj obali Jadrana, ova redovnica za Vanutelija poprima i snažno simbolično značenje jer je u mladosti prešla put kojim bi on želio da pođu svi pravoslavci, a to je da prigrlje katoličanstvo.

Autor se zalaže za tolerantan odnos prema pravoslavcima, osuđujući žustre rasprave i netrpeljivost, i ističući potrebu izučavanja njihovih vjerskih običaja.²³ Vanutelijev didaktički odnos prevladava i u opisu njegovog putovanja u Trst radi posjete pravoslavnom hramu Svetog Spiridona. Tamo ovaj nadbiskup svom saputniku, mladom i nadmenom katoličkom svešteniku, ukazuje na vrijednosti koje njeguju pravoslavci. Opis „preobraženja“ mladog katoličkog duhovnika, koje je rezultiralo njegovim boljim razumijevanjem veza između dvije konfesije, zahvaljujući razgovoru sa sveštenikom tršćanske crkve Sv. Spiridona, ilustrativno pokazuje Vanutelijev stav o tome kako treba da se odvija komunikacija između pravoslavaca i katolika. Međutim, u zaključku ove knjige, autor ipak naglašava da „raskolnicima“ treba pokazati pravi put kako bi ih Katolička crkva primila u svoje okrilje.

Veliku pažnju djelu o Crnoj Gori Vanuteli je posvetio i političkim pitanjima, upućujući na značaj koji je Crna Gora stekla nakon Berlinskog kongresa i na njenu ulogu u razrješenju „istočnog pitanja“. Očekujući intenzivnije uključivanje Rusije u tu problematiku, Vanuteli Crnu Goru posmatra kao rusku ispostavu na Jadranu, njenu produženu ruku koja će tom „velikom divu sa sjevera“ omogućiti uspostavljanje novog poretka velikih sila na međunarodnoj politič-

²¹ Up. Salvador Miranda, nav. rad.

²² Prije Vanutelija, o Ozani Kotorskoj na italijanskom jeziku pisao je sveštenik Bonaventura da Maser (*Il giglio del Montenegro, ossia la B. Osanna da Cattaro*, Monza, 1882). Papa Pije XI tek će 1927. godine dozvoliti javno i crkveno poštovanje blažene Ozane, koja će time postati prva južnoslovenska svetica u krilu Rimokatoličke crkve. Up. Vesna Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, Crnogorska bibliografija, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993; Šerbo Rastoder i dr. „Blažena Ozana“, *Istorijski leksikon Crne Gore*, t. 1 (A–Crn), str. 134.

²³ Vincenzo Vannutelli, str. 144–145.

koj sceni.²⁴ Vanuteli je u svojim predviđanjima donekle bio u pravu, s obzirom na to da je „istočno pitanje“ razriješeno nakon što su Crna Gora, Srbija, Grčka i Bugarska, uz posredovanje Rusije, sklopile više bilateralnih saveza, a potom udruženim snagama pokušale da zaokruže svoj državni i nacionalni prostor pokretanjem Prvog balkanskog rata 1912. godine.²⁵ Vanuteli, međutim, pretjerano naglašava ulogu i moć Rusije, projektujući i lični strah od širenja panslavizma, i poredeći ovaj pokret s najezdom varvara na Zapadno Rimsko Carstvo.²⁶ On stoga predlaže okretanje Katoličkoj crkvi kao ujediniteljki naroda, jedinom subjektu koji može da ublaži razarajuće dejstvo sukoba civilizacija, jer njeni ciljevi nijesu usko vezani za jednu zemlju ili jedan narod. Tako Vanuteli izražava negativan stav prema savremenim tekovinama XIX vijeka u pogledu stvaranja nacionalnih država, dajući prednost ujedinjenju ljudi prema vjerskoj pripadnosti. Ipak, on smatra da ničija nacionalna osjećanja ne treba vrijeđati, već da je odbranu domovine potrebno dovesti u vezu s odbranom vjere.²⁷

Osim opisa svog veoma kratkog neposrednog iskustva, Vanuteli je u knjigu unio i brojne podatke iz literature, pomenuvši kao glavni izvor informacija knjigu *Crna Gora* francuskog putopisca, novinara, publiciste i slikara Šarla Irijarta (Charles Yriarte 1832–1898).²⁸ Poput Irijartovog, Vanutelijevo djelo pokazuje i neke odlike vodiča, namijenjenog upravo misionarima. Autor tako u jednom poglavlju svog putopisa daje korisne savjete za putovanja kroz ekonomski nerazvijene zemlje, obavještava o putnim pravcima kojima se moglo stići do Cetinja i preporučuje neophodnu opremu, tim povodom detaljno opisujući i sadržaj vlastite putne torbe.

Irijartovo djelo, uz još neke navedene izvore, Vanuteliju je poslužilo i da obogati svoju knjigu istorijskim podacima o najvažnijim događajima iz prošlosti Crne Gore, uz poseban naglasak na ulogu Crkve i crnogorskih vladika kao zaštitnika religije, domovine i naroda. Autor daje i kratak osvrt na razdoblje kada je u

²⁴ Isto, str. 87, 154–156, 161–163.

²⁵ Up. Richard C. Hall, *The Balkan wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York, 2000, str. 3–21.

²⁶ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 157–158.

²⁷ Isto, str. 160–168.

²⁸ Irijart je sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka krenuo na putovanje duž obala Jadrana, objavivši niz reportaža o krajevima koje je posjetio. Među njima je i prilog „Crna Gora“, objavljen 1877. godine u časopisu *Tour du Monde* (Charles Yriarte, „Le Monténégro“, br. 856–860, str. 337–416). Prevod ove reportaže na italijanski jezik objavljen je iste 1877. godine u putopisnom časopisu *Il Giro del Mondo* (Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, v. 5, str. 233–313), a naredne godine i u formi monografske publikacije, u Milanu. Iste, 1878. godine, Irijart je svoje reportaže o putovanju Jadranom, dijelom ih proširivši, objedinio u knjigu pod naslovom *Jadranske obale i Crna Gora (Les bords de l'Adriatique et le Monténégro, Paris)*, koja je 1883. godine prevedena na italijanski jezik (*Le rive dell'Adriatico e il Montenegro, Treves, Milano*).

Crnoj Gori došlo do razdvajanja duhovne od svjetovne vlasti. Vanuteli je prenio i neke podatke o organizaciji vlasti u Crnoj Gori, o aktuelnom crnogorskom vladaru, knjazu Nikoli, a opisao je sudske procese koji su održavani pod otvorenim nebom, kojima, međutim, nije bio u prilici da prisustvuje. Ipak, za razliku od Irijartovog djela, u kome je crnogorski knjaz prikazan kao pokretač napretka i civilizator, Vanuteli ga poredi sa srednjevjekovnim vladarima, dok njegovim prosvjetiteljskim aktivnostima i naporima da modernizuje državu posvećuje tek nekoliko rečenica. I detaljni opis crnogorske nošnje, u kome objašnjava simboliku boja na crnogorskoj kapi, dovedenu u vezu s mitom o Kosovskom boju, autoru je takođe poslužio da ukáže na statičnost Istoka i dinamiku Zapada.²⁹

Dok su prikaz crnogorskog društva kao statičnog i slika Crne Gore kao egzotičnog civilizacijskog spomenika nekadašnjih društvenih uređenja, jednim dijelom uslovljeni informacijama iz Irijartovog putopisa, oni su istovremeno i plod autorovog izbora da zaobiđe druge podatke koje je u Irijartovom djelu mogao da pročita, a u neke i da se lično uvjeri prilikom boravka na Cetinju. Tako je, na primjer, šest godina prije Vanutelijeve posjete, knjaz Nikola ukinuo Senat, dotadašnji sudski organ, i ustanovio tri nove institucije: Državni savjet, Ministarstvo sa šest odjeljenja i Veliki sud.³⁰

Uticaj političkih i drugih motiva na putopisne prikaze Crne Gore najbolje se ogleda u poređenju Vanutelijevog putopisa s djelima objavljenim samo deceniju kasnije, povodom vjenčanja prinčevskog para Savoja – Petrović. Tako imamo uvid u bitno različite prikaze iste sredine, nastale u zavisnosti od elemenata koje je putopisac želio da istakne kao bitne za njenu karakterizaciju. Naime, dok je na Cetinju od dolaska na vlast Nikole I Petrovića 1860. godine do 1885. godine otvoren veliki broj škola, među kojima gimnazija, Bogoslovija i Đevojački institut, pokrenuto više časopisa, utemeljeni Dobrovoljno pozorišno društvo „Cetinjske čitaonice“ i pozorište „Zetski dom“, a 1884. godine realizovana i bogata pozorišna sezona, ove djelatnosti nisu bile predmet Vanutelijevih interesovanja, mada je Šarl Irijart skrenuo pažnju na neke od njih, a o nekima je izvještavala i strana štampa.³¹ Nasuprot tome, italijanskim putopiscima koji su posjetili Crnu Goru 1896. godine kulturna pitanja bila su u centru pažnje i poslužila su kao dokaz da Crna Gora zaslužuje da bude svrstana među civilizovane zemlje Evrope.³²

²⁹ Vincenzo Vannutelli, nav. djelo, str. 81–82.

³⁰ Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 213–214.

³¹ Up. Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 219, 231–233; Luka Milunović, Ljiljana Milunović, *Pozorište u knjaževini Crnoj Gori 1884–1888: Kulturne prilike i počeci organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života*, Crnogorsko narodno Pozorište, Podgorica, 2001.

³² V. Vico Mantegazza, *Al Montenegro: un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Successori Le Monnier, Firenze, 1896 (Up. prevod Vesne An-

Činjenica da u Vanutelijevom djelu prevladava refleksija a ne deskripcija, knjiško znanje a ne neposredno iskustvo, posljedica je njegovog kratkog boravka koji mu je uskratio mogućnost da se neposrednije obavijesti o Crnoj Gori, ali i očigledne namjere putopisca da ovu zemlju prikaže u određenom svjetlu. Vanutelijev poluorijentalizam, iako je u mnogome zasnovan na pret hodnoj putopisnoj tradiciji, nije uzrokovan samo njome, već pretežno piščevim izborom da tematizuje one elemente koji jasnije ukazuju na razlike, a zanemari one koji bi ukazali na sličnosti sa sredinom iz koje sam potiče.

Sa stanovišta savremene putopisne teorije, prema klasifikaciji Cvetana Todorova, koji je putnike u zavisnosti od njihovog prikaza posjećene zemlje i odnosa prema drugoj sredini, podijelio u deset kategorija, Vanuteli pokazuje odlike klasičnog asimilatora, to jest univerzaliste koji vjeruje u jedinstvo ljudskog roda, a različitost Drugog tumači u znaku nedostataka u poređenju sa svojim idealom.³³ Vanuteli je istovremeno i alegorista, i to u onim djelovima putopisa gdje stranu zemlju opisuje kako bi se pozabavio političkim i vjerskim problemima ne njene, nego vlastite kulture. Na to ukazuje i činjenica da se nije obavijestio o novim crnogorskim zakonima o vjerskim pitanjima donesenim prije njegovog dolaska, iako je proučavanje vjerskih odnosa naznačio kao glavni motiv putovanja.³⁴

Posebnost Vanutelijevog putopisa sastoji se u tome da je ovaj autor, kako u istorijskom pregledu koji je dao, tako i u opisu savremenih prilika u Crnoj Gori, kao progresivnu silu istakao Crkvu, prikazujući je kao stub društva, otjelovljenje ideje slobode i nezavisnosti, civilizatora i pokretača društvenog razvoja, dok su drugi putopisci takve impulse pripisivali Petrovićima kao državotvornoj dinastiji.

Iako ne nudi mnogo novih podataka o Crnoj Gori s kraja XIX vijeka, Vanuteli ipak upoznaje Italijane i s još nekim ličnostima iz crnogorske kulturno-istorijske baštine. Takva je, na primjer, Ozana Kotorska, u kojoj autor vidi moguću sponu za povezivanje katoličkog i pravoslavnog svijeta na istočnojadranskoj obali. Takođe, Vanutelijevo djelo predstavlja vrijedno svjedočanstvo o motivima interesovanja za Crnu Goru, o njenoj percepciji u određenom istorijskom trenutku i o isprepletenosti političkih, vjerskih, kulturnih i drugih faktora koji su uticali na njeno predstavljanje italijanskoj čitalačkoj publici.

---

drejević: Viko Mantegaca, *U Crnoj Gori, bilješke i utisci*, CID, Podgorica, 2008); Adolfo Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896; Mario Borsa, *Dal Montenegro: lettere*, Istituto italiano d'arti grafiche, Bergamo, 1896.

³³ Up. Cvetan Todorov, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Bibl. XX vek, Beograd, 1994, str. 328–336.

³⁴ Promjene i zakoni predviđali su da stanovnici islamske vjeroispovijesti u svim krajevima gdje su živjeli budu ravnopravno zastupljeni u vlasti, dok je u školama bilo propisano poštovanje svih vjera i predviđeno strogo kažnjavanje uvreda ma čijeg vjerskog osjećanja. Up. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, nav. djelo, str. 224–225.

Bibliografija

- Andrijašević, Živko M., Rastoder, Šerbo: *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
- Badacci, Antonio. *Le Bocche di Cattaro ed i Montenegrini: impressioni di viaggio e notizie da servire per introduzione alla flora della Czernagora*, Soc. tip. Azzoguidi, Bologna, 1886.
- Borsa, Mario. *Dal Montenegro: lettere*, Istituto italiano d'arti grafiche, Bergamo, 1896.
- Bracewell, Wendy. "Travels Through the Slav World", u: Bracewell, Wendy, Drace- Francis, Alex (ur.). *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press, Budapest – New York, 147–195.
- Burzanović, Slavko. „Antonio Baldači i Crna Gora“, *Matica*, IX/2008, br. 34–35, str. 91–110.
- Caccamo, Francesco. "Alla scoperta della sponda orientale dell'Adriatico. Viaggiatori in Albania e in Montenegro" u: Trinchese, Stefano, Caccamo, Francesco (ur.). *Rotte adriatiche: tra Italia Balcani e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano, 2011, str. 95–112.
- Cronia, Arturo. *La conoscenza del mondo slavo in Italia: bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Istituto di studi adriatici di Venezia, Padova, 1958.
- Čagorović, Nebojša, Carmichael, Cathie. "Constructing and rethinking Montenegrin national identity", *Narodna umjetnost*, 2006, 43/1, str. 59–74.
- Durković-Jakšić, Ljubomir. *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Grafički zavod, Titograd, 1963.
- Ford, Emmet B., "Montenegro in the Eyes of the English Traveler", *Südost Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Sudosteuropas / begründet von Fritz Valjavec; im Auftrag des Südost-Institut München geleitet und herausgegeben von Mathias Bernath*, vol. 18, 1959, str. 350–380.
- Grande munus, lettera enclitica di Sua Santità Leone PP XIII, http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_30091880_grande-munus.html
- Hall, Richard C. *The Balkan wars 1912–1913. Prelude to the First World War*, Routledge, London and New York, 2000.
- Jakulj, Ivan. „Međunarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povijesno-pravni vid“, *Crkva u svijetu*, 2013, br. 48, str. 236–261.
- Jezernik, Božidar. *Divlja Evropa*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.

- Kakamo, Frančesko. „Konkordat sa Crnom Gorom i politika Svete stolice prema istoku“, prevela sa italijanskog Deja Piletić, *Matica*, VI/2005, br. 21, str. 221–254.
- Kilibarda, Vesna. *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532–1941)*, *Crnogorska bibliografija*, tom IV, knj. 4, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1993.
- Mantegazza, Vico. *Al Montenegro, un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto–settembre 1896)* Successori Le Monnier, Firenze 1896.
- McArthur, Sarah. *Being European: Russian Travel Writing and the Balkans, 1804–1877*, University College London, School of Slavonic and East European Studies, Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, April 2010, <http://discovery.ucl.ac.uk/20181/1/20181.pdf>
- Milunović, Luka, Milunović, Ljiljana. *Pozorište u knjaževini Crnoj Gori 1884–1888: Kulturne prilike i počeci organizovanog i kontinuiranog pozorišnog života*, Crnogorsko narodno Pozorište, Podgorica, 2001.
- Miranda, Salvador. „Vannutelli, Vincenzo“, *The Cardinals of the Holy Roman Church, Biographical Dictionary, Pope Leo XIII (1878–1903) Consistory of December 30, 1889 (XIV)*, <http://www2.fiu.edu/~mirandas/bios1889-iii.htm>;
- Raspuđić, Nino. *Jadranski (polu)orijentalizam: Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Naklada Jurčić d.o.o, Zagreb, 2010.
- Rossi, Adolfo. *Un’escursione nel Montenegro*, Carlo Aliprandi editore, Milano, 1896.
- Rovito, Teodoro. *Letterati e giornalisti italiani contemporanei, dizionario biobibliografico, seconda edizione*, Teodoro Rovito Ed. Napoli, 1922.
- Said, Edvard. *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
- Šistek, František. *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009.
- Todorov, Cvetan. *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, prev. B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994.
- Yriarte, Carlo. *Le rive dell’Adriatico e il Montenegro*, Treves, Milano, 1883.

Olivera POPOVIĆ

ARCHBISHOP'S JOURNEY TO MONTENEGRO IN 1885

The present paper addresses a travelogue in which Italian Archbishop Vincenzo Vannutelli describes his brief visit to Montenegro in 1886. The author attempts to shed light on the historical, political and cultural context of his visit, in order to determine which factors had an impact on the image of Montenegro and Montenegrins recorded in his travelogue, as well as to discover the motifs behind the visit of the Dominican friar, later Cardinal, who left one of the rare testimonies of a small Balkan Principedom in the years immediately after the Berlin Congress (1878).

Key words: *travel literature, Vincenzo Vannutelli, Montenegro, Italy, the Holy See*

UDK 821.111(73).09-31

Izvorni naučni rad

Tamara JOVOVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Mediteran

tamara.jovovic@unimediterranean.net

TONI MORISON I POSTMODERNI ROPSKI NARATIV

U ovom radu tumači se roman *Voljena* književnice Toni Morison kao neoropski narativ. Ovaj postmoderni roman ima svoju preteču u ropskim narativima 18. i 19. vijeka, a u postmodernom dobu dokazuje da je i neophodan kritički diskurs za razmatranje komplikovane afroameričke istorije i institucije ropstva. Ropski narativi su od posebnog značaja za očuvanje afroameričke tradicije, a često su bili zanemarivani i marginalizovani. U radu ćemo takođe pokazati kroz teoretska stanovišta najznačajnijih postmodernih kritičara i teoretičara da je isprepletanost istorije, fikcije i politike dozvolila Morisonovoj preispitivanje američke kulture i njenih vrijednosti te je time skrenula pažnju na marginalizovane glasove i rekonstruisala kolektivnu istoriju porobljenog afričkog stanovništva iz novog, ženskog ugla.

Ključne riječi: *Toni Morison, Voljena, ropski narativ, neoropski narativ, postmodernizam, Afroamerikanci*

1.Uvod

Razvoj afroameričke književnosti imao je dug i trnovit put. Uopšteno, ta književnost može se podijeliti u tri perioda. Prvom periodu pripada "književnost afričkog talenta". Nju ilustruje sposobnost porobljenih Afrikanaca da pretoče svoje misli na tečan engleski jezik i tako dokažu svoj intelektualni potencijal koji je većina bijelaca dovodila u pitanje. Sljedeći period afroameričke književne istorije čini "književnost o slobodi", odnosno ropski narativi, abolicionistički romani i eseji koji govore o dehumanizujućim iskustvima robova i ropkinja pod institucijom ropstva u 18. i 19. vijeku. I prvi i drugi period afroameričke književnosti motivisan je željom za oslobađanjem i progresom crne populacije u Americi. Treći period, "poglavlje o identitetu i individualnoj slobodi",¹ međutim, bavi se mjestom novog, samosvjesnog i slobodnog crnca

---

¹ Ordner W. Tazlor, "Harlem Renaissance" u *Icons of African American Literature, The Black*

u američkom društvu. To je književnost tzv. *Harlemske renesanse*;² književnost koju uprkos mnogobrojnim autorima i žanrovskim i tematskim osobenostima, ujedinjuje jedinstven cilj – da pokaže da Afroamerikanaci u bjelačkom društvu nijesu više žrtve opresivnih sistema već tvorci svoje sudbine koji posjeduju autentičan umjetnički izraz.

Dakle, od prvih pjesama i ropskih narativa pa do postmodernih romana, afroamerička književnost, a posebno žensko pismo u okviru nje, suočilo se s brojnim cenzurama, negativnom kritikom, literarnom segregacijom i marginalizacijom. Stoga nije ni čudo što je tek u drugoj polovini dvadesetog vijeka afroameričko žensko pismo postalo dio američke mejnstrim kulture. Toni Morison zauzima posebno mjesto u afroameričkom književnom kanoanu, ne samo zbog objavljenih proznih djela, već i zbog političkog i kritičkog angažmana kojim je potpomogla revidiranju afroameričkog pisma i dekonstrukciji uvreženih stereotipa o Afroamerikancima. Proza Morisonove ima politički značaj, te su njeni romani nagovještaj nove oblasti koja je neistražena, a svakako ima svoje specifično historijsko porijeklo, prvenstveno u ropskom narativu.

2. *Voljena*: neoropski narativ

Put do razvoja neoropskog romana prošao je određene faze, a jedan od najistaknutijih predstavnika neoropskog žanra je *Voljena* Toni Morison. Prirodno, faza koja je prethodila počela je u 18. vijeku s prvim ropskim narativom Olaudah Ekvijana (Olaudah Equiano), pod nazivom *Zanimljiva priča života Oludaha Ekvijana, ili Gustavusa Vasa, Afrikanca, pisana njegovom rukom (Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano; or, Gustavus Vassa, the African, Written by Himself, 1789)*.

Kao najoriginalniji oblik afroameričkog pisma i preteča savremenog romana, ropski narativ je od osamnaestog vijeka postao testament o dehumanizujućem iskustvu crnaca za vrijeme ropstva, kao i oružje protiv stereotipa i predrasuda o njima. Iako se kroz historijske periode ropski narativ razlikovao i razvijao, zajednička karakteristika svim narativima je jasna artikulacija crnačkoga iskustva koja obuhvata opise fizičkog i psihičkog nasilja, težak rad, prodaju robova i razdvajanje od porodice kao i želju za oslobođenjem i opi-

---

Literary World (ed. Yolanda Williams Page), California: Greenwood Press. 2011. str. 104–105. (Svi prevodi u tekstu su aurkini ukoliko nije naznačeno drugačije.)

² Harlemska renesansa je kulturni pokret u okviru afroameričke zajednice koji je uticao na definisanje crnog identiteta i širenje afroameričkog pisma u periodu od 1920–1940. Najznačajniji predstavnici ove epohe bili su: Zora Nil Herston, Lengston Hjuž, V.E.B. Du Boiz, Alan Lok i drugi.

smenjavanjem. Kao instrument otpora, ropski narativ se razvio iz težnje da pokaže i opovrgne tvrdnje da crnci *ne mogu* da pišu.³

Upravo dokazujući suprotno, u periodu od 1830. do 1860. godine, ropski narativ postaje najpopularniji književni žanr u Americi.⁴ Neki od najpoznatijih ropskih narativa uključuju *Narativ života Frederika Dagleasa, američkog roba* (*Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave*) iz 1845, *Narativ Vilijama V. Brauna, odbjeglog roba* (*Narrative of William W. Brown, a Fugitive Slave*) iz 1847, potom narativ Herijet Džejkobs (Harriet Jacobs) *Događaji iz života ropkinje, pisani njenom rukom* (*Incidents in the Life of a Slave Girl, Written by Herself*). Ono što izdvaja ove narative od drugih jeste što su ih sami robovi pisali, a ne diktirali profesionalnim piscima, time im dajući još veću književnu i istorijsku vrijednost. Međutim, kao što će biti slučaj i s afroameričkim pismom kasnije, i ropski narativ je naišao na negativnu kritiku bjelačke publike koja je trivijalizovala iskustva crnaca i pokazala sumnju u autentičnost njihovih iskaza. Iz ove nevjerice je i proistekao mit o crncima kao o "prirodno nepouzdanim govornicima istine i čak nesposobnim da ne lažu".⁵ Tako se za narativ Herijet Džejkobs dokazalo da je autentičan tek 1981. godine, a do tada se vjerovalo da je djelo napisala bjelkinja.⁶

Iako je pitanje autentičnosti i kredibiliteta ropskog narativa jedno od polaznih mjesta spoticanja za istoričare i kritičare, možemo se složiti da su robovi itekako bili sposobni i imali pravo da pripovijedaju o svojim iskustvima i pri tome oblikovali i pokušali da utiču na načine na koje slobodni ljudi vide instituciju ropstva. Njihovi narativi "iz prve ruke" stoga su igrali važnu ulogu u kontrolisanju i mijenjanju bjelačke svijesti, ne samo o ropstvu, već i o posto-

³ Chales T. Davis and Henry Louise Gates, Jr (eds.), *The Slave's Narrative*, New York: Oxford University Press, 1985. str.XV

⁴ Ropski narativi su objavljivani od 1703. godine do 40-ih godina XX vijeka u Engleskoj i u Sjedinjenim Američkim Državama. Najveći broj ropskih narativa objavljen je u periodu poslije 1840. kad je antiropska klima bila osjetna pa su se narativi štampali u časopisima koji su propagirali ukidanje ropstva. Takođe su se pojavljivali i u sudskim zapisnicima, plakatima i crkvenim zabilješkama. Kao dio američkog vladinog projekta (Federal Writers Project) u 1930-im su skupljena svjedočanstva preko dvije hiljade bivših robova koja su potom objavljena u ediciji *Rodeni u ropstvu* (*Born in Slavery*) (Vidi: Melvin Dixon, "Singing Swords: The Literary Legacy of Slavery" u *The Slave's Narrative*, Oxford University Press, New York, 1985. str.298. i Federal Writer's Project na <http://www.loc.gov/rr/program/bib/newdeal/fwp.html>).

⁵ Jocelyn Moody, "African American women and the United States slave narrative" u *The Cambridge Companion to African American Women's Literature*, New York: Cambridge University Press, 2009. str. 111.

⁶ Christopher Mulvey "Freeing the voice, creating the self: the novel and slavery" u *The Cambridge Companion to the African American Novel*, New York: Cambridge University Press, 2004. str. 17.

ječim predrasudama o crncima. Ženski ropski narativi su pokušali da stanu na kraj stereotipima o crkinjama kao “primitivnim varvarkama, životinjama za vuču, ropkinjama za razmnožavanje, dadiljama koje udovoljavaju, seksualno nezasitim manipulatkama, tragičnim mulatkinjama itd.”⁷

S afroameričkog feminističkog stanovišta ženski ropski narativ interesantan je i zbog svog potencijala da stvori viziju o ropkinji kao ženi koja, uprkos svim teškoćama, vodi smislen život i ima ličnu autonomiju, nezavisno od gospodara i drugih represivnih faktora. Tako Džoselin Mudi (Joycelyn Moody) primjećuje da ženski ropski narativi “ilustruju genijalnost bivših i porobljenih žena da prenesu rekonstrukciju njihovih života, naročito njihovo preživljavanje ropstva, u materijalne izvore koji bi im omogućili da nastave da preživljavaju potčinjenost kao crkinje i kao žene.”⁸

Istraživanjem “ropske književnosti”, pokazalo se da je upravo ona najočiglednije mjesto za iskopavanje korjena afroameričke književne tradicije i da se teme i tropi karakteristični za nju, mogu naći i u kasnijoj crnačkoj književnosti. Henri Luis Gejts Džunior (Henry Louis Gates Jr) primjećuje da su se tekstovi pisani prije dvije stotine godina bavili “čestim temama stanja koja nastavljaju da odzvanjaju i budu relevantna kako se približavamo dvadeset i prvom vijeku”.⁹ Među afroameričkim književnicama koje su usvojile koncepciju ropskog narativa i prenijele njegov duh u postmodernu književnost su i Toni Morison (Toni Morrison), Margaret Voker (Margaret Walker), Maja Anđelou (Maya Angelou), Oktavija Batler (Octavia Butler), Širli En Vilijams (Sherley Anne Williams), Elis Rendal (Alis Randall) i Nensi Rouls (Nancy Rawles). Kako se ropski narativ kroz istoriju razvijao i dobijao novu formu, postajući tako neoropski narativ, i akademski trendovi u kulturološkim i ženskim studijama u Americi proširili su svoje interesovanje za ropstvo, razvijajući nove pristupe ovoj temi. Prema tome, Kristofer Malvej smatra da je ova književnost *profitirala* od novih istraživačkih metoda i novih čitalaca, kao i od zahvalnosti za novonastalo pismo koje je mjesto *ukrštanja, prenošenja i miješanja*.¹⁰ Po njemu, ova književnost je *mulatska (mulatto)*, jer ne izražava distinkciju između bjelačke i crnačke, afričke ili američke, između stvarnog i fiktivnog, već nudi “kompleksan pogled na život koji govori direktno dvedeset i prvom vijeku, vijeku u kome smo svi melezi”.¹¹

⁷ Jocelyn Moody, "African American women and the United States slave narrative", str. 113.

⁸ Isto, str. 115.

⁹ Henry Louis Gates, Jr. *The Signifying Monkey : A Theory of African American Literary Criticism*, New York: Oxford University Press, 1988, str. 128.

¹⁰ Christopher Mulvey "Freeing the voice, creating the self: the novel and slavery". str. 30.

¹¹ Isto, str. 30-31.

Analizirajući savremene neoropske narative, Ašraf Raždi (Ashraf Rushdy) postavlja sljedeća pitanja: koji su to historijski i kulturni događaji koji su dozvolili i pomogli proliferaciji neoropskih narativa, koji je njihov politički značaj i šta treba da mislimo o ovakvom razvoju romana u američkoj kulturi krajem dvadesetog vijeka?¹² Pokušavajući da odgovori na ta pitanja, Raždi kaže da je neoropski narativ logični nastavak afroameričke književne tradicije i da prvi neoropski roman *Jubilej (Jubilee)* Margaret Voker koji se pojavio 1966. godine, ima *generacijski kontinuitet* jer je zasnovan na usmenoj tradiciji i pričama koje je Vokerova čula od svoje bake.¹³ Objavljen u osvitlu doba borbe za prava crnaca i Pokreta crne moći, *Jubilej* predstavlja književnu formu koja je ukazala na nove historijske uvide i predstavljanje prošlosti robova.

Ipak, kad je 1987. godine Toni Morison objavila neoropski roman *Voljena (Beloved)*, on nije naišao na kritički prijem kakav zalužuje i kakvom se afroamerička književna zajednica nadala. Kad roman nije dobio Nacionalnu nagradu za književnost (National Book Award), grupa od četrdeset i osam eminentnih pisaca i kritičara je protestovala i objavila članak u njenu čast u Njujork Tajmsu.¹⁴ Sljedeće godine je roman dobio Pulicerovu nagradu, a 1993. godine Toni Morison je postala prva Afroamerikanka koja je dobila Nobelovu nagradu za književnost.

Međutim, posjetiti mjesto brutalnih scena ropstva nije bilo lako ni u historiji ni u fikciji. Dekonstruišući američku historiju, Toni Morison je sebi dala zadatak da istraži *unutrašnji život robova*, koji je u raznim historijskim spisima bio zanemaren, razotkrivajući pritom najtraumatičnija iskustva obrespravljenih predaka:

Za mene – književnicu u posljednjoj četvrtini dvadesetog vijeka, ne više od stotinu godina poslije Emancipacije, književnicu koja je crna i žena – zadatak je veoma različit. Moj posao je kako da strgnem veo koji prekriva “postupke toliko strašne da bi se o njima govorilo”. Zadatak je takođe važan i za bilo koju osobu koja je crna, ili pripada bilo kojoj marginalizovanoj kategoriji, jer smo historijski rijetko bili pozvani da učestvujemo u diskursu čak i kad smo bili sama njegova tema.¹⁵

¹² Ashraf Rushdy " The neo slave narrative" u *The Cambridge Companion to the African American Novel*, New York: Cambridge University Press, 2004. str. 87.

¹³ Ashraf Rushdy " The neo slave narrative" str. 88.

¹⁴ Vidi: *Contested Boundaries: New Critical Essays on the Fiction of Toni Morrison*. (ed.) Maxine L. Montgomery, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2013. str.5.

¹⁵ Toni Morrison, *The Site of Memory*, str. 9. dostupno na: https://www.ru.ac.za/media/rhodesuniversity/content/english/documents/Morrison_Site-of-Memory.pdf. Datum pristupa: 15/07/2015.

Njen zadatak je prema tome, da otvori prošlost sadašnjem čitaocu i otkrije mu najmračnije detalje jednog turobnog doba bez stega cenzure. Sam čin otvaranja ove rane američke historije i pričanje o njoj može djelovati *terapeut-ski* i na naratora i na čitaoca:

Za Morisonovu, pričanje je neophodno. To je psihički proces koji omogućava ljudima da začnu i zadovolje svoju osnovnu potrebu za povezanošću i razumijevanjem. [...]recipročna veza između naratora i čitaoca je slična modelu veze koju dijele psihoanalitičar i pacijent. Pričanje jednog je stimulirano pažljivim slušanjem drugog. Proces pričanja, kao psihoanaliza, pokušava da dešifruje i ponovo se sjeti prošlosti [...] Za američku crnu zajednicu, čija se prošlost lakše čita na osakaćenim tijelima ili nedokučivim pogledima nego u bibliotekama, čija se sadašnjost najčešće povezuje sa otuđenjem, pričanje priča je iznad svega način da za ponovno predstavljanje i razumijevanje, prihvatanje i savladavanje raskomadane historije šaćinjene od rupa i izostavljanja.¹⁶

Voljena se prema tome bavi robovima i njihovom borbom s ropstvom i njegovim posljedicama, prije i poslije Građanskog rata i tokom perioda *Rekonstrukcije*. Morisonova je fabulu i glavni lik Sete bazirala na istinitom događaju o ropkinji Margaret Garner¹⁷ koja je ubila svoje dijete time je spašavajući od sudbine roba. Kroz preplitanje prošlosti i sadašnjosti, otkriva se taj strašni događaj oko koga je sazdana priča. Međutim, otkriti istinu čitaocu i

¹⁶ Annie Paule Mielle de Prinsac and Susana M. Morris, "Toni Morrison" u *Icons of African American Literature: The Black Literary World* (ed. Yolanda Williams Page), Westport:Greenwood, 2011. str. 273.

¹⁷ Morisonova je isječak iz novina o slučaju Margaret Garner pronašla slučajno dok je skupljala materijal za *Crni album (The Black Book)*. Članak pod nazivom "Posjeta majci ropkinji koja je ubila svoje dijete" objavljen je 1856. godine i govori o Garnerovoj, odbjeglij ropkinji iz Kentakija, koja je ubila dvogodišnju kćerku i pokušala da ubije ostalo troje djece da bi spriječila njihov povratak u ropstvo. Margaret, njen muž Robert, njegovi roditelji i njihovo četvoro djece, pobjegli su preko rijeke Ohajo iz Kentakija u Sinsinati. Pošto je uhvaćena, Margaret Garner je suđeno prema zakonu o odbjelim robovima (Fugitive Slave Law) iz 1850. U državi Ohajo se suočila i s optužbama za ubistvo, koje je federalni sudija poništio, primjenjujući samo zakon o odbjelim robovima. Porodica se vratila u Kentaki gdje su ih vlasnici prodali plantažeru iz Misisipija. Margaret Garner je umrla 1858. god. od tifusa. Njena priča inspirisala je, pored Morisonove, i umjetnike kao Elizabet Beret Brauning (Elisabeth Barrett Browning) koja je u 19. vijeku napisala pjesmu o njoj, a Tomas Satervajt Nobl (Thomas Satterwhite Noble) je naslikao *Modernu Medeju* po uzoru na Garnerovu. Toni Morison je u saradnji s kompozitorom Ričardom Danijelpurom (Richard Danielpour) radila na operi *Margaret Garner* koja je premijerno izvedena u Detroitu u maju 2005. godine. (Vidi: Valerie Smith, "The Flesh and the Word" u *A Companion to the American Novel* (ed. Alfred Bendixen), Blackwell Publishing, 2012. str. 571-572.)

napraviti sintezu fragmenata koja bi ujedno i ispravila i ponovo ispisala individualnu i kolektivnu istoriju, bio je problematičan zadatak. Morrisonova je stoga morala da *ispuni praznine* koje su ostavljene u tradicionalnim ropskim narativima i da približi strahote ropstva postmodernom čitaocu iz različitih perspektiva. Dakle, pripovijedajući nelinearno i nehronološki, kroz *estetiku sjećanja*, “čitalac ulazi u emotivnu prošlost ropstva bez poricanja realnosti njegove mnogo poznatije brutalne dimenzije.”¹⁸

Koristeći se tehnikom ponovnog sjećanja, Morrisonova priča priču koja je takva “da se ne prenosi”¹⁹ na mlađe generacije. Svi likovi u romanu, djelić po djelić, otkrivaju istinu o Setinom čedomorstvu, pokušavajući i sami da razumiju razloge iza takvog čina. Ipak da bi se Seta pomirila s događajima koji je progone i imala šansu za budućnost koja nije nagrizena duhovima prošlosti, sjećanje je njen izvor iscjeljenja. Dakle, ponovno sjećanje predstavlja čin volje i individualne sposobnosti da se nosi s bremenom prošlosti. Iako se u početku nerado sjećala života na plantaži, Seta ipak transformiše svoja iskustva i sjećanja u izvor moći:

Seta se tome veoma čudila (jednako koliko je Voljena uživala) jer ju je svaki pomen nekadašnjeg života boleo. Sve u njemu bilo je ili bolno ili izgubljeno. Ona i Bejbi Sags imale su prećutan sporazum da o tome nikad ne govore [...] Čak i uz Pola D, koji je s njom proživio deo tog života i s kojim je mogla bar donekle smireno o tome da priča, bol je uvek bio tu kao osjetljivo mesto u uglu usana gde se ujela. Ali kad je počela da priča o mindušama, odjednom uvide da to želi, da joj to prija [...] u svakom slučaju beše to neočekivano zadovoljstvo.²⁰

Međutim za Setu i Denver, jedino dijete koje je ostalo uz nju spremno da se suoči s nasljeđem ropstva i majčinim zločinom, sadašnjost ne može biti neukaljano tragovima mučne prošlosti. Zarobljena u beznađnoj sadašnjosti, Seta će se suočiti sa svojom prošlošću i to u njenoj fizičkoj manifestaciji, u liku nepoznate djevojke koja sebe naziva Voljena.

Prihvatajući Voljenu u dom i ophodeći se prema njoj kao prema svom djetetu, Seta pokušava da ispravi prošlost. Interpretacije lika Voljene su razli-

¹⁸ Marilyn Mobley McKenzie, "Spaces for readers: The Novels of Toni Morrison" u *The Cambridge Companion to the African American Novel*, New York: Cambridge University Press, 2004. str. 229.

¹⁹ Toni Morrison, *Voljena*, str. 341. Fraza ima dvosmisleno značenje. S jedne strane, to je priča koja ne treba da se dijeli jer je previše strašna, a sa druge strane sugerise čitaocu da se sjeti priče o ropstvu i da je ne ponovi.

²⁰ *Voljena*, str. 83-84.

čite. Bilo da se tumači kao simbol Setine potisnute prošlosti ili kao kolektivni duh šezdeset miliona robova, čitalac sam pravi izbor dekonstruišući ovaj mistični sloj romana. Barbara Kristijan, crna feministička kritičarka, smatra da se ipak akcenat treba staviti na dimenziju koja govori o pogibiji crnog roblja ili kako je to poznato u američkoj historiji, tokom Srednjeg prolaza (Middle Passage).²¹ Ovaj događaj, koji ona smatra “linijom razdvajanja između onoga šta znači biti Afrikanac/ka i biti Afroamerikanac/ka”²² je izbrisan iz američke kulturne memorije i nije mu pridana važnost koju zaslužuje. Prema tome Voljena otjelovljuje tegobnost ropske egzistencije ili kako Džuli Keri Nered (Julie Cary Nered) primjećuje “ona je zločin rođen iz ropstva, bol rođen iz gubitka, trauma rođena iz razdvajanja. Ona je tragedija slomljene ropske porodice i razdvajanja majke od djeteta, muža od žene, sestre od sestre. Rođena u nadi i mržnji, želji i očaju, ljubavi i gubitku, ona je srditi, ljubomorni, žalosni bol”.²³

Morisonova u samom epigrafu knjige skreće pažnju na “šezdeset miliona i više” i time pokazuje da su porijeklo i ljudska povezanost izvor moći i iscjeljenja trauma prošlosti. Likovi Toni Morison su krhki kao i njihovo sjećanje, a povratak sebi znači i povratak Africi, korjenima i precima: “Morisonova ne istražuje samo psihički horor onih koji više ne mogu da zovu imena svojih predaka, već i dilemu majke koja zna da će njena djeca biti rođena i živjeti u svijetu onih koji *ne mogu* zvati imena svojih predaka.”²⁴ Kako onda ispisati istoriju koja je izgubljena?

3. Toni Morison i ponovno ispisivanje istorije u *Voljenoj*

Prozu Morisonove je teško sažeti u jednoobraznu definiciju. Barbara Kristijan za njena djela kaže da pripadaju “fantastičnom ovozemaljskom re-

²¹ Srednji prolaz – termin se odnosi na zloglasnu “trougaonu trgovinu” i prinudni put porobljenih Afrikanaca preko Atlantskog okeana do Evrope i Amerike gdje su prodavani u roblje. Središnji prolaz je jedan kraj transatlantskog puta, a u okviru ovog trougla vršila se razmjena dobara pri čemu su evropski proizvodi prenošeni do Afrike gdje su mijenjani za robove, a američki usjevi prenošeni u Evropu. Procjenjuje se da je od 1505. godine do 1870. godine preko 12 miliona Afrikanaca kidnapovano i prodano u Americi. Prilikom putovanja, robovi su tretirani kao puka roba i milioni su umrli zbog loših uslova života na brodovima. (Vidi: James Ciment, *Atlas of African American History*, Media Projects Inc. 2007. str. 28-30.)

²² Barbara Christian, "Fixing Methodologies: "Beloved" in *New Black Feminist Criticism 1985-2000.*, Chicago: University of Illinois Press, 2007. str.32.

²³ Julie Cary Nered, "Beloved" u *Writing African American Women: An Encyclopedia of Literature by and about Women of Color, Volumes 1 and 2*, (ed.) Elisabeth Ann Beaulieu, New York: Greenwood Press, 2006., str. 57.

²⁴ Isto, str. 38.

lizmu”²⁵ dok Ketrin Amian (Katrin Amian) naziva njenu prozu “emancipujućim postmodernizmom.”²⁶ Naime, svrstati jednog pisca u određeni književni pravac je često teško, a i nezahvalno. Pisci, pogotovo oni veliki, poigravaju se žanrovima, formama i odupiru se bilo kakvoj kategorizaciji. Takav slučaj je i s Toni Morrison. Ipak zbog perioda u kome stvara i po mnogim elementima njene fikcije, Morrisonovu možemo svrstati u postmodernističke književnice.

Tendencija postmodernih teoretičara je pokazala njihov skepticizam vezan za *velike narative* i apsolutnu istinu, kao i uvjerenje da je postmoderno društvo izgubilo smisao za istorijsku svijest. Jedan od najvećih teoretičara i prvi autor filozofskog postmodernizma Žan Fransoa Liotar (Jean François Liotard) legitimizirajuće priče zapadne kulture naziva *metanarativim*. Prema njemu metanarativi vode u totalitarizam te je nužno uništiti velike priče (on posebno izdvaja dva velika narativa: narativ progresivne emancipacije čovječanstva – od hrišćanskog iskupljenja do marksističke utopije i narativ trijumfa nauke).²⁷ Prema tome *smrt* velikih priča bi označila i "gubitak čvrstih tačaka oslonca i orjentira u bilo čemu" ali u tome je i prednost postmodernog doba jer "postoji mogućnost izbora."²⁸ Mnogi postmodernisti su se složili sa Liotarovim stavom i kritikom *zastarjelih i sumnjivih vrijednosti* i posvetili su se artikulisanju ovakvog skepticizma, što predstavlja još jedan oblik fikcije.

S druge strane, Linda Hačćen u knjizi *Poetika postmodernizma* izbor pripovijedanja kao postmodernističkog ograničava isključivo na *istoriografsku metafikciju* te primjećuje da postmoderna fikcija teži da u centar stavi igre realnosti, iluzije i istorije: “prošle događaje poznajemo samo putem njihovih diskurzivnih zapisa, putem njihovih tragova u sadašnjosti.”²⁹

Dakle, prošlost je „inkorporisana i modifikovana“ i „većina samosvjesnih i parodijskih savremenih djela pokušavaju ne da izbegnu, već zapravo da stave u prvi plan, istorijske, društvene, ideološke kontekste u kojima postoje i nastavljaju da postoje.“³⁰ Prošlost tako nastavlja da egzistira, ali kao tekst, kao ljudska konstrukcija: “Postmoderna fikcija ispituje odnose i istorije prema realnosti i realnosti prema jeziku.”³¹ Dakle, Hačćionova negira tvrdnje da pos-

²⁵ Barbara Christian, "The Contemporary Fables of Toni Morrison" u *Toni Morrison's Sula: Modern Critical Interpretations* (ed. Harold Bloom), Philadelphia: Chelsea House Publishers, 1999. str. 25.

²⁶ Katrin Amian, *Rethinking Postmodernism(s)*, Charles S. Pierce and the Pragmatist Negotiations of Thomas Pynchon, Toni Morrison, and Jonathan Safran Foer, New York: Rodopi, 2008. str. 10.

²⁷ Kristofer Butler, *Postmodernizam: Sasvim kratak uvod*, str. 23-25.

²⁸ Jelena Đorđević, *Postkultura*, Beograd: Clio, 2009. str. 212.

²⁹ Linda Hačćion, *Poetika postmodernizma*, str. 170.

³⁰ Isto, str. 52.

³¹ Isto, str. 5.

tmodernizam tretira prošlost i istoriju na sentimentalno-nostalgican način, već se trudi da otvori dijalog s njima u sadašnjosti. Tako se stiče utisak da prošlost jedino možemo spoznati kroz njenu tekstualnu zaostavštinu.

Ako sagledamo roman *Voljena* u odnosu na te teorijske principe, vidimo da se hibridna vizija istorije i fikcije Morisonove uklapa u okvire istoriografske metafikcije. Kimberli Šabot Dejvis (Kimberly Chabot Davis) uviđa da ovaj roman pokazuje postmodernu skepsu u velike istorijske narative i istinu, ali takođe zadržava afroameričku i modernističku političku posvećenost važnosti kulturnog sjećanja:

Posredovanje Morisonove između ova dva teorijska i politička tabora – između postmodernizma i afroameričkog društvenog protesta – omogućava joj da crpi najbolje iz oba i natjera nas da se zapitamo o ekstremnijim glasovima koji tvrde da je naš postmoderni svijet lišen istorije[...]Morisonova priznaje da je istorija uvijek fikcionalizovana, uvijek predstava, ali je ona uvijek posvećena projektu zabilježavanja afroameričke istorije s ciljem da izliječi svoje čitaoce. Umjesto zabavne vježbe u dekonstrukciji istorije, *Voljena* pokušava da utiče na savremeni svijet “stvarnosti”.³²

Ipak, Dejvisova tvrdi da roman ne bi trebalo tek tako svrstati u postmoderni kanon, iako Morisonova znatno doprinosi debatama o postmodernoj istoriji. Ona takođe smatra da djela Toni Morison treba razumjeti prvenstveno u kontekstu afroameričke forme i tradicije, jer postmodernizam, poststrukturalizam i “bjelačke” akademske teorije svojim interpretativnim tehnikama potcjenjuju crno kulturno naslijeđe.³³ Toj tvrdnji ide u prilog i sama konstatacija Morisonove da se ona smatra antipostmodernom književnicom koja se bavi *crnim* temama kojima želi da pruži podršku afroameričkim čitaocima njenih djela.³⁴

Ipak, s postmodernističke tačke gledišta, *Voljena* predstavlja zanimljivo stapanje istorije i fikcije. Morisonova problematizuje istorijsku reprezentaciju kao ljudsku tvorevinu i stvara pojam *ponovnog sjećanja* (rememory = remember + memory) da bi pokazala neminovno prisustvo istorijske prošlosti u sadašnjem trenutku. Rekonstrukcija prošlosti se pokazala kao neophodan zadatak koji Morisonova mora da ispuni, s obzirom na to da su istoričari zanemarivali iskustva Afroamerikanaca za vrijeme institucije ropstva pa i kasnije. Nju interesuje priča koju robovi nisu imali prilike da ispričaju ili koja

³² Kimberley Chabot Davis, "Postmodern blackness: Toni Morrison's *Beloved* and the end of history" u *Twentieth Century Literature*. Summer 98, Vol. 44, Issue 2. str. 242-243.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 244.

je bila toliko strašna da se ispriča i kada bi se ukazala prilika. Klodine Rejno (Claudine Raynaud), analizirajući pojam ponovnog sjećanja ovako objašnjava poetiku teksta:

"Otklanjanje vela" vodi u istraživanje tereta tuge i mogućnosti oplakivanja u tekstu nadahnutom dvostrukim gestom povratka (onoga što je izgubljeno) i rekonstrukcijom (prošlosti i sopstva koje je uništeno nasiljem). Rad sjećanja, kao i sna, kao i oplakivanja, sudjeluje u kompleksnosti različitih vremenskih vidova zajedno sa dubokom izmjenom psihe kroz obradu podsvjesnih elemenata koji dolaze u svijest. Poročnost svijesti likova, koja je moguća usljed suptilnog prelaza od jednog fokalizatora do drugog, i izravnjavanje različitih vremenskih okvira, omogućava romanu da imitira i odražava proces sjećanja: stvarni čin sjećanja kao i inkorporaciju ispričanih sjećanja u usmenu tradiciju.³⁵

Na taj način sjećanja naviru i bivaju potisnuta u svijesti likova, što čini da narativni postupak liči na fenomen plime i osjeke. Likovi u romanu ne mogu kontrolisati sjećanja i trude se da ih potisnu, ali to je samo privremeno rješenje problematične prošlosti. Kad se u životu glavne junakinje, Sete, pojavi djevojka koja sebe naziva Voljena i koja personifikuje Setine najdublje strahove i tegobe iz prošlosti, Seta će shvatiti da se mora suočiti s bolnim sjećanjima da bi stvorila mogućnost neoterećenog života u budućnosti.

Dejvisova u romanu primjećuje još jednu naznaku postmodernizma, a ona se odnosi na upotrebu epigrafa u romanu. Pozivajući se na tvrdnju Hačionove da epigrafi predstavljaju paratekstualne materijale koji služe da nas podsjetu na narativnost (i fikcionalnost) primarnog teksta, ali i da utvrde njegovu činjeničnost i istoričnost, Dejvisova uviđa da Morrisonova upravo naglašava ovu dijalektiku.³⁶ Prvi epigraf kojim počinje roman i koji glasi "šezdeset miliona i više" upućuje na istorijsku činjenicu o pogibiji robova od njihova porobljavanja u Africi, za vrijeme puta na brodovima do Amerike, kao i na plantažama širom američkog juga. Cifra od šezdeset miliona i više ipak nije precizna, jer se smrt robova tretirala nebitnom i svi pojedinačni slučajevi nisu zabilježeni. Ipak, taj broj je dobijen analizom istorijskih zabilješki pa se može smatrati vjerodostojnom činjenicom. Drugi epigraf glasi:

³⁵ Claudine Raynaud, "Beloved or the Shifting Shapes of Memory" u *The Cambridge Companion to Toni Morrison* (ed. Justin Tally), New York: The Cambridge University Press, 2007, str.43.

³⁶ Kimberley Chabot Davis, "Postmodern blackness: Toni Morrison's Beloved and the end of history", str.249.

Narod koji nije moj narod
Nazvaću svojim,
I onu koja nije voljena
Nazvaću voljenom.
Rimljanima, 9:25³⁷

Ovaj citat iz Biblije prema tome upućuje na fiktionalnost, ali i činjeničnost ukoliko odlučimo da svetu knjigu hrišćana shvatimo kao tekst zasnovan na činjenicama.

Zaključak

Dakle, iako Morisonovu nije lako svrstati u posmoderne pisce, samim tim što se i sama opire takvoj karakterizaciji, njena proza ipak ima dekonstruktivistički cilj – da ispiše novu istoriju, istoriju koja potiče s margine. Ovo je utoliko teži zadatak jer kao neko ko pripada grupi ekscentričnih, Morisonova treba da uspostavi narativni autoritet u društvu u kome njen status ne odgovara dominantnoj društvenoj moći. Džudilin S. Rajan (Judylyn S. Ryan) prema tome smatra da je proces uspostavljanja narativnog autoriteta komplikovaniji zbog “istorijskog pozicioniranja crnkinje kao nepouzdanog naratora, nekoga čiji kredibilitet (intelektualni, moralni, estetski) čitalac ne treba, ne mora, da prizna.”³⁸ Za Morisonovu bi, prema tome, idealna publika bila ona koja “prihvata epistemološko stanovište crnkinje i odobrava njen intelektualni, moralni i diskurzivni autoritet.”³⁹ Na kraju, ona teži, kao i mnogi drugi afroamerički pisci, da kroz estetske strategije podigne istorijsku svijest i političku promjenu u širem kulturnom kontekstu.

Neoropski narativ u dvadesetom vijeku na taj način pokazuje da je ujedno i umjetničko djelo i neophodan kritički diskurs za razmatranje komplikovane crnačke istorije i institucije ropstva. I neoropski narativ Morisonove, kao i njegove preteče, dijele iste teme i motive: prikaz Afroamerikanaca kao kompleksnih bića i dekonstrukcija mita o srećnom robu/ropkinji (čak i plantaža koja se idilično zove *Slatki dom* prikriva strahote ropskog sistema), neutoljiva želja za slobodom, pitanje seksualizovanog nasilja nad ropkinjama i muške dominacije, mogućnost jedne rase da ima kontrolu nad drugom. Iako su ovo teme koje jasno razobličuju kulturnu mitologiju o ropstvu u Americi

---

³⁷ Toni Morison, *Voljena*, prevela Dijana Radinović. Beograd: Laguna, 2013.

³⁸ Judylyn S. Ryan, "Language and narrative technique in Toni Morrison's novels" u *The Cambridge Companion to Toni Morrison* (ed. Justin Tally), New York: The Cambridge University Press, 2007, str. 156.

³⁹ Isto, str. 158.

18. vijeka, roman *Voljena* je pokazao da ova tematika nastavlja da bude dio savremene borbe s problemom rase i roda.

Literatura:

- Amian, Katrin. *Rethinking Postmodernism(s), Charles S. Pierce and the Pragmatist Negotiations of Thomas Pynchon, Toni Morrison and Jonathan Safran Foer*. New York: Rodopi, 2008.
- Batler, Kristofer. *Postmodernizam: Sasvim kratak uvod*. Trans. Predrag Mirčetić. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Christian, Barbara. "Fixing Methodologies: "Beloved"." *New Black Feminist Criticism 1985- 2000*. Urbana: University of Illinois Press, 2007.
- "The Contemporary Fables of Toni Morrison." *Toni Morrison's Sula: Modern Critical Interpretations*. Ed. Harold Bloom. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 1999.
- Davis, Charles T. and Henry Louis Gates Jr. *The Slave's Narrative*. New York: Oxford University Press, 1985.
- Davis, Kimberley Chabot. "Postmodern blackness: Toni Morrison's *Beloved* and the end of history." *Twentieth Century Literature* 1998: 242-261.
- Đorđević, Jelena. *Postkultura*. Beograd: Clio, 2009.
- Gates, Henry Louis Jr., *The Signifying Monkey: A Theory of African - American Literary Criticism*. New York: Oxford University Press, 1988.
- Hačion, Linda. *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Prev. Vladimir Gvozden i Ljubica Stanković. Novi Sad: Svetovi, 1996.
- McKenzie, Marilyn Mobley. "Spaces for Readers: The Novels of Toni Morrison." *The Cambridge Companion to the African American Novel*. Ed. Maryemma Graham. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Morrison, Toni. *Voljena*. Prev. Dijana Radinović. Beograd: Laguna, 2013.
- *The site of memory*. dostupno na: <https://www.ru.ac.za/media/rhodesuniversity/content/english/documents/Morrison_Site-of-Memory.pdf>.
- Moody, Jocelyn. "African American Women and the United States slave narrative." *The Cambridge Companion to African American Women's Literature*. Ed. Angelyn Mitchell and Danielle Taylor. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Mulvey, Christopher. "Freeing the voice, creating the self: the novel and slavery." *The Cambridge Companion to the African American Novel*. Ed. Maryemma Graham. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Nerad, Julie Cary. "Beloved." *Writing African American Women: An Encyclopedia of Literature by and about Women of Color*. Ed. Elisabeth Ann Beaulieu. Vol. I and II. New York: Greenwood Press, 2006.

- Prinsac, Annie P.M. de and Susana M. Morris. "Toni Morrison." *Icons of African American Literature: The Black Literary World*. Ed. Yolanda Williams Page. Greenwood Press, 2011.
- Raynaud, Claudine. "Beloved or the Shifting Shapes of Memory." *The Cambridge Companion to Toni Morrison*. Ed. Justin Tally. New York: The Cambridge University Press, 2007.
- Rushdy, Ashraf. "The neo slave narrative." *The Cambridge Companion to the African American Novel*. Ed. Maryemma Graham. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Ryan, Judylyn S. "Language and narrative technique in Toni Morrison's novels." *The Cambridge Companion to Toni Morrison*. Ed. Justin Tally. New York: The Cambridge University Press, 2007.
- Taylor, Ordner W. III, "Harlem Renaissance" u *Icons of African American Literature*. Ed. Yolanda Williams. California: Greenwood Press, 2011.

Tamara JOVOVIĆ

TONI MORRISON AND THE POSTMODERN SLAVE NARRATIVE

This paper interprets Toni Morrison's novel *Beloved* as a neo-slave narrative. This postmodern novel has its predecessor in the slave narrative of the 18th and 19th century, and in the postmodern times it proves that it is as well a necessary critical discourse for considering the complicated African-American history and the institution of slavery. Slave narratives are of the highest importance for the preservation of African-American tradition, and as such, they were often neglected and marginalized. In the paper we will also show, through the theoretical framework of the most eminent postmodern critics and theorists that the intertwining of history, fiction and politics allowed Morrison to revise American culture and its values as well as drawing attention to marginalized voices and reconstruction of collective history of the enslaved African people from the new, female perspective.

Key words: *Toni Morrison, Beloved, slave narrative, neo-slave narrative, postmodernism, Afro-Americans*

UDK 821.111(73).09 Vilijams T.

Pregledni rad

Vesna TRIPKOVIĆ-SAMARDŽIĆ (Podgorica)

Univerzitet „Mediterran“, Podgorica

vesna.tripkovic-samardzic@fvu.me

TENESI VILIJAMS: DOPRINOS RAZVOJU AMERIČKE DRAME I FILMA

U radu se ističe značaj američkog dramskog pisca Tenesija Vilijamsa za razvoj američke drame, pozorišta i filma. Naglašava se originalnost Vilijamsova djela koje je donijelo preporod američkoj poslijeratnoj drami, proširilo granice teatralnosti i oživjelo američki film pedesetih. Poetičnost Vilijamsova jezika američku dramu oslobodila je od ograničenja realizma; „plastično pozorište“ zamijenilo je iscrpljeno pozorište realističkih konvencija, ustanovljene standarde o žanru i norme strukturne i tematske ispravnosti, a jedinstven stil, šokantnost i univerzalnost tema, široka lepeza likova s margine društva, dvojan stav prema američkom Jugu i preispitivanje američkih mitova, nezapamćenu popularnost kod pozorišne publike.

Od posebnog značaja za američku kulturu pedesetih bila je neraskidiva veza Tenesija Vilijamsa i filma. Istaknut je uticaj filma na Vilijamsovo stvaralaštvo, primjena filmskih tehnika u Vilijamsovu dramskom djelu i doprinos Tenesija Vilijamsa razvoju američkog filma. Ogromna popularnost Tenesija Vilijamsa u Holivudu objašnjava se Vilijamsovim majstorstvom, ali i posebnim istorijskim okolnostima, tj. spremnošću holivudske industrije da u datom istorijskom trenutku adaptira Vilijamsovo djelo.

Ključne riječi: *Tenesi Vilijams, preporod, američka poslijeratna drama, pozorište, film*

1. Tenesi Vilijams i američka drama

Tenesi Vilijams, „pjesnik ljudskog srca“ i „laureat odbačenih“¹, zauzima posebno mjesto u američkoj književnosti.

---

¹ Greta Heintzelman, Alycia Smith, *Critical Companion to Tennessee Williams: A Literary Reference to His Life and Work*, New York: Facts on File, 2005, xi, “poet of the human heart“, “Laureate of the Outcast“.

Jedan od najjemenitnijih izučavalaca američke drame i pozorišta, Kristofer Bigzbi (C.W.E. Bigsby), u studiji objavljenoj 1984. godine² ističe da je u periodu poslije Drugoga svjetskog rata Tenesi Vilijams dominirao američkim pozorištem više od jedne decenije i bio jedna od ključnih figura koje su američku dramu uzdigli na viši nivo, a Brodveju donijeli moralnu ozbiljnost i estetsku osjetljivost.³ Godine 1997, u Uvodu za jedno od najpoznatijih štiva o Vilijamsu⁴, Metju C. Rudané (Matthew C. Roudané) naglašava da je zbog „originalnosti pozorišne imaginacije“⁵ Vilijams zaslužio centralnu poziciju u američkom pozorištu. Kao „pjesnik srca“⁶, tvrdi Rudané, Vilijams je, kombinujući liričnost i eksperimentalizam, donio ne samo preporod američkoj poslijeratnoj drami nego i proširio granice teatralnosti.

Najnovija istraživanja potvrđuju visok estetski kvalitet Vilijamsovih drama i njegovo istaknuto mjesto u američkoj književnosti i kulturi.

U studiji iz 2005. godine Ališa Smit Hauard (Alycia Smith-Howard) i Greta Hajncelman (Greta Heintzelman) potvrđuju Vilijamsovu današnju popularnost: dvadeset godina nakon smrti Tenesija Vilijamsa (1911–1983), časopis *USA Today* proglasio ga je najvećim i najplodnijim dramskim piscem Amerike.⁷ I danas, više od trideset godina nakon Vilijamsove smrti, njegovo djelo predmet je izučavanja naučnika i inspiracija pozorišnih i filmskih stvaralaca, a njihova pažnja nije usmjerena samo na Vilijamsova najpoznatija djela već i na njegove rane drame, jednočinke i neobjavljena djela.⁸ Hauard i Hajn-

² C.W.E. Bigsby, *A Critical Introduction to Twentieth-Century American Drama*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, preface.

³ Ostali dramatičari koje Bigzbi navodi jesu Artur Miler i Edvard Olbi. *Isto.*, str. 14.

⁴ *The Cambridge Companion to Tennessee Williams*, ed. Matthew C. Roudané: Cambridge: Cambridge University Press, 1997, Intro, str. 1.

⁵ Isto, “the original nature of his theatrical imagination”.

⁶ Isto, “poet of the heart”.

⁷ Greta Heintzelman, Alycia Smith, *n.d.*, xi.

⁸ Godine 1999. produkcija jedne od prvih Vilijamsovih drama *Not About Nightingales* (*Ne o slavujima*) dobila je izvrsne kritike na Brodveju i u Londonu; 2003. godine, starije i neobjavljene drame su izvedene na pozornici u Hartfordu; iste godine, nova filmska verzija romana *Rimsko proljeće gđe Stoun* (*The Roman Spring of Mrs. Stone*) prikazana je na televiziji *Showtime*; Godine 2004, nekoliko Vilijamsovih drama doživjele su ponovna izvođenja i prvi put je izvedeno nekoliko jednočinki; 2003. godine, produkcija drame *Mačka na usijanom limenom krovu* naišla je na ogroman uspjeh na Brodveju; a 2005. godine, ponovo su izvedene *Tramvaj zvani želja* i *Staklena menažerija*; 2005. godine, izašla je DVD kolekcija najvažnijih Vilijamsovih filmova, a 2008. godine snimljen je film po Vilijamsovom scenariju *The Loss of a Teardrop Diamond* (*Slučaj izgubljenog dijamanta*). Godine 2011. održane su konferencije (na Univerzitetu u Perudi, Univerzitetu Nanciu Francuskoj, Univerzitetu Džordžtaun, Arena Stejdž u Vašingtonu D.C.) i festivali (Književni festival Tenesija Vilijamsa i festival u njegovom rodnom gradu Klarksdejlju, u Misisipiju) povodom stogodišnjice njegova rođenja. O novim izvođenjima Vilijamsovih drama vidi

celman ističu Vilijamsovu svjetsku slavu: prema riječima njegova biografa Lajla Leveriča (Lyle Laverich), Vilijams je više od svih dramatičara priznat i igran u svijetu: u Rusiji, Vilijams je poslije Čehova najčešće izvođen pisac, a širom svijeta njegove najpoznatije drame: *Staklena menažerija* (*The Glass Menagerie*), *Tramvaj zvani želja* (*Streetcar Named Desire*), *Mačka na usijanom limenom krovu* (*Cat on a Hot Thin Roof*) i *Noć iguane* (*The Night of the Iguana*) – doživljavaju višestruka ponovna izvođenja svake godine, od kojih se u novije vrijeme ističu *Tramvaj zvani želja* sa Kejt Blanšet u ulozi Blanš iz 2010. godine, verzija *Tramvaj zvani želja* sa višerasnom glumačkom postavkom rediteljke Emili Man iz 2012. godine i *Mačka na usijanom limenom krovu* sa Skerlet Johanson iz 2013. godine.⁹

Harold Bloom (Harold Bloom)¹⁰, jedan od vodećih književnih kritičara, u studiji iz 2007. godine ističe da je Vilijams „najknjiževniji... najrječitiji i najprimjereniji američki dramatičar do danas“¹¹. Blum, koji Vilijamsa karakteriše kao „dramatičnog liričara“¹², ističe visoki estetski kvalitet drama: *Staklena menažerija*, *Tramvaj zvani želja*, *Iznenada prošlog ljeta* (*Suddenly Last Summer*) i *Ljeto i dim* (*Summer and Smoke*).

U skorašnjoj studiji (2014) Brenda Marfi (Brenda Murphy) ističe da su novoobjavljena Vilijamsova djela omogućila da se Vilijamsov opus sagleda iz nove perspektive¹³. Zahvaljujući novoobjavljenim Vilijamsovim dramama iz tridesetih, tvrdi ta autorka, Vilijamsa doživljavamo i kao društveno angažovana pisca, a objavljivanje drama napisanih poslije 1961. godine omogućava nam da Vilijamsove posljednje decenije stvaralaštva kritički revalorizujemo.

Da je Vilijams živio da bi pisao potvrđuje njegova četrdesetogodišnja karijera tokom koje je napisao četrdeset pet dužih i šezdeset kraćih drama, niz scenarija, kratkih priča, eseja i tomova poezije. Prvi put objavljena nakon

---

kod: R. Barton Palmer, William Robert Bray, *Hollywood's Tennessee: The Williams Films and Postwar America*, Austin: University of Texas Press, 2009, str. 14, i kod: Brenda Murphy, *The Theatre of Tennessee Williams*, New York: Bloomsbury Publishing, 2014, str. 6.

⁹ O ponovnim izvođenjima ostalih drama, dramama koje su izvedene prvi put, eksperimentalnim verzijama ne samo na Brodveju nego i širom Amerike opširnije vidi kod: Brenda Murphy, *n.d.*, str. 6–7, i kod Greta Heintzelman, Alycia Smith, *n.d.*, x.

¹⁰ Harold, Bloom, *Bloom's Modern Critical Views: Tennessee Williams*, New York: Infobase Publishing, 2007.

¹¹ Isto, str. 2,4, “the most literary... the most articulate and adequate of American dramatists up to this moment“.

¹² Isto, str. 3, “dramatic lyricist“.

¹³ Brenda Murphy, *n.d.*, str. 3.

2000. godine, pisma¹⁴, zabilješke¹⁵ i drame iz ranog perioda otkrivaju njegovu neutoljivu žeđ za pisanjem, čak i u posljednjim decenijama života, tokom kojih je njegova karijera bila na izdisaju.

Vilijamsovu karijeru Bigzbi opisuje kao tranziciju s politički angažovanog pisanja u ranoj fazi stvaralaštva na apolitičnost srednjeg perioda i antipolitičnost posljednjih decenija.¹⁶ Vilijams je karijeru započeo kao politički pisac tridesetih godina, kad je njegove drame izvodila radikalna pozorišna trupa *Mimičari* (*The Mimmers*). Užasi rata i postnuklearno kapitalističko doba, koje materijalnu dobit promovise kao dominantnu vrijednost, kao i opšta paranoja od nepoznatog u eri makartizma, intenzivirali su Vilijamsov osjećaj nesigurnosti i otuđenja, iz kojih je izlaz tražio u nostalgичnoj čežnji za vrijednostima starog doba, koje se, iako opterećeno grijesima korupcije i rasne nejednakosti, činilo liričnijim od surovog pragmatizma savremenog doba. Zauzimajući stav boema, umjetnika, idealiste, nekonformiste i „romantika u neromantičnom svijetu“, Vilijams se okreće od direktne preokupacije socijalnim strukturama, a njegovi likovi sve više bježe od kauzalnosti u svijet alkohola, iluzija, krhke seksualnosti i ličnih odnosa.

Od svih dramatičara na Brodveju, Vilijams je doživio najveću slavu u prvih petnaest godina poslije rata. U periodu između 1945. i 1961. godine, petnaest njegovih drama je igrano na Brodveju, a sedam adaptirano za film¹⁷, čime je nadmašio sve američke pisce toga doba.¹⁸ Filmske adaptacije drama povećale su Vilijamsovu popularnost, pa je Vilijams postao vodeća figura Amerike i svjetski priznato ime. U tom periodu dobio je četiri nagrade Udruženja dramskih kritičara, dvije Pulicerove nagrade, jednu Toni nagradu i izabran je za člana Nacionalnog instituta za umjetnost i književnost. Od *Noći iguane*, 1961. godine, posljednje drame koja je zavrijedila pažnju kritičara i javnosti, pa sve do smrti 1983. godine, Vilijamsova popularnost strmoglavno opada. U posljednje dvije decenije stvaralaštva, Vilijams napušta poetski realizam koji ga je proslavio i okreće se avangardi i umjetničkom pozorištu. Dramе nastale u tom periodu okarakterisane su kao inferiornije u odnosu na njegovo ranije stvaralaštvo, a nekada najpopularniji pisac odjednom postaje najocrnjeniji. Ipak, i u tom periodu izvedeno je još šest novih drama na Brodveju. Ostale, nove, izvo-

¹⁴ Tennessee Williams, *The Selected Letters of Tennessee Williams*, Vol. 1, 1920–1945. Eds. Albert J. Devlin, Nancy, M. Tischler, New York: New Directions, 2000; and Volume. 2, 1945–1957. Eds. Albert J. Devlin, Nancy, M. Tischler, New York: New Directions, 2004.

¹⁵ Tennessee Williams, *Notebooks*, ed. Margaret Bradham Thornton, New Haven CT: Yale University Press, 2007.

¹⁶ C. W. E. Bigsby, *n.d.*, str. 12.

¹⁷ Za film je u tom periodu (1961. godine) adaptiran i roman *Rimsko proljeće gospođe Stoun* (*The Roman Spring of Mrs. Stone*) u režiji Hosea Kvintera (José Quintero).

¹⁸ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 1.

đene su van Brodveja i u drugim gradovima Amerike, a njegove poznate drame doživjele su ponovna izvođenja na Brodveju i van njega. Takođe, zahvaljujući stečenoj reputaciji, u tom periodu je snimljeno još osam filmskih adaptacija

Iako se u njegovu djelu prepoznaju različiti književni i umjetnički uticaji¹⁹, Vilijamsova originalnost je neosporna. Šaroliki Vilijamsov opus najviše pamtimo po jeziku, čija poetičnost je američku dramu oslobodila od ograničenja realizma. U želji da nađe verbalne ekvivalente za unutrašnja stradanja svojih junaka, on je stvorio novi žanr poznat kao „lirska drama“. Tražeći da jezik svojih drama obogati neverbalnim elementima teatra (upotrebom svijetla, muzike, seta i govora tijela), Vilijams je inaugurisao koncept novog, „plastičnog pozorišta“, koje će zamijeniti iscrpljeno pozorište realističkih konvencija, ustanovljene standarde o žanru i norme strukturne i tematske ispravnosti:

Ekspesionizam i sve ostale nekonvencionalne tehnike u drami imaju samo jedan validan cilj, a to je bliži pristup istini. Kad neka drama koristi nekonvencionalne tehnike, ona ne, ili zasigurno ne bi trebalo da pokušava da izbjegne odgovornost bavljenja stvarnošću, ili tumačenja iskustva, već pokušava ili treba da pokušava da nađe bliži pristup, dublji i življi izraz stvari. Prava realistična drama sa pravim frižiderom i autentičnim kockama leda, likovima koji govore isto kao i publika odgovara akademskom pejzažu i ima kvalitet fotografske sličnosti. Svi danas treba da znaju nebitnost fotografskog u umjetnosti: da je istina, život ili stvarnost organska stvar koju poetska imaginacija može da predstavi ili sugeriše, u suštini, samo kroz transformaciju, kroz promjenu u forme koje su drugačije od onih koje su samo prisutne pojavom.

*Ove zabilješke ne služe samo kao predgovor za ovu dramu. One su vezane za koncept novog, plastičnog pozorišta, koje mora zamijeniti iscrpljeni teatar realističnih konvencija, ako pozorište želi da povрати vitalnost kao dio naše kulture.*²⁰

---

¹⁹ U Vilijamsovom djelu primjećujemo slike potisnutih želja i skrivene seksualnosti Harta Krejna i D. H. Lorensa, osjećaj za tragično Judžina O'Nila, ekspresionističke elemente Strindberga, tehničke i imažističke mogućnosti francuskog simbolizma, elemente nadrealizma, Čehovljevi ambijent i simbol, poetski stil Emili Dickinson, Volta Vitmana i Krejna, ali i uticaj Brehta, Sartra, Remboa, Van Goga i engleskih romantičara. O književnim uticajima na Vilijamsa vidi kod: Matthew C. Roudané, *n.d.*, Intro, str. 2, i kod Nancy M. Tischler, *Student Companion to Tennessee Williams*, Westport: Greenwood Press, 2000, str. 18.

²⁰ Tennessee Williams, *The Glass Menagerie*, Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1984, str. 7–8, “Expressionism and all other unconventional techniques in drama have only one valid aim, and that is a closer approach to truth. When a play employs unconventional techniques, it

Uspješno kombinujući liričnost i senzualnost, Vilijams je uspio da oslobodi pozorišnu publiku. Dramom *Tramvaj zvani želja*, prožetom seksualnim nabojem i nasiljem, započela je nova faza Brodveja, a *Mačkom na usijanom limenom krovu* promovisana je ideja o heteronormalnosti i ženi kao subjektu seksualne želje.²¹

Vilijamsov stil bio je jedinstven, ali ne i dosljedan tokom njegove dugogodišnje karijere.²² U ranim dramama pokazao je sklonost ka realizmu i tradicionalizmu u formi, da bi se u kasnijim dramama okrenuo simbolizmu. S obzirom na to da se ekspresionizam drame *Kraljevski put (Camino Real)* nije dopao publici, Vilijams se naizmjenično okretao čas staroj, realističnoj formi, čas novoj, apstraktnoj drami, koja je, poslije lične krize u koju je upao krajem 60-ih, postala izraz njegovih ličnih borbi.

Ono po čemu je Vilijams bio neponovljiv bile su i njegove teme. Na Brodveju Vilijams je zbog sklonosti da šokira i provocira svojim temama nazvan „brodvejski trgovac noćnih mora“²³. Brodvejska publika poslijeratnog doba bila je šokirana temama kao što su: silovanje, nimfomanija, homoseksualnost, nasilna ubistva, frigidnost, impotencija, droga, alkoholizam, sifilis, masturbacija, koprofagija, fetišizam donjeg rublja, lobotomija, kastracija i kanibalizam. Ipak, popularnost koju je stekao u tom periodu govori o tome da se elitistička, brodvejska publika brzo prilagodila i Vilijamsovim šokantnim temama i njegovim modernističkim tehnikama. U Vilijamsovu djelu primjećujemo i manje šokantne teme: na početku stvaralaštva bio je preokupiran temom umjetnika-lutalice i seksualnog buntovnika na konzervativnom Jugu, da bi kasnije izvor stvaralaštva nalazio u svojoj porodici (majci kao slici starije Južnjakinje, sestri kao simbolu izgubljene nevinosti, ocu kao okrutnom mužu, babi i djedu kao predstavnicima najljepših vrijednosti Juga i sebi kao odbačenom pjesniku), u turbulentnim životima glumaca, sopstvenoj seksualnosti, traganju

---

is not, or certainly shouldn't be, trying to escape its responsibility of dealing with reality, or interpreting experience, but is actually or should be attempting to find a closer approach, a more penetrating and vivid expression of things as they are. The straight realistic play with its genuine frigidaire and authentic ice-cubes, its characters who speak exactly as its audience speaks, corresponds to the academic landscape and has the same virtue of a photographic likeness. Everyone should know nowadays the unimportance of the photographic in art: that truth, life, or reality is an organic thing which the poetic imagination can represent or suggest, in essence, only through transformation, through changing into other forms than those which were merely present in appearance. These remarks are not meant as a preface only to this particular play. They have to do with a conception of new, plastic theatre which must take the place of the exhausted theatre of realistic conventions if the theatre is to resume vitality as a part of our culture.“

²¹ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 8.

²² Nancy M. Tischler, *Student Companion to Tennessee Williams*, str. 22.

²³ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 12.

za Bogom, usamljenosti, strahu od prolaznosti, ludilu, kritičkom neuspjehu i poziciji umjetnika, miješajući sopstvena iskustva sa iskustvima drugih.

Gljučna figura njegova djela bio je on sam, čak i pod plaštom ostarjelih junakinja. Zbog ličnih borbi za mjesto u društvu, volio je da slika marginalce: boeme, prostitutke, alkoholičare, ljude sa ulice i idealiste, ostatke stare kulture i civilizacije koji traže nježnost, ljubav i sigurnost. Važan podtekst Vilijamsova djela čine i pisci, poput Lorensa, Bajrona, Krejna, Fitedžeralda i Hemingveja, koji u njegovu djelu postaju neponovljivi književni likovi.

Vilijamsovi osakaćeni, slomljeni i skrhani likovi su, u stanju zatočenosti i neurotičnog grča, otpočetak osuđeni na propast jer ne mogu da se odupru neumoljivim silama društva. Oni koji nude ljubav u svijetu sterilnosti i impotencije bivaju uništeni. Ipak, ono što nas najviše privlači kod Vilijamsovih likova jeste, kako Bigzbi zaključuje, spoj društvenog i metafizičkog, tj. činjenica da su njegovi likovi dijelom žrtve istorije (laži starog Juga koje ne mogu da održe pojedinca u pragmatičnom svijetu koji nema mjesta za krhki duh), a dijelom životnih procesa koji guše njihova duhovna stremljenja isto koliko i društvo.²⁴ U širokoj galeriji Vilijamsovih likova, Blanš Duboa, Stenli Kovalski, Megi Mačka, Amanda Vingfild, Tom Vingfild, Veliki Tata i Bebi Dol postali su mitske figure američke kolektivne svijesti, a njihova kompleksnost im daje univerzalan značaj.

Ambijent za većinu Vilijamsovih likova bio je američki Jug, ocrtan s ljubavlju i mržnjom koje je Vilijams gajio prema svojoj regiji, iako je, živeći u vremenu koje potvrđuje gubitak nevinosti, Vilijams preispitivao i opšte, američke mitove o liberalnom individualizmu, zajedništvu i utopijskoj viziji.

O višeslojnosti i univerzalnosti Vilijamsova djela svjedoče mnogobrojne produkcije njegovih drama u zemlji i inostranstvu, kao i mnogostruka kritička čitanja. Ukoliko uporedimo tradicionalne produkcije drame *Tramvaj zvani želja*, u maniru Vivijen Li i Marlona Branda, i njena najnovija izvođenja, uočili bismo bezbroj produkcija alternativnih, domaćih i inostranih pozorišnih trupa, koje otkrivaju uvijek nove slojeve značenja u toj drami, kao što su preispitivanje rasnih odnosa ili, možda, nametnutih seksualnih/rodnih uloga.²⁵ Izučavaoci Vilijamsova djela prepoznali su u tome tekstu diskurse kao što su: ljubav, mržnja, žene, muškarci, zakon, politika, razum, ludilo, muzika, porodica, sport i umjetnost,²⁶ koji se sagledavaju u svjetlu Fukoove teorije²⁷, teorije

²⁴ C. W. E. Bigsby, *n.d.*, str. 5.

²⁵ *Confronting Tennessee's Streetcar Named Desire: Essays in Critical Pluralism*, ed. Philip C. Kolin, Westport: Greenwood Press, 1993, str. 2–4.

²⁶ Isto, str. 4.

²⁷ Isto, str. 7. U svjetlu Fukoove teorije ovaj tekst je sveden na kontrolu znanjem i manipulacije istinom, gdje se Blanš definiše kao „drugo“ koje pokušava da kontroliše i redefiniše „isto“, tj. Stenlija, Stelu, Nju Orleans.

Julije Kristeve²⁸, marksističke teorije²⁹, haos i antihaos teorije³⁰, feminističke teorije³¹, teorije pažljivog čitanja³², teorije odgovora čitaoca, teorije recepcije, gej i kvir teorije³³, kroz istoriju i mit³⁴, druga književna djela i mitske asocijacije³⁵, pa kroz subverzivno-mitsko čitanje³⁶, sve do čitanja te drame kao „kulturnog proizvoda“, tj. ikone pop kulture u ideološkom kontekstu „postmoderne“.³⁷

Današnja Vilijamsova popularnost kod publike i kritičara gotovo da je mjerljiva s njegovim „zlatnim dobom“. Savremeni izučavaoci Vilijamsova djela slažu se u ocjeni da je djelo nastalo u posljednjem periodu stvaralaštva – nepravedno ocrnjeno. Takođe, ulaže se ogroman napor da se Vilijamsov opus ponovo sagleda u svjetlosti tek objavljenih djela.

Ponovno veliko interesovanje za Vilijamsa, Hauard i Hajncelman pripisuju promjeni kritičkih, društvenih i kulturnih stavova, koji omogućavaju veće poštovanje Vilijamsovih inovacija,³⁸ a nove generacije njegovih obožavatelja jesu dokaz da je Vilijams važniji i kompletniji pisac nego što su to prošle generacije bile sklone da priznaju.

---

²⁸ Isto, str. 8. U svjetlosti teorije Julije Kristeve, *Tramvaj zvani želja* analizira se kao potreba da se „pobjegne od arhaične sveprisutne majke“.

²⁹ Isto, str. 14. Prema marksističkoj teoriji, ovaj tekst je okarakterisan kao prelaz sa ruralno-agrarnog na urbano-mehanistički sistem i ilustruje pad aristokratije i pobjedu radničke klase.

³⁰ Isto, str. 9. U svjetlu ove teorije, *Tramvaj zvani želja* je predstavljen u vidu razlika između slobodnog i determinističkog ponašanja, pri čemu Stenli slijedi obrasce haotičnih sistema slobodnog ponašanja, a Blanš – antihaotičnog, kanalizovanog i determinističkog.

³¹ Isto, str. 11. Feministička kritika Vilijamsov tekst svodi na marginalizovanost sporednih ženskih likova kako od strane muških likova, tako i od strane muških kritičara.

³² Isto, str. 14. Prema teoriji pažljivog čitanja, ovaj tekst se analizira u smislu sličnosti između Blanš i Stenlija, koji se prikazuju kao žrtve želje.

³³ Početak ovih studija obilježili su svojim djelom Džon Klum i Dejvid Savran: njihova teorija se fokusira na pitanja Vilijamsova seksualnog identiteta, koji se, kako predlaže Brenda Marfi, mora sagledati unutar Vilijamsove boemske i umjetničke pozicije, tj. pozicije marginalca i pobunjenika protiv američke kulture srednje klase. Vidi: Brenda Murphy, *n.d.*, str. 3.

³⁴ Isto, str. 11. Vilijamsovo djelo je u ovom tumačenju sagledano kroz marginalizovanje etničkih grupa od strane samog Vilijamsa, u kontradiktornosti sa slikom Nju Orleansa kao kosmopolitskog grada.

³⁵ Isto, str. 12. U mitskom čitanju Blanš je sekularna verzija Bijele boginje-ženskog pauka.

³⁶ Isto, str. 12. U subverzivno-mitskom čitanju, Vilijamsov tekst je tumačen kao Blanšino uništenje prouzrokovano propalim patrijarhatom, a ne muškom seksualnom dominacijom.

³⁷ Isto, str. 7.

³⁸ Greta Heintzelman, Alycia Smith, *n.d.*, x.

2. Tenesi Vilijams i film

2.1. Filmske drame Tenesija Vilijamsa

Vilijamsovo zanimanje za film počinje još od njegove sedme godine. Nakon srećnog djetinjstva u ruralnom Misisipiju, selidba u Sent Luis označila je sumornu fazu njegova života, siromaštva i nerazumijevanja, a izlaz iz „svijeta siromaštva i nerazumijevanja“³⁹ Vilijams je tražio u tadašnjim filmovima (slepstik komedije i romantični epski kostimirani filmovi),⁴⁰ koji su nudili „idealizovani svijet glamura, avanture i romanse“.⁴¹

Tom, lik i narator drame *Staklena menažerija*, izražava Vilijamsov stav o filmu kao bijegu od sumorne realnosti. Na Amandino pitanje zašto je toliko opsjednut filmom, Tom odgovara: „Zato... što volim uzbuđenja. U mom poslu nema gotovo nikakvih uzbuđenja i zato idem u bioskop.“⁴² Istovremeno, Vilijams je bio svjestan da je film još samo jedna iluzija življenja u koju se čovjek sklanja strahujući da se suoči sa stvarnim životom, i bijeg od odgovornosti koju donosi suočavanje sa životom: „Ljudi u bioskopu gledaju pustolovine, umesto da ih sami doživljavaju. Izgleda da holivudski glumci treba da dožive sve avanture umesto njih, dok oni sede u mraku i gledaju ih kako se zabavljaju.“⁴³ U *Staklenoj menažeriji* vidimo i Vilijamsovo sjećanje na „zabavni“ karakter filmskog programa u turobnom periodu Depresije: „Bio je veoma dug program. Jedan film sa Gretom Garbo, jedan sa Mikijem Mausom, pa jedan putopis, pa žurnal, i najava filmova koji dolaze. Onda je bila solo tačka na orguljama i prikupljanje priloga za neki mlečni fond.“⁴⁴

---

³⁹ Gene D. Phillips, *The Films of Tennessee Williams*, Philadelphia PA: Art Alliance Press, 1980, str. 38, “a world of poverty and misunderstanding”.

⁴⁰ Isto, str. 37–38. Prvi filmovi kojih se Vilijams sjeća bile su komedije Fetija Arbakla (Fatty Arbuckle) i Čarlija Čaplina i mjuzikl *Skarletna vidovčica* (*The Scarlet Pimpernel*) sa Lesli Hauardom (Leslie Howard).

⁴¹ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 16, “idealized worlds of glamour, adventure, and romance”.

⁴² Tenesi Vilijams, *Staklena menažerija*, prev. Nada Ćurčija Prodanović, u: *Pre i posle „Kose“: Savremena američka drama*, ur. Jovan Ćirilov, Zepter Book World, Beograd, 2002, vii, str. 27. “I go to the movies because – I like adventure. Adventure is something I don't have much of at work, so I go to the movies.”

⁴³ Isto, x, str. 43. “People go to the moovies instead of moving! Hollywood characters are supposed to have all the adventures for everybody in America, while everybody in America sits in a dark room and watches them have them.”

⁴⁴ Isto, vi, str. 23. “There was a very long program. There was a Garbo picture and a Mickey Mouse and a travelogue and a newsreel and a preview of coming attractions. And there was an organ solo and a collection for the Milk Fund.”

Vilijams je bio svjestan činjenice da je film imao veliki uticaj na njegovo stvaralaštvo.⁴⁵ Filmske tehnike koje je Vilijams primjenjivao u dramama omogućile su mu da prevaziđe koncept konvencionalnog pozorišta. Vilijams se zalagao za „skulpturalnu dramu“, koja imitira filmski mizanscen⁴⁶ u kome pisac detaljno razrađuje scenu po uzoru na reditelja.⁴⁷

Eksperimentalni dramatičar mora naći metod da prikaže individualnu i tuđu strast na izražajan način. Apokalipsa bez delirijuma. Razmišljajući o ovom problemu dok sam radio na novim tekstovima, smislio sam novi metod koji se u mom slučaju može pokazati kao rješenje. Nazvao sam ga „skulpturalna drama“. Zato što je moja forma poetska. Tipična greška koja se pravi u predstavljanju intenzivirane stvarnosti na sceni je realistična radnja. Ako scene nisu prekratke, gluma mora biti neobično uzdržana. Sve više će nam biti važno da detaljno pišemo o emocijama. Istovremeno, uzdržavanje u glumi i režiji se mora povećati. Mora se izabrati nova, nerealistična forma. Ova neophodnost upućuje na ono što sam nazvao „skulpturalna drama“. Ovo očigledno ne važi za konvencionalnu dramu sa tri čina koja je svakako na izmaku. Ova forma i metod je za dramu kratkih kumulativnih scena koja dolazi. Ja je zamišljam kao smanjenu mobilnost na sceni, oblikovanje statuarnih položaja ili zamrznutih slika, nešto što liči na uzdržanu vrstu plesa, gdje su pokreti svedeni na najosnovnije ili najznačajnije.⁴⁸

---

⁴⁵ Gene D. Phillips, *n.d.*, str. 42.

⁴⁶ Mizanscen se odnosi na raspoređivanje glumaca na pozornici prema zahtjevima konstrukcije komada.

⁴⁷ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 17.

⁴⁸ Lyle Leverich, *Tom: The Unknown Tennessee Williams*, Crown Publishers, New York, 1995, str. 446, “The experimental dramatist must find a method of presenting his passion and the world's in an articulate manner. Apocalypse without delirium. In considering this problem while at work on new scripts, I have evolved a new method which in my own particular case may turn out to be a solution. I call it the 'sculptural drama'. Because my form is poetic. The usual mistake that is made in the presentation of intensified reality on the stage is that of realistic action. If the scenes are not underwritten, the acting must compensate by an unusual restraint. We will find it increasingly necessary to write our emotions out. Correspondingly restraint in acting and directing must increase. A new form, non-realistic, must be chosen. This necessity suggests what I have labelled as 'the sculptural drama'. Obviously it is not for the conventional three-act play which is probably on its way out anyhow. This form, this method, is for the play of short cumulative scenes which I think is on its way in. I visualize it as a reduced mobility on the stage, the forming of statuesque attitudes or tableaux, something resembling a restrained type of dance, with motions honed down to only the essential or significant.”

Moris Jakovar (Maurice Yacowar) pretpostavlja da je i čuveni Vilijamsov koncept „plastičnog pozorišta“ nastao pod uticajem popularnog američkog filma.⁴⁹ Za *Staklenu menažeriju*, koju neki kritičari smatraju „najfilmskijom“ Vilijamsovom dramom⁵⁰, Vilijams je, po uzoru na nijemi film, izumio „ekran“ na koji će se u toku izvođenja projektovati naslovi ili slike (plave ruže, mašine za kucanje ili Džim kao heroj sa srebrnim peharom), čija svrha je da „naglasiti određene vrijednosti u svakoj sceni“⁵¹ koje su u strukturalnom smislu najvažnije, tj. „da pojača efekat onoga što je samo aluzija u tekstu i da omogućiti da se glavna ideja prenese jednostavnije i lakše nego kad bi sva odgovornost bila na izgovorenim riječima“⁵². Vilijams naglašava da ekran ima i emocionalno značenje, ali i da se u drugim predstavama može koristiti u svrhe koje nadmašuju značenje ove drame. Ogromni ekran u funkciji političkog skupa, Vilijams je koristio i u pozorišnoj verziji drame *Slatka ptica mladosti* (*Sweet Bird of Youth*). Osim ekrana, u uputstvima za scenu *Staklene menažerije*, Vilijams ističe vrijednost drugih, „neknjiževnih“⁵³ sredstava poput muzike, koja naglašava tužno i nostalgичno raspoloženje i služi kao veza između naratora i teme priče, i osvjetljenja, koje dramu daje nerealistični kvalitet. Snop svjetlosti koji, poput reflektora, osvjetljava samo neke djelove scene, često u kontradiktornosti sa središtem radnje, Jakovar povezuje sa efektom irisa⁵⁴, koji je Grifit upotrebljavao da naglasi segment filmske epizode.

U *Staklenoj menažeriji* Vilijams je pokazao i sposobnost da kontroliše gledište publike upotrebom filmskih sredstava kao što su kamera, kadar akcije – kadar reakcije⁵⁵ i tehnika filmskog „šava“ (eng. *suture*), projektujući patrijarhalno gledište tipično za klasični holivudski film.⁵⁶ Tako, dvojnoulogom naratora i lika, Tom ponavlja dvojni ulogu filmske kamere: narator, kao i kamera, usmjeravaju gledaoca da se identifikuje sa određenom tačkom

⁴⁹ Maurice Yacowar, *Tennessee Williams and Film*, New York: Frederick Ungar Publishing, 1977, str. 2–3.

⁵⁰ George W. Crandell, “The Cinematic Eye in Tennessee Williams's *The Glass Menagerie*“, in: *The Tennessee Williams Annual Review* 1 (1998): 1–12.

⁵¹ Tennessee Williams, *The Glass Menagerie*, str. 9, “give accent to certain values in each scene“.

⁵² Isto, str. 10, “strengthen the effect of what is merely allusion in the writing and allow the primary point to be made more simply and lightly than if the entire responsibility were on the spoken lines.“

⁵³ Isto, str. 10, “extra-literary“.

⁵⁴ Iris (maska koja otvara i zatvara scenu sa naglaskom) jedno je od sredstava za prelaz između scena.

⁵⁵ G. Crandell, *n.d.*, str. 5. Prvi kadar bi bio prikaz scene stana Vingfildovih, a kadar akcije-kadar reakcije – prikaz naratora koji objavljuje da se radi o dramu sjećanja, pa gledaoci shvataju da je ono što gledaju naratorova vizija kroz sjećanje i maštu.

⁵⁶ Isto, str. 2–3.

gledišta, ali je on i gledalac u pozorištu koji zauzima poziciju subjekta u dramskom narativu. Narator upravlja svime što se dešava na sceni, a mi prihvatamo Tomovu tačku gledišta jer su ostali likovi samo dio sjećanja naratora. Da bi pojačao identifikaciju publike sa naratorom, Vilijams koristi filmsku tehniku kadar akcije – kadar reakcije kako bi se sakrilo gledište dramskog pisca, kao što se na filmu sakriva prisustvo kamere da bi se gledalac uvjerio da ono u šta gleda predstavlja tačku gledišta jednog od likova.⁵⁷ Upotrebom tehnike kadar akcije – kadar reakcije, Vilijams ponavlja tehniku filmskog „šava“, koji označava proces kojim se subjekti „javljaju unutar diskursa“⁵⁸. Naime, pošto gledalac ne može fizički da postoji u filmskom diskursu, njemu se nudi zamjena u vidu fiktivnog lika sa čijom tačkom gledišta se on identifikuje. U *Staklenoj menažeriji*, gledaoci se identifikuju s Tomovom tačkom gledišta. Krendel povlači sličnost između Tomove tačke gledišta i one u holivudskim filmovima. Kao u klasičnim holivudskim filmovima u kojima se upotrebom tehnike kadar akcije – kadar reakcije projektuje muško gledište na ženu, a žena otkriva kao označitelj „nedostatka kontrole, moći i privilegije“⁵⁹, i Tom gleda na Lauru i Amandu naglašavajući ideju o nedostatku muža. Drugo, i u ovoj drami se, kao u holivudskom filmu, ponavljaju ustanovljeni stavovi patrijarhalnog društva sa strogo definisanim ulogama muškarca (aktivnog) i žene (pasivne). Tom, kao narator, otpočeka ima aktivnu ulogu jer kontroliše šta gledamo i kako gledamo. Kao objekti Tomova gledanja, Amanda i Laura se prikazuju kao pasivne figure koje prihvataju ulogu egzibicioniste pred muškim voajerizmom, iako Laura predstavlja pobunu protiv ustanovljenog poretka. Kraj filma, ističe Krendel, ipak potvrđuje snagu naratora, jer Laura, iako se buni protiv muškog pogleda, ne može da ga sruši.

Zalažući se za „apstraktnu ljepotu forme, boje i linije“⁶⁰, moć dizajna, svjetla i pokreta i ističući dinamičnost i organski kvalitet kao najveće vrijednosti drame, Vilijams je posebnu pažnju posvetio analizi scenskog dizajna i efektima kao što su svijetlo, gluma, muzika i pokret, jer oni treba da oslobode dramsku strukturu od fizičkih ograničenja trodimenzionalne platforme⁶¹.

U cilju prevazilaženja naturalizma, Vilijams je često kršio konvencionalnu dramsku strukturu, tj. podjelu na činove. Težeći da postigne filmsku fluidnost i simultanost, Vilijams je pisao scene koje se, po uzoru na klasični holivudski film „neprekinutog formalnog toka i kadrova koje povezuju nara-

⁵⁷ Isto, str. 5.

⁵⁸ Isto, str. 6. “emerge within discourse”.

⁵⁹ Isto, str. “the lack of control, power, and privilege”.

⁶⁰ Tennessee Williams, *Camino Real in The Theatre of Tennessee Williams*, Volume 2, New York: New Directions Books, 1971, 424, “abstract beauties of form, and colour, and line”.

⁶¹ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 17.

tiv, grafička i auditivna sredstva⁶², pretapaju jedna u drugu. Tako, u Predgovoru za dramu *Kraljevski put*, Vilijams ističe „slobodu i mobilnost forme“⁶³ i „neprekinut tok“ kao glavni kvalitet ove drame⁶⁴, a u uputstvima za scenu drame *Ljeto i dim*, Vilijams podrobnije razrađuje scenski dizajn na način da stvori utisak „neprekinutog fluidnog kvaliteta slijeda scena“⁶⁵. Očigledan je i uticaj filma na Vilijamsov stil pisanja jer je umjesto pozorišne dikcije Vilijams koristio filmski naturalizam.

Vilijamsove drame je, kako tvrdi Džin Filips, bilo lako adaptirati i za televiziju i za veliki ekran zbog labavo konstruisanih zapleta koji se lako mogu mijenjati, likova u emotivnoj krizi s kojima se publika lako identifikuje, i melodramatičnih elemenata u priči s kojima se publika takođe lako identifikuje.⁶⁶

2.2. Drame Tenesija Vilijamsa adaptirane za „veliki ekran“

U svijetu filma Vilijams zauzima posebno mjesto. Nijedan američki pisac ne može se mjeriti s Vilijamsom u pogledu broja djela adaptiranih za „mali i veliki ekran“. Holivudske adaptacije su doprinjele Vilijamsovoj reputaciji u zemlji i van nje, a razlog njegove nenadmašne popularnosti u Holivudu treba tražiti ne samo u Vilijamsovu majstorstvu već i u posebnim istorijskim okolnostima, tj. spremnosti holivudske industrije da adaptira Vilijamsovo djelo. Palmer i Brej ističu da je, uprkos različitosti Vilijamsovih drama od tipičnog holivudskog proizvoda sa ustanovljenim formulama i žanrovima, filmska industrija imala interes da adaptira Vilijamsova djela.⁶⁷ U trenutku krize kroz koju je Holivud prolazio zbog nemogućnosti da vrati svoju publiku, tvrde ti autori, Holivud je u Vilijamsovim djelima našao „nešto drugačije“ što će povratiti publiku u bioskopske sale.⁶⁸

Modernistički elementi Vilijamsovih drama (provokativni realizam, kontradiktornost i nesaznatljivost likova, nemogućnost svođenja djela na jednu idealizovanu istinu⁶⁹), teme kao što su prolaznost, gubitak romantičnog, kontradiktornosti seksualne želje, porodični konflikti i egzotično-senzacional-

⁶² Isto, “uninterrupted formal flow and its shots linked by narrative, graphic, and aural devices”.

⁶³ Tennessee Williams, *n.d.*, “freedom and mobility of form”.

⁶⁴ Isto, str. 420, “continuous flow”.

⁶⁵ Tennessee Williams, *Summer and Smoke in The Theatre of Tennessee Williams, Volume II*, New York: New Directions, 1964, str. 121, “unbroken fluid quality to the sequence of scenes”.

⁶⁶ G. D. Phillips, *n. d.*, str. 18.

⁶⁷ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 27.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto, str. 66–67.

ni prikaz Juga savršeno su odgovarali holivudskoj potrebi za „senzacionalnim“ materijalom, koji će bolje odgovoriti na potrebe liberalnije i obrazovanije poslijeratne filmske publike. Ovi elementi su i podstakli filmske mogule da kupe prava na film ne bi li vratili gledaoce u filmske sale i povećali prodaju. Iz istih razloga najpoznatiji reditelji poslijeratnog perioda kao što su: Elija Kazan, Džon Hjuston, Džozef L. Mankijevič, Danijel Man, Džozef Louzi, Ričard Bruks i Sidni Lamet, prigrlili su Vilijamsovo djelo, iako je to značilo kršenje tradicije komercijalnog Holivuda.⁷⁰

Iako je Vilijamsovo djelo adaptirano i za veliki i za mali ekran, i iako ono obuhvata adaptaciju dramskih komada, romana i priča, naredna lista ističe četrnaest adaptacija dramskih komada za veliki ekran⁷¹. Kako pobrojane adaptacije pokazuju, najveće interesovanje filmskih stvaralaca odnosilo se na one dramske komade koji su Vilijamsa, krajem četrdesetih i tokom pedesetih godina, i uzdigli na pijedestal najpopularnijeg dramskog pisca.

Najranija filmska adaptacija drame *Staklena menažerija* (1944) jeste istoimeni film u režiji Irvinga Repera (Irving Rapper) iz 1950. godine. Novu verziju 1987. godine režirao je Pol Njumen (Paul Newman) s Džoanom Vudvord (Joanne Woodward), Džonom Malkovičem (John Malkovich), Karen Alen (Karen Allen) i Džejsom Notonom (James Naughton) u glavnim ulogama. U Indiji 2004. godine snimljen je film *Akale (Preko)*, vjerna adaptacija Vilijamsove drame na malajalam jeziku⁷², koju su kritičari pozitivno ocijenili. Iranski film *Ovde bez mene (Inja Bedoone Man, 2011)* najnovija je filmska adaptacija zasnovana na Vilijamsovoj drami.

Tramvaj zvani želja (1947) prvi je put adaptirana 1951. godine u istoimeni film u režiji Elije Kazana (Elia Kazan). Godine 1984. snimljena je filmska verzija u režiji Džona Ermana (John Erman). Ta Vilijamsova drama poslužila je kao inspiracija poznatim filmskim rediteljima. Najnoviji film Vudija Alena, *Nesrećna Džasmin (Blue Jasmin)* snimljen 2013. godine, inspirisan je tom dramom. Vudi Alen (Woody Allen) i prije je bio inspirisan tom dramom: u komičnom naučno-fantastičnom filmu *Spavač (Sleeper)* iz 1973. godine pojavljuje se epizoda u kojoj glavni protagonist (koga igra Vudi Alen), zamišlja da je Blanš i izgovara odlomke iz drame, sve dok ga Dajan Kiton (Diane Keaton) ne trgne iz „sna“, preuzimajući ulogu Stenlija. U filmu *Sve o mojoj maj-*

⁷⁰ Isto, str. 64.

⁷¹ Detaljne informacije o adaptacijama za „veliki ekran“ dostupne su na: (18. 06. 2015). Za kompletnu listu Vilijamsovih djela adaptiranih za „veliki i mali ekran“ pogledajte: Internet Movie Databas (imbd. com).

⁷² Jedan od dvadeset tri zvanično priznata jezika Indije, kojim govori više od trideset pet miliona ljudi.

ci (*Todo Sobro Mi Madre*), za koju je Pedro Almodovar 1999. godine dobio nagradu za najbolju režiju u Kanu, koristi se interesantna tehnika pozorišta u filmu, pri čemu predstavu *Tramvaj zvani želja* izvode sporedni glumci, a sama drama služi kao metafora za život glavne glumice.

Tetovirana ruža (*The Rose Tattoo*) adaptacija je istoimene drame, snimljena 1955. godine u režiji Danijela Mana.

Bebi Dol (*Baby Doll*) je Vilijamsov scenario za film koji je snimljen 1956. godine u režiji Elije Kazana, nastao na osnovu jednočinki *Dvadeset i sedam vagona punih pamuka* (*27 Wagons Full of Cotton*, 1946) i *Nezadovoljavajuća večera* (*The Unsatisfactory Supper*, 1945).

Mačka na usijanom limenom krovu je film snimljen 1958. godine u režiji Ričarda Bruksa (Richard Brooks), na osnovu istoimene drame iz 1955. godine.

Zmjska koža (*The Fugitive Kind*) je film snimljen 1959. godine u režiji Sidnija Lameta na osnovu drame *Silazak Orfeja* (*Orpheus Descending*, 1957).

Iznenada prošlog ljeta je film snimljen 1959. godine u režiji Džozefa L. Mankijeviča (Joseph. L. Mankiewicz) na osnovu istoimene drame iz 1958. godine.

Ljeto i dim je film snimljen 1961. godine u režiji Pitera Glenvila (Peter Glenville), na osnovu istoimene drame iz 1948. godine.

Slatka ptica mladosti (1959) adaptirana je 1962. godine u film istog naziva u režiji Ričarda Bruksa. Sljedeća filmska verzija u režiji Zeinabu Iren Dejvisa (Zeinabu Irene Davis) snimljena je 1987. godine.

Razdoblje bračnog prilagođavanja (*Period of Adjustment*, 1960) je drama adaptirana 1962. godine u istoimeni film u režiji Džordža Roja Hila (George Roy Hill).

Noć iguane (1961) adaptirana je u film 1964. godine u režiji Džona Hjustona (John Huston).

Vilijamsova jednočinka *Zatvaranje pruge* (*This Property Is Condemned*, 1946) adaptirana je u istoimeni film 1966. godine u režiji Sidnija Polaka (Sydney Pollack).

Bum! (Boom!) je film snimljen 1968. godine u režiji Džosefa Losija (*Joseph Losey*), na osnovu Vilijamsove drame *Mliječni voz ovdje više ne zastaje* (*The Milk Train Doesn't Stop Here Anymore*) iz 1963. godine.

Posljednja živa slika (*The Last of the Mobile Hot-Shots*) snimljena je u režiji Sidnija Lameta 1970. godine, na osnovu Vilijamsove drame *Sedam Mirtlinih padova* (*Seven Descents of Myrtle*, 1968).

2.3. Tenesi Vilijams o filmskim adaptacijama svojih drama

Svjestan činjenice da je Holivud ogromna industrija koja će njegovu kompleksnu umjetničku viziju pretvoriti u pojednostavljenu zabavu, Vilijams je želio da ima što više kontrole nad svojim filmovima. O tome svjedoči i njegova korespondencija sa direktorima studija, agentima, producentima i cenzorima, sa čijim se viđenjem u pogledu dramske strukture i tema najčešće nije slagao.⁷³ U producentima Vilijams je vidio lažne zaštitnike javnog morala jer su mijenjali filmove kad god se oni nijesu uklapali u njihove ideje o tome šta će prihvatiti cenzori, kritičari i javnost.⁷⁴ Cilj cenzure, prema njegovom mišljenju, bio je lažno moralisanje i potreba da se američka javnost zaštiti od „strašne zaraze istine“⁷⁵.

U poređenju sa filmom, pozorište je pružalo veću slobodu izraza. Vilijams je bio svjestan razlika između ta dva medija u smislu autonomije koja se jednom formom dobija, a drugom gubi:

Film prolazi kroz ogroman broj ruku, glava, ukusa, i mora da se saobrazni mnogobrojnim ograničavajućim stavovima koji ne idu u korist umjetničkoj formi, i mrzim što ovo moram da kažem, ali mislim da je autokratija, ili da se finije izrazim, autonomija, ključni element čistote u kreiranju umjetničkog djela. Sve dramske umjetnosti u osnovi su plod zajedničkog rada, ali u pisanju za pozornicu prilično ste sigurni da će ono što ste napisali ostati vaše. Na filmu, međutim, mnogo manje ste sigurni u to.⁷⁶

Iako je učestvovao u kreiranju svojih najvažnijih filmova (scenario za filmove *Staklena menažerija*, *Tramvaj zvani želja*, *Iznenada prošlog ljeta*, *Tetovirana ruža* i *Zmijska koža* pisao je u saradnji s ostalim scenaristima, a za filmove *Bebi Dol* i *Bum!* scenario je pisao sam), pokazalo se da je Vilijamsov uticaj na krajnji filmski proizvod bio mali, pa je i njegovo mišljenje o filmo-

---

⁷³ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 25.

⁷⁴ G. D. Phillips, *n.d.*, str. 35.

⁷⁵ Isto, str. 34, “the frightful contagion of truth“.

⁷⁶ R. B. Palmer, W. R. Bray, *n.d.*, str. 26, “It [the film] passes through so many other hands, minds, tastes, and must cater to so many restricting attitudes not favourable to an art form that, I hate to say this, but I think that, autocracy, or to put it more gently, autonomy, is the first essential of purity in making a work of art. All of the dramatic arts are essentially collaborative, but in writing for the stage you're fairly sure that your writing will always be your writing. But in the film, you're much less certain of this.“

vima najčešće bilo negativno.⁷⁷ Vilijams je najveće nezadovoljstvo izražavao zbog načina na koji je urađen kraj filma, koji je najčešće pretvaran u srećan završetak koji bi potpuno preokrenuo tok dramske radnje i razvoj karaktera⁷⁸, u cilju zadovoljenja interesa cenzora, producenata i reditelja. Svjestan da filmovi traju duže od drame, Vilijams je živio u strahu da će se više pamtili po filmovima zasnovanim na dramama, nego po pozorišnim ostvarenjima.

Vilijams je držao da je filmski medij idealan za „lirski stil izražavanja“⁷⁹, te da mu otvoreno prikazivanje nasilja, seksualnosti i politike ne priliči, a na optužbe da su njegovi filmovi prepuni nasilja, odgovarao je argumentima da nasilje nikad nije otvoreno prikazivao na sceni.

O tome koliko je Vilijamsov rad na filmu bio cijenjen u filmskom svijetu svjedoči i činjenica da je 1976. godine bio izabran za predsjednika žirija Kanskog festivala.

Citirana literatura

- Bigsby, C. W. E, *A Critical Introduction to Twentieth-Century American Drama*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Bloom, Harold, *Bloom's Modern Critical Views: Tennessee Williams*, New York: Infobase Publishing, 2007.
- Crandell, George W, “The Cinematic Eye in Tennessee Williams's *The Glass Menagerie*“, *The Tennessee Williams Annual Review* 1, 1998: 1–12.
- Heintzelman, Greta, Alycia Smith, *Critical Companion to Tennessee Williams: A Literary Reference to His Life and Work*, New York: Facts on File, 2005.
- Kolin, Philip C. (ed.), *Confronting Tennessee William's Streetcar Named Desire: Essays in Critical Pluralism*, Westport: Greenwood Press, 1993.
- Leverich, Lyle, *Tom: The Unknown Tennessee Williams*, New York: Crown Publishers, 1995.
- Murphy, Brenda, *The Theatre of Tennessee Williams*, New York: Bloomsbury Publishing, 2014.
- Palmer, R. B, W. R. Bray, *Hollywood's Tennessee: The Williams Films and Postwar America*, Austin: University of Texas Press, 2009.

---

⁷⁷ Isto, str. 25–26. Iako je najčešće izjavljivao da filmske adaptacije treba da budu vjerne pozorišnoj verziji, Vilijams je ponekad davao i kontradiktorne izjave da je film nezavisno ostvarenje u kome vjerno prenesena pozorišna verzija ne funkcioniše.

⁷⁸ Isto, str. 26. Vilijams je često izjavljivao da predlaže gledaocima da odgledaju njegov film, ali da je najbolje da ga napuste nekoliko minuta prije kraja.

⁷⁹ G. D. Phillips, *n.d.*, str. 37, “a lyrical style of expression“.

- Phillips, Gene D., *The Films of Tennessee Williams*, Philadelphia: Art Alliance Press, 1980.
- Roudané, Matthew C. (ed.), *The Cambridge Companion to Tennessee Williams*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Tischler, Nancy M., *Student Companion to Tennessee Williams*, Westport: Greenwood Press, 2000.
- Vilijams, Tenesi, *Staklena menažerija*, u: *Pre i posle „Kose“: Savremena američka drama*, ur. Jovan Ćirilov, prev. Nada Ćurčija-Prodanović, Beograd: Zepter Book, 2002, 1–69.
- Williams, Tennessee, *Camino Real*, in: *The Theatre of Tennessee Williams*, Volume 2, New York: New Directions Books, 1971.
- Williams, Tennessee, *Summer and Smoke*, in: *The Theatre of Tennessee Williams*, Volume 2, New York: New Directions Books, 1964.
- Williams, Tennessee, *The Glass Menagerie*, Stuttgart: Philipp Reclam Jun, 1984.
- Williams, Tennessee, *The Selected Letters of Tennessee Williams*, Volume 2, 1945–1957, eds. Nancy, M. Tischler, Albert J. Devlin, New York: New Directions, 2004.
- Williams, Tennessee, *Notebooks*, ed. Margaret Bradham Thornton, New Haven CT: Yale University Press, 2007.
- Yacowar, Maurice, *Tennessee Williams and Film*, New York: Frederick Ungar Publishing, 1977.

Vesna TRIPKOVIĆ-SAMARDŽIĆ

**TENNESSEE WILLIAMS: CONTRIBUTION TO THE
DEVELOPMENT OF AMERICAN DRAMA AND FILM**

The paper highlights the contribution of the American playwright Tennessee Williams to the development of American drama, theater and film. It underlines the originality of Williams's work that brought the revival of the American post-war drama, expanded the boundaries of theatricality and revived American film of the fifties. Williams's poetic language liberated American drama from the constraints of realism; "plastic theatre" replaced the "exhausted theatre of realistic conventions", established standards of the genre and norms of the structural and thematic correctness. Williams's unique style, shocking and universal themes, a wide range of characters from the margins of society, the dual attitude towards the American South and the ability to reconsider American myths brought about Williams's unprecedented popularity among the audience.

Of particular interest to American culture of the fifties was the unbreakable bond of Tennessee Williams and film. The paper describes the impact of film on Williams's creativity, the use of film techniques in Williams' plays and Williams's contribution to the development of American film. The enormous popularity of Tennessee Williams in Hollywood is attributed not only to William-son mastery but to the special historical circumstances, i.e. the willingness of the Hollywood industry to adapt Williams's work at a given historical moment.

Keywords: *Tennessee Williams, revival, post-war drama, theater, film*

UDK 008(497.16)

Izvorni naučni rad

Janko LJUMOVIĆ (Cetinje)

Fakultet dramskih umjetnosti, Univerzitet Crne Gore

kojan@t-com.me

**PROŽIVLJAVANJE, OSPORAVANJE I KONSTITUISANJE
KULTURNE PRODUKCIJE I DRUŠTVENA PROMJENA
– SAVREMENI ASPEKTI KULTURNE POLITIKE U CRNOJ GORI**

Rad istražuje polje savremenog kulturno-umjetničkog stvaralaštva koje svojim repertoarom ostvaruje specifičnu produkciju značenja, tj. definiše savremene oblike difuzije umjetničkih djela koja u konačnom stvaraju arhiv crnogorske kulture. Osim mapiranja, rad problematizuje pitanje kulturne politike, njene domete i ograničenja. U radu se posebno analiziraju različiti oblici savremenih kulturnih praksi, koja nužno dotiče i analizu institucionalnog ustrojstva i kapacitiranosti crnogorske kulture, odnosno njezina organizacionog ustrojstva koje skupa s ljudima koji ga čine definišu produkciju, distribuciju i medijaciju kulturnih i umjetničkih sadržaja.

Ključne riječi: *produkcija, umjetničko djelo, kulturna politika, crnogorska kultura, identitet*

Uvod

Naslov rada referiše na izbor jedne od mnogobrojnih definicija kulture, po kojoj se ona definiše kao „medij preko koga se proživljavaju, osporavaju i konstituišu društvene promjene.“ (Congrove & Jackson, 2004: 33–34) Na taj način određen je sam kontekst rada, odnosno potreba da se u govoru o kulturi odredimo prema definiciji koja nije samo metodološki pravac, već predstavlja i izbor željenog diskursa u polju koji je izrazito fluidan i pluralan – kao što to jeste polje kulturne produkcije, njene interpretacije i reinterpretacije.

Možemo li na kulturu i identitet *sada i ovdje* gledati na isti način nakon života u tzv. postmodernom okruženju, poput tematskih parkova, svjetskih sajмова, šoping-centara i svih drugih sadržaja masovne kulture, koja nezavisno od geografije djeluje po sličnim kodovima i nudi sadžaje koji određuju dominantne savremene stilove života. Svakako u šoping-centrima nema

razlike bilo da smo u Podgorici, Zagrebu, Beogradu, Beču ili Briselu, ali u prostorima kulture i za kulturu dakako razlike postaju očite. Nemanje sadržaja upravo u kontekstu prostora za kulturu, potvrđuje stav hrvatskoga akademika, historičara umjetnosti Igora Fiskovića da „umjetnost ne stvara nacija, nego prostor i kulturna evolucija.“¹

Nacionalni, regionalni, etnički, religijski, društveni, klasni, rodni, seksualni, politički, kulturni identiteti, lični ili kolektivni – za svaki od njih, dakle pod „imanjem identiteta“, potrebna nam je analiza povezanih praksi koje ih konkretizuju i definišu, svaki pojedinačno. Potreban nam je i prostor. Za nacionalni je to država, za regionalni regija, za etnički nacija i jezik, za religijski vjerski objekat, za društveni univerzitet, za klasni plata, za rodni otvoreno društvo, za seksualni partner ili partnerka, za politički demokratija, a za kulturni potrebna nam je biblioteka, pozorište, muzej, galerija, koncertna dvorana, arhiv, bioskop itd. Prostorne strukture čine dinamički kontekst procesa i praksi kojima se oblikuje kultura (Jackson, 1989: 48)

Navedena definicija kulture predstavlja mogući izbor koji u teorijskoj i praktičnoj dimenziji određuje dalji istraživački postupak u radu koji za cilj ima mapiranje savremenog kulturnog konteksta, tj. atlasa crnogorske kulture koji determiniše proces društvene promjene.

Crnogorski kulturni kontekst nužno je definisati kroz aktere kulturnoga sistema koji učestvuju u procesu kulturne produkcije. U ovome radu akcenat je na polju kulturno-umjetničkoga stvaralaštva, tzv. *žive kulture* koja svojim repertoarom ostvaruje specifičnu produkciju značenja, tj. definiše savremene oblike difuzije umjetničkih djela koja u konačnom stvaraju arhiv crnogorske kulture. Pored mapiranja, rad problematizuje pitanje kulturne politike, njezine domete i ograničenja, koja se kroz njenu evaluaciju mogu egzaktno sagledati.

Savremene kulturne politike nužno polaze upravo od evaluacije koja može dati suštinske odgovore u profilisanju kulturne politike kao javne politike.

Analiza kulturne prakse nužno dotiče i analizu *hardwara* crnogorske kulture, tj. njezina organizacionog ustrojstva koji skupa s ljudima koji ga čine definiše produkciju, distribuciju i medijaciju kulturnih i umjetničkih sadržaja.

Sve to skupa referiše na metodološki okvir postavljene teme koja uključuje stanovišta komparativnih kulturnih politika, teorije kulture (koja posebno fokusira problem identiteta i kulturna prava), zatim sociologiju umjetnosti, studije kulture i kulturnu geografiju.

Iz tako različito postavljenih oblasti teorijskoga mišljenja, važno je definisati građenje identiteta u odnosu na širi kontekst, kako historijski tako i geografski – jer će svaki od njih odrediti mapu puta u građenju identiteta, ili

---

¹ „Umjetnost ne stvara nacija, nego prostor i kulturna evolucija“, *Jutarnji list*, 21. 04. 2016.

će nam nešto reći o formi kulturnih djelatnosti u najširem smislu riječi, koja temeljno determinišu posebno, društveno ali i metafizičko biće Crne Gore. Pođimo dalje od pitanja regionalnog pozicioniranja Crne Gore. Koji narativ svjedočimo kroz priču Mediterana i/ili Balkana, ili je to danas pojam Zapadni Balkan ili Jugoistočna Evropa.

Godina sticanja obnovljene nezavisnosti Crne Gore predstavlja nultu godinu crnogorske kulture u kojoj se ona suočava s novim kontekstom. Novi kontekst je prije svega državni status u kome se crnogorska kultura nakon burnoga XX vijeka suočava s novom paradigmom koja je nakon 1918. godine ponovo vraća u prostor crnogorskoga nacionalnog i kulturnog identiteta, kao i ostalih nacionalnih i kulturnih identiteta koji grade multikulturalni kontekst savremene Crne Gore. Kulturni identitet je u direktnoj korelaciji sa kapacitiranošću kulturnog sistema, odnosno svih elemenata sociokulturnoga lanca umjetničkoga polja. Vremenski okvir od gubitka državnosti 1918. godine označio je njezino institucionalno kaskanje, procese razvoja važnih segmenata sociokulturnoga lanca pojedinačnih umjetničkih djelatnosti koji su u potpunosti izostali u određenim periodima poput perioda Kraljevine Jugoslavije, dok je u periodu socijalističkog razvoja, sistem kulture u osnovi imao poluprofesionalni karakter bez stvaranja produkcijske, prostorne i kadrovske osnove. Mapiranje koje slijedi u radu i koje se odnosi na vremenski okvir nastanka određenih bazičnih institucija kulture, čija je važna uloga u misiji razvoja pojedinačnih polja umjetnosti, govori u cjelosti o savremenim društvenim tokovima, ili pak samoj današnjici pred kojom su izazovi društvenoga, političkoga i ekonomskoga razvoja kulture.

U godini obnove nezavisnosti Crne Gore (2006) pa sve do danas kulturni kontekst se na nov način integriše i sa dva suštinski važna aspekta za savremeni kontekst kulture na globalnome planu. Jedan je evropski, a drugi tržišni. Ideja evropskih integracija u polju kulturne i umjetničke produkcije pretpostavlja razvijen institucionalni kapacitet sektora kulture, koji može biti relevantan partner u konstituisanju vrijednosti koje maniraju evropski kulturni identitet, a sa druge strane tržište kulture koje djeluje u globalizovanom svijetu, kulturnu produkciju situira u nove prostore kreativne ekonomije koje svoj iskaz nalaze u sektoru kreativnih industrija. Pomenute aspekte je važno napomenuti jer crnogorska studija slučaja svjedoči da je u vremenu djelovanja tzv. socijalno-odgovorne države tokom XX vijeka u odnosu na kulturu izostala uloga (ne)postojeće države ili država, a nova realnost, i za kulturu i državu je neoliberalna ekonomija, koja je upravo insistiranjem na tržištu ukinula privilegovane statuse nosiocima kulturne i umjetničke produkcije. Tek u suočavanju s kompleksnim procesima koji predstavljaju širi društveni, politički, ekonomski i kulturni kontekst možemo postaviti ova pitanja:

- ima li crnogorska kultura odgovore na sva ta složena pitanja,
- imamo li relevantna istraživanja koja daju polazište za profilisanje nje-
ne savremene kulturne politike i
- predstavljaju li svi naši projekti u kulturi od obnove nezavisnosti pro-
jektne ili institucionalne primjere koji iniciraju kulturni razvoj i u kom
pravcu ga vode.

Ili postavimo jedno praktično pitanje kroz moguću studiju slučaja za neko novo istraživanje ili temu: Zašto Muzej Petra II Petrovića Njegoša (Biljarda) u sklopu Narodnoga muzeja Crne Gore izgleda 2016. godine identično vremenu kad je formiran kao muzejska jedinica unutar nacionalnoga muzeja, ili se zapravo dominantni utisak njegova današnjeg dizajna može vezati za godinu njegova osnivanja, a to je daleka 1951. godina XX vijeka? Postavlja se dakle pitanje da li postoji plan programske inovacije muzeja koji na inovativan način redefiniše potrebe i muzeološke prakse savremenoga muzeja, postoje li ili su postojali planovi za njezin multimedijalni sadržaj i posebno pitanje na koji način Biljarda danas komunicira s mladima. U tako postavljenim pitanjima očituje se potreba uspostavljanja *kontrole i podređenosti* baštine savremenim definicijama društvene stvarnosti, kako to ističe slovenački etnolog i kulturni antropolog Božidar Jezernik i dodaje: „To čine tako što ih podređuju tehničkoj kontroli dizajnera i proizvođača te konceptualnoj kontroli kustosa.“ (Jezernik, 2014: 55)

Savremeno ustrojstvo kulturnoga sistema podrazumijeva postojanje kulturne politike koja determiniše glavne tokove kulturnoga razvoja, koji dalje determiniše mnogostruke aspekte identitetskih pitanja.

Povijesno gledano, kulturne politike predstavljale su jedan od najvažnijih medija za razumijevanje pitanja identiteta i nacionalne samosvjesti u modernoj Europi. Od kraja 17. stoljeća kulturne politike europskih nacionalnih država pružale su konstitucionalni okvir ne samo za stvaranje umjetnosti nego i za izgradnju, razvoj i protumačenje nacionalnih identiteta i kulturnih praksi u pojedinim nacionalnim državama. Europske kulturne politike su na taj način bile od presudne važnosti za povezivanje identiteta, jezika i nacije u cilju stvaranja i konsolidovanja različitih nacionalnih ideologija koje su karakteristične za današnje europsko društvo. (Borovac Pečarević, 2014: 245–246)

Važno je napomenuti da Crna Gora Ministarstvo kulture dobija 1991. godine, koje 2004. godine ulazi u proces evaluacije od strane Savjeta Evrope, a taj proces prati prva nacionalna strategija razvoja kulture. Naglasimo da

je uz Bosnu i Hercegovinu, Crna Gora država današnje Evrope, uključujući zemlje članice i nečlanice EU, koja nema pregled svoje kulturne politike u okviru projekta *Compendium* Savjeta Evrope.²

Kritički pogled na najnoviju strategiju razvoja kulture koju je Ministarstvo kulture predstavilo javnosti u 2016. godini – *Nacrt Programa razvoja kulture 2016-2020*, može biti u jasnoj korelaciji prethodno iznijete činjenice, tj. metodološkog okvira mapiranja i evaluacije kulturnih politika u okviru Kompendijuma. Ukratko – Program razvoja kulture 2016–2020. pisan je bez evaluacije indikatora razvoja kulture koji su navedeni u prethodnome Nacrtu razvoja kulture 2011–2015. Na taj način bez jasnih pokazatelja i metodološki jasno predstavljene analize stanja, ne dolazimo do potrebne korelacije koja uspostavlja potrebu navedenih mjera, koja ostaju u visokoj zoni nedoređenosti i uopštavanja kao dominantnog principa strategije.

Ukoliko se osvrnemo na francuski model kulturne politike, države koja je među prvima početkom šezdesetih godina XX vijeka u Evropi u sistemu izvršne vlasti inaugurisala ministarstvo kulture, i čija kulturna politika predstavlja model državno-prosvjetiteljskog tipa, važno se osvrnuti na tadašnje sedamdesete godine i na francusko iskustvo i dileme kulturne politike, model i iskustvo koje je danas i nama konceptualno gledano izazovno i aktuelno.

Iako uloga države može da se procenjuje po njenom finansijskom učešću u kulturi, ipak treba imati u vidu i njene uloge posredovanja i uravnoteženja koje se ispoljavaju kroz deontološke i regulativne funkcije. Kroz vertikalna sektorska odeljenja Ministarstvo kulture obraća se prevashodno profesionalcima iz različitih sektora kulture. Njegova deontološka funkcija odvija se kroz podsticanje zaštite profesionalaca u pogledu razvoja tržišta i u pogledu očuvanja njihovih prava. Ministarstvo nadgleda održavanje uravnoteženosti između profesionalaca u privatnom i javnom sektoru i između profesionalaca u domenima stvaralaštva i očuvanja baštine. (Molar, 2000 (1974): 47)

Savremena dilema jeste i pitanje potrebnih znanja u javnoj politici koja referišu na strateški pristup razvoja kulture, ali i unutar akademske zajednice koji ta znanja razvija – kultura nije samo prostor za kurikulume na fakultetima umjetnosti, već poželjno i na Ekonomskome fakultetu kroz *Ekonomiku kulture*, na Filozofskome fakultetu kroz izučavanje *Kulturne geografije*, na Fakultetu političkih nauka kroz izučavanje *Kulturnih politika*, ili pak na Fakultetu za turizam kroz izučavanje *Kulturnoga turizma*. U širem kontekstu

² Cultural policies in Europe – compendium www.culturalpolicies.net

to otvara pitanje crnogorskih studija kulture koje mogu biti pokrenute kroz interdisciplinarni karakter i različite israživačke projekte, poput projekta Fakulteta dramskih umjetnosti Univerziteta Crne Gore: "Umjetnička i medijska produkcija u funkciji stvaranja crnogorskog kulturnog identiteta."

Kulturna politika ne može biti učinkovita ukoliko se bazira isključivo na identitetskim pitanjima i razmatranjima, ona mora postati prioritetna u polju produkcije sadržaja upravo kroz savremenu umjetnost. Da bi bila prioritetna mora imati znatno bolje mjesto u hijerarhiji nacionalnih interesa. Estetska i emancipatorska pozorišna politika na primjeru Crnogorskoga narodnog pozorišta, koje danas zapravo predstavlja primjer jedine institucije zaokružene u svim aspektima njezina djelovanja (namjenski izgrađena zgrada, kadrovska i profesionalna struktura zaposlenih, redovan program) može biti primjer za djelovanje javne politike u kulturi u drugim, danas nedovršenim i nedovoljno profilisanim institucijama, bez *capacity buildinga*.

Institucionalna mapa crnogorskoga sistema kulture u oblasti umjetničkoga stvaralaštva

Institucionalnu mapu kao dio atlasa kulture, možemo prikazati kroz određene studije slučaja koje referišu na sistem medija, kinematografije, pozorišta i posebno dvije institucije kulture zadužene za oblast savremene umjetnosti u polju likovnih/vizuelnih umjetnosti i muzike.

Obnovom nezavisnosti 2006. godine započinje nova faza razvoja i konstituisanja kulturnog sistema kroz njegovo normativno uređenje. Na taj način se uspostavlja platforma za njeno savremeno uređenje i društvenu pozicioniranost.

Ključni aspekti normativnoga uređenja crnogorske kulture nakon sticanja nezavisnosti su:

- Zakon o kulturi iz 2008. godine,³
- Zakon o kinematografiji iz 2015. godine,⁴
- Uredba o kriterijumima za određivanje manifestacija i festivala od posebnog značaja za kulturu Crne Gore,⁵
- Uredba o kriterijumima i načinu dodjeljivanja statusa istaknuti kulturni stvaralac⁶

---

³ "Sl.list CG", br. 49/08

⁴ "Sl. list CG", br. 42/15

⁵ "Sl. list CG", br. 71/08

⁶ "Sl. list CG", br. 78/09

Ostaje otvorena dilema koliko misija i posebno vizija institucija kulture u kontekstu obnovljene nezavisnosti anticipira novi kontekst. Posebno je važno razvijati crnogorske studije kulture, koje bi inicirale socijalne i institucionalne koordinate umjetničke prakse, kao i hronološke studije društvene istorije umjetnosti.

Mediji

Crna Gora prva na Balkanu otvara radio-telegrafsku stanicu na brdu Volujica (1904), a među posljednjima u Jugoslaviji otvara radio-stanicu na Cetinju (1944), koja će kasnije u Titogradu biti oformljena u Radio televiziju Titograd, koja je sve do 1990. bila označena kao *grupa u razvoju* u okviru tadašnjega medijskog sistema JRT. Radio televizija Crne Gore će tek od druge polovine devedesetih godina, tačnije nakon otklona od Miloševića, preuzeti osobine nacionalnoga medija, koji započinje svoju transformaciju u javni servis, koji i danas nema razvijenu produkciju kulturno-umjetničkoga programa, koji ne samo da je važan za konstituisanje nacionalne kulture, već predstavlja osnovni označitelj kulturne istorije kako medija, tako i društva u cjelini. Ukoliko kompariramo kulturnu istoriju medija Beograda, Zagreba i Ljubljane s Podgoricom, dobićemo jasan pogled na medijski arhiv koji je označitelj nacionalnih kultura – srpske, hrvatske, slovenačke i crnogorske koje su bile dio jugoslovenskoga perioda, tj. *zlatnog doba* radija (do II svjetskog rata) ili televizije (šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka).

Kinematografija

Organizovana filmska produkcija u Crnoj Gori javlja se tek nakon II svjetskog rata. Lovćen film osniva se 1949. godine, iz koga nastaju rekonstrukcijom 1956. godine „Lovćen film“, „Mediteran film“ i „Zeta film“. Prvi crnogorski dugometražni film snimljen je 1955. godine – „Lažni car“ u režiji Velimira Stojanovića. Nakon gašenja „Lovćen filma“ 1965. godine, naredne se osniva novo preduzeće za filmsku proizvodnju „Filmski studio“ u uslovima nedovoljnih sredstava za sopstvenu produkciju filmova. „Filmski studio“ u Titogradu i „Zeta film“ iz Budve 1979. godine postaju jedinstvena organizacija za proizvodnju i promet filmova „Zeta film“. Zakon o kinematografiji iz 1993. godine nikad u praksi nije zaživio zbog sveukupnih društvenih prilika tih godina. U Crnoj Gori devedesete godine XX vijeka predstavljaju tranzicioni okvir koji nije doveo do snimanja ni jednog dugometražnog igranog filma. Ministarstvo kulture Republike Crne Gore započinje organizaciju jednogodišnjih Konkursa za sufinansiranje projekata iz oblasti kinematografije. Nakon

prestanka s radom preduzeća „Zeta film“ sredinom devedesetih godina, sektor kinematografije postaje sektor preduzetništva u kulturi, tj. privatni sektor kulture koji se naslanja na sistem javne podrške upravo kroz institute konkursa za sufinansiranje projekata, dok novi Zakon o kinematografiji iz 2015. godine predviđa osnivanje Filmskoga centra, nacionalne institucije za upravljanje kinematografijom, po ugledu na savremeni način organizovanja te djelatnosti u Evropi, a koji još nije zaživio.

Izdvojimo još dvije bitne činjenice koje situiramo u savremenu istoriju, a koje su od značaja za razvoj kinematografije. To je osnivanje Fakulteta dramskih umjetnosti na Cetinju, odnosno razvoj studijskih programa filmske i televizijske režije, produkcije i dramturgije, koji su nakon početnih studijskih programa gluma i pozorišna režija u mnogome uticali i utiču na profesionalizaciju kadra i njegovu spremnost da u prostoru evropskoga tržišta i dominantnih modela koprodukcija pronađu svoje mjesto za savremeni film u Crnoj Gori, koji danas nužno jeste u izazovu da ima regionalnu i evropsku dimenziju. Evropski film i u prostoru estetskoga i umjetničkoga je rezultat koji emanira ideju ujedinjene Evrope, a nastaje paralelno s procesom ujedinjenja Evrope i instrumenata evropske kulturne politike, koja je nacionalne kinematografije suštinski pozicionirala u istoriju filma. U toj istoriji filma svjedočimo opet skromne domete crnogorskoga, koji kao dio jugoslovenske kinematografije nikada nije imao kapacitiranost da postane relevantan proizvod u periodu postojanja SFRJ. Kada smo već kod istorije filma, navedimo i drugu važnu činjenicu a to je osnivanje *Crnogorske kinoteke*, koja se formira 2000. godine, s primarnim ciljem prikupljanja i čuvanja crnogorskih filmova, filmova crnogorskih autora te filmova proizvedenih u Crnoj Gori i o Crnoj Gori.

Pozorište

U Crnoj Gori, 1910. godine Zetski dom, kao prva institucija kulture, postaje „Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište Zetski dom“, ali ubrzo slijedom istorijskih prilika, tj. ishoda Prvog svjetskog rata, nestaje s kulturne mape. Ideja nacionalnoga pozorišta u Crnoj Gori reafirmiše se nakon Drugoga svjetskog rata u kontekstu socijalističkoga modela kulture koji je Titogradskome narodnom pozorištu dao prefiks republičkoga pozorišta, koje dobija naziv Crnogorsko narodno pozorište 1969. godine. Danas u Crnoj Gori na osnovu Zakona o pozorištu iz 2001. godine djeluju dva narodna, tj. nacionalna pozorišta: Crnogorsko narodno pozorište u Podgorici i Kraljevsko pozorište Zetski dom na Cetinju. Normativnom etabliranju pozorišnoga sistema prethodila je obnova Crnogorskoga narodnog pozorišta, koje od 1997. godine započinje svoju novu fazu razvoja koja se poklapa sa značajnim političkim i društvenim

promjenama koje svoj vrhunac dostižu u godini obnove nezavisnosti države 2006. godine. S druge strane, Kraljevsko pozorište Zetski dom nakon višedecenijskog prekida rada ponovo postaje dio institucionalnog sistema kulture. Polet u osnivanju gradskih pozorišta nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno pozorišnoga atlasa socijalističkoga perioda (Nikšić, Kotor, Pljevlja, Cetinje, Titograd), i njihovo gašenje do početka šezdesetih godina XX vijeka, teatrolog Sreten Perović imenuje *vakumiranjem* institucija crnogorske kulture. „Biće potrebna svestranija sociološka, politikološka i kulturološka istraživanja da bi se došlo do egzaktnijeg objašnjenja, da bi se protumačilo to vakumiranje institucija crnogorske kulture, koje je trajalo najmanje jednu deceniju, a u nekim segmentima, kao što je slučaj s pozorištem – posljedično i do današnjeg dana“. (Perović: 1987, 10)

Danas u Crnoj Gori osim dva narodna pozorišta, postoje i dva gradska, Gradsko pozorište u Podgorici, koje nakon više od 60 godina rada nema sopstvenu pozorišnu zgradu, i Nikšičko pozorište koje je dobilo 2015. zgradu (adaptirani prostor bisokopske sale 18. septembar), ali koje nema ansambl.

Centar savremene umjetnosti Crne Gore

Centar savremene umjetnosti Crne Gore sa sjedištem u Podgorici nacionalna je institucija kulture osnovana 1995. godine od društvene ustanove „Republički kulturni centar“ i „Galerije umjetnosti nesvrstanih zemalja 'Josip Broz Tito'“.

Bavi se unapređivanjem i razvojem savremenih vizuelnih umjetnosti. Programski koncept institucije usmjeren je na realizaciju programa iz oblasti vizuelnih umjetnosti, uz prateće programe iz oblasti književnoga stvaralaštva i muzičke i muzičko-scenske djelatnosti.

Centar savremene umjetnosti Crne Gore organizator je i izvršni producent učešća Crne Gore na međunarodnoj smotri savremene umjetnosti Bijenale umjetnosti u Veneciji.

Komparacija budžetskih sredstava koja na godišnjem nivou za program dobija CSUCG, s budžetom projekata učešća Crne Gore na Bijenalu umjetnosti u Veneciji, od sticanja nezavisnosti, nesumnjivo značajne prezentacije na prestižnoj međunarodnoj izložbi, svjedoči koliko pomenuta ustanova koja pokriva važan aspekt savremene umjetnosti do današnjeg dana nije dobila odgovarajuću profilaciju u pogledu nužne redefinicije misije, jačanja programskog i kadrovske kapaciteta i produkcije savremene umjetnosti.

Raspon budžetskih sredstava za program CSUCG u posljednjih pet godina iznosio je na godišnjem nivou od 28.000 do 55.000 eura, dok su nastupi Crne Gore u Veneciji, finansijski iskaz imali sljedeće iznose: 2011. godine

– 180.000 eura (Marina Abramović predstavljanje projekta MACCO Cetinje i umjetnici Ilija Šoškić i Natalija Vujosević, komesari Petar Čuković i Svetalana Racanović), 2013. godine – 58.000 eura (Irena Lagator Pejović, komesar Natasa Nikcević) i 2015. godine – 50.000 eura (Aleksandar Đuravčević, komesar Anastazija Miranović).

Navedeni iznosi jasno mogu da problematizuju uslove u kojima se razvija institucionalna platforma u polju vizuelne umjetnosti koja je važan osnov za razvoj i kapacitiranost savremene likovne scene i njezine produktivnosti i vidljivosti u širem kontekstu i međunarodne saradnje. Takav kontekst problematizuje naglašenu projektnu orijentisanost kulturne politike u tome segmentu kulture, na uštrb sistemskog razvoja likovne umjetnosti. U budućnosti ostaje otvorena ideja formiranja Muzeja savremene umjetnosti koja je uz osnivanje i izgradnju Galerije savremene umjetnosti „Miodrag Dado Đurić“ na Cetinju (2012) osnova za njezin razvoj u dijelu sociokulturnoga lanca likovne umjetnosti – difuziji, zaštiti i prezentaciji.

Važno je napomenuti ulogu Soroš fondacije, tj. Instituta za otvoreno društvo, koji je desedestih godina na svim prostorima bivše Jugoslavije, osim Crne Gore, inicirao razvoj i djelatnost Centara savremene umjetnosti koji su kasnije imali ključnu ulogu za razvoj savremene likovne umjetnosti u tim sredinama.

Muzički centar Crne Gore

Kao institucija od posebnog društvenog značaja pod patronatom države u formi duvačkog orkestra s udaraljka, prvi ansambl sličan obliku simfonijskog orkestra formira se 1868. pod zvaničnim nazivom *Prva crnogorska vojna muzika* na čelu s učiteljem i kapelmajstorom Čehom *Antonom Šulcom*. I konačno (ili tek) 2006. godine Crnogorski simfonijski orkestar započinje svoj život u okviru prethodno formirane ustanove Muzički centar Crne Gore, tako da i na tome primjeru priča o državnom ansamblu prati priču o stvaranju, jačanju, slabljenju, nestajanju i reafirmaciji Države.

Crnogorsko-turski rat (1876–78) prekinuo je tokove modernizacije i kulturnoga uzdizanja Crne Gore. Članovi orkestra su se razišli, a instrumenti bili uništeni.

Pod upravom još jednog Čeha, Franja Vimera, takođe kao školska institucija – osnovana je Druga vojna muzika nakon Berlinskoga kongresa (1878) kad je Crna Gora dobila državnost. Potrebe Dvora i otvaranje brojnih diplomatskih predstavništava nametnuli su stvaranje profesionalnoga Orkestra za ceremonijalne potrebe, ali i za podizanje nivoa kulturnoga života Prijestonice.

Nakon II svjetskog rata različite forme ansambala tokom vremena prestaju s radom, osim Simfonijskoga orkestra (formiran 1959), u okrilju Radio-televizije Titograd, kasnije RTCG. I pored čestih oscilacija rada Orkestra – brojnosti članova, materijalnih neprilika, što se odražavalo na kvalitet izvođenja i širinu repertoara, Simfonijski orkestar je djelovao u kontinuitetu pod upravom dirigenata: Cvjetka Ivanovića u periodu od 1959. do 1974, Aleksandra Vujića 1978–1979 i Radovana Papovića od 1980. do 2005. godine.

Zaključak

Kulturna politika svoju učinkovitost ostvaruje kroz umjetničke prakse i kulturni inženjering (Claude Mollard) koji predstavlja način organizacije sistema kulture jedne države. Kapacitiranost prostora za kulturu i uslovi za umjetničku produkciju predstavljaju neophodan preduslov za kulturni razvoj – prostor države, grada, institucija kulture, ili pak svih drugih neformalnih i ambijentalnih prostora u kojima se ostvaruje komunikacija s kulturnim sadržajem. U analizi akcentovanih prostornih i organizacionih aspekata savremenoga crnogorskog atlasa kulture na primjeru ključnih institucija kulturno-umjetničkoga stvaralaštva i kroz isticanje potrebe da se kulturna politika nametne kao visoko prioritarna javna politika, rad inicira razvoj i dalje istraživanje unutar crnogorskih studija kulture i kulturne politike koja predstavlja osnov za njezino kvalitetno operativno sprovođenje. U radu nije obuhvaćena ekonomika kulture, koja bi suštinski odredila ulogu i mjesto kulture u razvoju crnogorskoga društva, ali polazište u završnim razmatranjima da pozicioniranost materijalnih i socijalnih aspekata kulturnih praksi predstavlja njezin suštinski karakter, odnosno stanovište da „društvena proizvodnja umjetnosti može se ispravno shvatiti samo na nivou političke ekonomije kulturne produkcije“. (Wolff, 1993: 48)

Izvan institucionalnog aspekta tzv. kolektivnih umjetničkih svjetova, kulturna politika mora računati na razvoj svih individualnih perosnaliteta crnogorske umjetnosti – kako na produkciju, tako i prezentaciju djela savremenih umjetnika, i posebno u kontekstu male kulture i male države njezine vidljivosti na širem tržištu kulture i unutar međunarodne javnosti.

Makro i mikro nivoi djelovanja, s prepoznatljivim i uzbudljivim sadržajima i prostorima jesu smisao kulturne raznolikosti i dostupnosti kulture, a to jeste i osnovni cilj učinkovite kulturne politike i svih institucionalnih i neinstitucionalnih entiteta koji predstavljaju tačke kulturne produkcije, tačke – mjesta susreta.

Literatura:

- Borovec Pečarević, Martina (2014). *Perspektive razvoja europske kulturne politike - Interkulturni dijalog i multikulturalnost*. Zagreb: Zagrebački holding – AGM.
- Congrove, Denis & Jackson, Peter (2004). *New Directions in Cultural Geography*. U: Laura Šakaja. *Uvod u kulturnu Geografiju*. Zagreb: Leykam international.
- Jackson, Peter (1989). *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*. U: Laura Šakaja. *Uvod u kulturnu Geografiju*. Zagreb: Leykam international.
- Jezernik, Božidar (2014). *Nacionalizacija prošlosti*. Zagreb: Politička kultura; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Molar, Klod (2000). *Kulturni inženjering*. Beograd: Clio.
- Perović, Sreten i Rotković, Radoslav (1987). *Savremena drama i pozorište u Crnoj Gori*. Novi Sad: Sterijino pozorje.
- Wolff, Jenet (1993). *The Social Production of Art*. New York: New York University Press.

Janko LJUMOVIĆ

LIVING, DENIAL AND CONSTITUTION OF CULTURAL PRODUCTION AND SOCIAL CHANGE – CONTEMPORARY ASPECTS OF CULTURAL POLICY IN MONTENEGRO

The paper explores the field of contemporary cultural and artistic creativity, which exercises the specific meaning production, i.e. defines contemporary forms of diffusion of works of art which ultimately create the archives of Montenegrin culture. In addition to mapping, the present study also tackles the issue of cultural policy, its achievements and limitations. The author analyzes the various forms of contemporary cultural practices, which inevitably touches upon the analysis of institutional arrangements and capacity of Montenegrin culture, i.e. its organizational structure, which, together with the people who make it, defines the production, distribution and mediation of cultural and artistic content.

Key words: *production, art, cultural policy, Montenegrin culture*

UDK 355.1:81'373.46(497.16)

Izvorni naučni rad

Saša KNEŽEVIĆ (Podgorica)

Fakultet političkih nauka

sasakn@t-com.me

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)

Ministarstvo odbrane

martinovicsss@t-com.me

NEKE OSOBENOSTI VOJNE TERMINOLOGIJE CRNOGORSKE VOJSKE

Konstantna borba za slobodu usloвила je brojne specifičnosti crnogorske vojske. Te specifičnosti odrazile su se i na osobenost termina koji su se upotrebljavali u crnogorskoj vojsci. U početku ti termini bili su neformalni, nestandardizovani, a tek od početka vladavine knjaza Danila i njegova ustrojstva crnogorske vojske dobijaju novu dimenziju. Od toga perioda većina termina iz kolokvijalne prelaze u formalnu upotrebu. Termini koji su se u crnogorskoj vojsci koristili za označavanje činova, oružja i drugih predmeta, položaja i odnosa vezanih za vojsku predstavljaju njenu posebnost, karakterističnu za jednu malu balkansku vojsku, a time i crnogorski jezik.

Ključne riječi: *termin, crnogorska vojska, posebnost, jezik, čin, tuđice, oružje*

U ovome radu bavićemo se specifičnim terminima koji su bili u neformalnoj i formalnoj upotrebi u crnogorskoj vojsci, naročito u periodu od 1878. do 1918. godine. Osobenost crnogorske vojske toga perioda ogleda se i u specifičnoj vojnoj terminologiji koja se upotrebljavala. Vojna terminologija vezuje se i za organizaciju i za strukturu crnogorske vojske. Možemo je podijeliti na neformalnu i formalnu koja je normirana kroz najviša pravna akta koja uređuju oblast vojske i Ministarstva vojnog. Vojna terminologija crnogorske vojske može se posmatrati kroz specifičnosti za označavanje rukovodećega kadra, činova i pozicija u crnogorskoj vojsci, imenovanje raznih oružja i drugih upotrebnih sredstava, ali i za označavanje različitih oblasti, struke, rodova i službi u crnogorskoj vojsci. Najveći broj izraza i riječi u upotrebi u crnogorskoj vojsci romanskog je porijekla, uglavnom iz talijanskoga,

a rjeđe francuskoga i drugih romanskih jezika, zatim iz turskoga jezika, dok su iz drugih jezika sasvim rijetke posuđenice. Značajan dio tih izraza nastao je kao svojevrsna osobenost crnogorskoga jezika izvedenicama, formiranih od domicilnih izraza za označavanje pojedinih radnji, vrsta oružja ili oruđa u crnogorskoj vojsci.

Kad su u pitanju specifičnosti starješinskoga kadra u crnogorskoj vojsci razlikujemo dva perioda: period od vladavine knjaza Danila i period od njegove vladavine, odnosno od njegove organizacije, podjele i stvaranja crnogorske *krstonosne vojske*. Za period od vladavine knjaza Danila karakteristično je da su za vojne činove dominantno vezani glavari i plemenske starješine koji su upravljali i vojnim jedinicama kao što su: *guvernadur*, *serdar*, *vojvoda*, *knez ili samo glavar* (kefalija je titula sročena prema grčkom *kefalos* – glava, dakle, glavar). U crnogorskoj vojsci do ustanovljenja čina brigadira/brigadijera (general) vojskom su komandovali serdari, vojvode kao najviši vojni komandanti koji su bili preteče kasnijih brigadira i divizijara. Vojne starješine bili su plemenski i bratstvenički glavari, rjeđe kneževi i kasnije *plemenski kapetani*. *Serdari i vojvode, u zavisnosti od vremena u kome su djelovali*, nijesu bili samo vojni komandanti već su vršili i najvišu civilnu vlast u plemenu ili nahiji kojom su upravljali.

Guvernadurstvo – čin i položaj guvernardura. Leksema *guvernadur* je romanizam *governatore* – namjesnik: *guvernadur Vukale Stanišić, to pišite guvernaduru*. U ovoj leksemi imamo mletački sufiks -dor/-dora, koji se u govoru ševerozapadne Boke javlja kao -dur/-dura. Tako je i u jeziku serdara i guvernadura Radonjića i u crnogorskim govorima.¹ Ovaj termin naročito je došao do izražaja 1717. godine i označavao je načelnika koji ima svjetovnu vlast u Crnoj Gori, nasuprot mitropolitima koji su vršili duhovnu vlast. Guvernadur je osim svjetovne vlasti u ratu komandovao najvećim jedinicama crnogorske vojske, tj. oružanoga naroda. Taj termin u pomenutome značenju egzistirao je sve do 1832. godine kad je ukinuta institucija guvernadurstva u Crnoj Gori.

Serdar je bio vrhovni vojni starješina ili zapovjednik. *Serdar* (tur. *serdar*, per. *serdar* – komandant) označava glavara, starješinu, zapovjednika, vojskovođu, serdari-ekrem je veliki vezir kao vrhovni zapovjednik vojske u ratu, generalisim. Ovaj termin se upotrebljavao i za označavanje starješine janičara na jednom manjem upravnom području, dok je u Crnoj Gori imao značenje plemenski starješina i kao titula za više glavare.² U Crnoj Gori u intenzivnoj upotrebi je od 18. vijeka do Njegoša i kao lider nahije koji se

¹ Krivokapić, Miloš, *Romanizmi u pismima serdara i guvernadura Radonjića*, Međunarodni naučni skup *Njegoševi dani 5*, Zbornik radova – Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, str. 391–397.

² Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, str. 559.

birao na zboru plemena ili nahije, a njihov izbor potvrđivali su crnogorski vladari. *Serdarstvo* – čin i položaj serdara, *serdarski* – koji pripada serdaru, a u pojedini slučajevima koristio se i izraz *serdarina* – velik, poznat, omiljen serdar. Zvanje serdara potiče iz vojne nomenklature oružanih snaga Osman-skoga carstva, koja je označavala vrhovnoga vojskovođu – maršala u jednom pohodu ili operaciji.³ Titula serdara postojala je još u XVII vijeku. Stvaranjem snažnije državne organizacije serdare više nije birao narod, već su te titule bile nasljedne, a dodjeljivao ih je ili potvrđivao vladar. Serdar je bio jedno vrijeme najviša vojna titula u Crnoj Gori koja je pripadala vojnim zapovjednicima jednog plemena ili više njih, odnosno jedne ili više nahija u zavisnosti od brojne snage plemena / nahije.⁴ Za vrijeme vladavine vladike Danila Petrovića postojala su dva serdara, a krajem XVIII vijeka bilo ih je pet.⁵ Treba istaći da je u Njegoševo doba serdare birao vladika/vladar, dok je od knjaza Danila titula vojvode iznad čina serdara, jer pored svih serdarskih funkcija ima i značenje plemstva kao npr. vojvoda od Grahovca. Uvođenjem vojnih činova, a pogotovu uspostavljenjem čina brigadira, titula serdara gubi značaj koji je imala ranije iako njeni nosioci i dalje ostaju visoko u vojnoj i civilnoj hijerarhiji sve do početka XX vijeka.

Titula *vojvode* u Crnoj Gori pominje se znatno ranije, još u XIII i XIV vijeku, a nosili su je pripadnici plemstva.⁶ U Crnoj Gori vojvode su vršile civilnu i vojnu vlast, birani su na zborovima kao upravitelji plemena ili više plemena.⁷ Neke nahije imale su jednoga vojvodu kao upravitelja nahije, neke kao starješinu bratstva ili plemena. Međutim, u Crnoj Gori vojvode su bili i viši vojni zapovjednici.⁸ Jačanjem državnih organa, vojvode su birali crnogorski vladari, a ta titula bila je nasljednja kao i titula serdara. U doba knjaza Danila serdari koji su se proslavili u bojevima uzdižu se jedan stepen više u hijerarhiji – dobijaju titulu vojvode. Iako su titule serdar i vojvoda postojale sve do formalnoga nestanka crnogorske države, njihova vlast i funkcije vremenom su gubile na značaju, a održavali su se isključivo u slučaju kad su, pored zvanja vojvode ili serdara, obavljali i neke druge funkcije i dužnosti.

Jedan od pripadnika glavarskoga sloja bio je i *knez* (ital. conte). Bilo je onoliko kneževa koliko i srezova, oblasti, sela. Knezovi su bili starješine jednog sela, bratstva, više seoskih zajednica ili plemena. Funkcija kneza bila je da rješava sporove ili posreduje da se oni riješe, da predvodi poslove oko

³ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 8, Beograd, 1975, str. 521.

⁴ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 5, Vijesti, Podgorica, 2006, str. 1109.

⁵ Grupa autora, *Istorijski leksikon Crne Gore*, knjiga 5, str. 1109.

⁶ Isto, str. 1183.

⁷ Isto.

⁸ Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Beograd, str. 588.

zajedničkoga interesa i komunicira s predstavnicima drugih plemena, sela ili bratstava. Po starješinstvu je u nekim plemenima bio na trećem mjestu, nakon vojvoda i serdara. Potrebno je praviti razliku u odnosu na kneza u Srbiji koji je označavao vladara kneževine. Naime, u zavisnosti od bratstva iz kojeg je poticao, njegove snage i uloge u plemenu, nekad je njegova funkcija bila sasvim efemerna. Neki od njih su bili i vojne starješine, predvodili su u ratu ratnike iz svoje knežine. Ipak, osnovna funkcija kneza bila je sudska, i to u okviru bratstva i/ili plemena. Ta titula gasi se u Njegoševo doba postavljanjem *plemenskih kapetana*, kojima je, takođe, primarna uloga bila sudska, ali na nivou plemena.

U Crnoj Gori od Danila I koristi se titula *knjaz gospodar*, čin i položaj *knjaževstvo*, a državno uređenje *knjaževina*, što predstavlja još jednu specifičnost crnogorskoga jezika iako ne usko vezanu za vojnu terminologiju, jer je knjaz bio vrhovni komandant crnogorske vojske, ali i vladar države.

Za vrijeme vladavine Petra II (1830–1851) osnovani su 1832. godine centralni organi vlasti Senat, Gvardija i Perjanici. U jezičkoj upotrebi češće se koristio izraz *Šenat* (mletački Senat), a za člana Senata gotovo uvijek se upotrebljavao izraz *šenator* (italijanski *senatore*) s češćom varijacijom *šenatur*, *senatur*. Za ovaj period treba pomenuti i *perjanike* i *gvardiju* kao još jednu specifičnost vezanu za oružane formacije. Specifičnost vojne terminologije u Crnoj Gori najreprezentativnije se može posmatrati i kroz upotrebu leksema *perjanik* koji označava pripadnika tjelesne straže vladara. Perjanici su dobili ime po perjanici na kapama koje su nosili pripadnici tjelesne straže tadašnjih država. Termin perjanici ostaće u upotrebi do kraja crnogorske države 1918. godine. Tu je i termin koji označava starješinu perjanika – *perjanički kapetan* koji će takođe ostati u upotrebi do kraja crnogorske države. U savremenom crnogorskom jeziku sačuvane su izreke iz toga doba koje u sebi sadrže riječ perjanik, kao što su: „Lijep kao perjanik“, „Ubila ga rđa ka starog perjanika“ itd.

Perjanika je u početku bilo osam,⁹ zatim 16, da bi Petar II, po povratku iz Rusije 1837. godine, postavio 40 perjanika s platom od 40 talira. Oni su za vrijeme njegove vladavine imali zadatak zaštite vladara¹⁰ i Senata, hvatanje i kažnjavanje krivaca i mušketanje prestupnika. Svoje određene jezičke specifičnosti ima i Gvardija koja je imala izvršna i sudska ovlašćenja, u smislu održavanja reda i presuđivanja u manjim sporovima, naplaćivanje globe itd. Rukovodilac Gvardije nazivan je „šef od Gvardije“ ili „kapetan od Gvardije“, dok se za člana Gvardije najčešće koristio izraz *gvardijan*, *gvardist*

⁹ Marinović, Vukotić, Dakić, Čejović, Mitrić, *Crnogorsko sudstvo kroz istoriju*, Obod, Cetinje, 1998, str. 224.

¹⁰ Tomica, Nikčević, *Političke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku*, Narodna knjiga, Cetinje, 1958, str.

uz rjeđe varijacije *gvardijaš* itd. Gvardijan (*guardian* – čuvar, stražar): *gvardijani nas strapacaju*; gvardija je u primorskim oblastima Crne Gore i kod mornara označava stražu, stražu na brodu. U Crnoj Gori, u vrijeme Njegoša, predsjednik Crnogorskoga senata Ivan Ivanović Vuković ustanovio je gvardiju i perjanike. Perjanici su bili tjelohranitelji, a gvardija je imala funkciju sadašnje policije. Međutim, pošto je i u doba serdara Staniše Radonjića korišćen leksem *gvardijan* (dakle, više od sedam decenija prije Njegoša) vjerovatno je tad imala izvorno značenje *stražar, čuvar*.¹¹

Za vrijeme knjaza Danila (1852–1860) dolazi do reorganizacije crnogorske vojske i uspostavljanja novih organa vlasti, ali i određenog stepena formalizacije činova. Vojska je podijeljena na desetine, stotine, kojima su upravljali *desečari* i *stotinaši*, koji su označavali činove u crnogorskoj vojsci. Najmanja vojna jedinica nazivala se *desečica, desetica* ili *desečarija*, a veća vojna jedinica bila je *stotina* ili rjeđe *stotica* što je odgovaralo po današnjoj formaciji odjeljenju i četi. Ti prvi standardizovani vojni činovi odslikavali su specifičnost tadašnje crnogorske vojske. Stotinaš je označavao vojnog starješinu vojne jedinice jačine oko 100 vojnika što bi danas odgovaralo jačini čete, a čin stotinaša činu potporučnika/poručnika. Čin desečara s kasnijom varijacijom desetar ostaće u upotrebi do kraja crnogorske države i vojske, dok čin stotinaša prelazi u čin oficira/oficijera. Naravno, više vojne jedinice su već postojale, a njima su upravljale više vojne starješine. Pripadnici vojske su na kapama nosili krst, tako da je bila poznata kao krstonosna vojska. U okviru tih reformi 1855. godine formirana je i garda. Garda je bila sastavljena od sposobnih, obučениh i spremnih vojnika iz svakog bataljona, za njezina člana se koristi izraz *gardist*, a rjeđe *gardista*. U tome periodu uvedena je i nova funkcija *kabadahije* (riječ turskog porijekla – osoba koja radi što joj je volja, raskalašna, samovoljna osoba). Izvorno taj leksem označavao je grubog dahiju, nasilnika¹². Treba praviti razliku između značenja riječi *kabadahija* koja u široj upotrebi označava osobu koja se nasilnički i raskalašno ponaša u odnosu na druge i *kabadahije* kojim se u početku označavao jedan od starješina perjanika, a kasnije specifičan vid perjaničke službe, odn. one koji su bili u neposrednoj blizini vladara i koji su se starali o njegovoj sigurnosti.¹³ Kabadahije su imale specifičnu ulogu, bilo ih je između dva i pet, a birane su iz najčuvanijih porodica. Kabadahije su bile uvijek uz knjaza i od njegova najvećeg povjerenja. Kad je trebalo organizovati neke povjerljive državne poslove, za to su bile zadužene upravo kabadahije, oni su ravnali vladarovu vlast

¹¹ Krivokapić, Miloš, *Romanizmi u pismima serdara i guvernadura Radonjića*, , str. 391–397.

¹² Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966, str.376.

¹³ Martinović, Srđa, *Od ratnih i ideoloških do bezbjednosnih zadataka : iz istorije vojno-obavještajne službe*, *Partner*, br. 55, oktobar 2013, str. 26–28.

po dubini, upravljali perjanicama i djelovali kad god je bilo potrebno štititi vladara i njegovu volju. Kabadahijska služba smatrala se često i specifičnim vidom perjaničke službe. Po starješinstvu kabadahije su u doba knjaza Danila bile čin ispod serdara.

Takođe, nešto kasnije u upotrebu se ustaljuje i veći vojni čin *komandira* (romanizam) u prvobitnoj upotrebi *komandijer* koji je označavao vojnoga zapovjednika – komandanta bataljona, što bi odgovarao današnjem činu majora-potpukovnika. U periodu do Veljega rata oficirski činovi u crnogorskoj vojsci bili su *barjaktar*, *desečar*, *stotinaš* i *kapetan*. Nešto kasnije Vojnom uredbom od 1. januara 1871. godine vojni činovi su *komandir* – komandant bataljona, *potkomandir* – pomoćnik komandira i njihovi zakoniti zamjenici, zatim *oficir* – četni komandiri itd. Već 1879. godine tim činovima dodat je i novi, ujedno i najviši čin u crnogorskoj vojsci. U Crnoj Gori čin brigadira (romanskog porijekla, izvedena od galskoga *briga* – snaga, sila, silovitost, izvedena kasnije od italijanske riječi *brigata*¹⁴ za onog ko njome upravlja) crnogorske vojske formalno i institucionalno uveden je u reformama 1880–1881. godine kad je po naredbi knjaza Nikole donešena vojna uredba po kojoj je provedena reforma i izvršen vojni popis koji je završen u ljeto 1881. godine. Taj čin predstavljen je 1. januara 1881. godine na skupu u Danilovgradu¹⁵ kad je knjaz Nikola u cilju bolje organizacije vojske i održavanja redovnih vježbi okupio sve oficire i održao im govor koji je nazvan „Riječ iz škole života.“¹⁶ Cilj toga skupa bio je upoznavanje s ulogom crnogorske vojske u mirnodopskim uslovima, potrebom i načinom obuke narodne vojske koju će pod nadzorom brigadira vršiti oficiri. Istaknuta je potreba popune starješinskoga kadra, kao i značaj vojnoga popisa, a data su i precizna uputstva starješinskome kadru. U svom govoru knjaz Nikola se posebno obratio brigadirima, izrazio povjerenje u njih i upozorio ih da se drže pravila.¹⁷ Uspostavljanje brigadira predstavlja institucionalizaciju generalskoga čina u Crnoj Gori koji je predstavljao najviši čin u crnogorskoj vojsci, ranga brigadnoga generala – komandanta brigade kao najveće vojne jedinice. Odmah po uvođenju čina brigadira proizvedeno je pet brigadira, od kojih je većina i nešto ranije neformalno oslovljavana tim nazivom. Prvih pet brigadira bili su komandanti brigada uspostavljenih uredom iz 1880. godine. Nešto kasnije u čin brigadira proizvedeno je još nekoliko lica, tako da je 1884. godine bilo sedam lica u činu brigadira. U upotrebi je bila

¹⁴ Šoć, Branko, *Romanizmi i grecizmi u crnogorskom jeziku*, IVPE, Cetinje, 2008, str. 74.

¹⁵ Poleksić, Ljubomir, Kratak pregled istorijskog razvoja crnogorske vojske, *Ratnik*, str. 93.

¹⁶ Govoreći o važnosti popisa knjaz Nikola je rekao „kad je puška o klin treba da se prebrojimo“: Babić, Branko: „Crnogorska vojska 1878–1912“, feljton *Pobjeda*, 9. septembar 1979, str. 14.

¹⁷ Babić, Branko: „Crnogorska vojska 1878–1912“, feljton *Pobjeda*, 9. septembar 1979, str. 14.

varijacija riječi brigadijer, bregadir, kao i u slučaju komandira – komandijer, a slično je i za kasnije uspostavljeni generalski čin *divizijara* – *divizioner*, *divizionar*, ranija varijanta, i *divizijer* – kasnija varijanta koja se koristila. Interesantno je da je postojao izraz i za položaj, čast i status tih zvanja, pa tako imamo: *komandijerstvo*, *brigadijerstvo*, dok su se recimo supruge potkomandira ili komandira zvale *komandirice* ili *potkomandirice*.

Od činova koji su bili karakteristični i u vojskama drugih država, a koji su se koristili i u crnogorskoj vojsci su potporučnik, poručnik i kapetan, dok su potkomandir, komandir, brigadir i divizijar predstavljali terminološke specifičnosti crnogorske vojske. Svojevrsni specifikum autentičan za crnogorsku vojsku jesu i termini komandira i potkomandira kojim su se u početku uvođenja ovog čina 1871. godine označavali komandanti bataljona, a potkomandir je bio zamjenik komandanta bataljona, njegovi zakonski zastupnik koji se uglavnom starao o popuni prve klase, upravljanju drugom i trećom klasom i logistikom. U početku vojni činovi su bili oficir, potkomandir i komandir. Oficir je označavao komandira čete ranga poručnika/kapetana, dok je potkomandir odgovarao sadašnjim vojnim činovima kapetana/major. Ovim specifičnim terminima za označavanje vojnih činova u crnogorskoj vojsci 1881. godine pripodaje još jedan specifičan čin brigadira kao najviši do tada čin u vojnoj neomeklaturi vojske. Termin brigadir je najvjerojatnije preuzet iz francuskoga jezika, ali s različitim značenjem u crnogorskoj vojsci. Brigadir se rijetko koristio u vojskama slovenskih država, pa iako se ne može reći da je on bio autentičan za crnogorsku vojsku, može se reći da je bio specifičan. Čin brigadira će tek u modernim vojskama uvesti naročito manje vojske. Brigadir je bio komandant brigade ili kasnije divizije, a odgovarao je činu pukovnika/brigadnog generala. Kasnije 1909. godine Zakonom o vojsci uveden je čin *divizijara* kao komandanta najveće vojne formacije crnogorske vojske. Za *divizijara* se može reći da je svojsvrсна specifičnost crnogorske vojske, korijen riječi dolazi od riječi *divizija* sa dodatkom njenog titulara. Naime, poznato je da se nekoliko imenica slovenskog porijekla na */-ir/*, i veći dio onih uzetih iz stranih jezika, u istočnocrnogorskim i susjednim govorima zapadne i sjeverne Crne Gore upotrebljavaju sa grupom */-ijer<ir/*. Kod Petra Prvoga notirana su dva slučaja: */manastier/*, đe, prema mišljenju A. Vajana, imamo dodavanje italijanskoga sufiksa */-ijer/*, i */bregadieru/*, u kojem, vjerovatno, imamo usvajanje izgovora iz jezika iz koga je leksema pozajmljena. Javljanje */-ijer/* u pismima serdara i guvernadura Stanislava i guvernadura Jovana umjesto izvornog */-ir/* podstaknuto je takođe venecijanskim uzorima, što potvrđuju i sljedeći primjeri: kavalijer/kavalijera, kvarti-

jer, bregadijer.¹⁸ Crnogorska vojska imala je dva generalska čina koja nije terminološki označavala kao što je to bio slučaj u drugim vojskama: brigadni general ili general major, general lajtnant itd, već brigadir i divizijar. Čin divizijara odgovarao je činu divizijskoga generala, a u sadašnjom vojnoj nomenklaturi modernih armija odgovarao bi činu general-majora ili general-potpukovnika. U upotrebio je bio i izraz *đeneral* (italijanski *generale*), a u nekim ranijim varijantama vrlo rijetko i *đenerao*.¹⁹ Takođe, crnogorska vojska nije imala činove majora, potpukovnika ili pukovnika kako je bio slučaj s većinom tadašnjih armija. Pored označavanja vojnih činova, vojna terminologija crnogorske vojske ima i dosta drugih osobenosti. Za označavanje artiljerije u crnogorskoj vojsci koristio se termin *topništvo*, za označavanje artiljerca kao pripadnika artiljerije koristio se termin *tobdžija* kao pripadnik topništva. Za oficirski kadar artiljerije koristio se termin *oficir topništva*, a rjeđe tobdžijski oficir, za razliku od drugih vojski koje su u praksi upotrebljavale termin artiljerijski oficir ili oficir artiljerije. Tek kasnije, donošenjem zakona o vojsci u Ministarstvu vojnom, doći će do preovladavanja termina artiljerija u odnosu na topništvo. *Stajaća vojska*, *stajaća artiljerija* – označavala je redovnu vojsku, redovnu artiljeriju. *Udžbeni bataljon*, *udžbena baterija* – jedinica u kojoj se izvodi obuka, obučavaju vojnici za praktične namjene. U čestoj upotrebi bio je i izraz *vojena* kao varijacija od vojna npr. „vojena radionica“.

Dosta je specifičnim terminoloških primjera i u drugim rodovima i službama crnogorske vojske. Tako se za logistiku vojske upotrebljava termin vojna intendantca, a jedinice zadužene za logističke poslove *komorskim jedinicama* i organima, a pripadnike logistike *komordžijama*. Gamela (italijanski *gamella*) – vojnička porcija za hranu „Svakome su dali u gamele pravo vojnički“.²⁰ *Objavnica* – služba veze u vojsci.²¹ Za pripadnika vojne inženjerije koristio se termin *pioner*, a oficire inženjerije – *pionerski oficir*. Za članove crnogorske Vojne muzike koristio se termin *muzikant*, a za smjer pješadije koristio se termin *pješništvo*. Još jedna terminološka specifičnost crnogorske vojske jeste i postojanje barjaktara kao važnog hijerarhijskog i statusnog položaja u jedinici. U jedinicama drugih vojski postojala su lica zadužena za nošenje zastave jedinice koji su se obično nazivali zastavnicima, *stegonošama* itd. Međutim, barjaktar u crnogorskom vojsci imao je drugačiji položaj, razlikovao se po ugledu, većem poštovanju i smatralo se za izuzetnu čast nositi barjak pred vojskom i jedinicom. Tako se koriste različiti rangovi nivoa alaj-barjaktar,

¹⁸ Krivokapić, Miloš, “Refleksi jata i poluglasnika u pismima serdara i guvernadura Radonjića”, *Riječ*, br. 2, 2009, str.127–142.

¹⁹ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 72.

²⁰ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 102.

²¹ Latković, Milorad, *Građa za crnogorski rječnik*, IVPE, Cetinje, 2007. str. 359.

kao jedan koji nosi barjak, odn. ratnu zastavu pred čitavom vojskom, a nakon njega idu brigadni, bataljonski i četni barjaktari, a postojali su i gardijski i perjanički barjaktari.

Takođe, uočljive su pojedine specifičnosti i za označavanje pojedinih vrsta oružja ili njegovih djelova. Tako se za pištolj revolverškoga tipa koristi isključivo *levor*, *ljevor* ili *livor* (lat. *revolvere*, ital. *rivoltella*, eng. *revolver*) kao termin za označavanje revolverškog oružja. Poznat je bio *crnogorski levor* tipa *Gasser*, revolver austrijske proizvodnje koji je u crnogorskim radionicama prilagođavan potrebama crnogorske vojske (*Gasser Montenegrin*). Za označavanje tih pištolja koristio se rjeđe i izraz *gaserovac*.²² A u upotrebi su bili i *smithveson pištolji* ruske proizvodnje zapadnoga brenda (*Smith&Weson*). Za sablju se koristi i termin *đida*. Brojni su romanizmi za označavanje oružja: *flinta* (njemački flinta) – vrsta puške – „Flinta je puška jednocijevka“.²³ *Frančezića* (italijanski moschetto francese) vrsta puške – „Frančezića je kratki drveni mušket, a može se upotrijebiti barut i balote, ta je puška za svatove, daleko se čuje, opali ka mina“.²⁴ *Karabina* (italijanski carabina, francuski caraabine) – vrsta puške – „Ima sam jednu austrijsku karabinu ma su mi je ošklapili ovoga rata“.²⁵ U današnjoj upotrebi karabin – poluautomatsko strjeljačko naoružanje, puška. Trombon (stari italijanski trombone) vrsta oružja, ali i u današnjoj upotrebi znatno češće muzički instrument – „Trombon ti je puška sa širokom cijevi na kraju“.²⁶ *Špagorica*, *špagarica* (italijanski spago, spacco-prorez na odjeći) – pištolj koji se nosi “u špag”. Pošeklica (sabljka pošeklica) – oružje kojim se siječe.²⁷ Driokarika (venecijanski driocarica) – puška ostraguša, riječ zabilježena na prostoru Tivta, Mrčevca, Kavča i Bogdašića.²⁸ *Špadijer* (italijanski spada) – koristilo se za označavanje sablje mletačkoga porijekla, hladnog oružja dugog šećiva. Otuda porijeklo naziva bratstva u Donjem kraju na Cetinju – *Špadijeri*.²⁹ *Bokerica* (feminium) puška dvocijevka – „Kod bokerice su cijevi jedna iznad druge“.³⁰

Za označavanje puške koriste se brojni termini koji se najčešće vežu za porijeklo oružja ili način izrade, tako imamo puške: *ledenice*, *džeferdare*, *ostraguše* (puške koje se pune straga, otpozadi), *osprednjače* (vrsta puške koja

²² Babić, Branko, »Revolveri, sablje i noževi u medernom naoružanju crnogorske vojske«, *Glasnik cetinjskih muzeja*, Cetinje, 1972, str. 291

²³ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštovići* str. 87.

²⁴ Isto, str. 89

²⁵ Isto, str. 131.

²⁶ Isto, str. 308.

²⁷ Latković, Miodrag-Taki, n.d., str. 429.

²⁸ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 67.

²⁹ Šoć, Branko, n.d., str. 326.

³⁰ Lopovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštovići*, str. 36.

se puni sprijeda) *štuceve* (Wien Stuc), *berdanke* (firma *Berdan*), zatim *venclovke* (sistema *Wanzl*), *verndlovke* (sistem *Werndl*), *krnke* (sistem *Krnka-Selderl*), *martinke* (sistem *Martin*), zatim poznate *moskovske* (Mosin-Nagant 1895), mauzerke (austrijski Mauser). Za topove postojale su razne oznake: *medunski topovi*, *medunci* (zarobljeni prilikom vojnih operacija na medunu), *Krupovi topovi* (Krupova fabrika), *bilečki topovi* (porijeklom iz Bileće), *Sulejmanovi topovi*, *krfski* itd. *gorski topovi* (gora – šuma, planina) – brdski topovi. Slično je i sa sabljama, tako imamo sablje *damaskije* (porijeklom iz Damaska), najčešće zarobljavane prilikom borbi s osmanskim vojskom. Zatim u crnogorskoj vojsci do i u toku Veljega rata u upotrebi je i izraz *kubura*, *kumbura* pa i *kuburlija* za označavanje kratke puške, preteče savremenoga revolvera. Međutim, dominantnije je korišćen izraz *ledenica* za označavanje navedenoga tipa oružja. U zavisnosti od imovnog stanja vlasnika, ledenice su bile izradjene od mesinga, srebra, a neke su bile i zlatom optočene. Ipak, u često upotrebi je izraz *ledenica* posebno za malu pušku okovanu srebrom.

U životu Crnogorca oružje je zauzimalo posebno mjesto, često je imalo rang muškog člana domaćinstva i s njime se postupalo kao sa živim čeljadetom. U tome smislu interesantno je da su Crnogorci za oružje koje su koristili davali određena imena ili narodski rečeno „tepali“, tako su pušku u zavisnosti od rezbarije ili šare na njoj nazivali *šarka*, *šešana* s varijacijama *šišana* ili *šešana*.³¹ Duga puška nazivala se *šajka*, a sablja od damaskog čelika *dževeruša*.³² Kovana sablja označavala se *samokov* ili sablja *samokovlija*. Za krivu tursku sablju bilo je u upotrebi više izraza, od kojih je svakako najčešći *osmanlinka*. Među najpoznatijim vojnim terminima koji su se upotrebljavali u crnogorskoj vojsci jeste izraz *handžar* ili *andžar* za označavanje dugog noža (70–80cm), s oštricom na obje strane. Handžar je bio veoma populara i čest je izraz mnogih epskih jezika. Uz njega je i nezaobilazni *jatagan* – dugačak nož s blago zakrivljenim šećivom, često s lijepim ukrasima na dršci ili porukom ispisanom na šećivu (bjelokorac i crnokorac). Za starinski top velikog kalibra u upotrebi je bio izraz *baljemez*.³³ *Kremenjača* – vrsta duge puške, ali i vrsta pištolja na kremen. *Kapislar* – pištolji na kapisli, *kolaš* – pištolj na bure (tip *Colt*). Zatim dobro poznati izraz džeferdar, s varijacijama *dževerdan* ili *dževerdar* za vrstu starinske puške.³⁴ „Cijev je ove puške šarolika, dževahirli, od arapske riječi džehver (nakit), odatle i ime pušci džehverdar (džeferdar ili dževerdan), jer je pravljena iz smjese željeza i čelika. Skivanjem i varenjem

³¹ Martinović, Savo Matov, *Memoari*, CID, Podgorica, 1996, str. 378.

³² Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, str. 391.

³³ Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, str. 383; Ovaj izraz koristio se i za trapava i neinteligentna čovjeka (prim. S. M.)

³⁴ Kontić, Radoje, *Sjećanja*, str. 277.

dobiju se na gvožđu one valovite šare³⁵. Tu je i kolokvijalni naziv *gluvača* za vrstu puške bez spoljnog zatvarača sistema Henry-Martin iz 1871. godine.³⁶ Zatim *kračica* za kratku pušku. Korica za nošenje sablje o pojasu danas se najčešće pojmovno označava kao kanija, a tada je u upotrebi bio izraz *nožnica*.³⁷

Treba istaći i leksemu balin, romanizam koji označava zrno sačme „Daj mi baline da napravim fišeke za olovo“.³⁸ *Balota* je olovna kugla, lopta, metak „Slio je balote za pušku i stavio u kalup“.³⁹ Tu su takođe i romantizmi: *bataljun* (italijanski izraz *battaglione*, *battere* u značenju tući se, boriti se), vojna jedinica jačine 400–600 vojnika. Korišćene su i varijacije bataleon, batalion, batalijon⁴⁰, *čutura* (lat. *cytyla*) „Ponesi čuturu jer ćemo ožednjati“⁴¹; *diviziun* (italijanski *divisione*), varijacija divižiun⁴² označava diviziju veću vojnu jedinicu sastavljenu od više brigada jačine po više hiljada vojnika; *dragoman* (ital. *dragomano*, grč. *dragomenos*)⁴³ označava tumača jezika, prevodioca; *fidanca* (ital. *guardia di finanza*) carinski službenik; *doganijer* (ital. *doganiere*) – carinski službenik; *dogana* – (italijanski *dogana*, arapskog porijekla) – carinarnica⁴⁴, *kalešin* (ital. *calessino*, ven. *calesso*) kočija s jednim konjem.⁴⁵ U crnogorskoj vojsci u upotrebi je bio izraz *vojni kalešin*. Tu su i: *kanočal* (italijanski *cannocchiale*) – dvogled „Kanočalom sam gledao vapor što ide put Carigrada“⁴⁶; *kapsula* (italijanski *capsula*) – sandučić, kovžečić, čaura,⁴⁷ vojnički termin – omotač, upaljač eksploziva, mali metalni cilindar ispunjen eksplozivom „Kapsulača se puni kapsulama kroz usta cijevi“. U crnogorskoj vojsci, ali i u široj upotrebi koristio se izraz *kar/kari* (italijanski *carro*) kojim su se označavala zaprežna kola, kao i *karocaa* (italijanski *carozza*) „Karo-com smo odili od Budve put Kotora“⁴⁸; *kašeta* (italijanski *casseta*, *cassetto*) – sanduk, a *kašun* (venecijanski *casson*, italijanski *cassone*) – veliki sanduk. U crnogorskoj vojsci kašeta ili kašun metaka, bombi itd. Romanizmi su i *marina* (italijanski *marina*) – mornarica; *panjok* (venecijanski *pagnoca*, italijanski *pagnotta*) – vojnički leb, „Čaše uzeti panjok i cijeli ga izedi“; *svita* (francuski

³⁵ Ćurčić, Vejsil, „Starinsko oružje“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 1926, str.109–138.

³⁶ Latković, Milorad, str. 187.

³⁷ Kontić, Radoje, *Sjećanja*, str. 372.

³⁸ Lopovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 23.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Šoć, Branko, n.d., str. 64.

⁴¹ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 56.

⁴² Isto, str.66.

⁴³ Isto, str. 67.

⁴⁴ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 65.

⁴⁵ Lopovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 120.

⁴⁶ Isto, str. 125.

⁴⁷ Šoć, Branko, n.d., str. 129.

⁴⁸ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 131.

suite) – pratnja, vojna svita – vojna pratnja; *otkomandovati* – izuzeti ispod komande, odnosno izdvojiti neku vojnu jedinicu iz sastava veće⁴⁹; *pribliznica* – vojna prethodnica ili prvi borbeni redovi ispred neprijateljskih položaja; *prosočiti* – prokazati, potkazati, špijati (*prosočivanje* – prokazivanje, *prosok* – špijun, potkazivač)⁵⁰; *proštuk* – tajni glas; *puškomet* – rastojanje od jednoga puščanog dometa; *filet* – (ital. filetto)⁵¹ – vojne oznake na ramenima, epolete, „On je kapetan sa četiri fileta“; *kanonada* (italijanski *cannonata*) – plotuni iz topa, učestali pucnjevi u figurativnom značenju.⁵²

Pored onih formalnih prepoznatih pravnih akata i zvanične korenspondencije, tu si i oni neformalni termini koji su se koristili u široj upotrebi, a koji su bili široko rasprostranjeni i poznatiji od formalnih termina. Takvi su *bašibozuk* preuzet iz turskog jezika za označavanje vojnika neredovne turske vojske, zatim *bumba* – topovska granata, *đendari*, đendarm,⁵³ đedaram,⁵⁴ varijacija od žandar (italijanski *gendarmo*, francuski *gens d'arme*).⁵⁵ Iz italijanskoga jezika za označavanje činovnika koristio se izraz *impjegati*⁵⁶, mada on je bio rijetko upotrebljavan i više je vezan za Njegoševo vrijeme. Italijanskoga porijekla su *kanonijeri*, varijacija *kanunier* (italijanski *cannoniere*)⁵⁷ – tobđžije, kao i *kolonel* za označavanje čina pukovnika.⁵⁸ Mada ovi termini su polako nestali iz upotrebe u crnogorskoj vojsci. Tu su još izraz *kapural*,⁵⁹ za označavanje kaplara, ipak treba napomenuti da se ovđe često radi o različitim varijacijama izvorne riječi. *Mađor* (italijanski *maggiore*) za označavanje čina majora u vojsci, iako u crnogorskoj vojsci nije postojao taj čin, već se koristio za označavanje pripadnika oružanih snaga druge države u ovom činu, „Mađor je dobar oficir“. Ipak se ovaj termin koristio na našoj teritoriji više kao neka vrsta šefa. Tako imamo na primjer: „Maćor/Mađor od pjace“⁶⁰.

Za označavanje kožne kese za metke koristili su se izrazi *fišeklija* i *kuleta*.⁶¹ Dugo u upotrebi za strijeljanje koristio se izraz *mušketat* (ital. *arhaično moschetti*) od riječi *mušket*, *mušketa* (italijanski *moschetto*) vrsta puške;

⁴⁹ Latković, Miodrag-Taki, n.d., str. 385.

⁵⁰ Isto, str. 465.

⁵¹ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 88.

⁵² Isto, str. 150.

⁵³ Kantić, Radoje, *Sjećanja*, Obod, Cetinje, str. 274.

⁵⁴ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 71.

⁵⁵ Lipovac, Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 70.

⁵⁶ Kantić, Radoje, n.d., str. 274.

⁵⁷ Lipovac, Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 127.

⁵⁸ Kantić, Radoje, n.d., str. 369.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Krivokapić, Miloš, „Konstrukcije od+genitiv i za+infinitiv u jeziku serdara i guvernadura Radonjića i u crnogorskim govorima“, *Riječ*, br. 4, 2010, str.79–89.

⁶¹ Kantić, Radoje, n.d. 370

metati – gađati puškom, „Metali smo puškom biljegu“; *macat* – (venecijanski mazar, italijanski ammazzare) udariti, ubiti „Treba ga macat“,⁶² dok se za onog koji izvrši ovaj čin nazivao *macakan* – najčešće za onog ko izvršava egzekucije korišćenjem tupih predmeta – mace (malja). Za kažnjavanje koristio se i izraz *kastigati* (italijanski *castigare*) – kazniti, ukoriti, kastig (castigo) – kazna, ukor, nakaza, bruka.⁶³ U Crnoj Gori *kastigati* je javna kazna za one koji ne poštuju odluku crnogorskih vlasti, najveća sramota za pojedinca i bratstvo. *Suturisasi* (sottrare) – baciti pod noge, uništiti „Svakome je vjerovao pa su ga suturisali“. ⁶⁴ Za označavanje kurira koristilo se više termina kao što su: *poklisar*, *glasonoša*, *glasnik*, *vjesnik*, *knjigonoša*, *saija*,⁶⁵ *tatar*, *abernik*. *Abernik* od turske riječi *aber* što znači vijest, glas. Široko u upotrebi bili su i izrazi *vojna deputacija* – vojna delegacija, predstavnici, izaslanstvo, predstavništvo, vojni *deputat* (italijanski *deputato*) – izaslanik, predstavnik, član deputacije. Za označavanje dva ili više puščanih zrna međusobno povezanih koristio se izraz *sindirlije*.⁶⁶ *Arbija* se nazivala gvozdena šipka za nabijanje baruta i zrna u cijevi pušaka kremenjača.⁶⁷ Najčešći izraz za vojničku torbu je bio *telećak*, za puškara pored oružara koristio se *tuvegdžija*, a za označavanje utvrđenja, tj. postaje, upotrebljavao se izraz *fortirnica*⁶⁸ (od riječi *forte* – utvrda, zamak italijanskog odnosno latinskoga porijekla). Za crnogorsku vojsku karakterističan je bio i izraz za municiju – *džebana* ili *džebejana* koji se zadržao i do današnjih dana kod pojedinih starijih ljudi. Istim terminom označavalo se i vojno skladište, pa su u pojedinim krajevima Crne Gore do danas sačuvani kao toponimi, tj. mjesta na kojima su nekada bila vojna slagališta ili barutane. Riječ turskog porijekla *kavaz* bio je u širokog upotrebi i zadržao se dugo gotovo sve do nestanka crnogorske države, a koristio se za označavanje stražara, pandura, sudskog pozivara.⁶⁹ A pored kavaza upotrebljavao se i izraz *zaptija*⁷⁰ za označavanje čuvara ili stražara, mada se znatno rjeđe koristio. Kao i *rondar* (italijanski *ronda*) – stražar, stražar u polju.⁷¹ Za označavanje različitih vrsta topa rasprostranjeni su bili izrazi *lubarda* (lubarda se koristila i za označavanje puške kremenjače, italijanski lombarda) i *kumpara*, a projektil s kumpare koristio se izraz *kumpor*, „pogodio ga je kumpor sa broda“. Po vrsti topa lubardi jedno crnogorsko bratstvo nosi ime, a sačuvana je

⁶² Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 176.

⁶³ Krivokapić, Miloš, *Romanizmi*, str. 391–397.

⁶⁴ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 275.

⁶⁵ Petrović-Njegoš, Nikola, *Pjesme*, str. 389.

⁶⁶ Martinović, Savo Matov, n. d., str. 375.

⁶⁷ Latković, Milorad, n. d., str. 75.

⁶⁸ Martinović, Savo Matov, n. d., str. 376.

⁶⁹ Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, str. 385.

⁷⁰ Petrović-Njegoš, Nikola I, *Drame*, str. 466.

⁷¹ Lipovac, Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 255.

i izreka „Ko je gluv – lubarde ne čuje!“, dok se za puškaranje, tj. pucanje često upotrebljavao izraz *lubardati* ili *lumbardati*, odn. pucati iz lubarde. Za označavanje mušice za pušci najrasprostranjeniji je bio izraz *teftik*, kad se za nekog ili nešto htjelo reći da je na udaru govorilo se „na teftiku“. ⁷² Za označavanje vojničke hrane, obroka i to uglavnom na bojnopolju koristili su se termini kao što je *tain* ili *tajin*, kao i *brašnjenik*. *Taindžija* – osoba koja vojnicima nosi hranu. ⁷³ Izraz brašnjenik je i danas u upotrebi u pojedinim crnogorskih krajevima uglavnom na području Stare Crne Gore, a koristi se za označavanje uglavnom suve hrane, odnosno obroka za ponijeti prilikom neke vanjske aktivnosti. Za označavanje pojedinih djelova vojničke uniforme, također su postojali specifični vojni termini kao što je *kalpak* za svečanu junačku, vojničku kapu ili vrstu šubare, ali i *perjanica* specifične kape s peruškom, pa ima izreka „darovao mu zlatnu perjanicu“. Za malo vojničko utvrđenje koje se naziva najčešće šanac u upotrebi su bili i izrazi poput *meteriz* ili *opkop*. ⁷⁴

Osobenost vojne terminologije ogleda se i u pojmovnom određenju vojne muzike za koju se gotovo isključivo koristio izraz *banda* ⁷⁵ (italijanski *banda* – četa, družina, muzički orkestar). ⁷⁶ Za šefa bande koristio se isključio izraz *kapelnik*, a interesantan je izraz koji se koristio za lice koje se staralo o kuhinji vojne muzike „kužinar vojne muzike“. ⁷⁷ Za osoblje vojnih slagališta i vojne garaže bilo je nekih specifičnih izraza poput *maragun* (venecijanski *marangon*) ⁷⁸ – stolar, *šloser* – bravar i *lamar* – limar. ⁷⁹

Iako ne direktno vezan za vojnu oblasti, ali ipak na neki način povezan jeste i funkcija *kamalijera* ili *kamerusa* (italijanski *cameriere*, *camarier* – konobar) ⁸⁰ kojim se označavalo lice na službi vladaru ili nekom od članova vladajuće porodice koje je uvijek bilo uz njega za izvršavanje usluga kućnog tipa itd. za razliku od izvornoga termina koji označava konobara. *Ađutant* (italijanski *aiutante* – pomoćnik, *aiutare* – pomoći) – pratilac vojnog lica visokog čina, ađutante koje imaju većina vojski u crnogorskoj vojsci se upotrebljavao i izraz *pobočnik*, tako imamo „Pobočnika Njegovog Kraljevskog Visočanstva Knjaza Gospodara“. ⁸¹

⁷² Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, str. 389.

⁷³ Latković, Miodrag-Taki, n. d., str. 563.

⁷⁴ Petrović-Njegoš, Nikola I, *Drame*, str. 468.

⁷⁵ Petrović-Njegoš, Nikola I, *Memoari*, str. 769.

⁷⁶ Šoć, Branko, n. d., str. 60.

⁷⁷ *Zvanja crnogorskih državnih ustanova i službenika 1860–1916*, Pobjeda, Podgorica, 2009. str. 97.

⁷⁸ Lipovac, Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 183.

⁷⁹ *Zvanja crnogorskih državnih ustanova i službenika 1860–1916*, str. 98–99.

⁸⁰ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, str. 122.

⁸¹ *Zvanja crnogorskih državnih ustanova i službenika 1860–1916*, str. 51.

Još jedna od nespornih autentičnosti crnogorskoga jezika iako ne klasično vojne prirode je i izraz *dijurnist*⁸² – putar, kao i *dijurna* – putnina.⁸³ *Bakandže* su bile teške vojničke cipele okovane i potkovane. Za kompas koristila se riječ *busola* ili *buslo*.⁸⁴ Neizostavan je i kolokvijalni naziv za „Spomenicu Božićnom ustanku 1919. godine“ – *gajetuša*, za Srebrnu medalju za hrabrost *hrabra medalja*, Spomenicom 18751878 nazivala se *žuta medalja* itd. Dekoracion (italijanski *decorazione*)⁸⁵ – odlikovanje: „Dobio je dekoracion za hrabrost“.

Oblast je zlatni poluvez na tepelaki crnogorske kape;⁸⁶ *pandurica* – stražarica, stražarsko mjesto; *surgun* – progonstvo, zatvor: „Ode u surgun“; *zagon* – juriš, napad, zagnati – jurišati, napasti; *zagaliti, zaigrati* – naćerati na povlačenje; dilidženca (arhaično, italijanski *diligenca*),⁸⁷ u upotrebi i *dilidžansa, dilidžensa* – poštanska kočija, najčešće s konjskom zapregom za prijevoz pošte i robe; *fifa* (ital. *fifa*) – u vojnom žargonu strah⁸⁸: „Ufatila ga fifa“; *kuraž, korađ* (ital. *coraggio*) – hrabrost, *kuražan, korađozan* – hrabar. Danas je još u upotrebi *kuraž* i *kuražan*. *Barbakan* (italijanski *barbacane*) – vojno utvrđenje, spoljni dio bedema⁸⁹; *dragoman* (grčki *dragumanos*) – tumač, prevodilac, *dragomanit* – prevoditi, posredovati u prenošenju nečijih misli⁹⁰; *dragon* (italijanski *dragona*) – polupojas na zadnjem dijelu kaputa, kao na uniformi dragona, naramenica, uprtač, remen za nošenje hladnoga oružja, revolvera, prvobitno naziv za rod vojske na čijoj zastavi je bio zmaj⁹¹; *armata* (ital. *armata*) – vojska, armija, „armata je izbjegla na Bijelo more“.⁹²

Tu je i još nekoliko posebnih izraza kojim su se označavale određene vojne skupine ili grupe lica. Tako je izraz *krilaši* upotrebljavan za označavanje pripadnika Kraljevskog žandarmerijskog kora osnovanog 1913. godine⁹³ nazvanih tako zbog velikoga „krilatog grba“ na kapama (10 cm). Zatim, treba spomenuti *jajoše* – pripadnike neregularnih četa Crnogoraca koji su uskakali

⁸² Isto, str. 59.

⁸³ Latković, Miodrag-Taki, n. d., str. 143.

⁸⁴ Isto, str. 111.

⁸⁵ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske, Cetinje–Titograd*, 1981, str. 58.

⁸⁶ Latković, Miodrag, n. d., str. 359.

⁸⁷ Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, str. 63.

⁸⁸ Isto, str. 87.

⁸⁹ Šoć, Branko, n. d., str. 62.

⁹⁰ Isto, str. 104.

⁹¹ Isto, str. 104.

⁹² Krivokapić, Miloš, *Romanizmi u pismima serdara i guvernadura Radončića*, str. 391–397.

⁹³ Potrebno je praviti razliku između termina *krilaši* koji se koristio za pripadnike Crnogorskoga kraljevskog žandarmerijskog kora, od termina *krilaši* koji se u toku Drugog svjetskog rata koristio za označavanje pripadnika krilaških nacionalnih jedinica – milicija (prim. S.M).

u Hercegovinu u cilju podizanja ustanka, koji su bili naročito aktivni u periodu 1862–1875. godine. *Sekiraš/šekirašima* nazivali su se pripadnici pionerske jedinice, odnosno odjeljenja koji su bili naoružani šekirama i imali su zadatak krčenja terena pješadijskim jedinicama. Naročito su u upotrebi bili tokom Skadarske operacije, ali i tokom Prvoga svjetskog rata. Tu su i izrazi kao što su *grbaši, sabljaši, glavaši* koji su se koristili za označavanje privilegovane grube, vojne elite, tj. oficirskoga kora. Međutim, ti termini su često imali negativnu konotaciju jer su ih koristili pripadnici opozicije i nezadovoljnici za označavanje onih koji su imali privilegije. Takođe, određene specifičnosti mogu se uočiti i kod neformalnih vojnih grupacija poput *odobaše, četobaše, vukobaša* kao vođa neformalnih grupa, zatim *komita* (latinski *comes, comitis*) kao odmetnika od zvanične vlasti koji živi i bori se u šumi, *regulaš* – redovni vojnik. *Kavalijere* (romanizam *cavaliere*) koristio se za označavanje konjanika, jahača,⁹⁴ u Crnoj Gori taj izraz se najčešće koristio u varijaciji *kavalir, kavalier*, a rjeđe kavalijere ili *kavaler* za označavanje nocioca visokoga domaćeg ili stranog odlikovanja, odn. ordena, viteza, „Vitez Ordena Franca Jozefa“ ili „Kavalir Italijanske krune I stepena“.

Ovim nijesu iscrpljeni svi specifični izrazi koji su se upotrebljavali u staroj crnogorskoj vojsci, niti je ovaj rad imao za cilj da ih sve identifikuje i predstavi. Namjera ovoga teksta bila je da skrene pažnju budućim istraživačima i istakne vojnoterminološku specifičnost crnogorske vojske, ali i crnogorskoga jezika, kroz predstavljanje najvažnijih i najupečatljivijih vojnih termina i izraza autentičnih za Crnu Goru i njenu vojsku. Smatramo da su u prvom redu specifični činovi: *desečar, stotinaš, oficir, potkomandir* itd. Od drugih vojnih izraza tu su brojni nazivi za oružje poput: *ledenice, šišane, šaške, damaskije, levor* itd. S procesom modernizacije crnogorske vojske koji je uslijedio naročito donošenjem vojne legislative uoči balkanskih ratova mijenjala se djelimično i vojna terminologija. Međutim, ta promjena, iako je nastojala da prilagodi crnogorsku vojsku modernim vojskama, nije isključila sve termine specifične za označavanje pojedinih segmenata vojne forme. Ti termini u upotrebi u crnogorskoj vojsci ostaće sve do njezina formalnog nestanka.

Literatura

- Babić, Branko, *Crnogorska vojska, feljton Pobjeda*, septembar 1979.
- Baćović, Čedo, *Perjanici*, gvozdena pesnica vladara, Obod, Cetinje, 201.
- Bojović, Jovan, *Zakonik knjaza Danila*, Istorijski institut SR Crne Gore, Titograd, 1982.

---

⁹⁴ Šoć, Branko, n. d., str. 122.

- Čirgić, Adnan, Pranjković, Ivo, Silić, Josip, *Gramatika crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.
- Ćurčić, Vejsil, *Starinsko oružje*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, 1926, str. 109–138.
- *Engleski vojni rečnik*, Ministarstvo narodne odbrane, Beograd, 1952.
- Grupa autora, *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knjige I–V, Istorijski institut Republike Crne Gore, Podgorica, 1998.
- Grupa autora, *Pravopis crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.
- Grupa autora, *Istorijski leksikon*, knjige I–V, Vijesti, Podgorica, 2006.
- Grupa autora, *Vojna enciklopedija*, knjiga I–XI, Beograd, 1975.
- Grupa autora, *Vojni leksikon*, Beograd, 1980.
- Hadžidamjanović, Jovan, *Vojni rečnik (operativno–taktički)*, Državni sekretarijat za narodnu odbranu, Beograd, 1967.
- Krivokapić, Miloš, *Romanizmi u pismima serdara i guvernadura Radonjića*, Međunarodni naučni skup Njegoševi dani 5, Zbornik radova – Nikšić: Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, 2015. str. 391–397.
- Krivokapić, Miloš, *Refleksi jata i poluglasnika u pismima serdara i guvernadura Radonjića*, *Riječ*, br. 2, 2009, str. 127–142.
- Krivokapić, Miloš, *Konstrukcije od + genitiv i za + infinitiv u jeziku serdara i guvernadura Radonjića i u crnogorskim govorima*, *Riječ*, br. 4, 2010.
- Krivokapić, Miloš, "Consonants /š/, /ž/ and /dz/ in Language of Serdars and Gubernators Radonjić". *Mediterranean Journal Of Social Sciences*, 2014, Vol 5, No 13, str. 1–4.
- Kontić, Radoje, *Sjećanja*, Obod, Nikšić, 2005.
- Latković, Milorad Taki, *Građa za crnogorski rječnik*, IVPE, Cetinje, 2007.
- Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Obod, Cetinje-Titograd, 1981.
- Lipovac-Radulović, Vesna, *Romanizmi u Crnoj Gori–Budva i Paštrovići*, MBM plas, Novi Sad, 1997.
- Martinović, Srđa, *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore*, FCKJ, Cetinje, 2016.
- Martinović, Srđa, *Od ratnih i ideoloških do bezbjednosnih zadataka: iz istorije vojno-obavještajne službe*, *Partner*, br. 55, oktobar 2013, str. 26–28.
- Martinović, Savo Matov, *Memoari*, CID, Podgorica, 1996.
- Perišić, Milisav, Konstantinović, Zoran, *Njemačko-srpskohrvatski vojni rečnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965.
- Perišić, Milisav, *Francusko-srpskohrvatski rečnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967.

- Petrović-Njegoš, Nikola I, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Obod, Cetinje, 1969.
- Petrović-Njegoš, Nikola I, *Drame*, Obod, Cetinje, 1969.
- Petrović-Njegoš, Nikola I, *Pjesme*, Obod, Cetinje, 1969.
- Smirnov V., Kleut P., Mirković I., Jakšić., *Rusko-srpskohrvatski vojni rečnik*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967.
- Silić, Josip, *Crnogorski jezik – naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskog jezika*, Ministarstvo prosvjete, Podgorica, 2010.
- Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- Turin, Milan, *Enciklopedija naoružanja*, Vojnoizdavački zavod–Vojno delo, Beograd, 1953.
- *Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog (1903), Zakon o ustrojstvu za Knjaževinu Crnu Goru (1910)*, Službeni list Republike Crne Gore, Podgorica, 2000.
- *Zvanja crnogorskih državnih ustanova i službenika 1860–1916*, Pobjeda, Podgorica, 2009.

Saša KNEŽEVIĆ & Srđa MARTINOVIĆ

SOME SPECIFIC FEATURES OF MILITARY TERMINOLOGY OF THE MONTENEGRIN ARMED FORCES

The authors of this paper reflect on the specific features of the terminology that is used in the Montenegrin Armed Forces. Namely, the constant struggle for freedom has caused numerous specifics to develop in the Montenegrin Armed Forces, including in the field of language. Initially, these specific terms were informal, non-standardized, and it was only since the beginning of the reign of Prince Danilo and his organization of the Montenegrin Armed Forces that they would take on a new dimension. Since that time, most of such terms would move from colloquial into formal use. The terms used in this context were utilized to denote ranks, weapons and other items, positions and military-related relations and constitute a specific terminological quality of the Montenegrin language.

Key words: *terminology, Montenegrin Armed Forces, language, rank, borrowings, weapons*

UDK 32:81'42(497.16)

Pregledni rad

Radenko ŠČEKIĆ (Podgorica)

Istorijski institut UCG

scekic@yahoo.com

Željko RUTOVIĆ (Podgorica)

Direktorijat za medije – Ministarstvo kulture Crne Gore

zeljko.rutovic@mku.gov.me

POLITIČKI DISKURS – OD KOMUNIKACIJE DO MANIPULACIJE

U radu se analizira politički diskurs u sferi medija, parlamentarnom nivou i uopšte u procesu političkog komuniciranja. Nastojimo ukazati na sličnosti i razlike političkog života razvijenih i tradicionalno demokratskih društava u odnosu na postsocijalističke države koje se „uče“ političkoj kulturi. Na teoretskoj ravni pojašnjavamo pojmove, kategorije i fenomene poput: diskursa, političke propagande, odnosa medija i politike. Na egzaktnoj ravni potkrijepićemo teorijska stanovišta kroz niz primjera iz političkog života: SAD-a, Velike Britanije, regiona i Crne Gore. Učesnici u političkom životu često (zlo)upotrebljavaju moć medija u cilju plasiranja željene politike, ideja, stavova, služeći se pri tome manipulativnim ili dvosmislenim fonetskim ili semantičkim izrazima. Cilj nam je kroz ovaj rad pokazati da je politički diskurs kompleksan proces sučeljenih stavova i ideja. U analizi političkog diskursa, neophodno je fokusirati na to: ko, kada, kako i na koji način nešto kaže.

Ključne riječi: *diskurs, politika, Crna Gora, semantičke i fonetske forme, mediji, manipulacija.*

1. Uvod

Diskusija o nekom aktuelnom društvenom pitanju, kao i medijska informacija o nekom događaju, bez obzira na informativnu svrhu i namjere, djeluju na ljude oblikujući njihove stavove. Ljudska težnja ka ubjeđivanju (persuaziji) neodvojiva je od komuniciranja. Svi mi u većoj ili manjoj mjeri ubjeđujemo i težimo svakodnevno da i drugi prihvate naše stavove. Komunikacija, jezik, diskurs sredstva su i forme u procesu ubjeđivanja i uticanja na stavove

drugih. U daljem tekstu ćemo se baviti političkom komunikacijom, odnosno, fonetskim i semantičkim diskursom na polju politike. Savremenu političku stvarnost je stoga neophodno analizirati s multidisciplinarnoga aspekta: lingvistike, psihologije, nauke o medijima, istorije, sociologije i dr. Diskurs (lat. *discursus*) znači govor, razgovor, odnosno raščlanjivanje, analiza rečenoga ili napisanoga. Analiziranje političkoga diskursa se kroz istoriju sagledavalo iz ugla različitih terminologija, poput: pragmatike, retorike, stilistike, analize teksta, analize govora, analize diskursa i sl. Za potrebe ovoga rada opredijelićemo se za termine govorni i pisani diskurs, odnosno za proučavanje fonetskog i semantičkog značenja političkoga diskursa. Analiza diskursa može se, uslovno rečeno, shvatiti kao „semantika teksta“. Semantika kao lingvistička disciplina obično se vezuje za riječi i rečenice. Kao što rečenice imaju svoju unutrašnju strukturu koja određuje njihovo značenje, tako i diskurs, pisani ili govorni, ima svoju strukturu koja u velikoj mjeri utiče na njegovo značenje. Diskurs dobija svoje puno značenje tek u odgovarajućem kontekstu. Zato kad analiziramo diskurs uzimamo u obzir i lingvističke i sociološke (sociolingvističke) parametre koji se razlikuju od situacije do situacije. (Lakić, 2011: 12).

Jezik je sredstvo za direktno sporazumijevanje među ljudima, mada je interesantno kako se u komunikaciji poruke prenose i na indirektan način. Poseban vid implicitne komunikacije uočava se u kreativnim i zapamtljivim reklamama. Pristup za izučavanje fenomena indirektno komunikacije je kognitivno-lingvistički. Kognitivna lingvistika proučava odnos između jezika, uma i socio-fizičkog iskustva (Evans, 2007: 6). Ona se ne bavi samo jednim nivoom jezičke strukture, kao npr. fonologija ili semantika.¹ Kognitivni aspekt omogućava nam da opišemo ili objasnimo procese razumijevanja, otkrivanja značenja, transfera informacija, ubjeđivanja, ideoloških principa i drugih karakteristika koji određuju komunikaciju putem jezika i diskursa (Lakić, 2011: 47). Kad se bavimo nekim diskursom moramo uzeti u obzir i kontekst (ideološki, kulturni, politički) u kojem taj diskurs nastaje.² Diskurs i kontekst međusobno se uslovljavaju. Vijesti su diskurs koji nije neutralan i koji reflektuje društvenu realnost te na taj način utiče na „društvenu konstrukciju stvarnosti“ (Fowler, 1991: 2). Analizom diskursa prelazi se na nadrečenični nivo jezika, opisuju se zakonitosti stvaranja pisanog i govorenog teksta. Za Jürgena Ha-

¹ Sonja Filipović-Kovačević, *Implicitiranaznačenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2013, str. 15.

² Analiza diskursa je najsvobuhvatniji pristup u analizi jezika. Ona uključuje ne samo uže nivoe analize (fonetiku, morfologiju i sintaksu), već i lingvističke oblasti kao što su: sociolingvistika, psiholingvistika, lingvistička antropologija, ali i semiotiku, teoriju komunikacije i druga polja istraživanja. Time je analiza diskursa po samoj svojoj prirodi multidisciplinarna lingvistička disciplina – Igor Lakić, *Diskurs, mediji, rat*, Univerzitet Crne Gore, Institut za strane jezike, 2011.

bermasa jezik ima ogromnu moć jer je ideološki i može služiti kao medij represije i društvene kontrole; jezik služi kako bi legitimisao odnose društvene moći.³ Prema Faircloughu (1989), da bi jezička analiza bila kritička, ona mora imati tri nivoa: deskriptivni – onaj koji se zadržava na formalnim osobinama teksta, interpretativni – koji objašnjava odnose između teksta i interakcije, te eksplikativni – onaj koji objašnjava odnose između interakcije i društvenog konteksta (Podboj, 2011: 128). Stoga je neophodno multidisciplinarno analiziranje sadržaja i estetike medijskog iskustva, strukture direktnog i indirektnog prenošenja informacije, analize događaja i determinacije, ali i stavljanje diskursa u određeni kontekst. Rezultati semiotike ili semiologije, disciplina koja se bavi proučavanjem različitih znakovnih (semiotičkih) sistema koji sadrže ili prenose informacije (jezik, običaji, i dr.) takođe su korisni pri analiziranju diskursa.

2. Moć medija, propaganda i manipulacija

Savremeno društvo nezamislivo je bez medija koji dominiraju svakodnevnim životom ljudi. Medijem⁴ se označava sredstvo komunikacije koje obezbjeđuje širenje poruka od pošiljaoca do primaoca. *Termin je izveden je od latinske riječi medijum koja ima nekoliko značenja: 1. ono što se nalazi u sredini ili što predstavlja sredinu – srednji put. 2. sredina, posrednik, ono kroz šta se dejstvo prenosi (Vujaklija, 1980: 545). Medij dakle ima funkciju posrednika, prenosioca poruka i informacija.* Za M. Meklauna: „Medij je poruka, jer način na koji nešto saopštavamo određuje značenje onoga što saopštavamo“ (prema Tadić, 2002:160). Masovni mediji igraju važnu ulogu u procesima političkog komuniciranja. Oni su najvažniji posrednik između javnosti i političkih subjekata. Važnost medija koju oni danas imaju u brzini prenosa informacija je neosporna, Ferklou (1995: 54) ističe da ideologija implicitno postoji u medijima i da „umjesto transparentnog informisanja o onome što je rečeno ili napisano, uvijek postoji odluka da se to interpretira i predstavi na ovaj ili onaj način“. Slično mišljenje dijeli i Fowler (1991: 10) koji kaže da su: „sve vijesti uvijek prikazane iz nekog određenog ugla“. Naravno, sve što se kaže ili napiše reflektuje određeni ideološki stav, pri čemu jezik nije samo odraz određenog mišljenja, već aktivan učesnik u kreiranju društvenih odnosa. (Lakić, 2011: 35).

---

³ Martina Podboj, „Manipulacija u političkom diskursu– kritički pristup“, *Hrvatistika*, no. 5, Filozofski fakultet, Osijek, 2011, str. 123–133.

⁴ „Mediji“, prema N. Čomskom, „imaju presudnu ulogu i u sistemu indoktrinacije, zajedno sa obrazovnim ustanovama, fakultetima i sl., počevši od najranijih dana, od samog obdaništa“ – prema Vesna Zuber, „De/monopolizacija medija u R. Srpskoj“, *Besjeda*, Banja Luka, 2005, str. 7.

Prema Z. Slavujeviću (2005: 9) političko komuniciranje u savremenim društvima čine „proces razmjene različitih političkih sadržaja u trouglu: vlast – mediji – javno mnijenje, odnosno između tri grupe aktera: političara, novinara i građana. Ono obuhvata sve vidove komuniciranja u političkoj sferi bez obzira na oblik vlasti i društveno-političke uslove, na oblike u kojima se pojavljuju sadržaji kao i na sredstva koja se koriste. Ono je, najkraće, razmjena različitih sadržaja u domenu političkih aktivnosti“.⁵ Propaganda je prije svega kao pojam vrijednosno neutralna, dok kao politička djelatnost to nije, s obzirom na to da svaka propaganda ima određeni cilj. „Persuazivnost jeste ključna odlika propagande. Nagovor se svakako postiže različitim metodama i tehnikama, ali uvek porukama čiji je cilj da ubede uspostavljanjem veze između retoričkog i ideološkog registra“ (Milivojević, 1993: 940). Propaganda je oblikovanje i širenje ideja i stavova radi stvaranja spremnosti za određeni način postupanja. Pojam, potiče od latinske riječi *propagare* (širenje, rasprostiranje, razmnožavanje, množenje). Krajnji cilj političke propagande jeste da posredno ili neposredno navede pojedince da učestvuju u političkim aktivnostima određenog političkog subjekta, i to na način i u mjeri koje određuje sam politički subjekt.⁶ *Politički marketing* javlja se kao noviji vid političke komunikacije i proizišao je iz međusobnog spoja opšteg prava glasa, demokratije i razvitka sredstava informisanja. Z. Slavujević (2005: 23) politički marketing određuju kao: „komercijalizovanu varijantu političke propagande, usmjerenu na konkretne političke ciljeve i na kraća vremenska dejstva, koja se u uslovima političkog pluralizma i autonomije medija, realizuje publicitetom i plaćenim oglašavanjem“. *Političko tržište je slično ekonomskom. A svako*

⁵ Prema istom autoru, političko komuniciranje ima najmanje tri funkcije: „Prva funkcija je političko informisanje i predstavlja razmjenu informacija među političkim subjektima. Druga funkcija je politička edukacija i socijalizacija, i podrazumijeva podučavanje ljudi raznim političkim znanjima, neophodnim u cilju njihovog uključivanja u politički život. Treća funkcija jeste političko ubjeđivanje, odnosno politička persuazivna djelatnost – formiranje, učvršćivanje, promjena i sl. stavova ljudi o političkim događajima i akterima i podsticanje ljudi da uzmu učešća u političkom životu. U okviru ove funkcije realizuju se: politička propaganda, politički marketing, odnosi s javnošću i srodne aktivnosti. U praksi elementi ovih funkcija najčešće se prepliću, pa tako politička socijalizacija i edukacija, ili pak političko informisanje najčešće nose u sebi i elemente političkog ubjeđivanja, kao što se sa druge strane i političko ubjeđivanje koristi edukativnim i informativnim sadržajima. Zbog toga se često, ne samo informisanje već i obrazovanje, smatraju persuazivnim djelatnostima, čak i vidom propaganda“ – Z. Slavujević, *Politički marketing*, FPN-Čigoja, Beograd, 2005, str. 10.

⁶ Propaganda u prvom redu djeluje na stavove ljudi, naglašavajući na taj način: „da su stavovi svojevrsna predispozicija za ponašanje, odnosno stavovi su latentna struktura koja usmjerava ponašanje u situacijama kada je pojedinac suočen sa objektom stava– više u: I. Šiber, *Osnovi političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 293.

tržište funkcioniše na bazi privatnog interesa, što je jedna od osnovnih premisa tzv. *public-choice teorija*. Uticaj se prema N. Kecmanoviću (2009: 199) može smatrati „aktuelizacijom moći, odnosno kada moć iz potencije prelazi u realizaciju, ali može da se tretira i kao jedna vrsta neprinudne moći, pri čemu se u tome prepoznaje sličnost sa autoritetom“.

Termin manipulacija je novolatinska kovanica *manus – ruka, pulare – ugladiti, udešavati*.⁷ A u sličnom određenju je i pojam *agitacija*.⁸ Manipulacija je komunikacijski i namjeren čin u kojem onaj koji manipuliše iskazuje želju za kontrolom nad drugim ljudima, najčešće protiv njihove volje ili njihovih interesa.⁹ Poseban oblik tehnike horizontalne propagande predstavlja organizovano širenje glasina. Glasine se inače određuju kao neistinite ili poluistinite poruke koje se prenose interpersonalnom komunikacijom („od uha do uha“, „u četiri oka“, „u povjerenju“ ili u najužem, intimnom društvu), čiji se izvor po pravilu ne zna, pri čemu se pravi razlika između organizovanih i spontanijih glasina“ (Slavujević, 2005: 89). Prepoznamo čestu strategiju političara da naglašavaju negativne stvari protivnika i na taj način izbjegavaju teške teme, prebacujući odgovornost na druge.

3. Semantički i fonetski primjeri političkoga diskursa

Političari mogu posegnuti za mnogim strategijama manipulacije i to na svim lingvističkim nivoima. Čak i fonetski ona može biti iskorišćena u političke svrhe, a klasičan je primjer toga Margaret Tačer, koja je prilagodila svoj izgovor i boju glasa na poseban način kako bi se učinila simpatičnijom i prihvatljivijom biračima. Wilson (2003: 410), opisujući britanske političke prilike, navodi kako tamošnji političari često namjerno poprimaju fonetske osobine pojedinih dijalekata kako bi zvučali više katolički, irski, republikanski s jedne strane, ili pak više protestantski, britanski, unionistički. Primjetna je i manipulacija u govoru o nuklearnom oružju pa je vremenom na Zapadu kreiran termin *nukespeak*, riječ stvorena tako da podsjeća na Orvelov novogovor ili *Newspeak* iz 1984. U osnovi, radi se o rječniku nuklearnog oružja u

⁷ Prvi put se susrijeće u nazivu Kardinalskog vijeća 1623. radi nadgledanja rada misionara i širenja moći rimokatoličke crkve. Manipulaciju možemo definisati kao neprimjetnu laž u raskoraku sa stvarnim stavom, kodirana da se infiltrira u tuđa mišljenja, ponašanja, vjerovanja, ali bez upotrebe sile.– prema Z. Jevtović, *Javno mnjenje i politika*, ALU, Beograd, 2003, str. 25.

⁸ Prema I. Vidanović, *Rečnik socijalnog rada*, DSRS, Beograd, 2006: agitacija (lat. *agitare*, izazivati, podbadati) je „organizovan napor, često uz provokaciju, izazivanje, podbadanje, da se osvoji populistička podrška za političku promjenu“.

⁹ Teuna van Dijk, *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*, 2006, Golden marketing i Tehnička knjiga, str. 361.

kojem postoji snažna tendencija da se namjerno prikriju negativne konotacije, stoga možemo naići na brojne eufemizme (Wilson, 2001). Očito je kako varljiv i manipulativan takav jezik može biti (Podboj, 2011: 129). Diskurs nigerijskog diktatora, bivšeg predsjednika Oluseguna Obasanja, često se navodi kao primjer manipulativnog političkog govora. Kad želi naglasiti pozitivne osobine sebe kao predsjednika, koristi središnji dialektički oblik *ja*. S druge strane, kad se želi distancirati od negativnih postupaka, koristi oblik *mi* i na taj način sebe udaljava od odgovornosti (Adetunji, 2006). Kad je riječ o manipulisanju putem leksike, opšte je poznat jezik i isprazne demagoške fraze kojima političari puno govore, ali ništa u stvari ne kažu.

Svjedoci smo bili tokom 90-ih godina XX vijeka ratne retorike koja je kreirala željenu atmosferu. Tokom ratova na ex-YU prostoru, politička i medijska retorika bila je ispunjena mržnjom prema drugim nacijama, što je pomoglo i indukovalo da se veliki broj ljudi uključi u nesrećna dešavanja. Ali, kad je rat završen, mediji su s ratnog diskursa prešli na neku vrstu agresivne mirovne retorike, pa su „scenom sada zavladao ratnici mira“ (Bugraski, 1997: 128). Savremeni ratovi, dakle, vode se i putem medija, a onda smo svi suočeni s problemom istine. „U ratu, istina je prva žrtva“, izjavio je američki senator H. Džonson još 1917. godine (Carruthers, 2000: 9). Van Dijk se bavi političkim diskursom, ideologijom i rasizmom, a između ostalog analizira neke govore bivšeg britanskog premijera Tonija Blera (Van Dijk, 2006) kao i bivšeg španskog premijera, Aznara (Van Dijk, 2005). Diskursi se navedenih političara povezuju s opravdavanjem rata u Iraku. Navodi sljedeće mehanizme manipulacije kod Blera: naglašavanje svoje moći i moralne superiornosti, omalovažavanje protivnika, navođenje „činjenica“, polarizacija između „nas“ i „njih“, negativno predstavljanje drugih, ideološko svrstavanje (demokracija, nacionalizam), igranje na kartu osjećaja itd. Aznar koristi slične strategije: pozitivno predstavljanje sebe, negativno predstavljanje drugih, korištenje brojnih drugih retoričkih metoda, kao što je upotreba statistika i primjera koji opravdavaju konkretnu politiku ili djelovanje (Podboj, 2011: 131).

Ignoriši pitanja novinara, pričaj ono što smo se dogovorili – pravilo je koga se tokom izbornih kampanja gotovo slijepo drže britanski konzervativci. Britanskim laburistima (kao i američkim demokratama) dugo se zamjeralo da su imali naivno i olako shvatanje marketinga. Iako su kampanje zasnivali na korišćenju reklama, nijesu dovoljno razumijevali značaj poboljšanja i prilagođavanja političke „robe“ koja se prezentovala putem političkog marketinga stavovima birača. Kod laburista se radilo o upornom zagovaranju tradicionalne socijalističke ideje nacionalizacije, čega su se počeli oslobađati tek dolaskom T. Blera na čelo partije (Slavujević, 2005: 24). Laburistička partija je za izbornu kampanju 1945. godine lansirala plakat „Glasaj za laburiste“, s

dominantnim simbolom, znakom „V“, što se odnosilo na pobjedu u Drugom svjetskom ratu i porukom: „I sada – pobijedio je mir“. Na tim izborima pobijedila je Laburistička partija (Rabrenović, 2008: 124).

U Francuskoj je prvi koristio televiziju G. Defere u predsjedničkoj kampanji 60-ih godina XX vijeka. Po ugledu na Kenedija, 1963. okupio je ekipu stručnjaka koja je pripremala njegovu kampanju za izbore 1965. To je čuvena kampanja sa „Gospodinom X“. ¹⁰ U vrijeme De Gola, Pompidua i d'Estena, televizija u Francuskoj je pod direktnom kontrolom vlade. Ministarstvo za informacije imalo je direktnu vezu s glavnim urednicima TV mreža, a R. Peyrefitte, ministar informacija od 1962. do 1966, istovremeno je bio i glavni direktor televizije i radija. Sazivao je direktore radio i TV stanica, a glavnim i odgovornim urednicima vijesti dva puta dnevno davao je instrukcije (Slavujević, 2005: 137). Propagandno načelo podvajanja identiteta i imidža, kreiranje željenog imidža političkih aktera, njihovo prezentovanje javnosti u ljepšem, izmijenjenom svjetlu, takođe je jedna od karakteristika političkog marketinga u izbornoj borbi.

Ideološke razlike u SAD-u su među kandidatima na izborima neznatne, tako da se nameće nužnost naglašavanja malih razlika, u prvom redu ličnih osobina, afiniteta i pogleda i stavova. S ovakvim je stilom vođenja kampanje usko povezana pojačana usredsređenost na pojedinog političara, i to ne na političara kao predstavnika neke ideologije ili stranke, nego kao „osobe“. Interesantna pojava barem u SAD-u je da mediji znatno više pišu negativno o političkim kandidatima, ukazujući na njihove slabosti, propuste, nedosljednosti, a znatno manje afirmativno o njihovim idejama, programima i sl. Analizirajući taj fenomen B. Newman zaključuje da „mediji stvaraju dojam u javnosti, kao da se nužno bira manje zlo na izborima, a ne da se bira bolje rješenje“ (prema Šiber, 1998: 180). *I pored nesumnjive popularnosti televizije, američki predsjednici njeguju običaj da se subotom obrate naciji posredstvom radija kao medija.*

Takođe, u kampanjama se, pored televizije i radija, koriste i ostala sredstva poput telefona (telemarketing, korišćen još 1960. u kampanji R. Nixona), film (biografski dokumentarci Regana, Buša, Klintonu), internet. ¹¹ Kroz vido-

¹⁰ Ideja je bila da se u prvoj fazi kampanje najavljuje misteriozni kandidat da bi se privukla pažnja birača. U drugoj fazi kampanje podrška „Gospodinu X“ transformisana je u podršku G. Defereu i lansiran je njegov novi imidž – Z. Slavujević, *Politički marketing*, FPN-Čigoja, Beograd, 2005, str. 37.

¹¹ Iako su neki kandidati za pojedine političke funkcije u SAD-u već 1994. postavili web stranice, kao početak većeg korišćenja tog novog oblika političke komunikacije uzima se 1996. i završna rečenica u TV debati demokratskog kandidata za potpredsjednika, Boba Dola, usmjerena mladim biračima: „Tražim vašu podršku. Tražim vašu pomoć, i ako stvarno želite uključiti se u kampanju, dođite na moju web-stranicu www.dolekemp96.org.“ Neposredno nakon emisije, njegova stranica je zabilježila više od 2 miliona posjeta. Iste te

ve političkog marketinga veliki značaj pridaje se imidžu političara i njegovu kreiranju, gdje se imidž odvaja od identiteta i postaje svojevrсна maska pod kojom se politički subjekt predstavlja biračima. Prilikom izbora za predsjedničkog kandidata Demokratske stranke na konvenciji 1992. Bil Klinton je odgovorio na retoričko pitanje koje je sam postavio „Ko je Bil Klinton?“ otprilike ovo: „Majka me je sama podigla teško radeći, sve što sam uspio, uspio sam svojim radom. Odrastao sam uz djeda koji je imao trgovinu i pomagao drugim ljudima u nevolji – od njega sam naučio uvažavati druge i pomagati im. Uz moju voljenu suprugu naučio sam da stalno moram učiti, boriti se, izgrađivati sebe” (Šiber, 2003: 58). U ovom odgovoru sadržane su temeljne željene vrijednosti američkog društva – *self-made man* – čovjek je sam odgovoran za svoj uspjeh, a američko društvo mu to omogućuje, treba uvažavati druge i pomagati im, nikada se ne treba zadovoljavati sa onim što se postiglo, uvijek treba težiti boljem, naročito ideji „američkog sna“ široko indukovanog u ostale djelove svijeta kao uzoru. Ovo bi se moglo prepoznati i kao jedan od oblika propagandne tehnike transfera, zbog izazivanja pozitivnog osjećanja kod publike, opšteprihvaćenih društvenih vrijednosti, kao pozitivan vid korišćena retoričke figure.¹² U SAD-u nakon R. Nixona za uspješnost promocije političara postala je važna osobina „poštenje“, poslije Dž. Kartera „čvrstina i patriotizam“, a poslije Reganova militarizma „umjerenost“. Inače, predsjednička kampanja Džimi Kartera smatra se maestralnom po projektovanju njegova imidža kao poštenog, dobrodušnog i opšteprihvaćenog čovjeka, kao što su i u kampanji za nominaciju 1980. naglašavani njegovi kvaliteti. Nastanak komercijalnih medija u SAD-u imao je značajnih efekata na politički proces. Dovoljno je navesti nekoliko karakterističnih primjera u kojima se manifestuje moć medijskog prostora i njegovog korišćenja od strane političkih aktera. Jedan od čuvenih izbornih trikova predstavlja rečenica iz govora Dž. Buša na konvenciji republikanaca 1988. koja traje 9 sekundi i glasi: „Čitajte mi sa usana – Nema više poreza!” Mada je kao tonski zalogaj brilijantna, ona ga je dovela i u neprilike, jer je morao da uvede nove poreze, pa koliko mu je pomogla da pobijedi na tim izborima, toliko mu je odmogla prilikom reizbora

---

godine 50 miliona birača je posjetilo web-stranice CNN-a kako bi saznali izborne rezultate – I. Šiber, *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 29.

¹² Newt Gingrich, napravio je spisak od 65 riječi čije korišćenje preporučuje Republikancima u SAD-u da bi izazivali pozitivne reakcije kod publike (poput: aktivnost, briga, izgradnja, porodica, dijete, građanin, hrabrost, san, ispravan, sloboda, human, moral, mir, prosperitet, reforma, uspjeh, jedinstvo, vizija itd.) i 37 riječi sa negativnim značenjem (poput riječi s prefiksom anti - , izdaja, kolaps, korupcija, kriza, ideološki, laž, patetičan, nesiguran, bolest, on, oni, radikalna, senzacionalistički itd.) – koje se kao univerzalne pozitivne i negativne karakteristike transferišu na pojedine političke subjekte – Z. Slavujević, *Politički marketing*, FPN-Čigoja, Beograd, 2005, str. 91.

četiri godine kasnije (Slavujević, 2005: 145). To je jedan od primjera upotrebe kontrole nad sadržajem, prilagođavanjem načina saopštavanja sadržaja i njihovim razbijanjem u tzv. tonske zalogaje, i naglašavanju udarnih mjesta u izlaganju koje se lako uočavaju i pamte. Moderna politička besjeda, kako ističe M. Đorđević (2016: 7), predstavlja jedno od najznačajnijih sredstava političke borbe i sredstvo za plasiranje političkih ideja, uticaja na javno mnijenje ali i sredstvo deliberativne manipulacije. „Za besjedničku vještinu neobično je važna čulna strana jezika, ritam i zvuk, bitno je šta se kaže i kako se nešto kaže i kojim izražajnim sredstvima (Tadić, 1995: 307). Vještina besjedništva se shvata kao praktična govorna djelatnost, nasuprot retorici kao teorijskoj naučnoj disciplini kojom se određuju pravila usmjerenog govorništva i javnog nastupa (Đorđević, 2016: 9). Formalno-estetskim oblikovanjem političke poruke, uspješno se mobilize i usmjerava javno mnijenje u željenom pravcu. S tim u vezi, Umberto Eko, smatra: „Da bismo slušaoca natjerali da pokloni pažnju premisama i argumentima, treba da podstaknemo njegovu pažnju u čemu učestvuju prenosni smisao i retorske figure koje predstavljaju ukrase pomoću kojih govor postaje neobičan i originalan...“ (Eko, 1973: 95).

Nestankom jednopartizma, nekadašnje socijalističke države su bile prinuđene da uvedu višepartijski sistem. Time je otpočeo period tranzicije i učenja demokratiji i političkoj kulturi. Izborne kampanje su tokom prvih godina sprovođenje na bazi trg i ulice, sirovog populizma i vatrenih političkih govora. Crna Gora nije predstavljala izuzetak u toj kakofoniji različitih ideološki obojenih političkih subjekata. Neke od opštih karakteristika tih izbornih kampanja su: dominiranje načela pojednostavljanja slike svijeta (putem figure neprijatelja, diskreditovanja oponenta, naročito od strane novoformiranih političkih subjekata kojima je „oštrica“ političkog diskursa bila obojena antikomunizmom i koji su na fonu izvjesnog iskrivljivanja stvarnosti i pripisivanja krivice komunističkom sistemu, nastojali da diskredituju aktuelnu vlast); metodički postulat personalizacije politike uočavao se kroz dovođenje određene politike u neraskidivu vezu s jednom ili više konkretnih ličnosti (što je inače bila odlika i ostalih ex-komunističkih država, pa su mnoge novoosnovane stranke prepoznane kroz lidera, „vođu“); načelo segmentacije publike i propagandne slojevitosti kojim se nastojalo persuazivno djelovati na odabrane ciljne grupe (u prvom redu prema etničkoj i religijskoj strukturi i ideološkoj prepoznatljivosti). Tehnika transfera se ogledala kako u upotrebi pozitivne retoričke figure „i“ (vezivanja, tj. transferisanja političkih subjekata s kategorijama koje u određenom kolektivitetu izazivaju pozitivna osjećanja, poput „crnogorstvo“, „srpstvo“, „bratstvo i jedinstvo“, „jugoslovenstvo“...), tako i u upotrebi negativnog vida, diskreditovanja konkurenata (korumpirani i nesposobni političari, šoviniisti, lopovi, izdajci, komunijari) i izjave bile su u funkciji

pridobijanja određenih ciljnih grupa i segmentiranja poruka prema etničkoj i religijskoj pripadnosti. Nijesu rijetki bili ni pokušaji svojevrsne propagandne tehnike „emocionalnog sendviča“¹³ u formi organizovanja muzičkog hepeninga ili guslarske večeri, prije i nakon stranačke promocije, čime je trebalo u prvom redu privući što veći broj građana, a takođe i ostaviti pozitivan utisak i djelovati na emocije prisutnih putem karakterističnog kolorita, nacionalnih ili državnih zastava i amblemima, podići nivo emocija kako bi prisutni lakše primili pripremljene govore i ideje. Dominantne teme za stranačka sučeljavanja mogle bi se svesti na sljedeće: ideološke (na liniji komunističetnici, komunističko–zeleniške, četničko–zeleniške, pitanje Golog otoka i sl.), nacionalne (crnogorstvo–srpstvo), konfesionalne (muslimani–pravoslavci, pravoslavlje–katoličanstvo), odnos pozicija–opozicija (pitanje monopola u medijima, „izdaja nacionalnih interesa“, šverc i korupcija).

U atmosferi pada dotadašnjih društvenih vrijednosti, kad su sve opcije bile *otvorene i sve dozvoljeno*, novoformljeni politički subjekti počeli su se učiti višepartizmu i političkom dijalogu. Koristeći se populizmom na tribinama i mitinzima, kopirajući od komunističkog vremena ostale tehnike agitovanja na terenu, stvarajući zastave i ambleme kao znak prepoznavanja, stranke su nastojale da propagandno djeluju na biračko tijelo Crne Gore. Kroz vidove otvorenog propagandnog djelovanja, propaganda participacije, propaganda agitacije, primjenjujući načelo potreba, tehnike prijenosa emocija, učestalog ponavljanja ideja i stavova i tehnike nagrade i kazne vršio se snažan uticaj na javno mnijenje i glasače. Propagandisti primjenjuju stereotipe, manipulišu emocijama, a kroz mitove povezuju događaje iz prošlosti i sadašnjosti želeći time uvjeriti ljude da su kreirane priče dio njihove „prave“ istorije (Ahmetašević, 2007). Jezikom mržnje u medijima se uticalo na stvaranje opšte psihologije, vladajućeg mišljenja koje je neophodno za funkcionisanje željenog političkog sistema. Emitovani su komentari puni uvreda, pa su vladajući krugovi na ovoj ili onoj strani, pa čak i cijeli narodi, bez zazora proglašeni *četničkim, odnosno ustaškim ili džihadovskim, genocidnim* i sl. Govor mržnje koristio se i sa namjerno iskonstruisani akcentom na imena protivnika ili da-

¹³ Emocionalni sendvič odnosi se na elementarno pravilo razrade propagandne poruke. Ova tehnika započinje izazivanjem snažnih emocija, čime se stvaraju pretpostavke za prijem poruke, zatim slijedi poruka koja je usmjerena više-manje racionalno, da bi se na kraju ponovo snažnim emocijama zatvorio ovaj svojevrsni sendvič. Ta tehnika je prisutna i u ekonomskoj, ali i u političkoj propagandi. „Na primjer, na predizbornom mitingu veliki je broj državnih zastava i ostala nacionalna obilježja, nacionalna himna, čime se stvara snažan emocionalni osjećaj zajedništva i pripadnosti. Prve rečenice govornika uvijek su nabijene emocijama i njima se govornik predstavlja prisutnima kao pravovjerni i iskreni zastupnik upravo onih vrijednosti u zastavi, grb i himni“– I. Šiber, *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 317.

vanjem naziva koje pripadnici druge nacije smatraju pogrđnim ili nepodobnim (kao „Šiptari” za Albance, „balijske”, „mudžahedini”, „poturice” ili „Turci” za bosanske muslimane, „bečki konjušari” za Slovence, „srbo-četnici”, „četnici”, „bizantinci” za Srbe i sl.). Propagandisti govora mržnje kreiraju nove fraze, koje polako postaju dio svakodnevnog diskursa.¹⁴ Primjetno je bilo, kako ističe Podolšak (2015): pribjegavanje svojevrsnom duhovnom nasilju nad vrijednostima iz prošlosti. Parlament je predstavljao polje za iskazivanje političkih stavova u formi različitog nivoa političke kulture i diskursa. Jer kad se pojmovne metafore upotrijebe u cilju relativizacije prošlosti i sadašnjosti, same realizacije pojmovnih metafora više nijesu samo jezički ukras, već moćno diskurzivno sredstvo legitimizacije sebe i sopstvene politike, odnosno diskreditacije mišljenja političkih oponenta. Snaga javno izgovorene riječi u političkom komuniciranju, prema M. Đorđeviću (2016: 9) u sadejstvu je s namjerom govornika da efikasno utiče na politički auditorijum i usmjerena je na pridobijanje pažnje, podrške i prihvatanja određenih ideja i sticanju legitimiteta za ostvarivanje političkih ciljeva.

Zaključak

Još je Habermas (1988: 69) isticao da između svakodnevnog sporazumijevanja i svrhovite upotrebe jezika u političke svrhe, razlike se najprije mogu uočiti u tome što prvi oblik komunikacije teži ka uspostavljanju socijalne integracije, a drugi predstavlja „strategijsku interakciju”. Jezik politike u savremenom društvu upotrebljava stereotipne metaforičke obrasce koji se često ponavljaju. Izvještavanja u medijima sa stanovišta analize diskursa posebno na leksičkom i sintaksičkom nivou, ukazuju na tendenciju da se svi ti jezički elementi dovedu u vezu sa željenom političkom orijentacijom. Primjetna je povremena upotreba pasivnih konstrukcija, što ozbiljnu štampu razlikuje od tabloida koji više pribjegavaju aktivu (Lakić, 2011). Tendencija je da se političari mogu dovesti u vezu ili udaljiti od svojih postupaka, ili pak postupaka svojih saradnika ili političke stranke – jednostavnim odabirom dijalektičkih izraza. Uz raznovrstan opus jezičkih trikova (Van Dijk, 2006: 376) političkog zanata, poput upotrebe u diskursu: naši/njihovi pozitivni/negativni potezi: dati

---

¹⁴ Tako su u jezik ulazile riječi i fraze koje su opisivale ono što se dešavalo oko nas, a ratna terminologija, koja se usvajala iz medija, podrazumijevala je riječi kao što su: neutralizacija, humano preseljenje, etničko čišćenje, agresor, neprijatelj, genocid, ustaše, četnici, srbo-četnička armada, ustašoidna vlada, islamska država Bosna, mirovni pregovori, Alijini borovnici, ustaški fašisti, koljači, islamske ustaše, džihad-ratnici i dr – Više u: Mr Nidžara Ahmetašević, „Rat rečima i slikama“, *Pravda u tranziciji*, broj 10, Sarajevo, 2007 - [http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/\(CASOPIS\)/SRP/SRP10/1756.pdf](http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/(CASOPIS)/SRP/SRP10/1756.pdf)

o nekoj temi što više/ što manje detalja, biti uopšten/detaljan, biti nejasan/precizan, biti eksplicitan/implicitan itd. Manipulacije rječnikom: odabrati pozitivne riječi za nas, a negativne riječi za njih sintaksa: aktiv nasuprot pasivu, nominalizacije: (ne)naglašavanje naših/ njihovih pozitivnih/negativnih djela, izbjegavanje odgovornosti; retoričke figure: hiperbola nasuprot eufemizmu za pozitivna/negativna značenja, metonimije i metafore koje naglašavaju naše/njihove pozitivne/negativne osobine zvukovi i vizualni podražaji: naglašavanje (glasnije ili izražajnije u govoru, veća ili podebljana slova u tekstu) pozitivnih/negativnih značenja, raspored (ono što dolazi prvo u dnevniku, posljednje: na vrhu, na dnu teksta itd.) pozitivnih i negativnih značenja i sl. Crna Gora, kao postsocijalističko društvo koje se preko dvije decenije uči pluralizmu i političkoj kulturi, „ne zaostaje“ za ovakvim tekovinama političke komunikacije. Politički diskurs regiona u cjelini se kreće od informativnog, politički korektnog nivoa – sve do demagoškog, manipulativno opterećenog. Upoznavanje i prepoznavanje ovakvih tendencija je značajno u pogledu zdravog i konstruktivnog pristupa političkom životu. U radu su dati samo neki od karakterističnih fonetsko-semantičkih primjera političkog diskursa. Pokušali smo da ukažemo na to kako se izraženi politički diskurs indukuje na određeno viđenje društvene stvarnosti i na kreiranje određenih stavova, mišljenja, stereotipa i predrasuda o „nama“ i „drugima“.

Literatura

- Adetunji, Akinbiyi (2006). Inclusion and Exclusion in Political Discourse: Deixis in 2. Olusegun Obasanjo's Speeches. *Journal of Language and Linguistics*, 5:2, 177 – 191. and Philadelphia: John Benjamins.
- Ahmetašević, Nidžara, (2007) Rat rečima i slikama, Pravda u tranziciji br. 10, Sarajevo: BIRN
- Bugraski, Ranko, (1997) *Jezik od mira do rata*, Beograd: Čigoja
- Đorđević, Marko (2016) *Politika i umeće ubeđivanja*, Beograd: Prosveta.
- Eko, Umberto (1973) *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Evans, V. (2004b). *The structure of time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam
- Fairclough, Norman (1989) *Language and Power*, London: Longman;
- Fairclough, Norman (1995) *Critical Discourse Analysis*, New York: Longman;
- Filipović-Kovačević Sonja, (2013), *Implicirana značenja u reklamama na engleskom i srpskom jeziku*, Novi Sad: Filozofski fakultet;

- Fowler, R. (1991). *Language in the News. du discours politique (Typology Discourse and Ideology in the Press. of political discourse)*. Languages, London: Routledge and Kegan Paul.
- Habermas, Jurgen (1988) *Nachmetaphysisches Denken*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Jevtović, Zoran, (2003), *Javno mnjenje i politika*, Beograd:ALU;
- Kecmanović, Nenad,(2009), *Politika, država i moć*, Beograd:Čigoja;
- Lakić, Igor (2011)*Diskurs, mediji, rat*, Podgorica : Univerzitet Crne Gore, Institut za strane jezike, (Podgorica : 3M Makarije).
- Lakić, Igor, Modeli analize diskursa novinskih članaka, Riječ, no. 2, Nikšić 2009, str. 91-108;
- Miliwojević, Snežana (1993),*Ekranizacija izbora*, Beograd: Vreme knjige;
- Podboj, Martina, “Manipulacija u političkom diskursu– kritički pristup”, Filozofski fakultet, Hrvatistika, 5, Osijek, 2011, str. 123-133.
- Podolšak, Milena, (2015) Put ka boljoj budućnosti: kritičko-kognitivistička analiza temporalnih metafora u srpskom političkom diskursu, Niš: Filozofski fakultet.
- Šiber, Ivan(1998), *Osnove političke psihologije*, Zagreb: *Politička kultura*;
- Slavujević, Zoran (2005) *Politički marketing*, Beograd: FPN-Čigoja;
- Tadić, Ljubomir (1995) *Retorika – uvod u veštinu besedništva*. Beograd : Filip Višnjić.
- Tadić, Milan (2002), *Osnovi međunarodne propagande*, Beograd:Bina;
- Teuena, van Dijk, (2006) *Ideologija. Multidisciplinarni pristup*. Zagreb:- Golden marketing i Tehnička knjiga,;
- Teun, van Dijk, (2005) War rhetoric of a little ally: Political implicatures and Aznar’s legitimatization of the war in Iraq. *Journal of Language and Politics* 4:2, 65-91
- Teun van Dijk, (2006) *Discourse and Manipulation. Discourse and Society* 17(2), 359 – 383
- Vidanović,I.(2006), *Rečnik socijalnog rada*, Beograd: DSRS;
- Vujaklija, M. (1980), *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd: Prosveta;
- Wilson, John (2003) Political Discourse. *The Handbook of Discourse Analysis*, Schiffrin, Deborah, Deborah Tannen and Heidi E. Hamilton (ur.), 398-418
- Zuber,Vesna, (2005), *De/monopolizacija medija u R. Srpskoj*, B. Luka: Besjeda;

Radenko ŠČEKIĆ & Željko RUTOVIĆ

**POLITICAL DISCOURSE - FROM
COMMUNICATION TO MANIPULATION**

This paper analyzes the political discourse in the media, the parliamentary level and in general in the process of political communication. We try to point out the similarities and differences of political life of developed and the traditional democratic societies in relation to the post-socialist states that "are being taught" of political culture. At the theoretical level, we clarify the concepts, categories and phenomena such as discourse, political propaganda, relations between media and politics. At the exact level we will support the theoretical point of view, through a series of examples from political life: the USA, Great Britain, region and Montenegro. Participants in political life often (mis)use the power of media in order to place policies, ideas, attitudes. Using it in manipulative and ambiguous phonetic or semantic tricks. Our goal, through this work, is to show that the political discourse is a complex process, the confronted opinions and ideas. In the analysis of political discourse the focus should be on: who, when, how and in what way to say something.

Key words: *discourse, politics, Montenegro, semantic and phonetic form, media manipulation*

GRAĐA

UDK 821.163.4.09-1:398

Preliminarno saopštenje

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU ZBORNIKA NIKOLE BUROVIĆA IZ ZBIRKE BALTAZARA BOGIŠIĆA U CAVTATU

U ovome radu dat je osvrt na rukopisni Zbornik Nikole Burovića s kraja XVII vijeka. Rukopis se nalazi u Zbirci Baltazara Bogišića (HAZU) u Cavtatu i sadrži dragocjeni korpus usmenoknjiževnih i umjetničkih tekstova, među kojima su bugarštice, počašnice, deseteračke epske pjesme te brojne lirske pjesme od kojih su neke usmene, neke produkt domaćih anonimnih pjesnika, a neke prijepisi ili prerade dubrovačkih pjesnika. Iako je riječ o najstarijem poznatom zborniku usmene književnosti na južnoslovenskome prostoru, rukopis do danas nije publikovan niti detaljnije kritički analiziran.

Ključne riječi: *Nikola Burović, Perast, usmena književnost, bugarštice, počašnice, deseteračke pjesme*

O postojanju peraške zbirke usmenih pjesama iz XVII vijeka naučnu javnost prvi je 1879. godine opsežnije obavijestio vrijedni proučavalac bokeškoga kulturnog nasljeđa Srećko Vulović. U tekstu „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“ Vulović je dao prvi opis rukopisa, pripisujući ga barskome nadbiskupu Andriji Zmajeviću.¹ Premda je u prepisci s Bogišićem sam Vulović posumnjao u Zmajevićovo „autorstvo“², ipak je cijelo jedno stoljeće nakon otkrića peraški zbornik u stručnoj literaturi figurirao kao „Zmajevićev rukopis“. Od Vulovićeva otkrića do danas o zborniku je pisalo više autora, što iz prve što iz druge ruke, no najveći doprinos njegovu proučavanju dali

¹ Srećko Vulović, „Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih dijela“, *Program C. K. Realnog i velikog gimnazija u Kotoru*, za šk. god. 1872–73, Zadar, 1879, str. 10.

² Miroslav Pantić, „Prepiska Srećka Vulovića i Baltazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2, SANU, Beograd, 1961, str. 228.

su Gracija Brajković, Miroslav Pantić i Hatidža Krnjević. Brajković je, naime, identifikovao sastavljača zbornika, uočivši da je, zapravo, pisan rukom peraškoga pomorca, ratnika i brodovlasnika Nikole Burovića (oko 1655–1737), prepisivača većeg broja književnih sastava,³ dok su Pantić⁴ i Krnjević⁵ objavili pojedine pjesme i stihove zbornika, kritički ih analizirajući. No iako godina 1696, upisana na vrhu preposljednje strane zbornika, upućuje na to da je riječ o najstarijem poznatom zborniku usmene književnosti na južnoslovenskome prostoru, rukopis ni do danas nije u cjelini publikovan, a izostala je i temeljna analitička studija o njemu.

Tokom boravka u Bogišićevu arhivu u Cavtatu, juna 2016, rukopis smo pažljivo proučili i fotografisali, nakon čega je uslijedilo raščitavanje i izrada pratećih kritičkih tekstova i rječnika, pa je danas pripremljen za štampu. Posebnu zahvalnost na predusretljivosti i pomoći prilikom rada na rukopisu dugujemo upraviteljici Zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu mr sc. Stani Đivanović i službenici Zbirke Ankici Gluhan. Naš boravak u Cavtatu rezultat je uspješne saradnje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti iz Osijeka. Ovđe ćemo donijeti samo kratak opis rukopisa i u dodatku nekoliko odabranih pjesama te fotografije prve i posljednje stranice. Pjesme su ovđe date onako kako ih je Burović zabilježio. Razlika je samo u tome što je Burović bilježio glasovne promjene i na granici između riječi i unutar riječi (npr. otku ti – otkud ti, gospocki i sl.). Mi smo radi jasnoće odstupili u prvome slučaju, a sve ostalo, uključujući i interpunkciju, jeste onako kako je Burović zabilježio. Oštećene djelove u rukopisu označili smo trotačkama u zagradi, kako bi se razlikovali od mjesta u tekstu đe je Burović ostavljao tri tačke u pjesmama umjesto pojedinih imena.

U vrijeme kad je Vulović obznanio postojanje zbornika, rukopis je bio vlasništvo ugledne bokeške familije Smeća. Pojava tako dragocjenoga rukopisa skrenula je pažnju Baltazaru Bogišiću pa ga je on već 1878. godine otkupio od Frana Smeće, čime je zbornik postao dio bogatoga rukopisnog fonda Bogišićeve zbirke, u kojoj se pod rednim brojem M 124 i danas čuva. Bogišićeva namjera da pjesme iz rukopisa objavi u drugoj knjizi *Narodnih pjesama iz starijih, najviše primorskih zapisa* nikad nije ostvarena, pa su pjesme ova-ga rukopisa ostale do danas nepoznanica za naučnu javnost. Istina, Miroslav

³ Gracija Brajković, „Autorstvo jedne peraške pjesmarice“, *Boka*, br. 97, Kotor, 1975, str. 8; Gracija Brajković, „Peraštanin Nikola Burović prepisivač Vetranovićeve *Istorije od Dijane*“, *Forum*, knjiga XLIII, Zagreb, 1982, str. 116–132.

⁴ Miroslav Pantić, *Narodne pesem u zapisima XV–XVIII veka*, Prosveta, Beograd, 1964, str. 87–111; Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, SKZ, Beograd, 1990, str. 201–211.

⁵ Hatidža Krnjević, *Lirski istočnici*, Bigz, Beograd, 1986, str. 68–104.

Pantić je objavio dvadeset i jednu pjesmu iz zbornika u okviru izbora *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*, no tu se stalo sa širim interesovanjem za sadržaj vrijednoga rukopisa iz Bogišićeve rukopisne zbirke. U nekoliko radova Gracija Brajković rasvijetlio je problem vezan za autorstvo zbornika i donio vrijedne podatke o Peraštaninu Nikoli Buroviću. Čak i da Brajković nije donio ubjedljive argumente o Burovićevu „autorstvu“ na osnovu poređenja rukopisa, da je zbornik na neki način povezan s tom peraškom familijom bilo bi jasno na osnovu samoga rukopisa koji na neispisanim stranama sadrži niz grbova te znamenite peraške familije, a, uz to, u nekim se pjesmama upravo slave pojedini pripadnici familije Burović.

Prema opisu koji je za potrebe Bogišićeva arhiva 1952. godine izradio Vladimir Mošin rukopis je veličine „21,5X31; 72 lista; fol. 92 (nedostaju folije 1–6, 33–36, 44, 45, 47 i 70)“.⁶ Danas je konzerviran i čine ga 152 str. uglavnom dvostubačno ispisanoga latiničnog teksta. Rukopis je formalno podijeljen u četiri „žanrovske“ cjeline. Prvu, koja se prema današnjoj numeraciji prostire od 1. do 52. str. rukopisa čine „bugarke“, kako pjesme dugoga stiha imenuje sastavljač zbornika, njih 14. Čak 10 „bugarki“ iz Burovićeva zbornika zapravo su nastale preradom pojedinih pjevanja Gundulićeva *Osmana*. Anonimni prerađivač, moguće i sam sastavljač zbornika, Gundulićev je osmerac upotrijebio kao polustih, čime je dobio šesnaesterce, karakteristične za stih bugarštice. Dodavanjem napjeva nakon prvoga, a potom nakon svakog drugog stiha, uglavnom je zadovoljena u formalnome smislu struktura bugarštice. Od preostalih „bugarki“, dvije opjevaju lokalna peraška vojevanja, jedna opsadu Beča, a sve tri odaju utisak nevješto spjevanih umjetničkih tekstova. Narodne provenijencije mogla bi biti tek jedna, ona posvećena Brajanu Miloševcu i robinji devojci, koju objavljujemo u prilogu ovoga teksta. Od str. 53 do str. 60 u rukopisu se nalazi specifična forma lirske usmene poezije, tzv. počasnice ili počasnice, kako su pjesme nazivane u Perastu, koje su privukle i posebnu pažnju Vuka Karadžića prilikom njegovog boravka 1834–1835. u Boki. „Počasnice muške“, njih 57, u zborniku se nahode na stranicama 53–57, dok su „počasnica ženskim“, kojih je 25, posvećene stranice 59 i 60. Od str. 67 do str. 100 i od str. 103 do str. 105 u zborniku se, objedinjene naslovom „Popijeke od kola“, nalazi 88 pjesama različitoga porijekla i žanrovskoga karaktera, od stihova dubrovačkoga pjesnika Ignjata Đurđevića, preko pjesama anonimnih pjesnika, predstavnika građanske lirike Perasta i bližega i daljega okruženja, „pirnih“ pjesama, poskočica, prigodnih pjesama izvođenih u čast zaredenja, do najljepših stranica usmene lirike. Završnu cjelinu rukopisa čine deseterač-

⁶ Vladimir Mošin, „Izvjestaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu“, *Ljetopis JAZU za godine 1951–1952*, knj. 59, Zagreb, 1954, str. 25.

ke epske pjesme. Iako nijesu odvojene posebnim „žanrovskim“ nadnaslovom, deseteračke pjesme su fizički odvojene od ostatka zbornika s 20 praznih strana, od kojih su neke naknadno dopisane rukom potomaka Nikole Burovića. Deseteračke pjesme, njih 28, nalaze se od str. 125 do str. 146 i, osim što među njima ima i onih antologijske vrijednosti, predstavljaju pravu riznicu tema, motiva i stilskih postupaka koji tek čekaju tumače i u poređenju s kojima bi i one pjesme iz Vukovih zbirki mogle doživjeti novo čitanje. Zbornik okončava posebna stihovana forma – kalendar u kojem je svaki mjesec opjevan posebnim katrenom s rasporedom rima aabb. Na neispisanim stranicama Zbornika Nikole Burovića, njegov sin Luka (1695–1755) ispisao je 6 svojih pjesama „na narodnu“, kao i jedan dokument na talijanskom jeziku. U rukopisu se nalazi i molitva za pripadnike familije Burović, unešena u zbornik 1766. godine, te kratka bilješka Kristofala Burovića iz 1767. godine.

Iako danas posebno zanimljiv kao najstariji usmenoknjiževni zbornik na južnoslovenskom prostoru, Burovićev zbornik, kako je to razvidno i iz ovoga kratkog pregleda sadržaja, donosi i veliki broj pjesama nenarodnoga porijekla. Zapravo, na osnovu sačuvanih pjesama teško je zaključiti da je sastavljač zbornika uopšte dvojio usmenu od umjetničke poezije. Stoga u zborniku ima veliki broj pjesama koji sadrže elemente usmenoknjiževnoga koda, ali su kontaminirane motivima i slikama umjetničke provenijencije. Već na osnovu sintakse sasvim je jasno da u tim primjerima nije riječ o narodnome jeziku. Buroviću je, kako se čini, primarni cilj bio sakupiti sve forme pjevanja koje su se srijetale u njegovo vrijeme, bez obzira na to da li su usmene ili umjetničke provenijencije. Nije manje važno napomenuti da pojedine grafijске osobine rukopisa upućuju na zaključak da je makar pojedine pjesme Burović prepisivao iz kakvoga starijeg zbornika. Nešto mlađi peraški zbornici, Balovićevo s početka XVIII i Mazarovićevo iz sredine toga vijeka, daju nam za pravo pretpostaviti da je u Burovićevo vrijeme u Perastu moralo biti još zapisa slične vrste, koji se nažalost nijesu sačuvali. No i pored očitoga odsustva dara da prepozna i odvoji umjetnički vrijedne stihove od onih imitativnih, Burovićev je doprinos očuvanju najstarijih slojeva naše usmene poezije neuporediv. Stoga je publikovanje njegova zbornika tek prvi korak u valorizaciji zatomljenih stranica naše usmene kulture.

*

Bijegome ti biježaše, jedna robinja đevojka
Robinja đevojka
Bijegome ti biježaše, jednom ropskom planinome
I ona ti moljaše, jedinoga Boga svoga
Gizdava đevojka
Ti me bože namjeri, na koju dobru namjeru
Na koju dobru namjeru, na pravoga krstjanina
Robinju đevojku
A koji bi me proveo, kroz ovu ropsku planinu
Kroz ovu ropsku planinu, bez prijekora i sramote
Gizdavu đevojku
(...) Brajan Miloševac
Tere Brajan Miloševac, tu đevojku dozivaše
Miloševac junak
Hodi bolje đevojko, jer te hoću pričekati
Čekajo je đevojku, na tom drumu zelenomu
Robinju đevojku
Onđe ga je uzela, ta đevojka bogom bratom
Na bracko mu darova, jednu sa zlatom košulju
Gizdava đevojka
U kojoj je košulji, veće zlata nego platna
Pak pođoše bježati, onom ropskom planinome
Junak i robinja
Ter dođoše biježeći, na hladjencu hladnu vodu
Onđena ti počinuše, na hladjencu studenomu
Junak i robinja
Ali Brajan Miloševac, toj đevojci govoraše
Obišti ma đevojko, Brajanovu dobru glavu
Đevojko robinjo
Obiska mu đevojka, tu glavicu Brajanovu
A on joj sta ruke metat, đevojci u bijela njedra
Robinji đevojci
A ona ga đevojka, s plačem jadona zaklinjaše
Ne sramot me Brajane, višnjem te Bogom kumim
Brajane nebore
Nemo meni ruke metat, đevojci u moja njedra
A on ti je vitez Brajan, ni slušaše ni brinjaše
Brajano Miloševac
Stade ona roniti, žalostivo grozne suze

Suza mu je panula, Brajanu u rusu glavu
Vitezu Brajanu
Ali se ona grozna suza ljutom zmijom satv(orila)

*

Oružan junak, Dunaj prepliva
Sedlan ga konjic, pri brijegu čeka
Ma se ne čudim, dobru junaku
Koji oružan Dunaj prepliva,
Nego se čudim konju njegovu,
Koji ga osledan pri brijegu čeka
Jošte je treća koja je naveća
Doma ga ljubi s poštenjem čeka

*

Đevojka ga se je njedrim premetala
Mlijela da je zlatna jabuka
Aj mi si brajo ljepši neg zlatna jabuka
Gizdavi neg mlada đevojka

*

Đevočica pelin bere perindi voj
Mimohodi drobnu ružu ah jadi moj
Što đevojko pelin bereš perindi voj
Mimohodiš drobnu ružu ah jadi moj
Nevolja m je pelin brati perindi voj
Mimohodit drobnu ružu ah jadi moj
Imala sam moga draga perindi voj
I posla ga na vojnica ah jadi moj
Na vojnica na daleko perindi voj
Na daleko u Kandiju ah jadi moj
Svi se hrabri povratiše perindi voj
Moj se hrabar ne povrati ah jadi moj
Sad me prose na daleko perindi voj
Na daleko u Kandiju ah jadi moj
Da bih znala da ću naći perindi voj
Studen mramor moga hrabra ah jadi moj
Ja brzo bih se udomila perindi voj
Za nać mramor moga draga ah jadi moj
Ko će mene svjetovati perindi voj

Oću li se udomiti ah jadi moj
Ne znam hoću l ugoditi perindi voj
Momu svekru i svekrvi ah jadi moj
Jer me majka uzgojila perindi voj
Mili hrabar uzbludio ah jadi moj

*

O pod gradom na livadu vrani se konji igrahu
O pod gradom na livadi od igre sedla lomljahu
O pod gradom na livadu dalek se na put spravljahu
O pod gradom na livadu po lijepu Anđu devojku
O pod gradom na livadu kada su po nju hodili
O pod gradom na livadu usput su višnje sadili
O pod gradom na livadu kad su se s njome vraćali
O pod gradom na livadu zdrele su višnje trgali
O pod gradom na livadu nevjesti na konj davali
O pod gradom na livadi ona ih niz konj prosiplje
O pod gradom na livadu njoj mi zovice govore
O pod gradom na livadu ne boj se naša nevjesto
O pod gradom na livadu dalje su po nas hodili
O pod gradom na livadu usput su dunje sadili
O pod gradom na livadu ka su se s nama vraćali
O pod gradom na livadu zdrele su dunje trgali
O pod gradom na livadu nama ih na konj davali
O pod gradom na livadu mi smo ih na konj primali

*

O pelime željo moja, pođoh s devojkom na vodu
O pelime željo moja, nađoh na vodi jabuku
O pelime željo moja, dah je devojci dijeliti
O pelime željo moja, kriv dio meni učini
O pelime željo moja, od polovine napoli
O pelime željo moja, pozvah na pravdu devojku
O pelime željo moja, pravda mi pravo osudi
O pelime željo moja, ljubi devojku tri ljeta
O pelime željo moja, tri ljeta i šest mjeseca
O pelime željo moja, nakon šest mjesec još mjesec
O pelime željo moja, nakon šest mjesec još mjesec
O pelime željo moja, nakon mjeseca neđelju
O pelime željo moja, nakon neđelje jedan dan

O pelime željo moja, a pok je pošlji u majke
O pelime željo moja, neka se majci pofali
O pelime željo moja, što je s junakom dobila
O pelime željo moja, kako junaci plaćaju

*

Svadi se magla s oblakom
A dobar junak s junakom
Magla oblaka dobila
Junak junaka ne može
Nego svadiše dva grada
Dva grada dva plemenita
I .... faljeno
Kako ... začuo
Na prešu braću skupio
Razumno zbora zborio
Kod njega suđe šeđahu
A mladići ih dvorahu
Kako razumno zborahu
U put gradove mirahu
I .... mjesto faljeno
Poglavica govori
A sada moji mladići
Nemote grade svađati
I .... mjesto slavjeno
Jer ih je mučno miriti
Mladići njemu govore
Glavaru naš gospodine
Vi ćete s braćom miriti
Lasno s razumnom pameti
Ko god te glase čuje
Svak im za dobro imaše
Jer grade mudro smiriše
I bez krvi prolite

*

U brijeme slavná proljeća
Kad mirno more pribiva
Tere se s krajem celiva
Razliko cvijeće kad ćeta

Naveće čemin pribijeli
U istok zore vesele
Podrani mlada đevica
Nabrati drobahna cvjetića
Pitale su je družice
Kaži ni mlada sestrice
Ta vijenac srećni čestiti
Kojino misliš saviti
Komu ga hoćeš poslati
Mlada mi drugam govori
Tako mi vjere družice
Mladoga dragoga sestrice
Ja ga ću poslat ka momu
Na stane momu dragomu
Da vjenčac nosi na glavu
Za ures moje ljubavi

*

Glas dopade mladu
Dobromu junaku
Ne dadu ti mladu
Dokle ne ustrijeliš
Prid gradu jabuku
U polju naranču
Dokle ne noneseš
Đevojci prstenak
I biser na grlo
I od zlata krunu
Kako je začula
Junakova majka
Uzbrinula se je
Mladi joj govori
Ne brini se majko
Ja sam hitar junak
Ja ću ustrijeliti
U jajer jabuku
Na gradu naranču
Ja ću donijeti
Đevojci prstenka
I od zlata krunu

I biser na grlo
Ma ja neću majko
Preljepu mladu
Dokle ne donese
Sunce za kosama
Mjesec za njedrima
Slavja za rukavja
Tu se uzbrinula
Lijepe mlade majka
Mlada joj govori
Ne brini se majko
Ja mi imam mlada
Do tri mila braca
Jedan ima biti
Sunce za kosama
Drugi mi će biti
Mjesec za njedrima
Treći mi će biti
Slavje za rukavje

*

Koje je drijevce sred mora
U njem je patrun Nikola
Na njem je tanka košulja
Od drobna bijela bisera
Mladomu družina govore
Tako ti glave patrune
Otkud ti tanka košulja
Od drobna bijela bisera
Mladi družini govori
Tako mi glave mnrari
Vila je sina ženila
Mene je za kuma stavila
Darovala mi košulju
Od drobna bijela bisera
A ja njoj prsten od zlata
U njem je oko diomanat
U njem je sunce i oblak
Nosi ga kuma za ljubav

*

Mlada je u gradu
Ključim zatvorena
Nitko joj ne smje
Gradu pristupiti
Vrata otvoriti
A bijaše mladi
Sobom dobar junak
Lupio u vrata
Vrata se razbiše
Ključići se slomiše
Kade li u gradu
Prelijepa ....
Droban biser niže
Na srebrnu iglu
Na od zlata žicu
I stade joj ....
Skutu pristupati
Biser prosipati
Žicu prekidati
Iglu prilamati
Idam reče mlada
Od otle mladi
Nemo da te vide
Moja mila braća
Jere nećeš mladi
Glave nanositi
Konja najezditi
Mlade naljubiti
Mlad joj govorio
Muč po muč đevojko
Znam se s braćom tvojoj
Kad vojsku vojevah
Grade gospodovah
Braća tvoja meni
Ljubav nanosahu

*

Izrasla je tanka loza vinova vinova
Do li okolo slavnja mjestu Perasta Perasta
Nije bila tanka loza vinova vinova
Neg su bili do dva mila i draga i draga
Oni su se od malahna ljubili ljubili
A sada se u nebrijeme rastaju rastaju
Jedan drugom na rastanku govori (govori)
Ostan zbogom negrižena jabuko jabuko
Odi zbogom nelovljeni sokole sokole
Nijesam s tobom lijepa lova lovila lovila
Da li tvoja brčna pera lomila lomila
Pred tobom su dvije gore jelove jelove
U toj gori jedna voda studena studena
Na toj vodi jedna gruda ledena ledena
Vrzi u njedra onu grudu ledenu ledenu
Tere viđi topi li se ona gruda ledena
Onako će moje srce za tobom za tobom
A i tvoje dušo moja za mnome za mnome
Grljahu se na rastanku dva draga dva draga
Grozne suze prolijevahu niz lica niz lica
A s plačom se i s uzdahom dijeliše dijeliše

*

Višnjica je rod rodila ljepši od roda
Pod njom sedi mlad gospodar i s njim gospođa
Prid njima je kondijer vina i ogledalo
Ogleda se mlad gospodar i s njim gospođa
Dvašt je ljepši mlad gospodar nego gospođa
Kod njih raste tanko drvo tanko visoko
Na nj dohode sitne tice sitno žubere
Idam reče mlad gospodar svojoj gospođi
Čuješ dušo čuješ srce što tice vele
Čujem čujem gospodaru ma ne razumijem
Vele mi se oženiti ljepšom od tebe
I ljepšome i boljome moja gospođe
Ženi ženi gospodaru da ti je blagosov
Jedna je riba u Dunaju druga u moru
Kad se riba s ribom stane tada i ti s njom
Jedno je drvo u Dunaju drugo u moru

Kad se drvo s drvom stane tada i ti s njom
Kada vrba grožđe rodi tada tebi rod
Tvoja braća izginuli ne doveli je
Tvoji konji ohromnuli ne donijeli je
Tvoja majka oslijepljela ne videla je
Idam reče mlad gospodar svojoj gospođi
Muči dušo muči srce ja šalje velju
Il ti šala il maškara to ti blagosov

*

O vodo livado mnogo ti te ja vodih
O vodo livado nihda te se ne napih
O vodo livado legoh trudan počinut
O vodo livado malo sanku učinih
O vodo livado čudan sanak ja viđeh
O vodo livado grad na gradu stojaše
O vodo livado na gradove pjergove
O vodo livado na pjergove šatori
O vodo livado pod šatorom đevojka
O vodo livado sitan vezak vezijaše
O vodo livado zlatom trake pletijaše
O vodo livado tudijer minu mlad junak
O vodo livado ćordom trake prekida
O vodo livado štitom trake uzdiže
O vodo livado idam reče đevojka
O vodo livado što je tebi junače
O vodo livado nijesam smeten đevojko
O vodo livado nu pogleda niz polje
O vodo livado al su ono galebi
O vodo livado al pribijeli labudi
O vodo livado al primorske košute
O vodo livado nijesu ono galebi
O vodo livado ni pribijeli labudi
O vodo livado ni primorske košute
O vodo livado neh su ono svatovi
O vodo livado po te idu đevojko

*

Visok je Lovćen planina
Više su gore Budima
U njem hladjenci studeni
Tu su horlovi sokoli
A tica žuber tu stoji
I tu je trator s ružicom
Ljeleni i košutice
U njoj su vilini stanovi
U kojijem vile spijevahu
Tudijer minu mlad junak
Tu mi ga vile svraćahu
Dobru mu sreću kazahu
Teb je vila tva sreća
Koja se suncem rodila
S mjesencem mlada gojila
Mladoga ... ljubila
Ova je pjesan rečena
A druga je spraljena
Koja je ljepša od ove
Ova je pjesan rečena
Sva ova družba vesela
I ko nas čuje izvanja
Da mu je kruna od zlata
A ko nas čuje od mjesta
Da mu je sreća vesela

*

Moj mile sadio đede
Moj mile po brijegu dunje
Moj mile navadiše se
Moj mile tri mlade mome
Moj mile saplete đede
Moj mile svilene mreže
Moj mile ufati đede
Moj mile tri mlade mome
Moj mile jednu stavio
Moj mile na desnu ruku
Moj mile drugu stavio
Moj mile pod sijedu bradu

Moj mile treću stavio
Moj mile đede pod noge
Moj mile koju je stavio
Moj mile na desnu ruku
Moj mile majci poruči
Ah majko ma mila majko
Vesela dunje izela
Moj mile svu noć izgrize
Moj mile koju stavio
Moj mile pod sijedu bradu
Moj mile noćas me đede
Moj mile s bradom izbode
Moj mile koju je stavio
Moj mile đede pod noge
Moj mile majci poruči
Ah majko jadovna majko
U zo čas dunje izela
Moj mile noćas mi đede
Odbi mi nogom bubrege

*

Igra kolo niže Zemunika
U tom kolu Mirković Ilija
U za nj igra udovica Marta
Ter joj lomi ruku s prstencima
Veli njemu udovica Marta
Lakše igra Mirković Ilija
Ne lomi mi ruku s prstencima
No čuješ li Mirković Ilija
Đe pucaju na Novi lubarde
Na Novomu i na Posedarju
Jošte Marta u riječi bješe
U to doba Turci Udvinjani
Skoćio se Mirković Ilija
Nema kada konja osledati
Neg uljeze u luge zelene
Iz luga se on branjaše junak
Do tri glave bješe ošekao
Ter ih nosi Zadru bijelomu
Zadarskomu banu đeneralu

Đenero ga bješe darovajo
Kolajnom zlatnijem prstenom
I saviše za dom mrtve plate
Što je dostojno dobromu junaku

*

O đevojko vjero i nevjero
Kamo t vjera vjera te ubila
Đe rekosmo da se sastanemo
Đevojka mi junaku govori
O junače moj ludi luđače
Lasno ti je sastajanje naše
Bosilje moje a livade tvoje
Uzeti ću vjedro i poći na vodu
Ja ću proći tebi mimo dvora
Ja ću udrīt vjedrom uz livade
Staće zveka vjedra uz livade
Onadar je naše sastajanje
Uze vjedro i pođe na vodu
Tere prođe .... mimo dvora
Ona udri vjedrom uz livade
Stade zveka vjedra uz livade
Skoćio se mlad neženjen junak
Skoćio se na vranoga konja
Majka njemu tiho govoraše
Što si sinko uranio tako
A on majci tiho govoraše
Poću majko napojiti konja
A majka je njemu govorila
Imaš sestre da napoji konja
Za to junak haja i ne haja
On otide na studenac vode
Al na vodi ljepota đevojka
Ona njemu napojila konja
I onđe se mladi sastadoše
Govoriše rukom ne taknuše

*

Tanbur bije Usta Čelebija
Uz tanbaru junak govorio
Što se trpjet trpjet se ne može
Jer pucaju puca na dolamu
I izlaze dojke iz dolame
Evo danas devet godin dana
Da ja služim pašu Asanpašu
Niko ne zna da sam ja devojka
Veće majka koja me rodila
To začula Asanpašinica
Asanpaši bula govorila
Asanpašo mili gospodine
Vele ti ću čudo kazovati
Tanbur bije Usta Čelebija
Uz tanburu junak govorio
Što se trpjet trpjet se ne može
Jer pucau puca od dolame
I ishode dojke iz dolame
Evo danas devet godin dana
Da te služi pašo gospodaru
Nitko ne zna da ona devojka
Veće majka koja je rodila
Kako čuo paša Asanpaša
K sebi zove Usta Čelebiju
Je l istina Usta Čelebija
Da ti jesi gizdava devojka
Istina je mili gospodine
Da ja jesam gizdava devojka
Ljubio je koliko mu drago
Na turacko vjenčanje poveo

*

Lijepa ti je Petropoljka Mare
Prosilo je sve Petrovo Polje
I Cetinja krajem do Prologa
Nitkomu je majka ne dadjaše
Neg Vujinu mladu Livljaninu
Kupi svate Vujo Livljanine
Tere ide po svoju devojku

Ka su došli dvoru devočinu
Govorio Vujo Livljanine
Udarite bubnji i svirale
Da vas čuje ta moja devojka
Da izlježe kuli na pendžere
Izlježe Mara kuli na pendžere
Mara majci tiho govoraše
Nu pogleda mila majko moja
Lijepi ti su gospoda svatovi
Među njima Vujo Livljanine
Uljegoše Mari u dvorove
Sve svatove Mara darovala
A naljepše Vuja Livljanina
Ka se svati s Marom otpraviše
Ter su bili srede čarne gore
Govorila Petropoljka Mare
Ko je ovđe svatom starješina
Ova gora nihda sama nije
U njoj mi je gusarina Pavle
Trikrat me je prosio u majke
I slo mi je i srebro i zlato
Tako Mara u riječi bješe
U to doba gusarina Pavle
Sve svatove pod mač obratio
Pod devojkom konja ufatio
Đevojka ga s konja bratimila
Bogom brate gusarina Pavle
Ne gubi mi Vojna ni đevera
Ni njegova braca namlađega
Govorio gusarina Pavle
Ah jadna me mlada bratimila
Prvo sam ih mladijeh pogubio
I ošede svoga vrana konja
Da provrže one mrtve glave
Tere nađe Vojna i đeverke
Glave stavlja u tanke makrame
Ter ih meće uza se na konja
Stade mlada mislit i razmišljat
Al će poći svojoj staroj majci
Al će poći k Vujinovoj majci

Ako pođem k mojoj staroj majci
Reti će mi moja stara majka
Aoh kćerice jadovita bila
Još ti nijesam svate otpravila
Koje mi si sinoć ostavila
I otide junakovoj majci
Kad je viđe svoja svekrvica
Veselo je snahu dočekala
I za zdravje snahu upitala
Da će mi su mila đeca moja
A ona njoj plaćuć odgovara
Lijepo te đeca pozdravljahu
Poslaše ti tri zlatne jabuke
Tri jabuke do tri mrtve glave
I vrže ih majci u krioce
Kad vidije Vujinova majka
Do tri glave od tri sina svoja
Stade plakat i grditi lice
I u plaću ovo naricaše
Teško majci koja sina nema
A nekmoli koja je izgubila
Kad ih mišljah mladijeh oženiti
Tada ih je mladijeh izgubila
Uze snahu mjesto sina svoga
I s njome je do smrti stajala
Već se ne hće mlada udomiti
Ni Vujina družijem promijeniti

*

Pokle Turci Novi grad uzeše
Uzeše ga iz spanjulske ruke
Jer spanjulska dalek pomoć bješe
Toliko se Turci uzniješe
Oholosti bjehu svake puni
I Novljani i sva njih država
I od sile fušte ogradiše
I zulume svakome činjahu
Sušedima živjet ne dadjahu
Podložnikom dužda mletačkoga
Tad pođoše mladi Peraštani

U Kotoru principovu gradu
S Kotoranom vijeće učiniše
Da pozovu na medan Novljane
Ne na kraju neg na sinju moru
I u vijeće ovo odlučiše
I pišaše Novljanom junakom
Da bi došli na medan junački
S tankijem fuštam suprema Kunburu
Uročiše u prvu neđelju
U neđelju Vidovdanak bješe
Na tu knjigu bjehu otpisali
Čekamo ve kako ste pisali
Kad je došo danak odlučeni
Spraviše se mladi Peraštani
I u družbi mladi Kotorani
Kad dođoše poblizu Kunbura
Kad na moru fušte na medanu
Sastaše se na medan junački
Izvrgoše puške talijanske
A trgoše mače grebeštake
Puške puču a junaci padu
Mači bljesku junaci se sijeku
Kad vidiješe kotorske delije
Jer se onđe umoliti nije
Staše bježat koji more prije
Peraštani s Turkom boja biju
Puste ostaše fušte i gajete
Kotorani zdravo utekoše
Jer nijedan puške ne izvrže
Peraštani jadni izgiboše
Svaki se od njih trista zamijenio
Maistro dunu ali fušte plutu
Nema tko odvest fušte ni gaete
Tužbe se čuju u Novi i Perast
Kolik jauk gore odgovaru
Tužnijeh pjesan jadrnijeh jauka
Koja grli hrabra isečena
A uz hrabra mlađahna đevera
Koja braca puškom ubijena
Bratućeda bez bijelijeh ruka

Vjerenikah bez rusijeh glava
Vjerenic ih očima gledahu
Od srama ih ljubiti ne mogahu
Suze lijevu uzdahe činjahu
Ta se danak bješe dogodilo
U Perastu i bijelu Novomu
Ocrni se dvjesti udovica
U Novomu trista i dvadeset
Tad govore peraške udovice
Kotorani da bi vas ne bilo
Što učinite našijem gospodarom
Vi nevjeru vjera ve ubila
Prijevaru pravda ve stignula
Novi plače Perast se ne smijeje
Kotor sluša i ne veseli se
S uspomene da se ne osvete
Kad odrastu peraška siročad
Malo bješe brijeme postojalo
Porastoše mladi siročadi
Osvetiše oce i dondove
Na Novljane i neke dušmane
(...) nemile stare pizmatore
I još čahu bolje osvetiti
(...) (...) mletačka gospoda

*

Hrani majka do dva nekaj sina
I nije ih othraniti mogla
Da jednoga caru na pothranu
A drugoga vojevodi Janku
Malo toga brijeme postojalo
Sastaše se dvije silne vojske
Sastaše se nasred duga polja
Jedna turska a druga krstjanska
Ali izljeze Turčin dobar junak
S bojnijem kopljem na konju dobromu
Ter doziva u kaursku vojsku
Koja je majka rodila junaka
Koj će k meni na medan iziti
Sluga se je skočila Jankova

Na medan je Turčinu izišo
S bojnijem kopjem na konju dobromu
Udriše se na dva dobra konja
Oblomiše obja dobra kopja
I nijesu se obraniti mogli
Potrgošē svoje britke mače
I nijesu se obraniti mogli
Opšedoše svoje dobre konje
Pobočki se mladi ufitali
Ne može jedan drugom odoljeti
Kličē i reče Turčin dobar junak
Tako t vjere mladi kaurine
Otkuda si od koje li zemlje
Odgovara krstjanska delija
Tako m vjere turska poturice
Ja ću tebi pravo kazovati
Hrani majka dva sina nejaka
I nije ih obraniti mogla
Da jednoga caru na pohranu
Mene dade vojevodi Janku
Tu se braća bjehu poznavali
Kad viđeše Turci i krstjani
Oba brata na dom otpraviše
I daše im spenzu nebrojenu
Ter ih šalju miloj majci svojoj

*

Kada Turci Budim porobiše
Pogubiše kralja budimskoga
I dvoje mu dece odvedošē
Lijepe Jele i Ivana mlada
Care uze Iva za junaka
A carica Jelu za đevojku
Malo bješe brijeme postojalo
Jela bracu tiho govoraše
O Ivane draga zakletice
Ja ti ću se poboljeti zdrava
Ter ću leći carici na krilo
Ukrasti ću ključē od sanduka
Ukrasti ću i srebro i zlato

Drobni biser i kamenje drago
A ti caru dva nabolja konja
Otićemo od grada do grada
Dotićemo Budimu na vrata
Što su rekli to su učinili
I Jela se zdrava poboljela
Tere leže carici na krilo
Ukrade joj ključe od sanduka
Pokrade joj i srebro i zlato
Drobni biser i kamenje drago
Ivo caru dva nabolja konja
Otidoše od grada do grada
I dođoše Budimu na vrata
Al na vrata crna udovica
Božju su joj pomoć nazivali
A ona im tiho odgovara
Da ste zdravo dva junaka mlada
Jošt govore dva junaka mlada
Tako t vjere crna udovice
Što se ovako Budim porušio
Ali ga je morija morila
Ali ga su Turci porobili
Govorila crna udovica
Tako m vjere dva junaka mlada
Nije Budim morija morila
Nego ga su Turci porobili
Junake su u njem pogubili
Pogubili kralja budinskoga
I dvoje mu robja odvedoše
Lijepu Jelu i Ivana mlada
Od Jele sam dvoje glase čula
Od Ivana glasa nijednoga
Govorili dva junaka mlada
Što bi nama muštuluka dala
Da kažemo glasa od Ivana
Govorila crna udovica
Ja neimam taka muštuluka
Što bih dala za Ivana mlada
Veće plačne crne oči moje
Jere majka već sinova nema

Ni nasljeđa kralja budinskoga
Tu se oni majci kazovali
A kada ih majka poznavala
Suze roni niz bijelo lice
Oba mlada majku zagrlīše
Ter kraljica od velja veselja
Njih grleći s dušom se razdijeli

*

U majke su dvije kćerke bile
Jedna Fate a drugo Aiše
Fatu prose svati odasuda
A Aišu nitko niotkuda
Fatu isprosi beže Alibeže
Aiši je mlogo žao bilo
Jer je ona starija sestrīca
Majka joj je tiho govorila
O Aišo draga kćerke moja
Ja ću tebe lijepo naučiti
Kako ćeš bit begova ljubovca
Ovo je sada doba od ružice
Ti ćeš Fati tiho govoriti
Odmo sele da ružu beremo
Da bismo je u vodu metali
Da umivaš tvoje bijelo lice
Da si ljepša begu Alibegu
A ti pones nože o pojasu
Ter zakolji tvoju rođenu sestru
Tebe ću dat begu Alibegu
Aiša majku bješe poslušala
Fatimi je tiho govorila
Odmo sele ružu da beremo
Da bismo je u vodu metali
Čim bi bijelo lice umivala
Da si ljepša begu Alibegu
Fatima je bješe poslušala
Pođe s njome u drobnu ružicu
Kad su bili kod hladjencu vode
Aiša joj bješe govorila
Šedi sele da već počinemo

I šele su mlade počinuti
Huda je Fati sreća priskočila
Jer je sanak bješe privario
Ter zaspala sestri na krioce
Uze Aiša nože od pojasa
Tere zakla rođenu sestricu
Zla Aiši sreća priskočila
Jer je klala ma je ne zaklala
Od krvi se bješe prepanula
Ostavi je kod hladjenca vode
U to doba beže Alibeže
Tere dođe na hladjenac vode
Prid njim idu hrti i sokoli
Ter stadoše oni usprešati
Beže slugam bješe govorio
Nu vidite moje vjerne sluge
Što usprešu hrti i sokoli
Da nije otkle kod vode busija
Skočiše se tad begove sluge
I pođoše na hladjenac vode
I brzo se k njemu zavrtili
Gospodaru beže Alibeže
Nu ti ovđe zaklana đevojka
Prilična je na tvoju đevojku
Skočio se beže Alibeže
Uzeo je na vranoga konja
Poveo je na svoje dvorove
Doveo je potajno berbere
Da liječe Fati ljute rane
Liječili je godinicu dana
A drugu je i sina rodila
Ter govori svomu gospodaru
Gospodaru beže Alibeže
U tebe je bratac od ženidbe
A u mene sestra od udadbe
Da bismo ih mladijeh sastavili
Poslušaj je beže Alibeže
Pođ je prosit za rođena brata
Kad je došo kod bijela dvora
Punica ga bješe ugledala

Ter govori begu Alibegu
Što si došo beže Alibeže
Đevojka t je još lani umrla
Jošte lani u proljeće doba
Idam reče beže Alibeže
Kad nije moje Fatime đevojke
U mene je bratac od ženidbe
A u tebe kćerca od udadbe
Fatimina Aiša sestrice
Da bismo ih mladijeh sastavili
Obeća je svoja mila majka
Na prešu su svate sakupili
I pođoše po Aišu đevojku
Nazdravje se oni zavrtiše
I s njom ide svoja mila majka
Jere nema sinka od srdaca
Pred njom bješe u dvorove došla
Suprema njoj Fatima nevjesta
I iznese sina u naručje
Čedu svomu bješe govorila
Sada ti će tvoja strina doći
Strina ti će košulju donijeti
Strina tvoja a sestrice moja
Na to joj se majka ne domišlja
Stoja s njome nedeljicu dana
Ne bješe se majci kazovala
I bješe joj majka govorila
Tako t vjere Fatima nevjesto
Čija si kćerca od koga li roda
Prilična si na moju Fatimu
Kako začu Fatima đevojka
Skide đerdan sebe sa groca
Proli suze niz bijelo lice
To li mene majko ne poznaš
Nu mi gleda rane na groce
Što je meni sestra učinila
Tada se je s njome zagrlila
Ujedno su na zemlju panuli

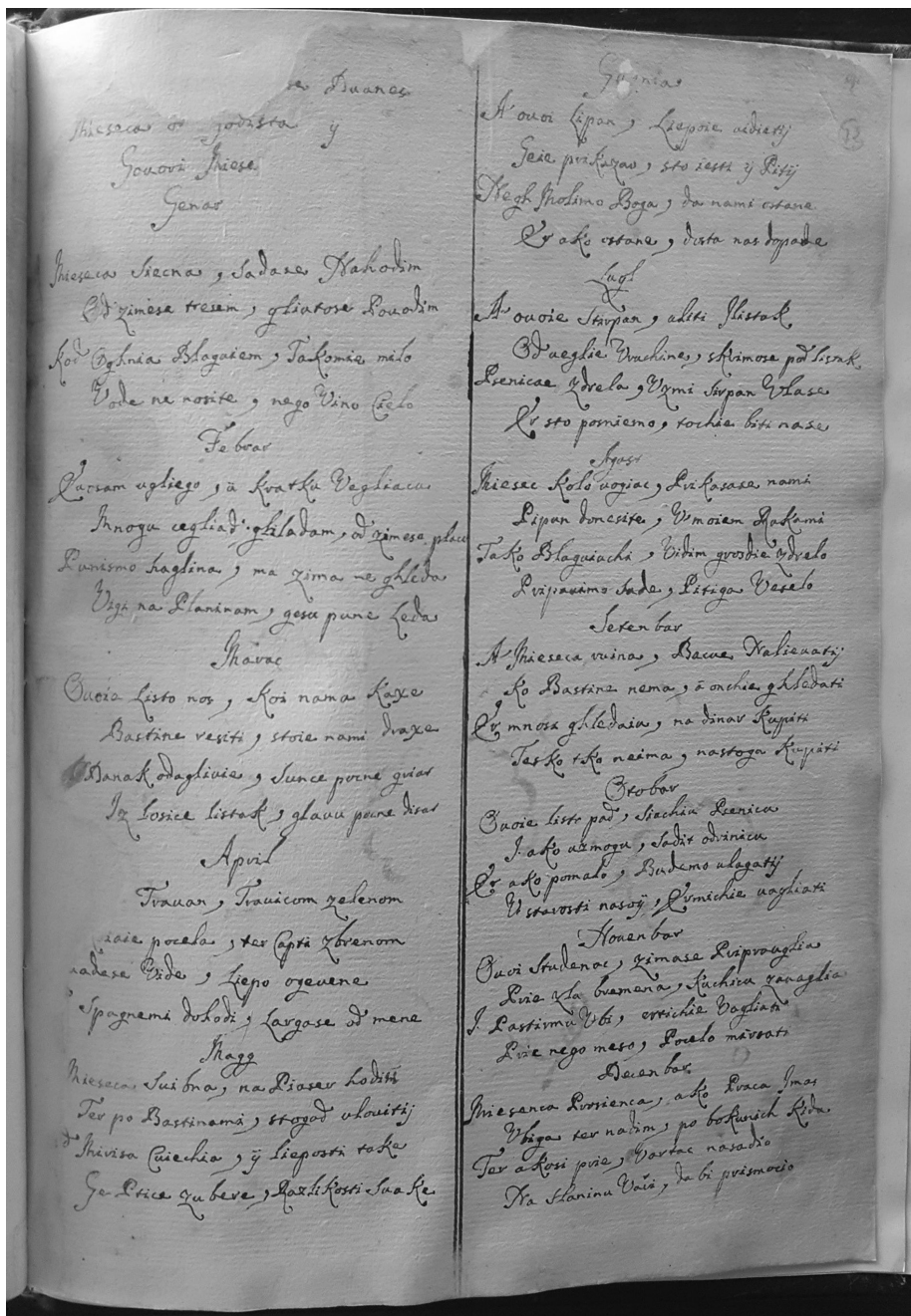
*

Isprosio Kapetanoviću
U Prorocu kćercu Teftedara
Kupi svate ide po đevojku
Kad je došo pred bijele dvore
Izljegoše braća đevočina
Izvedoše devet đevojka
Sve jednoga stasa i obraza
I govore braća đevočina
O naš zete Kapetanoviću
Pozna ođe koja t je đevojka
Ako poznaš ti tvoju đevojku
Da mi tebi našu sestru damo
Kad vidije Kapetanoviću
Jere mi je poznat ne mogaše
Sfuče (s) sebe zelenu dolamu
I prostrije zelenu dolamu
Prosu na nju sve zlatne prstene
A u ruci ostru ćordu svoju
Ter govori Kapetanoviću
Koje je ovdi sad moja đevojka
Pruži ruke ter kupi prstene
Ako li se koja druga pruži
Vjerom joj se mojom obećavam
Oseći joj ruku s prstenima
Kad vidije ljepota đevojka
Jer u ruci голу ćordu drži
Pruži ruku ter skupi prstene
Kad viđeše braća đevočina
Jere pozna ljepotu đevojku
Izvedoše devet vranijeh konja
Ter govore Kapetanoviću
Ah naš zete Kapetanoviću
Kad priskočiš devet vranijeh konja
Da mi tebi našu sestru damo
I mlozi junaci staše priska(ka)ti
I niko ih preskočit ne može
Neg njih zete Kapetanoviću
Kad viđeše braća đevočina
Jer priskoči devet vranijeh konja

Izniješe ahmu pod pazuhom
I govoru Kapetanoviću
Ah naš zete Kapetanoviću
Ako izučih ahmu do sabaha
Da mi tebi našu sestru damo
Učiše ih s pametni junaci
Nijedan ih izučit ne može
Neg njih zete Kapetanoviću
Kad viđeše braća đevočina
Jer izuči ahmu do sabaha
Na ino se njima ne mogaše
Nego daše svoju dragu sestru
Otole se svati podigoše
A za njima majka đevočina
Ter govori Kapetanoviću
Da moj zete Kapetanoviću
Moja kćerca luda i nejaka
Nemo mi je ljubiti bez razloga
Odgovara Kapetanoviću
O punice majko đevočina
Nije ti kćerca ni odveća luda
Ja joj ću kupiti sićenu bešiku
Uz bešiku mlađahnu robinju
Neka je obdan u bešiku šika
Večer k meni na dušek donosi
Ljubiću je junak svakojako
Naposlije kako meni drago
A na dešpet tebi miloj majci
Tebi majci i nje miloj braći
Kroz zulume ke meni činiše

Bugarka	
Rokle Turca, vesele, tuardoga Novoga Grada Turca, Vitezovi.	
Spagnulima, otese, Kloris Turca, Logibose.	
Mačkise, Spagnu, Dicese, Deset frat zamienis Spagnule Turaci	
Gesiu sila, Velike, varloghise, vragbise.	
Dotom toga, Nougliani, obolost, veglja, stelese.	
Nougliani, Turaci	
Uvalume, agriaha, što u Dvoji, Vlasase.	33
Poni, opravise, osomnase, ranjick, fusta	34
Kladi, gulunchiari	35
Tere, Delago, osimahu, ali Karui, na, igonahu	36
Jedan, danak, od Lucise, Perastari, Kotoranom	
Dobra, Vitezovi	44
Dabi, kniga, Lisali, u, Novoga, gulunchiarom	45
Dabi, dote, Namedan, Drema, malomu, Kurburu	
Nougliani, Turaci	47
A, mi, chemo, prema, uani, mi, onoziam, gactame	50
Kad, Nougliani, kniga, legu, u, napresu, druge, pisu	
Dobra, Vitezovi	
Tevanin, ovalo, utoi, Kgnisi, napresu	
Damo, svega, pripraviti, da, Turaci, dvi, biesu	
Sui, Gospodicki	
Pokar, ove, Gospodo, u, ovi, poruu, Negelu	
na, dote, Dicese, ta, Negela, od Lucena	
Dabi, nas, pomogla	
da, Dicese, ta, Kistiaristi, vidundarak	
oprasule, Kotorani, Kotoranom	
Dobrem, Turantom	
da, se, malahne, Veriga	

Duanca

Miesca or jodista y
Gouori Miese
Genas

Miesca Miesca, Ladasa Nahodim
Ed zimese tresen, glavose Kouodim
Koi Oglnia Blagacem, Tafomia mato
Vode ne rovice, nego vino celo
Fe bar

Lacram ughiego, a fratkha Vegliacac
Inoga ceghad' ghiladam, d' zimese pluu
Lunismo saglina, ma zima ne ghleda
Uz na Stananam, gosu pune fedas
Kairac

Quoia listo nos, Koi nana Kise
Bastine vesiti, storic nami draxe
Danak, odaghiuic, sence pune gius
La Bosice listak, glavu pune drax

April

Trauan, Trauicam zalenom
iaie, pocaba, tar Apri Kovenom
nadase Eide, Lepo ozeuere
Spagneni dohodi, largase d' mene

Mazo

Miesca sui bra, na Diasev loditi
Ter po Bastinami, stogod ulouiti
Mivisa Pucchia, y lieposti taka
Ja Lrice gu beve, d'axli kosti suake

Junia

A' ouia lipan, Lepoie udiesti
Jese profuzan, sto zesti y Betti
Nekh Miodino Boga, da nami estane
E' ako estane, dista nas bopade

Lugl

A' ouia Stapan, aliti Shistak,
D' aeglie Machelin, s'primose pod' brak
Lienicac Koval, U'omi lipan U'hasa
E' sto pomieno, rochia bisi nase

Lipus

Miesca Kolo ughiac, diafocaca nami
Lipar doncira, U'oiem Spafami
Tako Blagiuachi, U'itim grochie U'delo
L'apramo U'da, L'itiga Vaselo

Leter bar

A' Miesca minas, D'auca Nalicuati
E' d'astanz nema, e oncha ghledati
E' mnosa ghledain, na dinar Kujati
Tako taka neima, nastoga Kujati

Tro bar

Quoia listo pad, Sachin Lienica
Tako almoga, eladit drinica
E' ako pomalo, U'demo alegati
U'istosti nasoj, U'michie ughiaci

Nonen bar

Quoi Audenac, zimase Luaprouglia
Lira igit buanara, M'ichia ranaglia
L'astima U'bi, emichie Vagliac
L'ice nego meso, L'ualo narvati

Dean bar

Miesca Rorriencia, ako Draca Inas
U'iga tar nam, po bopuicak Bida
Tar a' Kosi pua, V'arac narado
Na Stanina U'oi, da bi prismocio

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ

**REPORT ON THE STUDY OF NIKOLA BUROVIĆ'S COLLECTION
FROM THE BALTAZAR BOGIŠIĆ'S COLLECTION IN CAVTAT**

This paper provides an overview of the Nikola Burović's *Collection* from late seventeenth century. The manuscript is included in the Baltazar Bogišić's collection (HAZU) in Cavtat and contains valuable corpus of oral literary and artistic texts, including bugarštice, počašnice, decasyllabic epic poems and numerous lyric poems. Although this is the oldest known collection of the oral literature on South Slavic area, the manuscript has not been published so far, nor was it critically analyzed in detail.

Key words: *Nikola Burović, Perast, oral literature, bugarštice, počašnice, decasyllabic poems*

UDK 811.163.4'373.21(497.16)

Preliminarno saopštenje

Svetlana SEKULIĆ (Podgorica)

Osnovna škola „Maksim Gorki“

svetlanasekulic16@gmail.com

TOPONIMIJA BANDIĆA

U prilogu je dat popis toponima Bandića. Autorka je sakupila i ovđe predstavila toponimiju ovih sela: Livade, Braćani, Župa, Đeđezi, Mokanje i Milate Bandičke.

Ključne riječi: *Bandići, pleme, onomastika, toponimi, informatori*

Istorijska, geografska i demografska slika Bandića

Postoje brojni materijalni dokazi koji svjedoče o milenijumskom življenju na prostoru današnjih Bandića. To je, u prvom redu, veliki broj kamenih gomila, kao onih na Sađavcu, Braćanima i Veljoj gomili kod Crvenog ubla u Mokanjima. Takođe, značajno je ovđe pomenuti i veoma staro groblje, kakvo je i ono u Mokanjima.

Tu su, arheološkim istraživanjima, otkrivene stare crkve u Bandićima: dvije u Milatama (od kojih je jedna novijeg datuma), dvije u Župi, jedna u Đedezima i, napokon, manastir iznad Kraljičinog oka, ispod Banove gomile. Nažalost, od svega nabrojanoga, ostali su danas samo temelji s razbacanim zidnim kamenom uokolo, a izuzetak je stara crkva u Milatama obnovljena krajem prošloga vijeka.

Brojni podaci jasno ukazuju da je na prostoru Bandića u XV i XVI vijeku bila uspostavljena teritorijalna organizacija u obliku plemena. Najveći dio tog područja obuhvatali su Đeđezi koji su, nesumnjivo, imali status plemena. To se jasno vidi iz popisa rađenog krajem XVI vijeka. Međutim, znatno kasnije (XVIII i XIX vijek) dolazi do bitnijeg mijenjanja plemenske strukture Crne Gore. Od jednog plemena nastaje ih više, dok se neka spajaju sa susjednim plemenima. Tako su se i Đeđezi, pod imenom Bandića, spojili s Komanima formirajući zajedničko pleme. Da su i u XVII vijeku Bandići suštinski bili pleme potvrđuje ugovor sklopljen u Kotoru 30. maja 1661. godine između crnogorskih glavara i predstavnika mletačke vlasti. Tu je jednu od presudnih uloga odigrao i knez Vuk iz Bandića, koji je bio jedan od potpisnika pome-

nutog ugovora. U tom istorijskom dokumentu i Bandići se prvi put spominju kao mjesto.

Povoljan prirodno-geografski položaj, tj. blaga klima, plodno zemljište, šume, pašnjaci, komunice, a posebno blizina Podgorice, pogodovali su masovnom naseljavanju. Takvo podneblje i odlična konfiguracija terena, od stočarstva i zemljoradnje su napravila glavno privredno zanimanje.

Nesumnjivo je da je prostor Bandića bio masovno naseljen, o čemu svjedoče brojne crkve, popisi stanovništva od strane osmanske vlasti početkom XVI vijeka, kao i stalna komunikacija stanovništva s gradovima pod Mletačkom upravom u XV i XVI vijeku. Ratni sukobi, ekonomski razlozi, a posebno krvna osveta, doveli su do migracija iz istočnih u južne djelove današnje Crne Gore, pa čak i do Istre. Takođe, narodno predanje i brojni istorijski podaci potvrđuju da su Bandići u to vrijeme ličili rodbinskoj zajednici povezanoj u jedno veliko bratstvo zajedničkog porijekla i organizacije, zasnovane na plemenskom principu.

Ispitivano područje zahvata šest sela, i to: Livade, Braćani, Župa, Dežezi, Mokanje i Milate Bandićke.

Bratstva i domovi u Bandićima od 1910. do 2003. godine

a) Selo *Livade* od bratstva Bandića ima: Sekuliće, Baroviće, Vukotiće, kao i Pavićeviće Dragomidoljce i Stanišiće (ukupno 26 domova).

b) U *Mokanjima* je nastanjeno 28 bandićkih kuća, i to: Vukotića, Vukadinovića, Barovića, Sekulića i Radonjića.

c) U *Dežezima* su izmiješana razna bandićka bratstva, kao što su: Vukotići, Vukadinovići, Barovići, Stanišići, Pavićevići – Dragomidoljci i Martinovići – Bajice (18 domova).

d) *Župa* obuhvata dosta veliki predio u severnoistočnom dijelu Bandića, a pokriva i zaseoke Gornji i Donji Braćani. Glavno stanovništvo čine rodovi bratstava: Sekulića (čiji su zagranici: Ćirakovići, Petrovići, Pavićevići i Milutinovići), Barovića, Radonjića, Dragutinovića, Vukadinovića, Vukotića i zasebnog bratstva Pavićevića – Dragomidoljaca (73 doma).

Na osnovu ovih podataka, etnolog Jovan Erdeljanović došao je do zaključka da u Bandićima ima ukupno 148 „ognjišta” (domova)¹. Takođe, ako je prosečan broj članova domaćinstva bio 5 članova, lako je pretpostaviti da je 1910. godine u Bandićima moglo živjeti oko 750 stanovnika. Stanovništvo je, većinom, kroz individualnu proizvodnju i putem razmjene materijalnih

---

¹ Viđeti: Dr Jovan Erdeljanović, *Naselja i porijeklo stanovništva, Stara Crna Gora*, Beograd, 1926.

dobara obezbjeđivalo osnovne životne namirnice, a to se moglo zahvaljujući dobrim klimatskim uslovima, pogodnim za razvoj stočarstva, povrća i voća, kao i svih ratarskih biljaka. Najveći broj Bandića danas živi u Podgorici, zatim na Cetinju, u Nikšiću, Spužu, Baru, Danilogradu, Ulcinju, Budvi, kao i u inostranstvu.² „Od 76 domaćinstava, prema popisu Mjesne zajednice iz 2001. godine, u inostranstvu živi 25 domaćinstava,³ ali je sasvim sigurno da je taj broj i veći kada se uzmu u obzir migracije koje su bile česte u istoriji crnogorskog naroda (naročito od početka pa do druge polovine XX vijeka).

Građu smo bilježili od informatora na terenu, obilazeći područje više puta od jeseni 2011. do kraja 2014. godine.

Dajemo spisak informatora po selima:

– *Bračani* : Veljko Barović (77), Ljubo Sekulić (85), Blažija Vukadinović (93),

Čedo Vukadinović (58), Slavko Vuković (58);

– *Župa*: Novak Sekulić (62), Blažija Vukadinović (93);

– *Dežezi*: Jovan Joro Đuranović (71), Zoran Vuković (56), Sveto Vuković (74), Branko Vuković (68);

– *Livade*: Mišo Dragutinović (78), Slavko Sekulić (57), Božidar Sekulić (56) i Nikola Sekulić (54).

– *Mokanje*: Stevan Begović (75), Jovan Joro Đuranović (71), Živko Sekulić (80);

– *Milate Bandićke*: Jovan Joro Đuranović (71).

Livade (Livàde)

Etnici: **Livàđanin, Livàđanka**. Ktetik: **livàdskī**.

Bâb, pašnjak 4. klase

Bâčvice, pašnjak 4. klase, „nalik maloj bačvi“

Bâjov křš, šume 5. klase

Bâlovina, pašnjak 3. klase

Barjâka, voda (ubao) na Sađavcu

Belònda, njiva 2. klase

Bìga, pašnjak 5. klase, poviše radne zemlje s lozom, smokvom i drugim voćem; ima nešto šenokosa, pašnjaka i šume; uspijevaju sve kulture

Bojânovè lâzine, pašnjak 5. klase

² Jovan Đuranović, *Bandići kroz istoriju i predanja*, Mjesna zajednica Bandići i Štamparija Obod a.d. Cetinje, Bandići, 2011, str. 114.

³ *Ibidem*.

Bòlandžina livàda, zaselak, „ne zna se pouzdano otkuda i po čemu ime“

Borovina, njiva 6. klase

Brāčāni, livada 6. klase

Bükovica, pašnjak 6. klase

Buljevina, šume 6. klase, „podsećaju na velike, izbuljene oči“

Cřnī kām, pašnjak 4. klase

Cřnī òbēr, zaselak „nazvan tako po Crnome oku od kojega se zapadno i u blizini nalazi“

Cřnō òko, voda „u podnožju Sađavca, ime nosi po boji vode, jugozapadno od Počivala, kraški veliki izvor“; koliko je voda čista i bistra, u njemu se može uočiti vidra

Cüce, livada 4. klase; pašnjak 5. klase

Ćakova plòča, od kamena u obliku stijene

Ćüluri, livada 5. klase

Doline, pašnjak 5. klase

Dračevica, livada 6. klase, „slabo obradiva, ima drače“

Dubòkā rüpa, livada 7. klase

Dubrāve, šume 6. klase

Dügā njiva, livada 4. klase; livada 5. klase

Glāvina, pašnjak 3.klase, „nalik velikoj glavi“

Gòjkova glavica, livada 5. klase, „brdo oblika male glave“

Gòlubovine, mjesto pitomo i župno, pašnjak 5. klase, uspijeva loza, sve vrste voća livada 5.klase

Gomila, crkvište „mjesto razrušene crkve, udaljena od Kraljičinog oka 100 m“, prema Banovoj gomili

Gomilice, pašnjak 6. klase

Grābovačkē rüpe, pašnjak 6. klase

Gròšeza, njiva 7. klase

Ivānovićā rüpa, šume 6.klase

Jābuka, pašnjak 5. klase, „ime nosi po jabuci divljaki – samoniklici“

Jāgnjila, livada 5. klase

Jāgode, pašnjak 5. klase

Jālove doline, livada 6.klase, „neplodna, jalova“

Jàrebički křši, kamenjar, „dobio ime po leglu jarebica“

Jasikove rùpe, pašnjak 5. klase; šume 6. klase

Jaskova pròdò, njiva 5. klase, središte zaseoka, plodno i rodno, loza i voće

Jàža, „kanal za bivšu vodenicu, s obje strane jaza ima mjestimično loze, smokava, dunja i drugog voća“

Kàlinove rùpe, njiva 7. klase

Kàmenički dò, livada 6. klase; njiva 7. klase

Kànješi, poljane, pitoma i gusta šuma, kamenjar, „nešto radne njive“

Kàžin mòst, pašnjak 6. klase

Kèneš, livada 5. klase

Kojavìna, livada 7. klase

Kònjeva šùma, „de su se okupljali konji prema Zagaraču“

Kòščelov pòd, pašnjak 6. klase; livada 6. klase

Kràčkovine, livada 3. klase, plodne njive „između Mašćenove glavice i rijeke Crkavnice, istočno“

Kràdnjē rùpe, pašnjak 4. klase, pitomo i župno, rađa loza, sve vrste voća

Křbus, pašnjak 5. klase

Krèkeza, livada 6. klase

Krivàče, livada 6. klase, „koja ide malo ukrivo“

Krívē njìve, pašnjak 4. klase

Kùline, pašnjak 4. klase, „proteže se nadaleko, sličan velikoj kuli na zemlji“

Làbudōv rōg, „pitoma livada i pašnjak u uglu Sađavca de je nekad bila krvava borba između Bandića i Turaka, ima oblik roga“

Laktìje, njiva 7. klase, „izgledom podseća na lakat povijen pored puta“; duge njive i poljanci s kamenitim i šumovitim krajevima

Làmìška rùpa, livada 6. klase

Làzine, njiva 7. klase

Lìsičija lùka, pašnjak 3. klase „pri Sađavcu, dobila ime po nekadašnjem mjestu i skrovištu lisica“; pašnjak 6. klase; livada 4. klase

Lùgōv Kòljat, „njive i livade do Crkavnice“

Ljèskī dò, livada 7. klase

Ljùkovići, livada 4. klase

Màlē bìstijerne, pašnjak 5. klase

Màlō konòpište, pašnjak 7. klase

Màrkova dolìna, šume 6. klase

Māščènova glavīca, zaselak „ime ostalo po nekoj farbari ili biljci za mašćenje, dračevita, šumovita i kamenita“

Međubrèžje, pašnjak 7. klase

Mújovīca rùpa, njiva 7. klase

Muràtovina, pašnjak 4. klase

Mlīnište Vrānīca, voda „mjesto vodenice, pri samom mlinskom jazu, zidina od nekadašnjeg mlina Vranića“; nekada imao četiri kamena vitla za mrljavu žita (podignut između 1880–1885. godine)

Nikòlića dolīna, pašnjak 5. klase

Nikòlina dolīna, livada 4. klase

Njīva pòd džādom, livada 3. klase

Obrānovīna, pašnjak 5. klase

Öckā rùpa, „dolina, staja, šuma, pri osojnoj strani Sađavca, s bivšim domom i stajom braće Vukadinovića“

Öko, livada 3. klase, „okruglog oblika“

Okrājak, prirodno neplodno zemljište

Okrūnjci, livada 4. klase, „plodne njive do Kraljičinog oka“

Orlovīne, pašnjak 6. klase

Osôje, prirodno neplodno zemljište

Papratīna livāda, livada 5. klase, „pored i ispod lijepe zgrade, doline, poljana s mnogo loze i drugog voća“

Pāprātnī potòk, livada 4. klase

Pāvlove kāmēnice, „mala udubljenja u kamenu za kišnicu“

Pērkòva rùpa, šume 6. klase

Pèrovine, pašnjak 6. klase; njiva 7. klase

Pījavičīno òko, pašnjak 6. klase, „kao oko“

Pīljèvica, pašnjak 5. klase

Počivālo, zaselak, središte sela, „mjesto đe čeljad odmaraju, okolo i ispod kuća su zgrade, lučnjaci, povrtnjaci, s lozom i drugim voćem, sve u zidnim i dračevim ogradama“

Pòd, livada 6. klase; njiva 6. klase

Podèlje, njiva 6. klase

Pòdić, pašnjak 5. klase

Pòd lokānj, pašnjak 5. klase

Poljāne, pašnjak 4. klase

Površje, šuma 5. klase; vinograd 3. klase; livada 3. klase; njiva 3. klase
Prisoje, zaselak, „ime mu je po prirodnom i geografskom položaju, jer zahvata istočno i prisojno podnožje brda Sađavca“

Proprätnica, njiva 7. klase

Püstorišta, šume 6. klase, „ u bezvodnom kraju, puste“

Pûjöv dô, pašnjak 5. klase

Râstine, „pašnjak, loze, drače“

Râstinovina, livada 3. klase

Râzbòj, šuma 5. klase

Rêdžòve rùpe, pašnjak 6. klase

Rìječkī dô, pašnjak 5. klase

Ròjevī òbēr, pašnjak 5. klase

Rùpa, livada 5. klase; njiva 6. klase

Řzine, livada 6. klase

Selišta, zaselak, „ po starom naselju nosi ime, nalaze se na malom, strmom zapadu brda Sađavca“

Sibine, pašnjak 5. klase

Smòkovā plòča, od kamena, prema zapadu, „poznata po divljim smokvama na kojoj su nekolike poveće kamenice, zadržavaju vodu“

Stolovâč, „veliki kamen za šednik“

Ščèpan nĵiva, njiva „dobila ime po Ščepanu Malonšiću“

Širòkā mlàka, livada 4. klase

Širòkā pròdò, „lijepe doline, loze, šuma, kamen, uz osojnu stranu brda Sađavca“

Šĵitarice, livada 5. klase, istočno od zaseoka, najpogodnije mjesto za lozu; ima plodnih zgrada i poljana

Štùle, njiva 7. klase, „ ima izgled drvene motke, štake“

Šumāròvac, livada 7. klase

Šume, zaselak, šumoviti predio „pun paprati“; zahvataju najveći i najšumovitiji prostor sela, prema severu

Šûpljī kām, pašnjak 5. klase

Tòdoròve dolīne, livada 4. klase

Trīpòva rùpa, livada 6. klase

Trnòvača, livada 4. klase, „s malo trnja; „njive, voćnjaci i pašnjak, obradivo zemljište“

Ŭgara, livada, 6. klase, „ uzgarena njiva, spremna za glavno oranje“

Velevine, pašnjak 5. klase, pitomo i župno mjesto, uspijeva loza, sve vrste voća

Velòvā rùpa, dolina, „u Mašćenovoj glavici, zapadno, okružena kosama i dobrom šumom“

Vèljā gomila, „vrh Sađavca, šanci Crne Gore“

Vèljā njiva, livada 5. klase; livada 6. klase

Vīlīna pečīna, „istočno u brdu“, u kosi pri vrhu Prisoja

Vòdnā glavīca, njiva 6. klase, „na uzvišenju, brdašcu“

Vojīnovine, njiva 6. klase

Vraškeš Vèlov, „po vlasniku, mali izvor“, između Bijelog kamena, Vučkajevića ždrijela i rijeke Matice, u Livadi i pri brdu, ponekad služi i za ribolov

Vraškiš, livada 3. klase

Vreškò vrèlo, „izvor ispod brda Sađavca, koji i za vrijeme ljetnjih suša izvire ispod Sađavca“

Vúčje rùpe, „šumovite rupčage, zgrade, doline, poljane, s mjestimičnom lozom, smokvom i drugim voćem, okružene gustom, pitomom šumom cera, jasena, graba, mnogo drače“

Vūjòvičā zgrāda, livada 6. klase

Vùletina dolīna, pašnjak 4. klase

Zāvīšino katunište, katun „po pretku Zaviši, Bandiću“, jugozapadno od površja brda Sađavac

Zèčèvina, njiva 6. klase

Zevīničā rùpa, njiva 6. klase

Ždrijelo, pašnjak 5. klase, „ima izgled ždrijela“

Žīvā kàmenica, pašnjak 5. klase; livada 6. klase.

Braćani

(Bračàni)

Etnici: **Bračànin, Bračànka**. Ktetik: **bračànskī**.

Bàbina dolīna, „manja dolina, dvije – tri dolinice kaskadno jedna ispod druge; ime dobila tako što je, mijenjajući vlasnike, postala svojina jedne babe“

Bògdānovina, „imanje Barovića, dobilo ime po vlasniku Bogdanu“

Bògojev dô, „prema Jednošima“

Bôrovīk, „zajednička bistijerna selà Braćana i Župe“

Bostàni, obradive površine, ime dobilo po maloj površini, „đe se sijao luk, salata“

Cfñī krš, dolina „nadvisio prostor oko sebe, voda se niz njega sliva te je vremenom dobio crnu boju, a mjesto po njemu dobilo ime“

- Crvenice**, „vrtča, ime dobila po zemlji crvenici, u podnožju brda Sađavca“
- Čăpŭrica**, kamenjar, „dobio ime po čapuru koje je voda izbačala pri velikim padavinama“; imanja i kuće više vlasnika, neplodno zemljište
- Čŭkŭvina**, šuma porodica Vukadinović, „zbog vegetacije i veličine ranije služila za gajenje stoke“
- Čŭmuri**, zaselak đe žive porodice Barović, ranije bogati vinogradi i voćnjaci, dobra loza sa puno raznog voća, između njiva i poljana
- Dŭljani**, zaselak, „pri ravnici, istočno ka Sađavcu“, tako se manje – više naziva po čestim dolovima, dolinama, kao i prirodnom položaju, koji se postepeno uzdiže, kao stepenice od istoka prema zapadu; uspijevaju sve kulture, žita, loze, voće, povrće, zbog kvalitetne zemlje
- Dŭnjă poljăna**, „manja poljana 150 kvadrata, okružena kamenjarom i šipražjem“, ime dobila po samom terenu, jer se spušta ka izvorištu
- Dŭnji Bračăni**, „najbrojniji bandićki zaselak, tokom vremena doselilo mnogo došljaka“, vrlo lijep prirodni položaj, ispunjen plodnim i podzidanim njivama, poljanama, zgradama i vrtovima, lozom i voćem
- Drăčevica**, teren iznad Vučeg studenca, kamenit i neplodan, po okolnim dračama nosi ime, na zapadnoj strani Frijeske glavice, u sredini ravnatog i šumovitog prostora; tu su Donji Bandići imali skupove i odigravali kola, naročito na Bijeke poklade i Uskrs
- Dŭgă njiva**, „imanje Barovića – Donji Bandići, bogata šumom, nekada poznati pašnjaci za stoku“
- Gŭdna**, povremeni jaki izvor, podzemna rijeka koja pri velikim kišama i poplavama izbija u valovima na površinu zemlje
- Gŭrnji Bračăni**, „tvrđi, krševitiji i nepristupačniji bandićki zaselak“, strm-niji i vododerniji; uzdižu se u nastavku Donjih, jugozapadno, prema Bijeloj rudini i zapadno prema vodi Pješćini; dosta brojna po domaćinstvima; zgrade, njive, poljanci i okrajci ispunjeni su lozom, dunjom, kruškom, smokvom, trešnjom, višnjom tako da nijedno parče plodne zemlje ne ostaje neiskorišćeno
- Grăbov šėdnik**, pašnjak „dobio ime po tome što su se čobani okupljali čuvajući stada“
- Jăgnjilo**, veći seoski prostor pokriven šumom, imanje i kuća Sekulića, donji istočni dio do župskog zaseoka Podkuka; vrlo lijepi i pitomi prostor, sa zgradama, dolinama, poljanama i ogradama sa puno loze i drugog voća; ima listobera i manjih pašnjaka
- Jălova dolina**, „zove se jalova, jer nije plodna, imanje Barovića“

Jovànovića bìstijerna, „dobila ime po ocu sinova koji su je radili, Jovanovi sinovi“

Krivàče, livade i šume porodica Barović, između Bige i Doljana, s jedne i Donjih Braćana, sa druge strane; dosta veliki prostor, s malo radne zemlje i više livade, mjestimično ima loze i drugog voća; naokolo je dobra pitoma šuma: jasena, cera, bjelošume, graba, drače; i dobar pašnjak za sve vrste stoke

Krtòlišta, parcela „dobila ime po krtoli što se tu ranije sadila“

Kulèndrija, rječica i most ispod Sađavca

Lòkve, livade Barovića, „nose ime po ustajalim vodama koje prave lokve“

Lukòvići, imanja Vukadinovića obrasla šumom, ranije poznati pašnjaci, pitomi šenokosi

Mòdro òko, izvor ispod Sađavca, „ima oblik oka plave boje“

Mùlina, krševiti predio, „dobila ime po zemlji koja se vadila i bila slična pijesku (mulini), a služila za izgradnju kuća“

Òbër Jòzov, „kamenito uzvišenje u Braćane, kamenit i neplodan teren“

Orlovina, šuma i kamenjar „ime dobilo po gustoj šumi đe su se skupljali orlovi“

Pastùhovina, pašnjak, livada, „dobila ime po tome što su se nekad davno tu okupljali konji – pastuvi kraj izvora“

Pàvlovina, „livade Barovića u Donje Bandiće“

Pitomī dúb, „bistijerna i imanje porodica Barović, pojilište stoke u dugom vremenu“

Podòlje iz Nikòle, „imanje Barovića, izuzetno plodno za sve vrste poljoprivrednih kultura“

Prašèći krš, kamenjar, velika crna stijena „dobio ime po tome što je tu nekad davno upala svinja, odnosno po ubijenom divljem prascu nazvana“

Ràzbòj, poljana „dobila ime po razbijanju ili krčenju“

Sàvičina glavica, „uzvišenje iznad imanja Vukadinovića“

Sokòlov krš, kamenjar, „đe su se okupljali sokolovi“

Srdòvina, pašnjak „dijelili se Dragojevići i po svom pretku naštenuli to ime“

Šûpljī kām, kamenjar, „ime dobilo po šupljinama, zimi tuda protiče voda i oblikuje taj teren“

Tòdorōva dolīna, „imanje porodica Barović, veoma plodno zemljište, nosi ime po vlasniku Todoru“

Vāsōva rūpa, šumovita udolina, „đe su se sastajali ilegalci u Drugom svjetskom ratu“

Vūčā pròdō, „mjesto ribolova, tu se lovila velika masa ribe, naročito skobalja, kojeg su učesnici lova ravnomjerno dijelili“

Vūčī stùdēnac, između ravnice i brda u korijenu prisoja, izvor rijeke Matice, izvor ispod Sađavca, od kapitalne vrijednosti za mještane Bandića, Komana i Zagarača (vodovod za ova plemena); „čuven je kao mjesto đe je bila crnogorska i brdska vojska pod komandom Svetog Petra, koja je vodila bitku na Krusima protiv Mahmut -- paše Bušatlije“.

Župa (Žûpā)

Etnici: **Žûpljanin, Žûpljanka**. Ktetik: **žûpljanskī**.

Bûjkin ùbā, kamenjar, voda izvađena u kamenjaru, „dobio ime po nekom Bujki“

Bûlin stùdēnac, izvor „po događaju neke bule“, pored Bliznaca -- izvora, po Turkinji koja se udavila nosi ime

Bûnjskī dō, zaselak, jugozapadno od Kuka, velika njiva i loza u strani, „nosi naziv po nekom Bunjki, nalazi se iznad kolskog puta“, ima nekoliko rala dobre radne zemlje, okružen dobrom lozom, smokvama i drugim vočkama, kao i poljancima, sve u ogradi

Crkvište, ostaci crkve i „groblje starinaca“

Dôljāni, izvor, jaz i „bivše mjesto za ribolov“

Dônjā pečīna, „pećina koja ima oko 20 kvadrata, a nalazi se u podnožju“

Frījeska glavīca, zaselak „nosi ime po izobilju fresine“, nalazi se na lijepom brežuljku, zapadno od mosta Kulendrije i na raskršću dva nova kolska puta koji su zamijenili stare krčanike; pitomo i župno mjesto, klimatski pogodno, ima više ograđenih zgrada, njiva, s mnogo loze, smokava i drugih vočki

Gāròva làzina, „lazina Sekulića, ime dobila po vlasniku“, u gornjem dijelu Prisoja uspijeva dobro grožđe i vino

Gôjkova glavica, zaselak „središnji i najljepši položaj sela“, na brijegu preko kojeg prolazi kolski put Bijela rudina – Kulendrija – Mugošina livada, đe je nekada bio stari krčanik

Gôrnjē dolīne, kamenjar

Gôrnjā pečina, „pečina u koju može da legne 50 druga, ime dobila po visini“

Gřljëv kùk, naziv starog porijekla, „uzvišenje crnih krša, jedna strana se naglo spušta prema ravnici“; ti krši su ispunjeni crnograbovinom, kunovinom, lipovinom i drugom pitomom gorom, koja u proljeće razvije i ozeleni prije nego ide drugo u plemenu

Krādnjē dolīne, kamenjar

Lòšor, mali zaselak, „uz osoje i pržinu do Rujevog guvna“

Mācīno òko, „izvor ispod samog brda Sađavca, dobio ime po travi“

Māršòvine, poljana „ime dobila po pretku Maršu“

Medník, kamenjar, „razdiobni kiljan, po međašu ljudi dijelili imanja“, više Bliznaca, u brijegu pored potoka; označava granicu između Bandića i Beždanovića – Komana, nekada hatar i svojine Malonšića

Mededòva pròdò, „po ubijenom međedu nazvana“

Milutīnovā làzina, „po Milutinu Sekuliću“, nalazi se u gornjem dijelu Prisoja

Mogomīle, kamenjar, „dobio ime po gomili kamenja, ostao naziv još od starošedilaca“

Obāljëni kàmen, kamenjar, „duplo manji od drugog, dobio ime po tome što je obaljen“

Pàprātna livàda, „ime dobila po paprati“

Pavičëva làzina, „nit' je oranica, niti je krševina, ime dobila po nekom Paviću“, smještena u gornjem dijelu Prisoja

Plòča, „zborna mjesto sela“

Podkùk, zaselak, „površje sela“

Podkùkovīne, njive, loze, pašnjak, dobro uspijeva raznorodna loza i njeni proizvodi, kao i sve vrste voća, jer je mjesto pitomo i župno

Poprëkača, male poljane, „njiva za obradu“

Pržina, kamenjar, rudina, „ime dobila po pržini, bila na raskršću prema Đeđezima, crkvi Bijela rudina i Komanima“

Pùjev dò, pitome njive i loze, voće

Rāzbòji, krčevina, „to je neko razbijao, pa otuda ime“

Riječki dô, najniži, najžupniji zaselak, dolina koja je uz rijeku, površje ravnice, polje, u uglu između Sađavca, Frijeske glavice i braćanske Bige i Doljana

Rùjevō gûvno, dobilo ime po ruju – rujevini, „uređeno za vršidbu žita“

Simonōvo katunište, „južna strana brda“, u gornjem dijelu Prisoja, po nekom dalekom pretku nosi ime

Stūdēnac, kamenica „po tom udubljenju u kršu nosi ime“

Širīna, njiva, „dobila ime po tome što je za naše prilike to bio široki prostor“

Turānōva stolica, iz doba Malonšića, „tu se okupljalo i odmaralo“

Ugàra, jara dolina, njive, loze, pašnjak, „tu se rano oralo, sunce bilo okrenuto“

Vâl, kamenjar „kamen oblog oblika, ogroman, 10 metara visok i širok“

Velōvine, njive, loze, pašnjak

Vučkaljevīca ždrijelo, pregib puta, između Bijelog kamena i Kamenog mosta, „po starincu Vučku nosi ime, on je Turcima izdao Beka P. Sekulića“

Zelen gōra, „prisojem brda i zimi zelena“.

Dedezi (Đeđezi)

Etnici: **Đeđezanīn, Đeđezānka**. Ktetik: **đeđeškī**.

Ādžōvo gûvno, okrugla poljana, „u imanje nasljednika Luke Perovog Vukovića“ (zetovi), tu se okupljali seljani

Bābin grād, pećina sa zidinom, u središtu siljevičkog rejona, kameniti predio, tako nazvan po nekoj babi koja je tu neko doba živjela; tu su ostaci kamenja i pećina s prirodnim vratima od kamena

Bēgōva lāzina, dvije-tri doline s prodolima, „u imanje Zorana Vladovog Vukovića“

Bijelā grēda, monolitna stijena, klisura

Bōan (Bōvan), imanje potomaka Blagote Pavićevića, pored Pješćine, udut, krševita strana

Bojānōva plōča, kamen koji dominira nizom manjih dolina, „prvo je bila Perišina, poznata po lijepom rodu kajsija, grožđa i smokava, možda najljepša u Bandićima“

Bùkvice, kamenjar i siljevički udut

Bùkvička glavica, razvršje Siljevice, po velikim bukvama nosi ime, ima najviši siljevički položaj

Čikva, dolina, rupa

Čfnā strāna, zaravni i strane, „prema Donjem Zagaraču“

Čèklīn dō, doline, šuma i katun

Čèklīna pečīna, „dobila ime po Čeklinom dolu“

Dōčić, velika dolina Miša Mašovog Stanišića

Dōčići, manja dolina

Dōlovi, plodna dolina Sveta Dušanovog Vukovića

Drāgōjev krš, kamenjar, „po nekom Dragoju“, gornate i krševite strane

Drījenāk, kamenjar, pašnjak, rupice

Dubòkā rùpa, rupa, vrtača, „duboka i strma, pa otuda i takvo ime“

Dubrāva, zaravan

Duvanište, „dolina đe se sadio duvan“

Gavrīlača, dolina za obradu, „u imanje Barovića“, lijepe i pitome zgrade, doline i poljane ograđene kamenim zidom

Gavrīlāčka glavica, zaselak, „između njiva“

Gōlī òbēr, zaselak, „goletni kamenjar“, nosi ime po svom prirodnom položaju i goletnom kamenjaru većinom u njegovom jajastom površju punom murava čiji plod služi za pečenje rakije i za prehranu stoke

Golubāča, dolina za obradu, „u imanje nasljednika Luke Perovog Vukovića“ (zetovi)

Gōlūbova rùpa, „dobila ime po Golubu“

Grōpa, zaselak, „đe se ranije držalo više sitne stoke“, vlaški naziv, nekoliko rala obradive zemlje, doline, rupe s lozom i voćem

Gúvno, „mjesto đe se vrše raž i pšenica, ljudi se tu okupljali i razgovarali“

Konāc pōlje, dolina za obradu i poljana, „u imanje Branka Jolevog Vukovića“, a ime dobilo po „istezanju pređe“

Konòpljīšte, „dolina Boža Dragovog Vukovića“

Lāka, dio imanja sinova pokojnog Veska Lukinog Pavićevića, s dolinama za obradu

Lāktīje, dolina za obradu Martinovića, „njive u vidu lakta“

- Malênza**, strana južno od Zagarača
Mâlî dô, dolina, „manja po veličini“
Medùbrëžje, kameniti pašnjak
Mîkâča, dolina
Mùževa pròdô, zaravan, „đe se bere list, listošek u imanje sinova pokojnog Veska Lukinog Pavićevića“
Mùževîna, četiri doline, jedna iznad druge „u imanje Pavićevića“
- Njegùle**, njive, poljane, pašnjak, šuma
- Okruglica**, manja dolina „okruglog oblika te se tako zove“
Ömanōv dô, „do nazvan tako po nekom Omanu“, pun loze i voća
Osòjnîca, ubao, „ime dobilo po strani, strmini đe je uba izvađen“
- Pâtnje**, zaselak, „patno, grubo i nepristupačno mjesto“
Pëkòva rùpa, vrtača, „dobila ime po vlasniku“
Pìtomî bostàn, manja dolina dobrog kvaliteta, „đe se sadilo povrće, a ponajviše luk“
Plòčice, kamenjar i pašnjak, „nalik malim pločama“
Podòvi, manje doline
Pogàno ždrijelo, uzani prolaz, „teško tuda zimi proći“
Požìok, pašnjak, šuma, zabran
Prdevàre, zaselak, „ljudi se šalili i jedni drugima sprdali, pa otuda takav naziv“, pored njih ima poviše zgrada, dolina, rupa, pašnjaka s dobrom i mješovitom šumom i listoberima; ima zanovijeti, uspijeva i voće
Pròdô, poljana, manja ravna površina
Pròkàplje, zaseok prema istoku, plodan, s lijepim klačnim kućama i stočnim stajama i oborima, dvorištima s murvama „đe se nalaze kuće Pavićevića i Stanišića, strme sadine, njive i doline, nazvan tako što tu prokap kiše počinje obično prije no u drugom bandićkom mjestu“
Pròkàpski dô, udubljenje, „loza okolo“
Pròkàpska glavîca, „glavica iznad Prokaplja“
Ràsàdnîci, „mala dolina i listošeci gore, dio imanja Begovića“
Râstina, manja dolina za obradu
Râzbòj, dolina
Rôg, dolina, „uska i krivudava, koja se sužava i slična je rogu“
Rùpe Siljëvičke, zaseok, podnožje Siljevice, tako nazvane po čestim rupama; okolo kuća ima zgrada, dolinica i dolova, za šenokose, a radne njive služe za gajenje umertina, raži, zelja, krtole; dobro mjesto za držanje koza

Rüpipe, više manjih dolina jedna pored druge, loze, šenokosi, nalaze se od zapada prema istoku

Sādine, dio imanja dobrog kvaliteta „đe se uvijek nešto sadilo“

Šédnici, zborna mjesto, „đe su se okupljali mještani i pravili šednik“

Škřbina, brdo iznad kuće Martinovića, đeđeška branjevina i pašnjak

Tètkīne rüpe, manje doline, „nose ime po nekoj staroj tetki“

Tròpskē glavice, brdoviti predio

Tvrđoš, kamenito uzvišenje prema Zagaraču, zabran, kamenjar

Ūšēza, voda, katun, pašnjak, šumoviti predio, bajički katun – imovina, s ko-libama, stočnim torovima, vodom (ublom) za pojenje stoke; nekolike radne doline i rupe za krtolu, badžolu i bijelo zelje

Vúčji krř, kameniti i teško pristupačni predio

Vükīcev brřjeg, zaselak, staro groblje i crkva „nosi ime po nekom starincu Vukiću i starinačkoj crkvinu koja se na njemu nalazi; po predanju, crkva je bila posvećena Sv. Petki, što je znak da su je podizali starinci koji su tu slavu slavili“

Zbörnīca, mjesto kod stare razrušene crkve, „tu se nekada sastajalo, pričalo“

Zeljèvište, velika dolina za obradu sinova pok. Janka Pekovog Stanišića

Živī mrāmōr, kamenita glavica, „izgleda kao provalija“

Mokanje (Mòkanje)

Etnici: **Mòkanjac, Mòkānjka**. Ktetik: mòkanjskī.

Bäčvica, mala dolina opkoljena velikim liticama u obliku bačve, kružne njivice, s više plodnih zgrada, poljanak, s mnogo loze i drugog voća

Bānda, jedna strana brda, „kaže se čovjek je skrenuo u bandu, u stranu“

Barjāka ili Brljāka, stara voda u đeru na vrh Sađavca „voda dubenica na Razvršju đe su Bandići pobadali barjak u bojevima sa Turcima; sada je oronula i u njoj se brljaju divlja prasad“

Bijelā ruđina, zaselak, „uzvišenje đe su crkva i groblje“

Bògāz, udolina obrasla gustom šumom, bespuće

Bōlānici, šuma i pašnjak

Branjè vina, dio imanja podalje od kuće „đe se čuvala stoka“

Cerò vačē, dio imanja obrastao cerovinom

Cerò vā rù pa, dolina, „s gustom cerovinom“

Cijepàc, dolina dobrog kvaliteta podijeljena na dva ili više djelova

Crkvì na, mjesto crkve i groblja

Crvènā, dolina za obradu, „zemlja je crvenica i pogodna samo za određene kulture – duvan“

Crvè nī ù bā, voda, „ubao Bandića, iznad sela Mokanja, izdubljen u ranije doba“, ispod Grabovičkih rupa, dobila ime po mjestu Crvenice i đera; lijepo i kružno ozidan klesanim kamenom sa stepenicama za iznos vode

Cüce, lijepi udut listobera i pašnjak prvo naselje novih Bandića, sada „imanje Begovića, doselile se neke mlađe generacije“, po precima iz Cuca dobili ime

Čüka, visoka kamenita glavica na kojoj počivaju orlovi

Čumpèrò v dō, do koji nosi ime „po nekom starincu“

Čumpèrò va glavì ca, glavica koja je bila „sedište sela“

Džā da, stari put koji je išao od Bijele rudine za Lješansku nahiju

Glavì ca, manje uzvišenje

Gomìlice, šumoviti pašnjak s rupama

Gràbovičke rù pe, prostrani, gustom šumom obrasli kameniti zaselak „rupčage, šuma, kamenjar“ i valoviti udut (prostor); nekoliko radnih dolina (kr-tola, bijelo zelje, umertin, raž i dr.); uspijeva dobro loza „amerikanka“

Gròšè za, zaselak, površje Mokanja, vjerovatno stari vlaški naziv o nekadašnjoj gustoj šumi koje i sada ima u ovom reonu; mjesto dosta visoko i divljačno

Gròšè ski Kiljā n, nepoznat kiljan između plemena, „po njemu se nekada dijelilo“

Gusà rì ce, kamenjar i šuma, „ime nosi po starincima Gusarima, koji su se nekada tu doselili i živjeli“; tu su nekolike doline sa lozom, a okolo gusta mješovita šuma i pašnjaci; tu je i ruševina nekadašnje crkve Sv. Luke za koju nije poznato ko je i kada podizao

Gú vno, zaravan u Mokanjima, „nekada se tu okupljalo“

Jā gnjila, poljanci, šuma, njive i kamenjar, lijepi udut, nosi ime po jagnjenju ovaca i jagnjadima

Jàgoda, dolina koja se obrađivala

Jovànovića rùpe, šuma i pašnjak, na severozapadnoj strani do deđeškog reona, krševiti pašnjaci i listoberi s mjestimičnim rupama za krtolu i bijelo zelje

Kàmenički dô, dolina, ime dobila „po kamenitom predjelu“

Klätnica, udubljenje u zemlji ograđeno kamenom u obliku kruga „đe se pekao kamen putem drveta i proizvodio klak“

Kõjòvina, imanje Begovića, „nosi ime po nekom Koju“

Kõjòva glavica, zaselak, pašnjak i kamenjar, goletna i prlinasta, bregovita; puna zanovijeti za ovce i koze; na istočnoj strani Mokanja

Kr̃mbus, zaselak, „rupčage, šuma i kamenjar pored Lješeve rupe, vrlo stari naziv mjesta, nešto obradive zemlje (zgrada i dolina), ispod kuća, s lozom i nešto voća“

Làka, zaselak, „među Velji krš i Goli ober“, sastavni dio zaseoka Pusterišta, ali je poviše udaljen, pa se smatra posebnim zaseokom; ima nešto radne zemlje, loze i voća, s dosta pašnjaka

Làzina, šumovita zaravan, „nastre se pošećenom gorom koja se zapali i na taj način dobijemo plodno zemljište, jer je pepeo i gar plodan, i tu se uglavnom posije raž ili ječam“

Lišnikovište (lisnište), mjesto na kome se sadijeva list

Lištoćèk gòre, branjevina obrasla jasenom čije se grane беру u jesen i suše radi spremanja zimnice za stoku

Lônci, manje doline u obliku lonca, opkoljene strmim brdom, odlično uspijeva krtola ili zelje; kamenjar, šuma i pašnjak

Lüčnjāk, dolina ograđena međom, „đe se sadio samo luk“

Ljèškī dô, njiva, pašnjak, „po lijeskama nosi ime“

Lješëvā rùpa, zaselak, njive, loze, ljeskovine „po gori ljeskovini“, dosta veliko udu-bljenje obraslo zanovijetom i drugom gorom, između kamenitih i bregovitih i šumovitih strana; u severozapadnoj strani ove rupe postoji tanka vodena žica (pištalina), koja u rupu otiče dok nastupe ljetnje suše

Malīna rùpa, vrtača, „po malinama ime dobila“, nekada dobra za pašu koza, jer je bilo dosta listobera, lista i brsti; za ovce i goveda slabiji pašnjak

Milāti bāndičkī, prvo naselje predaka, severno od komanskih Milata, jugozapadno od Mokanja; tu je sada puno starih zidina i razvaljenih kućišta starinaca i novih Bandića; naselje predaka rodonačelnika sadašnjih bandičkih domova i stanovnika

Mòkanji, zaselak, središte sela, njive, loze, pašnjak, po broju domova najveći zaselak i nosi ime cijelog sela, ima najljepši izgled, s talasastim bregovima, pitomim zgradama, dolinama, dolovima, poljancima; puno loze i voća

Mòkanjskē kàmenice, prirodno udubljenje u kamenu „đe se slivala voda koja je služila uglavnom za napajanje stoke“

Òbēr, glavica, od čistog kamenjara „ima ih uglavnom u Mokanje i Đedeze“

Osòje, dio imanja, pašnjak „koje slabo grije sunce“

Osòjnīca, stara voda u Siljevici ozidana kamenom bez klaka

Pelīnōva glavīca, glavica obrasla pelinom

Pješčina, bandićka voda (pojilo), u njoj ima neka mala vodena žica koja samo ljeti presuši

Podòlje, dolina, „važi za onu najplodniju, za sve vrste poljoprivrednih kultura“

Prīsoje, pašnjak, dio imanja „ime dobilo što je okrenuto prema suncu“

Prkūsa, šumoviti pašnjak s rupama, imanje Begovića, zapadno se postepeno uzdiže i razvija šumoviti i kameniti udut, a pruža se do istočnog podnožja Siljevice

Prlīna, dio imanja, lošeg kvaliteta, neobrađiva zemlja

Pròdō, dio branjevine, „ovce se spuštaju niz prodo“

Pūsterīšta, zaselak, doline, pašnjak, kamenjar, zahvataju zapadnu stranu Mokanja, ispod Grabovičkih rupa; na istočnoj strani kuća su većinom radne zemlje i šenokosi / poljane, poljanci i šumarci; mnogo loza i raznog voća što sve dobro rodi iako je mjesto na oko 500 metara nadmorske visine

Stogòvište, „mjesto đe se sadijeva sijeno“

Stīrmenica, kosa padina, okolo šuma, „čovjek se po njoj teško kreće zbog velikog nagiba“; zimi, kad padne snijeg, „služila je da se đeca bljuzgaju“

Sučēska, tjesnac, uski klanac

Šenokòs, ravni dio imanja na kojem se kosi trava

Šenopàdno mjesto, „đe se najduže zadržava snijeg“

Šēveruša (Šēverskā rūpa), dolina, „ime dobila po bratstvu Ševerušićima“

Škām, zaselak, „doline među crnim stijinama“, između ovog zaseoka i kuća postoje dobre doline s lozom i drugim voćem

Štūla, šuma i pašnjak

Šumoplàndište, hrastova šuma, „đe je stado ovaca plandovalo“

Vèljā gomīla, gomila s nabačom kamenja na vrhu jednog velikog brda, pored Crvenog ubla; pretpostavlja se da je to obilježje za groblje

Vèljā rupa, „u šumi i kamenjaru“

Vòdnā glavīca, zaselak, „smješten kod Vodne rupe“, vodne rupe, pištaline, tako nazvane po vodnjikavom tlu

Vòdnō gûvno, poljana, „kraj Vodne rupe“

Vòdnā rùpa, velika dolina koja se nalazi u udubljenju, koju poplavi voda kad padnu velike kiše, okružena strmenom, pjeskovitom i šumovitom stranom

Vûčjī kr̄ši, kompleks crnih stijena, na severozapadnoj strani, s rupčagama i prodolima, ime dobili po nekadašnjem skrovištu vukova i drugog zvjerinja

Žābljā ūlica, ulica formirana između dvije doline, ograđene visokim kamenim zidom – međom.

Milate Bandićke
(Milāte Bāndićkē)

Etnici: **Milāčanīn, Milācankā. Ktetik: milātskī.**

Bīble, „mjesto đe se vadio kamen za obradu namijenjen crkvi na Bijeloj Rudini“

Crkvīne, „mjesto na kome se nalazi stara crkvina – crkva“

Gusārīca, „mjesto đe je nekad živjelo staro bratstvo Gusari“

Kūlina Mākovića, „staro kućište Dragutinovića, ogranka Makovića“

Prāšnīca, „mjesto đe se za vrijeme Otomanske imperije proizvodio puščani prah“

Rùpa, dolina za obradu

Svetlana SEKULIĆ

TOPONYMY OF BANDIĆI

In the present paper, the author provides a list of toponyms in Bandići. The author has collected and presented the toponymy of the following villages: *Livade, Braćani, Župa, Dežezi, Mokanje* and *Milate Bandićke*.

Key words: *Bandići, onomastics, toponyms, informants*

PORTRETI

UDK 811.163.4'28 Ćupić D.

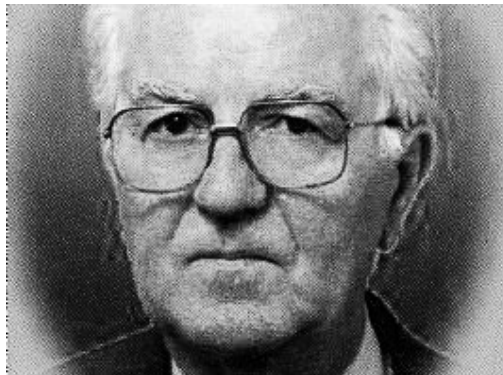
Pregledni rad

Adnan ĆIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

DOPRINOS DRAGA ĆUPIĆA CRNOGORSKOJ DIJALEKTOLOGIJI

U radu se daje osvrt na doprinos Draga Ćupića crnogorskoj dijalektologiji. Ćupić je montenegristiku ponajviše zadužio sastavljenjem bibliografije radova o crnogorskim govorima, obimnim zagaračkim rječnikom (u koautorstvu sa sinom Željkom) i monografijom o govoru Bjelopavlića. Osim toga bavio se i kraćim opisima užih govornih područja, određenih pojava u crnogorskim govorima te izradom filoloških portreta naučnika koji su se bavili Crnom Gorom.

Ključne riječi: *Drago Ćupić, crnogorska dijalektologija, Zagarač, Bjelopavlići, bibliografija*

Ako bi se razvoj crnogorske dijalektologije podijelio na četiri faze (prva – od Vuka Karadžića do Danila Vušovića; druga – međuratni period (od Danila Vušovića do Branka Miletića); treća – jugoslovenska faza i četvrta – savremena, Drago Ćupić bi pripadao trećoj fazi razvoja.

Drago Ćupić rođen je u Zagaraču 19. marta 1932. godine. Nižu gimnaziju završio je u Danilovgradu, Učiteljsku školu u Nikšiću, Filozofski fakultet u Beogradu, đe je i doktorirao 1975. godine. Obavljao je poslove od učitelja,

preko nastavnika Pedagoške akademije do direktora Instituta za srpski jezik SANU (od 1979. do penzije 1996. godine). Bio je član redakcija časopisa *Srpski dijalektološki zbornik*, *Južnoslovenski filolog*, *Naš jezik*, kao i *Zbornika za jezik i književnost* Društva za srpskohrvatski jezik i književnost (koje se borilo za tekovine Novosadskoga dogovora), te član brojnih komisija i naučnih odbora (Međunarodni komitet slavista za onomastiku u Krakovu, Komisija za Opšteslovenski lingvistički atlas u Moskvi, Međunarodni odbor za dijalektološke atlase u Beogradu, Odbor SANU za onomastiku, Odbor SANU za Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, Odbor za standardizaciju srpskog jezika u Beogradu, Društvo za srpski jezik u Beogradu, Matica srpska itd.). Umro je u Beogradu 18. juna 2010. godine.¹

Crnogorsku dijalektologiju Ćupić je zadužio ponajviše trima studijama – dijalektološkim rječnikom govora Zagarača s prilično opširnim uvodom o jezičkim osobinama, monografijom o govoru Bjelopavlića i selektivnom bibliografijom o crnogorskim govorima (koja obuhvata dijalektološke radove u najširem smislu). Osim toga objavio je nemali broj manjih studija o pojedinim govorima ili pojedinim dijalektološkim pojavama u Crnoj Gori. Ovaj osvrt odnosi se na sve bitnije, obimom manje ili veće, radove Draga Ćupića iz oblasti crnogorske dijalektologije.

Prije no se prijeđe na analizu doprinosa Draga Ćupića crnogorskoj dijalektologiji mora se istaknuti kako je Ćupić od početka svojega naučnog rada bio izraziti tradicionalist, koji je ne samo negirao postojanje crnogorskoga jezika no je čak negirao i postojanje specifičnih crnogorskih jezičkih osobina, pa tako i osporavao naziv *crnogorski govori* umjesto kojega je koristio *govori Crne Gore*. Jezik u Crnoj Gori tretirao je kao dio srpskohrvatskoga, odnosno (kasnije) srpskoga jezika, a osobine dva tzv. dijalekta u Crnoj Gori tumačio jedne nasuprot drugima, tj. kao upliv jednoga dijalekta u drugi. To bitno obilježje njegova rada ne može se ni ovom prilikom zaobići jer je ono uzročnik glavnih manjkavosti u Ćupićevu izvođenju zaključaka.

Svoj pogled na crnogorske govore, njihovu klasifikaciju i sl. Ćupić je ponajviše iznio u uvodnome tekstu uz bibliografiju govora Crne Gore. Ta je bibliografija ujedno i najvažniji Ćupićev rad u montenegristici, njegov najcitiraniji i najpoznatiji prilog.² Sastavljanjem te bibliografije došao je Ćupić do sasvim ispravna zaključka: „Premda još nijesu ispunjene bjeline na dijalekatskoj karti Crne Gore, sa dovoljno činjenica možemo govoriti o tome da su govori ove teritorije ispitani u znatno većem stepenu od govora na ma kom

¹ Više biografskih podataka videti u: S. Tanasić, „Biografija“, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU*, I, Posvećeno dr Dragu Ćupiću, Beograd, 2008, str. 11–12.

² Drago Ćupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1984, str. 97–128.

drugom području tolike površine u našoj zemlji, a možda nećemo pogriješiti ako kažemo – i na ma kom području u slovenskom svijetu uopšte. U najmanju ruku, možemo kazati da ni na jednom drugom području u slovenskom svijetu nije boravilo toliko lingvista istraživača koliko u Crnoj Gori.³ Sigurno je da je onaj ko je sastavio selektivnu bibliografiju crnogorskih govora od skoro 600 jedinica morao biti upućen u crnogorske jezičke prilike, ali u jezičke prilike iz okruženja. Stoga je gotovo neshvatljivo da u predgovoru toj bibliografiji, samo nekoliko stranica nakon što je izrečen gornji citat, Ćupić ističe: „Jedno je, svakako, izvjesno: na ovoj teritoriji (crnogorskoj – prim. A. Č.) nema pojava koje nije moguće naći na drugim područjima srpskohrvatskoga jezika. Zato, nije moguće govoriti o crnogorskim govorima sa značenjem pridjevskoga dijela ove sintagme 'svoj' a ne i 'srpskohrvatski'. Tako, nije moguće govoriti čak ni kada su u pitanju pojedine pojave, ako se eventualno nešto ne bi našlo u oblasti leksike (u kom slučaju treba pomišljati na slovensku starinu, eventualno na leksički uticaj koji se nije osjetio na drugim područjima srpskohrvatskog jezika). Govori Crne Gore, zapravo, pripadaju u genetskom smislu izuzetno šarenom mozaiku srpskohrvatskih dijalekata, i ne čine zatvoren sistem.“⁴ Nakon izrečene konstatacije teško je ne zapitati se zašto je onda Crna Gora, besputna i do prije koju deceniju zapuštena, privukla toliki broj dijalektologa i filologa od početka XIX vijeka do danas ako se već u njoj ne može naći ništa što kod drugih ne postoji i zašto bi tako nezanimljiva zemlja bila lingvistički najproučenija u slovenskome svijetu. Nije nikakva novina ni crnogorski specifikum – jezičke pojave samo se po izuzetku poklapaju s državnim granicama. Stoga nije čudo što crnogorske jezičke specifičnosti imaju traga van crnogorskih granica, taman kao što i jezičke specifičnosti okolnih naroda (ne samo štokavaca) imaju traga i u Crnoj Gori. Za dijalektologiju, odveć je poznato, nije toliko bitno đe završava određena jezička pojava koliko đe se nalazi centar njezina prostiranja. U tome svijetlu sagledane crnogorske jezičke osobine imaju sasvim drugi karakter.⁵

Ćupićevi pogledi na crnogorski jezik bili su ograničeni tradicionalističkom podjelom crnogorskih govora na dva strogo diferencirana dijalekta – istočnohercegovački i starocrnogorski (s neujednačenim nazivima), pa se

³ Isto, str. 97.

I Dalibor Brozović istakao je da su na „općeslovenskoj razini“ od crnogorskih govora bolje proučeni samo kašupski i lužičkosrpski „jer su kašupski i lužičkosrpski teren obrađeni ipak detaljnije: od sela ili od zaseoka do zaseoka. To su mali tereni, a mnogo je radnika, pa se moglo.“ – Dalibor Brozović, „Prilozi u diskusiji“, Zbornik radova *Crnogorski govori*, CANU, Titograd, 1984, str. 59.

⁴ Drago Ćupić, Isto, str. 103–104.

⁵ Videti o tome više u: Adnan Ćirgić, „Revizija podjele crnogorskih govora“, *Lingua Montegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2009, str. 252–267.

nerijetko stiže utisak da bi razlike među tim dijalektima trebale biti veće nego što su recimo između šumadijsko-vojvođanskoga dijalekta i torlačkih govora. Tako u tekstu „Uticaj starocrnogorskih govora na hercegovačke govore u Crnoj Gori“⁶ Drago Ćupić ističe kako se akcenatska razlika između mlađe i starije novoštokavske akcentuacije poklapa „uglavnom s nekadašnjom granicom između stare Hercegovine, stare Crne Gore, crnogorskih Brda i dijela Boke Kotorske“⁷. Na neistorijski termin *stara Hercegovina*, koji je još ranije upotrijebljen da bi se izmislila nekakva istorijska razlika među crnogorskim govorima, nije bio imun ni Drago Ćupić kojemu je literatura o crnogorskim govorima bila poznata kao malo kome prije i poslije njega. Tako je akcent, kao jedina krupna razlika među crnogorskim govorima, uzet kao čvrsta i nepremostiva granica među njima, sve podudarnosti tretirane kao uticaji i prodor jednoga dijalekta u drugi, a sve razlike u mikrostrukturi tretirane kao krucijalne za podvajanje. Zahvaljujući tome su i u Ćupićevoj studiji o kojoj je riječ sve podudarnosti među tim „dijalektima“ tretirane kao osobine koje su iz jednoga dijalekta prešle u drugi, i to uglavnom iz „starocrnogorskih“ govora u „istočnohercegovačke“ – mahom nakon Berlinskoga kongresa. Tako je recimo na nepostojanje poluglasnika odnosno na njegovu vokalizaciju u *a* u bjelopavličkome i većini katunskih govora uticala „istočnohercegovačka“ sredina, i to ponajviše preko zajedničkih katuna. Da su zajednički katuni bili od velikoga značaja za jezičku nivelaciju u Crnoj Gori, nije potrebno posebno dokazivati. Ali da se taj uticaj uzima kao presudan za postojanje podudarnih jezičkih osobina u „dvama dijalektima“, smatramo da nema osnova. Da nije tako, bilo bi posve očekivano da piperski govor izgubi poluglasnik, odnosno da ga vokalizuje u *a* te da poprimi uzlazne akcente. A zna se da piperski govor čuva (u onoj mjeri u kojoj danas u Piperima ima autentičnih govornih predstavnika) i osobiti alternant poluglasnika i stariju akcentuaciju. Očekivalo bi se tako da ni Vasojevići nemaju poluglasnik, budući da su okruženi predstavnicima novije akcentuacije u kojih je poluglasnik vokalizovan. S druge strane, kako bi se tim postupkom mogao objasniti apsolutno vokalizovan poluglasnik u zetsko-podgoričkoj govornoj oblasti koja nije imala dodira s „istočnohercegovačkim“ stanovništvom, a okružuju je Kuči, Piperi i Crmnica – u kojim je očuvan specifični alternant poluglasnika. Ne ulazeći u pojedinosti citirane Ćupićeve studije, može se izvući zaključak da u njoj autor sve crnogorske jezičke osobine u „istočnohercegovačkim“ govorima u Crnoj Gori, osim krnje-ga infinitiva, tretira kao proboj tih osobina na necnogorsku jezičku teritoriju,

⁶ Drago Ćupić, „Uticaj starocrnogorskih govora na hercegovačke govore u Crnoj Gori“, *Durmitorski zbornik. Na izvoru Vukova jezika*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1991, str. 21–25.

⁷ Isto, str. 21.

a ne nipošto kao zajednički razvoj jezika na današnjoj teritoriji Crne Gore. Malo je koji od crnogorskih dijalektologa starije generacije platio veći dug jezičkome tradicionalizmu kao što je Drago Ćupić. Stoga su njegovi zaključci i analize danas uglavnom neupotrebljivi, ali je građa koju donosi i sinteza ranijih saznanja o pojavama o kojima piše itekako dragocjena za današnju montenegristikku.

Prirodno je da je Drago Ćupić kao tradicionalist uvažavao jezikoslovni rad Vuka Stef. Karadžića, koji je bez sumnje neponovljiv. No da je već Karadžić uviđao da su tzv. hercegovački i tzv. starocrnogorski govori činili cjelinu, ponajbolje je pokazao upravo Ćupić. U svojoj studiji „Vuk Karadžić – prvi ispitivač govora Crne Gore“⁸ Ćupić je, uglavnom s osloncem na Karadžićev poznati predgovor *Srpskim narodnim poslovicama* štampanim na Cetinju 1836. godine, iznio glavna njegova zapažanja u vezi s crnogorskim govorima i uočio koliko je njegov boravak u Crnoj Gori uticao na dalji leksikografski i uopšte kulturološki rad. Govoreći o tome kako je Karadžić u drugome izdanju svoga *Rječnika* iskazao žaljenje što nije obišao Bosnu i Hercegovinu i Kosovo i Metohiju, Ćupić sasvim ispravno zaključuje da „sama ta činjenica, osobito kad je riječ o Hercegovini, pokazuje da pod Hercegovinom u prvom izdanju Rječnika Vuk podrazumijeva drobnjački, još bolje – durmitorski kraj u cjelini“.⁹ Karadžić je dakle znao ono što su kasniji filolozi zaboravili – da „istočnohercegovački“ govori u Crnoj Gori nijesu hercegovački.¹⁰ Uticaj Pavla Ivića na našu dijalektologiju i filologiju, deklarativno vukovski, bio je veći od uticaja Vuka Karadžića.¹¹ Pišući na drugome mjestu upravo o Iviću, Ćupić veli kako „u tom dijalektu (istočnohercegovačkom) nema osobenosti koje bi se odnosile na Crnu Goru“.¹² S druge strane, nije neobično da „starocrnogorskim“ ili „istočnocrnogorskim“ jezičkim osobinama paralelu traži u govorima Srbije, kao kad npr. pipersku

⁸ Drago Ćupić, „Vuk Karadžić – prvi ispitivač govora Crne Gore“, *Vuk St. Karadžić i Crna Gora* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1987, str. 17–25.

⁹ Isto, str. 24.

¹⁰ I u drugome tekstu Ćupić ističe da je za Karadžića „južno narječje ono u kojemu *d + je, t + je* daju *đe, će*, a *s + je* i *z + je – s i ž*“. – Drago Ćupić, „Vuk i naša dijalektološka tradicija poslije njega“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 35, sv. 1, Matica srpska, Novi Sad, 1987, str. 150.

¹¹ Karadžićem se Ćupić bavio i u još nekim radovima, uzgred ili posebno, a za ovu priliku pomenimo njegov rad „Zašto je Vuk u II izdanju Rječnika zadržao dijalekatski akcenat na nekim riječima iz Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXX, sv. 1–2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1973, str. 625–631. u kojemu pokazuje da je Karadžić u svoj Rječnik unosio dijalekatske akcente onda kad nijesu narušavali njegovu akcenatsku normu da se izvan prvoga sloga ne mogu naći silazni akcenti.

¹² Drago Ćupić, „Ivićevo izučavanje govora Crne Gore“, *Život i delo akademika Pavla Ivića*, Subotica – Novi Sad – Beograd, 2004, str. 461–467.

ili krtolsku akcentuaciju veže s jednim dijelom prizrensko-timočkih govora.¹³ Takav postupak nije potrebno dalje komentarisati.

Već je rečeno da je jedan od značajnijih doprinosa Ćupićevih crnogorskoj dijalektologiji njegova monografija o bjelopavličkome govoru.¹⁴ Riječ je o klasičnoj dijalektološkoj monografiji, koja je nastala kao doktorska disertacija odbranjena pred komisijom koju su činili Radosav Bošković, Pavle Ivić i Asim Peco. Značaj te monografije utoliko je veći što se prije nje o bjelopavličkome govoru (koji zauzima dosta široko područje Crne Gore) znalo vrlo malo, a riječ je o govoru koji stoji na granici između četiri različita akcenatska tipa – piperskoga (koji čuva stariju akcentuaciju), podgoričkoga (koji čuva djelimično prenesenu akcentuaciju bez uzlaznih akcenata), ozriničkoga (koji ima oba silazna i dugi uzlazni akcenat) i nikšićkoga, tj. župskoga i pješivačkoga (koji je četvoroakcenatski bez silaznih akcenata izvan prvoga sloga). (Poznato je da je još ranije, prije II svjetskoga rata, Radosav Bošković prikupljao građu za opis bjelopavličkoga govora, ali taj rad nije urodio plodom,¹⁵ kao što nije urodio plodom ni kasniji Ćupićev rad u oblasti onomastike Bjelopavlića (kartoteka koju je Ćupić sastavio ostala je nesistematizovana i neobjavljena.) Ne ulazeći u detalje monografskoga opisa bjelopavličkoga govora koji je rađen po uzoru na prethodne naše dijalektološke monografije, s tim što je Ćupić obimno poglavlje posvetio i sintaksi koja je počesto izostajala iz dijalektoloških opisa, treba naglasiti da je šteta što se u toj monografiji nije našlo jedno makar i kratko poglavlje o govoru Vražegrmaca koje dijalektolozi uvijek pominju uz Bjelopavliće, ali ga i izdvajaju iz njih zbog akcenatskoga sistema koji je – kako se ističe – četvoročlan i bez silaznih akcenata van prvoga sloga. Je li to nekadašnje pleme, koje je danas utopljeno u Bjelopavliće, imalo još kakvih diferencijalnih crta u odnosu na bjelopavlički govor, ostaće trajna nepoznаница za nauku o crnogorskome jeziku jer tipičnih govornih predstavnika onđe više nema.¹⁶ Za Vražegrmce Ćupić konstatuje: „Zapadni dio Bjelopavlića,

¹³ Drago Ćupić, „O ispitivanju narodnih govora Crne Gore“, *Raskovnik*, god. VIII, br. 27, Beograd, 1981, str. 115–131.

¹⁴ Drago Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.

¹⁵ U požaru koji je zahvatio Narodnu biblioteku u Beogradu (1941) izgorjele su Boškovićeve bilješke i građa o bjelopavličkome govoru. – Drago Ćupić, „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 236.

¹⁶ Na drugome mjestu Ćupić navodi akcenatsku granicu bjelopavličko-vražegrmsku (premda tu eksplicitno ne pominje Vražegrmce): „Kada je riječ o govoru Bjelopavlića, treba konstatovati činjenicu da se ovdje ne radi o jedinstvenom akcentu. U tom pogledu Bjelopavlići su podijeljeni na dva dijela: sjeverozapadni dio, onaj prema Gornjim Pješivcima, ima pretežno akcentuaciju hercegovačkih govora, i istočni dio Bjelopavlića, a to je više od 4/5 naseljenog dijela plemena, koji ima druge akcenatske karakteristike. Granica između ove dvije zone

onaj prema Pješivcima, a to su zapadni i sjeverozapadni djelovi Vražegramača, ima osobine pretežno hercegovačke akcentuacije, sa manje karakteristika koje su zajedničke akcentuaciji istočnog dijela Bjelopavlića.¹⁷ Sasvim je neprihvatljiva, na osnovu onoga što smo sami u Bjelopavličima slušali i što je u literaturi inače poznato, Ćupićeva teza o tzv. kanovačkoj akcentuaciji u bjelopavličkome govoru, koju je iznio u citiranoj studiji. Od svih primjera koje u prilog toj tezi navodi na terenu smo potvrdili samo dva, i to: *prijéc-cem* i *dvljestačet'ides*.¹⁸ I odmah da rećemo, ni jedan ni drugi nijesu nepoznati četvoroakcenatskim crnogorskim govorima, pa je traženje veze između bjelopavličkoga i kanovačkih govora sasvim nesvršishodno ne samo zato što je broj uzoraka odveć mali no i stoga što drugih podudarnosti nema. Uostalom, da je o tome moglo biti riječi, teško da bi to promaklo Radosavu Boškoviću, rodenome Bjelopavliću.

Neobićno je da Drago Ćupić koji se cijeloga života bavio dijalektologijom nije monografski obradio i svoj rodni zagaraćki govor. Poznato je, u koautorstvu sa svojim sinom Źeljkom saćinio je prilićno obiman rječnik zagaraćkoga govora s opširnomo uvodnom studijom o tome govoru¹⁹, ali klasićni (obimni) monografski opis nikad nije saćinio. I zagaraćki je govor zanimljiv jer predstavlja dvoakcenatsku oazu (tako se makar na osnovu Ćupićeve građe da zaključiti) između troakcenatskih govora Ćeva, Markovine i Velestova s jedne i Zagrede s druge strane, a uz to se, kako Ćupići u uvodu Rječnika navode, uz katunske tipićne akcente *Pěro*, *Jōvo* javljaju i *Pěřò*, *Jōvò*. Ovi potonji su neobićniji tim više što kratkosilaznih akcenata na potonjem otvorenom slogu u Zagaraću i okolini nema izvan te kategorije (hipokoristićnih imena). Što se fonološkoga sistema Zagaraća tiće, on je po svemu opštercnogorski, jedino je neobićna pojava imenice *ženica* umjesto tipićnoga crnogorskog ekavizma *zenica*.

Znaćajan je i Ćupićev opis zetskoga govora, rađen uglavnom na osnovu upitnika, premda osobine toga govora nijesu bile nepoznanica ni prije Ćupi-

---

ide linijom: Dobro Polje – Mijokusovići i izlazi na Kupinovo i Međeđe. Zapadno od te linije je područje sa pretežno hercegovaćkim akcentom a istoćno – područje koje ima poseban akcenat. Po ostalim jezićkim osobinama ove dvije zone su uglavnom jedinstvene, te se moće govoriti o dijalektu Bjelopavlića, o govoru Bjelopavlića, koji ćini samostalnu dijalekatsku cjelinu u odnosu na druge govore Crne Gore.“ – Drago Ćupić, „Akcenat imenica u bjelopavličkome govoru“, *Prilozi proućavanju jezika*, 6, Katedra za jućnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1970, str. 136–137.

¹⁷ Drago Ćupić, „Jedna pojava dućenja kratkog uzlaznog akcenta u bjelopavličkom govoru“, *Zbornik za jezik i knjićevnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i knjićevnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 105.

¹⁸ Isto, str. 107.

¹⁹ Drago Ćupić & Źeljko Ćupić, „Rećnik govora Zagaraća“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLIV, SANU & Institut za srpski jezik, Beograd, 1997.

ćeva opisa jer je dobar dio svoje doktorske disertacije Mihailo Stevanović posvetio govoru Zete i Podgorice.²⁰ Iako je većina zetskih govornih osobina i ranije bila poznata, ne samo na osnovu Stevanovićeve disertacije, ipak je za današnje dijalektologe olakšica što je Čupić glavnije osobine toga govora sistematizovao na jednome mjestu.²¹ Dvoakcenatski sistem, preneseni kratkosilazni akcenat s posljednjega otvorenog sloga (osim u hipokoristicima), vokalizacija poluglasnika, palatalizacija / pred vokalima prednjega reda, de-sonorizacija krajnjih konsonanata u riječi – bile bi uglavnom najbitnije jezičke osobine toga područja, koje ga ujedno vežu s podgoričkim govorom s kojim čini cjelinu. Govoru Zete Drago Čupić će se nakon dvadeset godina vratiti i u jednoj kratkoj studiji, premda je ona više sažetak onoga što je već rečeno no što donosi kakvu bitniju novinu.²² Ono što je neobično i u jednome i drugome radu jeste činjenica da Čupić zanemaruje vezu Zete s Podgoricom, ne samo u osmansko doba no i danas, a nasuprot tome govori kako „govor Zete valja proučavati sa stanovišta razvoja onih starosrpskih govora koji su obilježavali epohu starih srpskih dinastija – u Raškoj i Zeti Nemanjića a u Zeti i Balšića i Crnojevića“²³ te jezičke veze, za koje i sam konstatuje da su slabe, traži u okolnim crnogorskim plemenima ali ne i u Podgorici. To je tim neobičnije što se zna da je gotovo sva Zeta bila čitluk podgoričkih muslimana,²⁴ a da je današnji živalj u njoj raznorodan i da je onđe stigao iz različitih krajeva Crne Gore prilagodivši svoj govor već formiranome zetskom govoru, u kojemu nema nijedne važnije osobine koja nije poznata i podgoričkome govoru.

Osim zagaračkoga, bjelopavličkoga i zetskoga, Čupića je zanimao i pljevaljski govor, o kojemu je ostavio značajne podatke budući da se o tome govoru u literaturi ne može naći gotovo ništa. Pljevaljski govor „je po osobinama najbliži govorima durmitorskog kraja, na jednoj, i onima koji pripadaju čajničko-goraždanskoj cjelini, na drugoj strani“, na početku studije konstatuje Čupić.²⁵ Bitno je istaći da se u toj studiji daju bitnije i fonološke, i morfološke, i morfološke i sintaksičke osobine, a važan segment čine i akcentovani zapisi razgovora s tipičnim govornim predstavnicima (obje religije) u Pljevljima. Iako je riječ o govoru na granici, na osnovu osobina koje Čupić donosi vidi se da se on dosta skladno uklapa u opštecrnogorsku jezičku sliku.

²⁰ Videti: Mihailo Stevanović, „Istočnocnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 1–129.

²¹ Drago Čupić, „Pregled glavnijih osobina govora Zete“, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 265–282.

²² Drago Čupić, „Neke osobine govora Zete“, *Glas Zete*, br. 16-17, jun 1997, str. 12–13.

²³ Isto, str. 13.

²⁴ I danas je među podgoričkim muslimanima živa izreka za Zetu: „Turski mal – vlaški miraz“.

²⁵ Drago Čupić, „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, 8, CANU, Titograd, 1988, str. 79–107.

I o Grblju je Drago Ćupić ostavio kratke dijalektološke podatke, istina ne u okviru posebne studije no u predgovoru jednoj monografiji o Grblju.²⁶ Govor Grblja označio je kao „starocrnogorski“, tj. „zetsko-podlavlčenski“, a kao najbitnije osobine naveo je specifičan alternant poluglasnika²⁷, foneme *ś* i *ž*, nepostojanje *h*, velarizovano *l* ispred *a*, *o* i *u*, dosljednu jekavska jotacija²⁸, oblike poput *šnjeg*, *šnaga*, *španać*, *žnam*, neizmijenjene finalne grupe *st* i *zd*, neobično je to što se grupa *ao* javlja i neizmijenjena i kao *ā* i *ō* (pa bi tu osobinu svakako valjalo provjeriti na terenu), dvočlani akcenatski sistem s neprešenim akcentima čak i na otvorenome finalnom slogu²⁹ – osim u antroponimiji đe se akcenat vokativa uopštio u nominativu.

Drago Ćupić objavio je i jedan kratak tekst o plavsko-gusinjskoj govornoj zoni s osvrtom na govor Vasojevića, premda taj tekst ne donosi mnogo upotrebljivih podataka.³⁰ Određujući plavsko-gusinjski govor kao dio vasojevičkoga govora, Ćupić malo dalje konstatuje: „Iz svih materijala o govorima Vasojevića i plavsko-gusinjske zone saznajemo da ovi govori pripadaju starijim novoštokavskim govorima ijekavskoga tipa, znači – onima koji imaju sve bitne osobine novoštokavskih govora, tj. sedmopadežni sistem, četiri akcenta (istina, ne u onoj distribuciji i onom sistemu koji nalazimo u tzv. mlađim novoštokavskim govorima) i dr.“³¹ U sljedećem pasusu, govoreći o sličnostima vasojevičkoga i bjelopavličkoga akcenatskog sistema, koji je četvoročlan ali se silazni akcenti mogu naći na bilo kojem slogu u riječ osim kratkosilaznoga na posljednjem, Ćupić kaže: „Ova šema važi i za plavsko-gusinjski govor, s tim što se, tu i tamo, može naići i na starije, tj. kučko stanje, ali – u cjelini gledano – preovlađuju osobine ostalih vasojevičkih govora.“³² Međutim, od svega što je rečeno u prethodna dva citata može se prihvatiti samo to da je akcenat Vasojevića sličan akcentu Bjelopavlića. Ali to ne važi i za plavsko-gusinjski

²⁶ Drago Ćupić, „Govor Grblja“, In: Jovan Vujadinović, *Grbalj u oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Mjesna organizacija SUBNOR, Grbalj, 2000, str. 29–33.

²⁷ S pozivom na materijal Luke Vujovića koji je dobijen po *Upitniku za srpskohrvatski dijalektološki atlas – punkt Grbalj*, 1969. godine, a koji je Ćupiću očito bio dostupan, navodi kako je taj specifični alternant poluglasnika karakteristika Gornjega Grblja dok sela Donjega Grblja imaju vokalizovan poluglasnik.

²⁸ Ne govori ništa o tome je li jekavska jotacija obuhvatila labijale, a navodi samo primjere za jotaciju *d*, *t*, *s*, *z*, *c*.

²⁹ Posve je neobična konstatacija da se samo prezimena mogu javljati i s uzlaznim akcentima, pored tipičnih silaznih. Ili je riječ o neadekvatnim govornim predstavnicima ili o svojevrsnom kuriozitetu.

³⁰ Drago Ćupić, „O govoru plavsko-gusinjske zone (sa osvrtom na govor Vasojevića)“, *Mos-tovi*, god. XXIII, br. 117–118, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 1991, str. 22–26.

³¹ Isto, str. 23.

³² Isto.

akcenat, koji je tročlan – ima oba silazna i dugouzlazni akcenat.³³ Još je teže prihvatljiv podatak o padežnome sistemu tipičnom za novoštokavske govore jer su i za područje Vasojevića i za plavsko-gusinjsku oblast sasvim obični primjeri tipa *Šedi po livada^e* ili *Živim u selo*.³⁴ Što se ostalih osobina tiče, kao tačne mogu se uzeti one o postojanju specifičnoga alternanta poluglasnika te o svojevrsnoj nazalizaciji njegovoj kod muslimana Plava i Gusinja³⁵ u krajnjem otvorenom slogu, palatalizovano *l* u govoru plavsko-gusinjskih muslimana, promjena finalnoga *ć* i *đ* u *j*, fonemi *ś* i *ž*. Međutim, ne može se prihvatiti ni podatak da plavsko-gusinjski muslimani imaju ikavski alternant umjesto dugoga jata, a pogotovo ne da taj ikavizam ima veze s Bosnom. Plavski je govor ijekavski, a gusinjski ikavsko-jekavski (*dite – đeteta*). U dijalektologiji je odavno poznato da je riječ o autohtonu procesu.³⁶

I Ćupićev kratki rad „Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika“³⁷ više je zanimljiv po naslovu no što stvarno donosi ozbiljniju analizu dva bliska (ne samo prostorno) govora. Mora da autor nije imao dovoljno vremena za posvetiti se ozbiljnoj temi koju je bio prijavio za simpozijum, pa se stiče utisak da je rad nedovršen i da se na tu temu imalo i što više reći. Nakon što je Zorka Kašić³⁸ u novije doba dala podroban opis govora Konavala, stvoreni su uslovi za ozbiljniji pristup konavosko-bokeškim jezičkim vezama.

Osim što se bavio opisivanjem pojedinih govora Drago Ćupić objavio je i nekoliko radova posvećenim krupnijim jezičkim pojavama u Crnoj Gori. Takve su studije o jotaciji labijala, o lateralima, o sudbini grupe *-ao*, o akcentima, o fonemu *h*. Većina tih studija je pokušaj sinteze ili sistematizacije podataka iz literature te iz materijala koji su prikupljeni za potrebe dijalektoloških atlasa (a koji su Ćupiću kao dugogodišnjem direktoru Instituta za jezik u Beogradu bili dostupni). Kratak rad „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“³⁹ pokazuje da je jekavska jotacija labijala poznata u svim crno-

³³ Videti: Ibrahim Reković, *Rječnik plavsko-gusinjskoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.

³⁴ Da je tako, potvrđuje se ne samo i danas na terenu nego o tome svjedoče dosadašnje dijalektološke studije. Videti: Rada Stijović, „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. LIV, SANU, Beograd, 2007.

³⁵ O plavsko-gusinjskome govoru pisao je Ćupić i u tekstu „Suglasnici *l* i *lj* u govoru plavskogusinjske zone“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLII, Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 395–398.

³⁶ Videti: Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007, str. 60–73.

³⁷ Drago Ćupić, „Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 7, sv. 1, JAZU, Zagreb, 1985, str. 73–80.

³⁸ Zorka Kašić, „Govor Konavala“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLI, SANU, Beograd, 1995.

³⁹ Drago Ćupić, „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 7, Beograd – Novi Sad – Tršić, 1977, str. 57–63.

gorskim govorima osim mrkojevičkoga, a da je najzastupljenija u govorima oko Skadarskoga jezera i oko rijeka Zete i Morače. Kako je taj rad nastao prije gotovo pune četiri decenije, vrijedno je uputiti na u novije doba objavljenu studiju Sanje Orlandić o jekavskoj jotaciji u crnogorskim govorima, u kojoj su sistematizovana sva dosadašnja saznanja o toj pojavi.⁴⁰

Studija „Sudbina vokalske grupe a + o (al, ɛl) u govorima Crne Gore“⁴¹ donosi manje-više poznate podatke (iz literature) o naznačenoj temi, ali je ta studija izuzetno opterećena unaprijed postavljenom tezom da $a < ao$ u govorima „hercegovačke“ Crne Gore nije autentična osobina tih govora nego import iz „starocrnogorskih“ i „brdskih“ govora. Ćupić obrazlažući tu temu ide dotle da čak smatra da je „nikšićka pjaca tokom nekoliko proteklih vjekova bila bliža od spuške i podgoričke ne malom broju Bjelopavlića i stanovnika iz Donjih Pješivaca“⁴², pa je ta pojava i tim putem (osim preko zajedničkih katuna) dopirala u Nikšić. Nije potrebno objašnjavati da nikšićka pjaca nije Bjelopavličima mogla biti bliža od Spuža koji se diže usred ravnice niti od Podgorice, a posebno nije potrebno objašnjavati da pjaca nije mogla nametnuti tu pojavu koja nije obilježje samo nikšićkoga gradskog govora no i čitavoga širokog prostora koji gravitira Nikšiću. Uostalom, to nije usamljena podudarnost tih po svemu (osim po akcentu) izuzetno srodnih govora.⁴³

U studiji o lateralima u crnogorskim govorima⁴⁴ Ćupić polazi od nalaza Idriza Ajetija⁴⁵ da se u gejijskim govorima albanskoga jezika javljaju dva laterala – palatalizovano i velarizovano *l*, a onda slično stanje navodi u govorima Zete, Lješkopolja, Kuča, Bratonožića, muslimana Podgorice, Plava, Gusinja, Bara, Mrkojevićima. Ćupić zaključuje da je „sasvim logično prihva-

⁴⁰ Videti: Sanja Orlandić, „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, god. IV, sv. 1, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 3–35.

⁴¹ Drago Ćupić, „Sudbina vokalske grupe a + o (al, ɛl) u govorima Crne Gore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, knj. 6, CANU, Titograd, 1985, str. 207–216.

⁴² Isto, str. 210.

⁴³ Ovaj rad, iako uzgredno, donosi jedan bitan podatak, a to je da je govor Perasta imao sva četiri akcenta. To se vidi na osnovu primjera koje Ćupić donosi vezano za taj govor, a na osnovu materijala koji je prikupio Luka Vujović za Srpskohrvatski dijalektološki atlas. Ti podaci ne poklapaju se s onim što navodi Tomo Brajković u jedinoj studiji o govoru toga grada, mada se mora istaći da je Brajković nepouzdan u bilježenju akcenata. Ako je pak Vujovićev nalaz tačan, onda se akcenatska granica između crnogorskih govora mora povući dublje – prema Kotoru, tj. prema Ljutjoj ili Dobroti. Ostaje da se provjeri, ako je moguće pribaviti relevantne govorne informatore, kakav je akcenatski sistem Orahovca u Boki, što je bitno za određivanje akcenatske granice.

⁴⁴ Drago Ćupić, „Laterali u govorima Crne Gore“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII–XXVIII, Matica srpska, Novi Sad, 1984–1985, str. 813–816.

⁴⁵ Idriz Ajeti, „Glas *l* u arbanskim govorima Crnogorske Krajine“, *Godišnjak Balkanološkog instituta Sarajevo*, knj. 1, Sarajevo, 1956.

titi već izgrađeni stav lingvistike da se radi o uticaju albanskih govora, što, opet, ne znači da neka pitanja ovdje ne mogu biti interesantna za raspravljanje.⁴⁶ Međutim, na istoj strani u fusnoti kaže: „Čini nam se, naime, da nije neumjesno i suvišno, u vezi s ovim, postaviti i neka pitanja: 1) Ako su Zeta i Kuči, istorijski posmatrano, stalno bili u neposrednim dodirima sa albanskim stanovništvom, zašto odgovarajući uticaj nije učinjen i na pravoslavno vasiojevičko stanovništvo plavsko-gusinjske zone, koje je, istorijski, takođe bilo u susjedstvu sa Albancima (Gegama) koliko i kako su bili Zeta i Kuči? 2) Otkuda kod Bratonožića toliki albanski uticaj kada oni nijesu imali neposredne kontakte sa albanskim stanovništvom, osim posredno, preko Kuča, od kojih su takođe odvojeni dubokim kanjonom Male rijeke. Sličan slučaj je i s Lješkopoljem. 3) Zašto se adekvatan uticaj nije izvršio na govor Crmnice. Zašto makar u Krnjicama, koje su istočno od Crmnice, prema albanskom stanovništvu, ne osjeća jači uticaj albanskih govora (...). 4) Zašto, napokon, samo u Mrkovićima imamo *l* ispred *e* i *i* (posebno u riječima turskog i albanskog porijekla) kao u albanskim govorima, a ne i u Kučima, koji su najbliži Albancima, ili u Zeti?“⁴⁷ Ne usuđujući se naravno da damo odgovor na postavljena pitanja niti da isključimo pitanje supstrata ili adstrata, napominjemo da je Čupić desetak godina kasnije ipak odbacio albanski jezički uticaj kao presudan. Govoreći o palatalizaciji *l* u zetskome govoru zaključuje: „Moje mišljenje, međutim, ide ka tome da se ovdje radi o staroj opšteslovenskoj crti, gdje je došlo do miješanja navedenih glasova ne pod uticajem albanskoga jezika nego zbog nestabilnosti razlike među ovim glasovima u mnogim slovenskim jezicima, a da je albanski jezik na ovom području (kao i u ostalim graničnim govorima na istoku Crne Gore) samo podupro ovakvo stanje. Znači, moglo bi se raditi o govornoj osobini donesenoj iz dosta daleke prošlosti. Po ovoj osobini govor Zete bi, znači, mogao da odslikava staro slovensko stanje, koje se u najčistijem vidu sačuvalo u ruskom jeziku.“⁴⁸

Studija o fonemu *h* u crnogorskim govorima⁴⁹ zapravo je dopuna podataka koje je Radosav Bošković⁵⁰ publikovao u svome znamenitom članku o tome fonemu. Čupić je u njoj obradio i krajeve koje Bošković nije obišao i dao pregled sudbine toga fonema u različitim crnogorskim govorima. Na

⁴⁶ Drago Čupić, „Laterali u govorima Crne Gore“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII-XXVIII, Matica srpska, Novi Sad, 1984–1985, str. 815.

⁴⁷ Isto, fusnota 29.

⁴⁸ Drago Čupić, „Neke osobine govora Zete“, *Glas Zete*, br. 16-17, jun 1997, str. 12.

⁴⁹ Drago Čupić, „Sudbina glasa *h* u govorima Crne Gore (u odnosu na Boškovićevo ispitivanje ovoga glasa)“, *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1989, str. 61–68.

⁵⁰ Radosav Bošković, „O prirodi, razvitku i zamenicama glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 7–22.

Boškovićeva se ispitivanja (u saradnji s M. Maleckim)⁵¹ naslanja i Ćupićeva studija o akcentima u crnogorskim govorima.⁵² Novina koju ta Ćupićeva studija donosi jeste da je zagarački i komanski govor, od Boškovićevih do Ćupićevih ispitivanja, ustalio sistem sa samo dva silazna akcenta. Međutim, ne može se prihvatiti Ćupićev nalaz da Zagreda, za razliku od Čeva, Markovine i Velestova, pripada dvoakcenatskim govorima (s dva silazna akcenta) kakvima on smatra komansko-zagarački. Naš materijal s terena negira takav nalaz te pouzdano možemo reći da Zagreda pripada troakcenatskim govorima (dva silazna i dugouzlazni akcentat).

Kao što je opisivao pojedine govore ili pojedine šire pojave u crnogorskim govorima, Drago Ćupić ostavio je i nekoliko portreta o filolozima koji su se bavili jezikom u Crnoj Gori. Već je pomenut njegov članak o Vuku St. Karadžiću. Znamenitome crnogorskom dijalektologu Mihailu Stevanoviću posvetio je čak i knjigu⁵³, no čini se da je u toj knjizi više prostora dao pokušaju da Stevanovića prikaže kao srpskoga rodoljuba no kao filologa i najznačajnijega gramatičara srpskohrvatskoga jezika. Pomenimo još i da je posebne studije posvetio Pavlu Iviću⁵⁴, Dimitriju Milakoviću⁵⁵, Pavlu Rovinskome⁵⁶, Andriji Jovićeвиću⁵⁷.

Nepobitno je Drago Ćupić bio najupućeniji naš dijalektolog u prethodna ispitivanja u Crnoj Gori. Dragocjene podatke o tome ostavio je u nekoliko svoja kraća priloga. Tako u prilogu „Dijalektološka i onomastička istraživanja u Crnoj Gori“⁵⁸ nabraja koji su sve crnogorski govori obrađeni u publikovanim studijama naših i stranih dijalektologa. Od toga je podatka bitniji onaj

⁵¹ R. Bošković & M. Malecki: „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 5–13.

⁵² Drago Ćupić, „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore (i Boškovićevo ispitivanje ovih akcenata)“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića*, CANU, Titograd, 1988, str. 233–237.

⁵³ Drago Ćupić, *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000. Stevanoviću je posvećen još jedan Ćupićev tekst – Drago Ćupić, „Govori Crne Gore u proučavanju Mihaila Stevanovića“, *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića* (zbornik radova), CANU, Podgorica, 2002, str. 125–132.

⁵⁴ Drago Ćupić, „Ivićevo izučavanje govora Crne Gore“, *Život i delo akademika Pavla Ivića*, Subotica – Novi Sad – Beograd, 2004, str. 461–467.

⁵⁵ Drago Ćupić, „Milakovićeve lingvističke marginalije u *Grlici* (1835–1839)“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Matica srpska, Novi Sad, 1990, str. 503–507.

⁵⁶ Drago Ćupić, „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 181–186.

⁵⁷ Drago Ćupić, „Andrija Jovićeвиć i Rečnik SANU“, *Zbornik radova povodom pedesetogodišnjice smrti Andrije P. Jovićeвиća*, Samoupravna interesna zajednica osnovnoga vaspitanja i obrazovanja, Cetinje, 1989, str. 121–126.

⁵⁸ Drago Ćupić, „Dijalektološka i onomastička istraživanja u Crnoj Gori“, *Prosvjetni rad*, br. 13, Titograd, 1975, str. 7.

koji se odnosi na pojedine punktove koji su obrađeni za potrebe dijalektoloških atlasa: „Za potrebe Opšteslovenskog lingvističkog atlasa, čije je sjedište u Moskvi, prikupljena je (i prenesena na kartice) građa iz svih punktova za ovaj atlas sa područja Crne Gore: Radovići (u Krtolama – Boka), Reževići, Mrkovići, Golubovci, Njeguši, Trebaljevo (kod Kolašina) i Andželat (kod Andrijevice). Za potrebe srpskohrvatskog dijalektološkog atlasa, na kojemu se, takođe, kao i na Opšteslovenskom lingvističkom atlasu, radi već godinama, iz Crne Gore su obrađeni punktovi: Radovići, Radanovići, Brčeli, Ceklin, Balice, Spič, Gorana, Komani, Zagarač, Trešnjevo, Bjelopavlići, Piperi, Kurilo (Zeta), Titograd, Andželat, Plav, Petnjica, Kostići (kod Bijelog Polja), Kuti (kod Nikšića), Bare Sirovačke (u Uskocima), Šaranci i Pišče (u Pivi). Ostali su za ovaj atlas neispitani govori iz 28 punktova.⁵⁹ O prikupljanju građe iz Crne Gore za potrebe lingvističkih atlasa govorio je Čupić i na drugome mjestu, međutim nije naveo koji su punktovi ostali neobrađeni.⁶⁰ Poznato je da je materijal koji je skupljen za potrebe Opšteslovenskoga lingvističkog atlasa odavno objavljen⁶¹, ali je prava šteta što materijal dobijen za potrebe Srpskohrvatskog dijalektološkog atlasa niti je objavljen niti je dovršen, a – kako stoje stvari – teško se nadati njegovoj filanzaciji s današnjom dijalektološkom kadrovskom strukturom.

Instruktivan je Čupićev završni tekst iz oblasti crnogorske dijalektologije – „Pred daljim dijalektološkim ispitivanjima govora Crne Gore“.⁶² U njemu je Drago Čupić naznačio glavne pravce daljih dijalektoloških ispitivanja. Posebnu pažnju, smatra, treba posvetiti govorima na granici dva akcenatska sistema u Crnoj Gori (s jedne i druge strane linije Pavino Polje – Mojkovac – zapadni Bjelopavlići – grahovsko područje – Risan) te onim govorima koji su geografski izolovani: pljevaljska Bukovica, neki rožajski govori itd. U okviru „istočnohercegovačkoga“ dijalekta predlaže više leksikografska i onomastička ispitivanja no klasična dijalektološka. „Na istočnocrnogorskom području dobro bi bilo monografski ispitati govore Bratonožića (sa Brskutom), Kuča, Pipera, Ceklina, Cetinja sa okolinom, Njeguša, Primorja južno od Paštrovića, i nekih djelova Boke, Bijelog Polja, plavsko-gusinjske oblasti, i još nekih.“⁶³

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Drago Čupić, „Rad na lingvističkim atlasima – opšteslovenskom i srpskohrvatskom“, *Prosvjetni rad*, br. 14, Tirograd, 1977, str. 7.

⁶¹ Videti: *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 9, Sarajevo, 1981.

⁶² Drago Čupić, „Pred daljim dijalektološkim ispitivanjima govora Crne Gore“, *Srpski jezik*, XIII/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2008, str. 519–522.

⁶³ Isto, str. 520.

Kad je u pitanju leksikografski rad, ističe da bi prednost trebalo dati leksici iz onih oblasti života koje nestaju pred procesom urbanizacije (prije svega iz oblasti zanata i poljoprivrede). O nekima od navedenih govora objavljene su u novije vrijeme ili dijalektološke ili leksikografske studije, no sigurno je da bi makar po unaprijed sastavljenome upitniku valjalo ispitati neke oblasti o kojima imamo samo štire ili nesigurne podatke. Nažalost, za dobar dio toga posla uveliko se zakasnilo. Kad je u pitanju Primorje, takav bi posao dao prilično labave rezultate jer je proces urbanizacije onđe gotovo u potpunosti završen, mada bi teško uopšte danas bilo naći kraj u Crnoj Gori u kojemu se mogu naći apsolutno relevantni govorni predstavnici.

Kao što se iz ovoga kratkoga priloga može videti, Drago Ćupić ostavio je brojne radove iz oblasti crnogorske dijalektologije. Njegova bibliografija o crnogorskim govorima, nastala prije tri i po decenije, i dalje je neophodan priručnik svima koji se dijalektologijom bave. Nezamjenljive su mu i dvije studije – o bjelopavličkome i zagaračkome (s rječnikom) govoru, a ostavio je podatke i o pojedinim manjim govornim cjelinama i jezičkim pojavama u Crnoj Gori. Njegov rad pati od tradicionalizma kojemu je podređivao ne samo zaključke no i cijela istraživanja, ali u svjetlosti današnjih saznanja o crnogorskim govorima lako je odrediti što je u tim radovima balast a što je i dalje zadržalo vrijednost.

Citirana literatura

- Ajeti, Idriz: „Glas *l* u arbanskim govorima Crnogorske Krajine“, *Godišnjak Balkanološkog instituta Sarajevo*, knj. 1, Sarajevo, 1956.
- Bošković, R. & Malecki, M.: „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 5–13.
- Bošković, Radosav: „O prirodi, razvitku i zamenicama glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 7–22.
- Brozović, Dalibor: „Prilozi u diskusiji“, *Zbornik radova Crnogorski govori*, CANU, Titograd, 1984, str. 59.
- Ćirgić, Adnan: „Revizija podjele crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2009, str. 252–267.
- Ćirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007.
- Ćupić, Drago & Ćupić, Željko: „Rečnik govora Zagarača“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLIV, SANU & Institut za srpski jezik, Beograd, 1997.

- Čupić, Drago: *Život u znaku nauke. Mihailo Stevanović (1903–1991)*, Unireks, Beograd, 2000.
- Čupić, Drago: „Akcentat imenica u bjelopavličkome govoru“, *Prilozi proučavanju jezika*, 6, Katedra za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad, 1970, str. 135–152.
- Čupić, Drago: „Andrija Jovićević i Rečnik SANU“, *Zbornik radova povodom pedesetogodišnjice smrti Andrije P. Jovićevića*, Samoupravna interesna zajednica osnovnoga vaspitanja i obrazovanja, Cetinje, 1989, str. 121–126.
- Čupić, Drago: „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1984, str. 97–128.
- Čupić, Drago: „Dijalektološka i onomastička istraživanja u Crnoj Gori“, *Prosvjetni rad*, br. 13, Titograd, 1975, str. 7.
- Čupić, Drago: „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Čupić, Drago: „Govor Grblja“, In: Jovan Vujadinović, *Grbalj u oslobodilačkom ratu 1941–1945*, Mjesna organizacija SUBNOR, Grbalj, 2000, str. 29–33.
- Čupić, Drago: „Govori Crne Gore u proučavanju Mihaila Stevanovića“, *Život i djelo akademika Mihaila Stevanovića* (zbornik radova), CANU, Podgorica, 2002, str. 125–132.
- Čupić, Drago: „Ivićevo izučavanje govora Crne Gore“, *Život i djelo akademika Pavla Ivića*, Subotica – Novi Sad – Beograd, 2004, str. 461–467.
- Čupić, Drago: „Jedna pojava duženja kratkog uzlaznog akcenta u bjelopavličkom govoru“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 105–108.
- Čupić, Drago: „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 7, Beograd – Novi Sad – Tršić, 1977, str. 57–63.
- Čupić, Drago: „Kako je Rovinski izučavao jezik Crnogoraca“, zbornik *Pavle Rovinski i Crna Gora*, CANU, Podgorica, 2009, str. 181–186.
- Čupić, Drago: „Laterali u govorima Crne Gore“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXVII-XXVIII, Matica srpska, Novi Sad, 1984–1985, str. 813–816.
- Čupić, Drago: „Milakovićeve lingvističke marginalije u *Grlici* (1835–1839)“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Matica srpska, Novi Sad, 1990, str. 503–507.
- Čupić, Drago: „Neke osobine govora Zete“, *Glas Zete*, br. 16-17, jun 1997, str. 12–13.

- Ćupić, Drago: „O govoru plavsko-gusinjske zone (sa osvrtom na govor Vasojevića)“, *Mostovi*, god. XXIII, br. 117–118, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 1991, str. 22–26.
- Ćupić, Drago: „O ispitivanju narodnih govora Crne Gore“, *Raskovnik*, god. VIII, br. 27, Beograd, 1981, str. 115–131.
- Ćupić, Drago: „Odnos štokavštine sjeverozapadne Boke i Dubrovnika“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 7, sv. 1, JAZU, Zagreb, 1985, str. 73–80.
- Ćupić, Drago: „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, 8, CANU, Titograd, 1988, str. 79–107.
- Ćupić, Drago: „Pred daljim dijalektološkim ispitivanjima govora Crne Gore“, *Srpski jezik*, XIII/1–2, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2008, str. 519–522.
- Ćupić, Drago: „Pregled glavnijih osobina govora Zete“, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 265–282.
- Ćupić, Drago: „Rad na lingvističkim atlasima – opšteslovenskom i srpskohrvatskom“, *Prosvjetni rad*, br. 14, Tirograd, 1977, str. 7.
- Ćupić, Drago: „Sudbina glasa *h* u govorima Crne Gore (u odnosu na Boškovićevo ispitivanje ovoga glasa)“, *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1989, str. 61–68.
- Ćupić, Drago: „Sudbina vokalske grupe *a + o* (al, њl) u govorima Crne Gore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, knj. 6, CANU, Titograd, 1985, str. 207–216.
- Ćupić, Drago: „Suglasnici *l* i *lj* u govoru plavsko-gusinjske zone“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XLII, Matica srpska, Novi Sad, 1999, str. 395–398.
- Ćupić, Drago: „Uticaj starocrnogorskih govora na hercegovačke govore u Crnoj Gori“, *Durmitorski zbornik. Na izvoru Vukova jezika*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1991, str. 21–25.
- Ćupić, Drago: „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore (i Boškovićevo ispitivanje ovih akcenata)“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića*, CANU, Titograd, 1988, str. 233–237.
- Ćupić, Drago: „Vuk i naša dijalektološka tradicija poslije njega“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, knj. 35, sv. 1, Matica srpska, Novi Sad, 1987, str. 147–156.
- Ćupić, Drago: „Vuk Karadžić – prvi ispitivač govora Crne Gore“, *Vuk St. Karadžić i Crna Gora* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1987, str. 17–25.

- Ćupić, Drago: „Zašto je Vuk u II izdanju Rječnika zadržao dijalekatski akcenat na nekim riječima iz Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXX, sv. 1–2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1973, str. 625–631.
- *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, ANUBiH, Posebna izdanja, Knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, Knj. 9, Sarajevo, 1981.
- Kašić, Zorka: „Govor Konavala“, *Srpski dijalektološki zbornik*, XLI, SANU, Beograd, 1995.
- Orlandić, Sanja: „Jekavska jotacija u crnogorskim govorima“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, god. IV, sv. 1, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 3–35.
- Reković, Ibrahim: *Rječnik plavsko-gusinjskoga govora*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2013.
- Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933/34, str. 1–129.
- Stijović, Rada: „Govor Gornjih Vasojevića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. LIV, SANU, Beograd, 2007.
- Tanasić, S.: „Biografija“, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU*, I, Posvećeno dr Dragu Ćupiću, Beograd, 2008, str. 11–12.

Adnan ČIRGIĆ

DRAGO ĆUPIĆ'S CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN DIALECTOLOGY

The present paper discusses the contribution of Drago Ćupić to Montenegrin dialectology, mainly reflecting in his work on bibliographies of papers on the Montenegrin speech patterns, extensive Zagarač's dictionary (co-authored with his son Željko) and a monograph on speech pattern of Bjelopavlići. In addition, Ćupić dealt with the shorter descriptions of language areas, certain phenomena in the Montenegrin speech patterns and philological portraits of scientists whose work was related to Montenegro.

Key words: *Drago Ćupić, Montenegrin dialectology, Zagarač, Bjelopavlići, bibliography*

UDK 821.163.4.09:929 Tomović S.

Pregledni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

DOPRINOS SLOBODANA TOMOVIĆA KNJIŽEVNOJ MONTENEGRISTICI

Premda je Slobodan Tomović po vokaciji bio filozof, njegov doprinos književnoj montenegristici, u prvome redu njegošologiji, od velikoga je značaja. Riječ je o autoru koji je Njegošu posvetio brojne radove i knjige, kao enciklopedist, filozof, komentator i tumač te kao dramski pisac. Izvan kruga njegovih njegošoloških radova za književnu montenegristiku posebno je važno njegovo proučavanje fenomena čojstva u kontekstu crnogorske moralne tradicije, za što su mu kao polazišni tekstovi, pored ostalih, poslužili pisci poput Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića.

Ključne riječi: *Slobodan Tomović, montenegristika, njegošologija, etika*

Intelektualni angažman Slobodana Tomovića obilježio je crnogorsku humanistiku druge polovine XX vijeka. Iako je Tomović u prvome redu bio filozof, njegov doprinos književnoj montenegristici, osobito njegošologiji, od velikoga je značaja. Riječ je o autoru koji je Njegošu posvetio brojne radove

i knjige, kao enciklopedist, filozof, komentator i tumač te kao dramski pisac. Izvan kruga njegovih njegošoloških radova, za književnu montenegristiku posebno je važno njegovo proučavanje fenomena čojstva u kontekstu crnogorske moralne tradicije, za što su mu kao polazišni tekstovi, pored ostalih, poslužili pisci poput Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića. Upravo o ovome dijelu njegova inače polivalentnoga intelektualnoga angažmana koji se odnosi na doprinos književnoj montenegristici biće više riječi u ovome prilogu.

Slobodan Tomović rođen je u Mateševu 20. V 1929. godine. Osnovnu školu završio je u Mateševu, a gimnaziju je pohađao u Kolašinu, Beranama i Nikšiću. Diplomirao je filozofiju na Filozofskome fakultetu u Beogradu. Doktorirao je 1973. godine na Filozofskome fakultetu u Beogradu odbranivši tezu „Njegoševi opšti ontološki pogledi“. Kao pobornik parlamentarne demokratije bio je na udaru vlasti nakon Drugoga svjetskog rata, više puta je hapšen, a isključivan je i s univerziteta. Radio je kao profesor filozofske grupe predmeta u Peći, Smederevskoj Palanci, Beranama i Podgorici. Za redovnoga profesora Univerziteta Crne Gore izabran je 1979. godina. Od 1977. do 1992. godine bio je stručni urednik (za sve oblasti) *Enciklopedije Jugoslavije* za Crnu Goru. Od 1982. do 1991. godine bio je angažovan kao profesor na postdiplomskim studijama u Dubrovniku. Od 1993. do 2000. godine bio je ministar vjera u Vladi Republike Crne Gore. Učestvovao je na brojnim naučnim skupovima i skupovima u zemlji i inostranstvu. Uz šezdesetak objavljenih knjiga napisao je i objavio oko 800 posebnih studija, tekstova, predgovora i sl. Preminuo je u Podgorici 25. VIII 2016. godine.

U centru Tomovićeve naučnoga interesovanja bila je filozofija, pa se njegov ukupni naučni opus može podijeliti na djela filozofskoga, filozofsko-bogoslovsckoga, filozofsko-istorijsckoga, filozofsko-etičkoga, esejističko-literarnoga i teorijsko-saznajnoga karaktera. Priredio je i uredio brojna izdanja, među kojima su *Djela* Nikole I Petrovića, *Memoari* Gavra Vukovića i Radomira Vešovića, *Enciklopedija Njegoš* i dr. Korpusu djela esejističko-literarnoga karaktera pripadaju knjige *Junak apsurda* (Pobjeda, Titograd, 1980), *Moguća stvarnost* (Pobjeda, Titograd, 1987), *Likovi antihrista u literaturi Dostojevskog* (Stupovi, Andrijevića, 1997) i *Kafka – vizionar svjetskog poretka* (KPZ, Podgorica, 1999). I mimo toga korpusa književnost je bila trajna inspiracija Tomoviću, pa je i u okviru djela filozofske provenijencije redovno posezao za primjerima iz svijeta literature. No tumačenje književnoga djela Petra II Petrovića Njegoša zauzima posebno mjesto u naučnome opusu Slobodana Tomovića.

Tomovićev njegošološki rad bez pandana je u montenegristici. Osim što je pripremio opsežne komentare tri Njegoševa ključna djela,¹ Njegošu je posvetio tri monografije (*Njegoševa luča*², *Vječna zublja Njegoševa*³ i *Njegoševa filozofija prirode*⁴), leksikon *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*⁵, a bio je i glavni i odgovorni urednik *Enciklopedije Njegoš*⁶. Njegov njegošološki opus pripada korpusu naučnih djela crnogorskih autora koji su sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka izvršili svojevrсни metodološki obrt u tretmanu Njegoševa književnog stvaralaštva i crnogorske književnosti uopšte, odbacivši tradicionalističke koncepcije koje su u Njegošu vidjele isključivo korifeja kosovske misli, a crnogorsku književnost smatrale tek regionalnim fenomenom. Radovi Radoja i Danila Radojevića, Vojislava P. Nikčevića, Milorada Stojovića, Radoslava Rotkovića, Slobodana Tomovića, Branka Banjevića, Jevta Milovića, Krsta Pižurice, Sretena Perovića, Milorada Nikčevića i dr. utemeljili su modernu montenegristiku zasnovanu na temeljnim naučnim spoznajama o neupitnoj crnogorskoj nacionalnoj i kulturnoj samobitnosti i o Njegoševu djelu kao neprevaziđenoj emanaciji crnogorskoga duhovnoga identiteta.

Monografijama *Njegoševa luča*, *Vječna zublja Njegoševa* i *Njegoševa filozofija prirode* Tomović je obogatio već zamašni korpus djela koja su posvećena Njegoševim filozofskim nazorima, njegovoj religioznosti i pitanjima specifične crnogorske patrijarhalne etike. Naslanjajući se na tumačenja Nikolaja Velimirovića, Branislava Petronijevića, Alojza Šmausa, Milana Rakočevića, Isidore Sekulić, Pera Slijepčevića, Vuka Pavićevića i dr., u tim se knjigama bavio različitim filozofskim aspektima sagledavanja Njegoševa djela, istina, uz neizbježna ponavljanja.

Već u uvodu *Njegoševe luče* autor naglašava da je knjiga napisana s pretenzijom da Njegoševu refleksivnu poeziju tumači u duhu kategorije filozofskoga umovanja. No osim što je Njegoševu filozofeme uklopio u širi filozofski kontekst i ukazao na moguće porijeklo i paralele određenih Njegoševih shvaćanja, Tomović je Njegoša i njegov svjetonazor, za razliku od brojnih ranijih tumača Njegoša, situirao u njegov matični socio-kulturni kontekst: „Čitalac se može obavijestiti o pitanjima koja su podjednako značajna za razumije-

¹ Slobodan Tomović, *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990.

² Slobodan Tomović, *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971.

³ Slobodan Tomović, *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.

⁴ Slobodan Tomović, *Njegoševa filozofija prirode*, Obod, Cetinje, 1975.

⁵ Slobodan Tomović, *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*, Pobjeda, Podgorica, 1995.

⁶ *Enciklopedija Njegoš*, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999.

vanje Njegoševog filozofskog duha kao i za razumijevanje shvatanja, ideja, moralne predilekcije crnogorskog narodnog mentaliteta koji je Njegoševom filozofijom integralno dat.⁷ Neki od problema Njegoševa misaonog sistema kojima se Tomović u svojoj prvoj monografskoj studiji o Njegošu bavi jesu oni posvećeni odnosu duha i materije, prostora, svjetlosti, pobune, postanja, neba, Satane, slobodne volje i djelovanja, ljepote, borbe, prirode i sl. Široki spektar fenomena Njegoševa pjesničkog univerzuma koji je ispitivao Tomović nastoji uvezati u koherentan filozofski svjetonazor: „Njegoševa filozofija mora se shvatiti kontinuirano kao izraz jedinstvene duhovne suštine koja uzima specifične uloge u različitim tematskim prilikama. Negdje je životna, akciona i neposredna, a negdje otuđena, apstraktna i fantastična. Ona je protkana elementarnim i zdravim rezonima narodne mudrosti, da bi na drugom mjestu i u drugačijem literarnom kontekstu prerasla u svijet metafizičke spekulacije. Proučavanjem Njegoševa djela razvijamo poseban interes za filozofiju i problemske misli naše nacionalne kulture.“⁸ U osvrtu na prvu Tomovićevu knjigu posvećenu Njegošu istoričar književnosti Radomir Ivanović je zapisao: „Posebno je svojstvo Tomovićevo što je ušao u psihologiju stvaralačkog postupka, što je izbjegao uproščavanja i nepotrebnu glorifikaciju, što je usmjerio svoje interesovanje na nekoliko uskih oblasti i što je nove sudove i zaključke saopštavao bez nametanja teze, jezgrovito, bez suvišnih digresija na koje inače mami Njegoševo djelo, jedrim i usavršenim stilom koji ima rijetku sadržajnost i ljepotu jezika, bogatstvo koje samo po sebi plijeni.“⁹

U monografiji *Vječna zublja Njegoševa*, drugoj svojoj knjizi posvećenoj Njegošu, Tomović nastoji „originalnu filozofsku viziju svijeta“ rastumačiti u njenoj cjelovitosti. Te su ga preokupacije usmjerile prije svega na *Luču mikrokozma* i Njegoševe refleksivne pjesme, iz kojih pažljivom analizom apstrahuje sasvim osobenu kosmogoniju, uklapajući je u širi filozofski kontekst i uočavajući u kojoj mjeri je zaista originalna. U šesnaest poglavlja knjige Tomović se bavi odnosom fantastike i mistike, beskrajem, procesom stvaranja, odnosom haosa i kosmosa, spoznavanjem božanstva, odnosom pramaterije i materije, nadmaterijalnim duhovnim principom, odnosom duše i tijela, slučajem i poremećajem, mitom i mitološkom obradom, pankosmičkim centrom, odnosom boga i materije i poimanjem atoma. Raspon Tomovićevih interesovanja uslovio je s jedne strane određena ponavljanja u tri njegove knjige posvećene Njegoševim filozofskim pogledima, a s druge strane neujednačenim pristupom pojedinim izdvojenim fenomenima. Ipak, to ne umanjuje značaj njegova intelektualnoga napora da proдре u složenu filozofsku strukturu Nje-

⁷ Slobodan Tomović, *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971, str. 7.

⁸ Isto, str. 237.

⁹ Radomir Ivanović, *Ljepota pisanja*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, str. 226.

goševa djela. Pored ostalih lucidnih uvida, vrijedna je pažnje i njegova eksplicacija svojevrsnoga Njegoševog „kosmološkog agnosticizma“: „Kada je riječ o Njegoševoj kosmogoniji možemo s pravom istaći da je pjesnik raspravljao, meditirao, ukazivao na pojmove kao što su prostor, beskraj, kretanje, ali moramo imati na umu, isto tako, da je i sam duboko svjestan nemoći ljudskoga intelekta da pruži konačno objašnjenje ovim pojmovima. Vjerovao je da se nijednim oblikom subjektivnog mišljenja ne mogu postići definitivni rezultati u tom pravcu, čak ni poezijom, iako se ona po svom prevashodnom zadatku najviše približava istini o svijesti.“¹⁰ U prikazu knjige Radomir Ivanović posebno izdvaja jedan njen segment: „Najvrednija analitička svojstva Tomović pokazuje u objašnjavanju Njegoševog panestetizma, u kome se izdvajaju dvije ideje: ideja *vječnosti* i ideja *lijepog*, panestetski princip stvarnosti. Poezija kao ideja, smatra Tomović, obuhvata najviše metafizičke vrijednosti. Podrazumijeva se da je priroda najveći umjetnik i da je umjetnost podražavanje te njene sposobnosti. Njegoš je u 'umjetnosti gledao oslobađajuću energiju duha u smislu moralnog ozdravljenja i usavršavanja. Identifikovanje stvarnosti sa poezijom, najvjerovatnije, pretpostavlja identifikovanje stvarnosti sa jednim opštim moralom i duhovnom potrebom čovjeka da svojom stvaralačkom egzaltacijom participira u sveopštem poretku.“¹¹

U knjizi *Njegoševa filozofija prirode*, prerađenoj doktorskoj disertaciji, Tomović se pozabavio ontološkim pitanjima koje otvara Njegoševo djelo. U osam poglavlja knjige analizirao je Njegoševo shvatanje svijeta u cjelini, potom njegove misli o procesu i događanju te povezanosti prostora, vremena i kretanja, Njegoševu kosmološku sliku, zatim ukazao na originalnost Njegoševе slike pramaterije, posebno je tumačio Njegošev panklavizam, odnosno temeljno Njegoševo shvatanje da je Bog umjetnik a biće svijeta ljepota, te u završnoj cjelini prikazao Njegoševo poimanje slučaja, unutrašnje povezanosti nužnosti i slučajnosti, determinacije i spontaniteta. Osvrćući se na ta Tomovićeva zapažanja slovenački nješkoolog Vladimir Osolnik primjećuje: „Utvrдио je da Njegoševo delo izražava promišljanu i za tadašnje vreme promišljenu, racionalno izgrađenu sliku sveta i svemira. Poeta je sam – ili uz pomoć učenja i spoznaja antičkih, a i savremenih evropskih mislilaca i naučnika – spoznao i obrazložio stvarnost oko sebe sa večnim zakonima višeg, nadzemaljskog sveta.“¹²

S obzirom na Tomovićеvo primarno istraživačko usmjerenje, nije se čuditi što je prve komentare za neko od Njegoševih djela posvetio baš *Lući mikrokozma*. Njegova „Tumačenja i objašnjenja Njegoševе *Luča mikrokoz-*

¹⁰ Slobodan Tomović, *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972, str. 29–30.

¹¹ Radomir Ivanović, isto, str. 232–233.

¹² Vladimir Osolnik, *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, CANU, Podgorica, 1999, str. 212.

ma“¹³ publikovana su 1981. godine u jubilarnome fototipskom izdanju *Luče* objavljenom povodom 130 godina od pjesnikove smrti. U uvodnoj riječi uz komentar *Luče* autor skicira široku sliku mogućih uticaja i podsticaja za nastanak djela, koji su ugrađeni u pjesnikov lični stav i odnos prema svijetu, „misaonom jačinom i logičkom sintezom koja je te uticaje u mnogim elementima nadmašila“. Tomović iznosi sud da je fabula spjeva sekundarni činilac u odnosu na pjesnikovu težnju da izgradi cjeloviti pogled na svijet, stvarnost svjetske osnove, uključujući i egzistenciju čovjeka. Tomović ističe: „Njogoš nije mislilac koji ustanovljuje filozofski sistem, ali koliko to dopušta pjesničko-alegorijska forma, može se dosljedno pratiti i prikazati puno jedinstvo pogleda u njegovim glavnim idejama i stavovima. On pripada malom broju stvaralaca u kojih se poezija i filozofija, umjetnički i misaoni pristup, spajaju u najvišoj tački njihova zajedništva, a da pri tom jedan drugome ne narušavaju estetski, odnosno logički integritet.“¹⁴ Na temelju bogate literature, metodoloških postavki ocrtanih u svojim prethodnim knjigama o Njogoševoj filozofiji i dosljedno primijenjene tehnike tumačenja „red po red“ Tomović je uspio da ponudi najcjelovitiji komentar idejno najzahtjevnijega Njogoševa djela.

Nakon komentara *Luče* Tomović je objavio i integralni komentar *Gorskoga vijenca*, ovoga puta ne kao uvodni tekst izdanja Njogoševa djela, već kao samostalnu monografsku publikaciju.¹⁵ Dok je izazov pisanja komentara *Luče* počivao na činjenici da je riječ o spjevu o kojem se neuporedivo manje pisalo u odnosu na *Gorski vijenac* a čija je misaona, filozofsko-teološka konstrukcija znatno razudjenija, u izradi komentara *Gorskoga vijenca* Tomović je morao konsultovati ogromnu literaturu i odrediti se prema brojnim komentatorima koji su mu prethodili. Samo u kontekstu crnogorskih autora koji su tumačili Njogoša riječ je o zamašnome korpusu, od Stefana Mitrova Ljubiše, preko Danila Vušovića, Vida Latkovića, Đuze Radovića, do Rista Dragičevića, Radosava Boškovića, Mihaila Stevanovića, Nikole Banaševića i dr. Dok se većina ranijih komentatora bavila u prvome redu filološkim (lingvističkim, tekstološkim, književnoistorijskim i sl.) i istoriografskim pristupom Njogoševu djelu, Tomović svojim komentarom težište pomjera ka idejnim i etičko-filozofskim aspektima tumačenja Njogoševa spjeva. To, naravno, ne znači da ignoriše temeljne istorijske i filološke pretpostavke analize, već da ih, afirmišući ono što je već postignuto i definitivno utvrđeno na tome planu, sintetizuje

¹³ Slobodan Tomović, „Tumačenja i objašnjenja Njogoševe Luča mikrokozma“, u: Petar II Petrović Njogoš, *Luča mikrokozma*, Obod & Prosveta, Cetinje – Beograd, 1981, str. 5–171.

¹⁴ Slobodan Tomović, Isto, str. 8.

¹⁵ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost“ Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986.

i obogaćuje novim tumačenjima i uvidima. Već u predgovoru *Komentara* Tomović se suprotstavlja vrijednosnim kvalifikacijama koje *Gorski vijenac* pretpostavljaju *Luči mikrokozma*, pa veli da je *Luča* jedino Njegoševo djelo „kojim nas je pjesnik uveo u krug Homera i Dantea, pisaca *Biblije*, Getea i Milтона i drugih velikana lijepe književnosti. Vrijednost *Luče mikrokozma* može se procjenjivati samo onim parametrima koji transcendiraju iskustvo i dodiruju glavne filozofsko-kosmološke i metafizičke teme“.¹⁶ Ta uveliko subjektivna ocjena vrijednosti *Luče mikrokozma* počiva na prevaziđenoj koncepciji razlikovanja forme i sadržine teksta, dajući sadržini primat. Nema sumnje da je u tome svijetlu Tomović precijenio i idejnu originalnost i umjetničku ostvarenost *Luče*. Dajući *Luči* primat u kontekstu ocjene umjetničke vrijednosti, Tomović *Gorskome vijencu* određuje značaj u svijetlu njegova socio-kulturnoga značaja: „U suštini, najveća kulturna vrijednost crnogorskog naroda je *Gorski vijenac*. U njemu su uobličene glavne crte narodnoga karaktera i samosvijesti. *Gorski vijenac* je jedinstven kulturni prilog Crnogoraca duhovnom jedinstvu i zajedničkoj egzistenciji svih jugoslovenskih naroda, ali istovremeno nesumnjiv doprinos evropskoj i svjetskoj literaturi.“¹⁷ Umjesto detaljnijega osvrta na predgovor *Komentaru Gorskoga vijeća* ovdje ćemo navesti samo naslove poglavlja koji ga čine i koji ponajbolje ilustruju širinu Tomovićeva hermeneutičkoga zahvata: „Fenomen *Gorskog vijenca*“, „Opšte i posebno u *Gorskom vijencu*“, „Predmet i motiv *Gorskog vijenca*“, „Fenomen islamizacije“, „Njegošev jezik“, „Jugoslovensko zajedništvo i *Gorski vijenac*“, „Slovenofilstvo Njegoševo“, „Pojmovi: naš narod – naša narodnost – jugoslovenstvo“, „Originalan dramski tekst“, „Izraz narodne samosvijesti“, „Istorijska podloga teksta“, „Etička struktura *Gorskog vijenca*“, „Bogatstvo stilskih figura“, „Filozofska struktura“, „Njegoševa inspiracija narodnom mudrošću“, „Uticaj epske narodne poezije“, „Kosovsko-vidovdanski mit“, „Uticaj *Ilijade*“, „Veza s Miltonom“ i „Struktura *Biblije*“. Već sami popis poglavlja ukazuje na to da je Tomović *Gorskome vijencu* pristupio multidisciplinarno, ispitujući njegove istorijske slojeve, društveno-ideološki kontekst, uklopljenost u lokalnu i svjetsku kulturnu i književnu tradiciju te etičke, estetske i filozofske dimenzije spjeva. Od niza Tomovićevih preciznih analitičkih uvida vezanih za *Gorski vijenac*, možda bi danas posebno bilo zanimljivo izdvojiti njegovo tumačenje Njegoševa odnosa prema islamu i islamizaciji: „Kod Njegoša ne nalazimo ni jedan činilac koji bi govorio u prilog tvrdnji da pjesnik lično mrzi bilo koji narod, pa ni Turke. On nije indigniran ni religijom islama, njenim etičkim kodeksom i vjerskim učenjem, iako bi ovo trebalo očekivati

¹⁶ Isto, str. 6.

¹⁷ Isto

od jednog pravoslavnog premeta. (...) Ko je neprijatelj kojeg pjesnik teorijsko-filozofskim argumentima progoni s istinskom averzijom i odioznošću s prostora čovječnosti? To je moguće razumjeti samo ako se *Gorski vijenac* shvati kao politička drama, a Njegoš kao mislilac političko-etičkog usmjerenja. Tada dolazimo do osnovanog zaključka da Njegoš ne mrzi druge narode, nehrišćanske religije i pojedince-disidente, nego u njima ono što ih pravi agresorima, i osvajačima.¹⁸ Pored nesumnjivoga značaja Tomovićeve njeogoškoga rada u pravcu oslobađanja od uvriježenih pogrešnih tumačenja koji su Njegoševo djelo svrstavali u tuđe nacionalne kontekste i doprinosa suštinski važnom sagledavanju Njegoševa odnosa prema crnogorskoj nacionalnoj i duhovnoj sredini, koja ga je oblikovala i čije istorijsko, etičko i kulturno iskustvo na osoben način sinkretizuje u svojem djelu, od ne manjega je značaja, u širem smislu, Tomovićev udio u rasvjetljavanju brojnih drugih pitanja i fenomena Njegoševa pjesničkog djela. To naglašava i Vladimir Osolnik: „Nove su Tomovićeve argumentovane konstatacije o Miltonovom uticaju u 'Gorskom vijencu', o Njegoševom preuzimanju, podražavanju strukture Biblije; poređenje 'Gorskog vijenca' s 'Ilijadom', 'Božanstvenom komedijom', Goetheovim 'Faustom' (i drugim delima, koja izražavaju samosvest određenog naroda, ili tačnije: nacije); i njegova izričita tvrdnja da neosporna estetska vrednost 'Gorskog vijenca' ne leži u razućenosti stila, u brojnim pesničkim i stilskim figurama, na primer kontrastima, komparacijama, metaforama i simbolima, već u Njegoševoj sposobnosti da izrazi opšte društveno događanje i iskustvo te da ih kroz individualnu apstraktnu percepciju i logičnu vlastitu sintezu uzvisi na visok nivo umetničkog pesničkog tkiva.“¹⁹ Ako je u predgovoru i u samim komentarima Tomović ponudio kombinaciju sinteze dotadašnjih saznanja i novih uvida, pogovor *Komentar u Gorskom vijencu* u cjelini počiva na originalnim zapažanjima. Naime, s pretenzijama da ponudi naučno utemeljeno objašnjenje mjesta *Gorskoga vijenca* u kontekstu društveno-istorijskih okolnosti razvoja crnogorskoga naroda, Tomovićev tekst ulazi u prostor suptilne imagoške analize pojedinih etnonima koje Njegoš koristi, a koji su u tradicionalističkoj literaturi redovno tumačeni s ciljem negiranja crnogorskoga nacionalnoga identiteta. Tomović pogovor ne opterećuje balastom ideoloških i nacionalnih predrasuda, niti ga strukturira polemički, već argumentovano i heuristički zasnovano izlaže genezu crnogorskoga naroda i, s pozivom na Njegoševo djelo, pronalazi stvarna značenja pojmova Crnogorci i Srbi, i od njih izvedenih odrednica. Već i kvantitativno poređenje učestalosti pomena crnogorskoga i srpskog imena u *Gorskom vijencu* i *Šćepanu Malom*, pri čemu se

¹⁸ Isto, str. 12.

¹⁹ Vladimir Osolnik, isto, str. 215.

Crnogorci pominju 112 puta, a Srbi 43, nagovještava da nije riječ o istoznačnim pojmovima²⁰. Tomovićeve opsežna elaboracija pitanja etničkoga identiteta Crnogoraca s pozivom na karakteristične Njegoševe stihove, postupke, izjave i formulacije, ne ostavljaju mjesta sumnji da je Njegoš imao razvijenu svijest o crnogorskoj etničkoj posebnosti. Tomović veli: „Racionalni pristup i uvid u Njegoševe pjesničke strukture u kojima su upotrijebljeni pojmovi: 'Srbin' odnosno 'Crnogorac' ukazuje na veoma značajne razlike, kako u smislu vremensko-prostorne pripodobljenosti tako i u pogledu njihovog objektivnog socio-istorijskog konteksta. Termini 'Srbin' i 'srpstvo' gotovo se neizbježno javljaju kad pjesnik uopštava istorijske simbole nastojeći da oživi arhetipske slike srednjovjekovnog viteštva u svijesti savremenika. Kad evocira istorijski i etnički manje artikulisane etape u samosvojnom razvitku naših naroda. To su posebno one etape koje se odnose na vladavinu srpske dinastije Nemanjića i to u doba njene najveće moći. Kad se obraća savremenima, u određenim prilikama i na konkretnom prostoru, čini to riječju 'Crnogorac' i 'Crnogorci' u nesumnjivoj funkciji izgrađenog *etnonima*.“²¹ Upravo je pogovor *Komentaru Gorskog vijenca* izazvao najveće reakcije u javnosti, budući da je donio nova tumačenja inače osetljivih pitanja, pogotovu u kontekstu delikatnoga balansiranja kad su po srijedi teme vezane za crnogorski identitet koje je sprovodila ondašnja oficijelna politika. Samo nekoliko godina prije pojave *Komentara* javnom je linču izložena knjiga uglednoga etnologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca*, čiji je jedan od recenzenata bio baš Slobodan Tomović, a u kojoj se kritički preispituje i odbacuje tradicionalistička koncepcija o srpsko-me etničkom porijeklu Crnogoraca. O Tomovićevevim zaključcima iznesenim u pogovoru *Komentara*, njegošolog Vojislav P. Nikčević veli: „Dakle, na osnovu svestrano sprovedene analize, dr Slobodan Tomović je ipak ustanovio da etnonim Crnogorac nije ništa drugo do izvorno ime naroda što čini subjekt *Gorskog vijenca* i ostalih Njegoševih djela. Pored ostalog, njegova geneza seže u državno-pravne i relativno razvijene kulturne tradicije dukljansko-zetskog kraljevstva i u znatnoj mjeri izražava kontinuitet prvobitne slojevitosti naroda koji su naseljavali oblast stare Duklje (Zete), odnosno Crne Gore. A crnogorsko 'srpstvo' kao atribut i sinonim za pripadnost Crnogoraca široj istočnoppravoslavnoj, pa čak i slovenskoj, uopšte hrišćanskoj zajednici, budući da je nastalo kao ideologija crnogorske odbrambene i oslobodilačke 'borbe neprestane' u tvorevinama Petra II Petrovića Njegoša postalo je pragmatično političko sredstvo što je kao takvo široko služilo njegovijem narodnooslobo-

²⁰ Isto, str. 214.

²¹ Slobodan Tomović, *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986, str. 386–387.

dilačkim ciljevima i romantičarskijem opredjeljenjima.²² U prikazu *Komentara* Radun Mićković ističe da je Tomović „učinio najcjelovitiji i najdublji zahvat gotovo u cjelokupnu problematiku 'Gorskog vijenca'. Odličan poznavalac cjelokupnog Njegoševog književnog djela (...), afirmisani filozof, i kao profesor i kao pisac, on je imao dovoljno snage i motiva da pripremi dobru knjigu, koja znači istinski napredak u tumačenju i boljem razumijevanju i 'Gorskog vijenca' i Njegoša uopšte.“²³

Komentar trećega velikog Njegoševa djela *Lažnoga cara Šćepana Malog*²⁴ Tomović nije publikovao kao samostalno izdanje, već 1990. godine u sklopu knjige *Komentari*, kojom je objedinio komentare sva tri Njegoševa „krupna“ pjesnička djela. Slijedeći metodološki obrazac ustanovljen prilikom izrade ranijih komentara, i *Šćepanu Malome* Tomović je pristupio s namjernom integralnoga sagledavanja istorijskih, poetičkih i filozofskih komponenti Njegoševe drame, uvijek vodeći računa o cjelini Njegoševa djela. Totalitet njegova pristupa najbolje ilustruju naslovi poglavlja uvodnoga teksta *Komentara Šćepana Malog*: „Dramska struktura djela“, „Istorijski sloj drame“, „Organizacija društveno-pravnog života“, „Politička struktura“, „Crnogorci i crnogorski Brđani“, „Etička struktura“, „Estetska struktura“, „Struktura religije“, „Mudrost naroda“, „Elementi folklor“, „Epska struktura“, „Psihološki motivi“, „Kult slobode“, „Portreti glavnih likova drame“ i „Poema o nepobjedivima“. Poredeći *Šćepana s Lučom* i *Gorskim vijencem*, Tomović konstatuje da je riječ o jedinom pravom dramskome tekstu u Njegoševu opusu, koje u idejnome pogledu ne može parirati prethodnim djelima, ali složenim dramskim rješenjima i psihološkom profilacijom likova uspjelo se uklapa u veliku trijadu Njegoševa književnog djela. Tomović *Šćepana Malog* vidi kao „psihološki složenu kompoziciju sukoba u jednoj ličnosti, i oko nje“²⁵, ali i proširuje njegovo značenje na oblast etno-psihološke fenomenologije: „*Gorski vijenac* je himna oslobodilačkoj borbi kakvoj ne nalazimo poređenje u domaćoj, pa ni u stranoj literaturi. Ali, drama ŠĆEPAN MALI ima poseban kvalitet u tom pogledu. Ovdje je kontinuitet crnogorske oslobodilačke borbe izdignut na stupanj principa kojeg, u toj mjeri, nema ni jedno Njegoševo djelo. I upravo oko ovog načela obrazuje se skelet dramske radnje. Osnovna karakteristika drame je filozofija o nepobi-

²² Vojislav P. Nikčević, „Ivan Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima“, u knjizi: Milorad Nikčević, *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 80–81.

²³ Radun Mićković, „Novo u tumačenju 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, broj 7–8, Titograd, 1987, str. 849.

²⁴ Slobodan Tomović, *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990, str. 7–137.

²⁵ Isto, str. 9.

jednom narodu i njegovoj 'nepobjedivosti'. Riječ je o značajnoj crti karaktera koji bi, sama po sebi, bila dovoljna da se o Crnogorcima može govoriti u smislu jasno izgrađenog narodnog i nacionalnog personaliteta. Bez želje da ovu osobinu nepotrebno glorifikuje, Njegoš je ističe samo kao odrednicu narodne egzistencije, mjerodavnu za njeno cjelovito razumijevanje.²⁶

Obimni kompleks njegošoloških istraživanja Tomović je zaključio s dva, nominalno, leksikografska izdanja. *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela* svojevrsni je glosar ukupnih Tomovićevih njegošoloških radova, a *Enciklopedija Njegoš* zamišljena u dva a realizovana u jednome tomu, premda ima više hrestomatski nego enciklopedijski karakter, sabira ključne Tomovićeve tekstove i važnije tekstove drugih autora za koje je procijenjeno da na najbolji način reprezentuju multidisciplinarni zahvat sintetizovanja dotadašnjih saznanja o Njegošu i njegovu djelu. No kao glavni i odgovorni urednik izdanja Tomović u proslavu čitaocu ukazuje i na širi socio-kulturni značaj Njegoševa djela, a posljedično i same *Enciklopedije*: „*Enciklopedija Njegoš* u velikoj mjeri osvjetljava činjenice, puteve i procese koji su uticali na formiranje narodnog karaktera. Ona daje presjek gotovo svega što je značajno za razumijevanje historijskog i državnog bića Crnogoraca.“²⁷ Još je određeniji u tekstu „Dinastija Petrović-Njegoš“: „Prije nego što je nastao organizovan pravni život i moderna država, u Crnoj Gori su vjekovima stvarane funkcionalne moralne norme koje su regulisale ukupni narodni život. Ove norme ukorijenile su se u svijest običnih ljudi, te su obzirno prenošene iz jedne generacije u drugu putem navika, vaspitanja, usmenom i pisanom tradicijom. Kao takve one su organski ušle u sastav narodnog karaktera. Na njihovim osnovama stvoren je jedan široki pogled na svijet, iz čijeg se središta gleda s podjednakim poštovanjem na sve ljude bez obzira na njihovo porijeklo, rasu ili vjeroispovijest. Cio sistem normi izražavan je jedinstvenom sintagmom *čojstvo i junaštvo*. Ovim načelom je preciziran smisao etičkog dobra i zla; kvalifikovana razlika između čestitosti i sramote, hrabrosti i kukavičluka, laži i istine, slobodnog i ropskog držanja. S visine izgrađenog moralnog suda, sudilo se svakome pojedincu, i to svakome posebnom činu u svakom trenutku.“²⁸ No i pored u osnovi dobre zamisli, ne mogu se zanemariti očite metodološke falinke *Enciklopedije*, počev od forme koja je više hrestomatska no leksikografska, neusklađenosti obima pojedinih tekstova, od kojih su neki zaista enciklopedijske sinteze, a neki cjelovite studije, nejasnih kriterija odabira tekstova, pri čemu je posebno neshvatljivo to što nijednim tekstom nije zastupljen jedan od vodećih crnogorskih njegošologa Vojislav P. Nikčević i sl.

²⁶ Isto, str. 40.

²⁷ *Enciklopedija Njegoš*, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999, str. 9.

²⁸ Isto, str. 15–16.

Korpusu Tomovićevih filozofsko-etičkih djela pripadaju knjige u kojima je u cjelini ili pojedinostima svoje poglede bazirao na materijalu književne provenijencije. Tako u knjizi *Moralna tradicija Crnogoraca*²⁹, inače zasnovanoj na višedecenijskome istraživanju crnogorske duhovne kulture, cijeli je jedan blok naslovljen „Književnost u funkciji moraliteta“. Tom je cjelinom Tomović objedinio eseje „Njegoševi etički pogledi“, „Novi zavjet i Marko Miljanov“ i „Moralni lik Ljubišinog Popa Androvića“. Esej „Njegoševi etički pogledi“ prvobitno je bio objavljen kao IX poglavlje knjige *Njegoševa luča* i u njemu autor propituje probleme slobodne volje i djelovanja, lične i društvene odgovornosti te moralne obaveze prema životu u Njegoševu djelu, osobito u *Luči mikrokozma*. Esej zaključuje riječima: „Sloboda koja robuje cjelishodnijoj dužnosti tek postaje prava sloboda, pretvarajući se u cilj, rezultat i djelo kakvog uzvišenog socijalnog cilja. Zbog toga je ropstvo u kome se nalazi naša slobodna volja u stvari jedino ropstvo čiji je cilj stvarno uzvišen; što su njegova pravila surovija, ono je plodotvornije sa aspekta lične i kolektivne vrijednosti svakog pojedinca. Zanimajući pjesnikovu namjeru da mistifikuje problem subjektivne slobode ontološkim razlozima, mi ne možemo izgubiti iz vida snažnu nit moralnog cilja koja prožima tkivo pjesnikovih refleksija po ovom pitanju. Nemamo pravo da zaboravimo na snažnu poruku koja u vidu najviše praktične mudrosti izbija na površinu naših svakidašnjih obaveza, a koju nam je Njegoš zavještao u nasljeđe u formi moćne pjesničke magije.“³⁰ Esej „Novi zavjet i Marko Miljanov“ enciklopedijska je sinteza u kojoj je prikazan život, stvaralaštvo i moralne norme sadržane u djelu Marka Miljanova Popovića, sublimirane pojmom čojstvo, što je svojevrсни rezime Tomovićevih ranijih istraživanja objavljenih u knjizi *Esej o čojstvu*³¹ i *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*³². Po Tomovićevu mišljenju: „Literatura Marka Miljanova i njome obuhvaćeni moralni stavovi autora u vezi sa ličnostima i događajima o kojima se u toj literaturi govori, predstavlja proizvod konkretne sredine omeđene: historijom, tradicijom, običajima i vjerovanjima Crnogoraca, a dijelom i susjednih albanskih plemena. Ona obrađuje događaje iz prošlosti i ličnosti čije su osobine izražene u nekom posebnom postupku koji može biti upotrebljiv kao primjer – uzor drugima. Kriterij za odбір primjera – uzora preuzet je iz bogate narodne tradicije i jednog pouzdanog vrijednosnog sistema svojstvenog hrišćanskoj misli. Stojeći i sam kao etičar u vrhu piramide ovog sistema, autor je nesumnjivim talentom pretočio u književni izraz

²⁹ Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006.

³⁰ Isto, str. 222.

³¹ Slobodan Tomović, *Esej o čojstvu*, Pobjeda, Titograd, 1977.

³² Slobodan Tomović, *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*, Obod, Cetinje, 1979.

i osmislio najbitnije osobine ljudi njegova vremena sa stanovišta njihovih vr-
lina, odnosno nedostataka. Tako je, jedna svenarodna moralna svijest stvorila
uslove za originalnu literarnu pojavu, a literatura iznijela na vidjelo cjelovit
vrijednosno-pojmovni kodeks koji je formiran u okvirima jedne relativno za-
tvorene populacije.³³ Za razliku od opusa Marka Milanova Popovića koje je
u kritičkoj literaturi dominantno bilo proučavano iz rakursa njegovih etičkih
valera, što s obzirom na njegovu oskudnu književnu vrijednost i ne treba da
čudi, književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše tumačeno je i vrednovano iz
više uglova i književnih aspekata. Tomovićev esej „Moralni lik Ljubišinog
Popa Androvića“ doprinos je razumijevanju moralnih dimenzija Ljubišina
stvaralaštva. Po riječima Tomovića: „Čojstvo popa Androvića pripada fami-
liji pojmova socijalizovane etičke misli u kojoj se moralnost javlja na visini
svih ranijih doba i po kojoj je sila stavljena u službu prava, a nikako obrnuto.
Ovdje zajednički interes ima veći značaj od pojedinačnog i pojedinac žrtvuje
svoje egzistencijalne interese radi kohezije narodnog organizma.“³⁴ U zaključ-
ku eseja o Ljubišinu junaku popu Androviću, Tomović lapidarno zaokružuje
smjer svojih ispitivanja etičke dimenzije djela trojice autora: „Odvojimo li
junake Ljubišine, Njegoševu i Marka Miljanova od njihovog društveno-isto-
rijskog i nacionalnog bića, nećemo razumjeti njihovu visoku etičku svijest
koja ih čini savremenim, upečatljivim i interesantnim i za modernog čitaoca.
Ljubiša nije samo pisac već i istoričar morala ili one specifične filozofije nar-
odnog života koja se u Crnoj Gori naziva *čojstvo*.“³⁵ Iako u ovim esejima
književnim tekstovima pristupa prevashodno s ciljem analize određenih filo-
zofskih, u ovome slučaju etičkih problema, pa bi se moglo zamjeriti da takav
pristup zanemaruje mnogobrojne druge dimenzije teksta, Tomovićev doprinos
sveobuhvatnijem sagledavanju književnih fenomena klasika crnogorske knji-
ževnosti XIX vijeka od izuzetnoga je značaja za književnu montenegristiku.

Možda nije u direktnoj vezi s problemskim opsegom naslova ovoga član-
ka, no za cjelovitije sagledavanje Tomovićeve doprinosa montenegristici valja
imati na umu i njegov skrupulozan rad u crnogorskoj redakciji Enciklopedije Ju-
goslavije, u kojoj je kao sekretar Redakcije dao puni doprinos otklanjanju broj-
nih zabluda i nenačnih interpretacija crnogorske istorije i s grupom crnogorskih
intelektualaca i naučnika udario temelje naučnoj crnogorskoj leksikografiji.³⁶

³³ Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006, str. 223–224.

³⁴ Isto, str. 233.

³⁵ Isto, str. 240.

³⁶ Zahvaljujući ljubaznosti gospodina Mila Kneževića dio dokumentacije crnogorske redakci-
je Enciklopedije Jugoslavije, kao izuzetno svjedočanstvo o borbi za naučnu afirmaciju
crnogorskoga identiteta, danas je pohranjen u rukopisnome fondu biblioteke Fakulteta za
crnogorski jezik i književnost.

Tomovića je pored nesumnjive naučne skrupuloznosti krasila i hrabrost u zastupanju koncepcija koje nijesu nailazile na blagonaklon odnos vlasti i etabliranih naučnih krugova, pa je zbog svojih stavova pedesetih i šezdesetih godina XX vijeka doživio brojne neprijatnosti. Neprijatnosti i javne kritike nijesu izostale ni tokom osamdesetih, kad je najprije kao jedan od recenzentata proskribovane knjige etnologa Špira Kulišića *O etnogenezi Crnogoraca*, a potom i kao sekretar Redakcije Crne Gore pri Enciklopediji Jugoslavije i autor *Komentara Gorskoga vijenca*, označen kao crnogorski nacionalista. Na te prozivke, lišene argumenata, mjere i ukusa, Tomović nije odgovarao. S urođenom otmjenošću odbijao je raspravljati s onima koji nijesu bili dorasli argumentovanoj raspravi, ostavljajući vremenu da prosudi o vrijednosti njegovih naučnih sudova. Danas, kad su ti sudovi ugrađeni u temelje moderne montenegristike, djelo Slobodana Tomovića zaslužuje cjelovito sagledavanje i novo kritičko vrednovanje.

Bibliografija

- *Enciklopedija Njegoš*, glavni i odgovorni urednik Slobodan Tomović, Fondacija Njegoš & CID, Podgorica, 1999.
- Ivanović, Radomir. *Ljepota pisanja*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
- Mićković, Radun. „Novo u tumačenju 'Gorskog vijenca'“, *Stvaranje*, broj 7–8, Titograd, 1987, str. 849–857.
- Nikčević, Vojislav P. „Ivan Mažuranić i Njegoš o Crnoj Gori i Crnogorcima“, u knjizi: Milorad Nikčević, *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 59–92.
- Osolnik, Vladimir. *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, CANU, Podgorica, 1999.
- Tomović, Slobodan. „Tumačenja i objašnjenja Njegoševe Luča mikrokozma“, u: Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, Obod & Prosveta, Cetinje – Beograd, 1981, str. 5–171.
- Tomović, Slobodan. *Crnogorske vojvode Marko Miljanov i Miljan Vukov*, Obod, Cetinje, 1979.
- Tomović, Slobodan. *Esej o čojstvu*, Pobjeda, Titograd, 1977.
- Tomović, Slobodan. *Filozofsko-bogoslovski pojmovnik Njegoševog djela*, Pobjeda, Podgorica, 1995.
- Tomović, Slobodan. *Komentar Gorskog vijenca*, NIO „Univerzitetska riječ“ Nikšić & IPO „Partizanska knjiga“ Ljubljana & OOUR „Izdavačko-publicistička djelatnost Beograd, Nikšić & Ljubljana & Beograd, 1986.

- Tomović, Slobodan. *Komentari. Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac*, Književna zajednica „Kultura“ Beograd & Narodni muzej Crne Gore Cetinje & Izdavačka zajednica „Veljko Vlahović“ Beograd, Beograd & Cetinje, 1990.
- Tomović, Slobodan. *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006.
- Tomović, Slobodan. *Njegoševa filozofija prirode*, Obod, Cetinje, 1975.
- Tomović, Slobodan. *Njegoševa luča*, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- Tomović, Slobodan. *Vječna zublja Njegoševa*, Slovo ljubve, Beograd, 1972.

Aleksandar RADOMAN

CONTRIBUTION OF SLOBODAN TOMOVIĆ TO LITERARY MONTENEGRISTICS

Although Slobodan Tomović was a philosopher by profession, his contribution to literary Montenegristics, primarily the study of Njegoš, is of great importance. Tomović devoted numerous papers and books to Njegoš, as an encyclopaedist, philosopher, commentator and interpreter, as well as a playwright. Outside the circle of his works devoted to Njegoš, especially important for literary Montenegristics is his study of the phenomenon of humanity in the context of Montenegrin moral tradition. These studies were mainly based on the works of Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša and Marko Miljanov Popović.

Key words: *Slobodan Tomović, Montenegristics, study of Njegoš, ethics*

UDK 821.163.4.09-1

Pregledni rad

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

**CRNOGORSKA POEZIJA U INTERPRETACIJI
MIROSLAVA ĐUROVIĆA**

U ovome prilogu dat je osvrt na doprinos Miroslava Đurovića proučavanju crnogorske poezije. Za nešto više od dvije decenije prisustva na crnogorskoj književnokritičkoj sceni, gotovo dosljedno posvećene izučavanju poezije, Miroslav Đurović je iza sebe ostavio tematski raznovrstan opus, u kojem pored antologičarskog i priređivačkog rada, ogleđa o značajnim crnogorskim pjesnicima druge polovine XX vijeka centralno mjesto zauzimaju dva crnogorska pjesnička klasika – Radovan Zogović i Dušan Kostić.

Ključne riječi: Miroslav Đurović, Radovan Zogović, Dušan Kostić, crnogorska poezija XX vijeka

Pored toga što su konačno stvoreni neophodni društveni uslovi za razvoj montenegrstike, formirane prijeko potrebne institucije za naučnu afirmaciju najmlađe grane slavistike presudan zamajac tome razvoju dale su generacije književnih istoričara, teoretičara književnosti i jezikoslovaca koje su stvarale prije njezinoga zvaničnog priznanja. Isto tako, s današnjih pozicija posmatrano, može se zaključiti da je najveći dio značajnih nosilaca toga procesa svoj radni vijek proveo izvan fakulteta i univerziteta, što se posebno odnosi na oblast književne montenegrstike. Šezdesetih godina prošloga vijeka na književnokritičku scenu pojavila se generacija zaslužnih književnih kritičara i istoričara. Imena poput Radoja Radojevića, Radoslava Rotkovića, Milorada Stojovića, Vojislava Nikčevića, Danila Radojevića, Sretena Perovića, Božidara Bora Pejovića, između ostalih, učinila su da se prekine dotadašnji tradicionalistički pristup u tretiranju crnogorske književnosti i otvore novi putevi za dublje sagledavanje naše bogate književne baštine.

Uzmemo li u obzir činjenicu da su gore pobrojani autori (i ne samo oni) reafirmaciju i kritičku revaluaciju od strane savremene crnogorske književne historiografije poodavno zavrijedili, da su njihovi radovi preštampani, priređivani izbori iz njihova stvaralaštva i sl., doći ćemo da zaključka da je ime Miroslava Đurovića, pogotovo za poznavaoce književnih prilika u Crnoj Gori 70-ih i 80-ih godina XX vijeka, ostalo nepravedno zapostavljeno. Pjesnik, esejist, putopisac, prevodilac, književni kritičar i antologičar, tokom dvodecenijskoga književnokritičkog rada, gotovo dosljedno posvećen proučavanju poezije, iza sebe je ostavio zapažene oglede i studije koje su objavljivane kao posebne monografske publikacije, kao radovi u naučnim zbornicima, stručnim časopisima, ili je pak riječ o radovima u antologijama koje je sâm priređivao. Smjelih i lucidnih zapažanja, uvijek široko otvoren za istraživanje kompleksnoga pjesničkog jezika i svijeta, ne upadajući u zamku impresionizma ili prećeranog teorijsko-metodološkog dogmatizma, Đurović je bio jedan od najposvećenijih tumača crnogorske poezije. Praktično da ne postoji značajniji pjesnik kojega nije, bilo kroz sitnije priloge, prikaze ili cjelovite oglede Đurović skicirao. Pored antologičarskog i priređivačkog rada, u kojem je Đurović otrgnuo od zaborava cijelu jednu generaciju crnogorskih pjesnika, zapaženih ogleada o pjesničkome stvaralaštvu Mirka Banjevića, Stefana Mitrovića, Mihaila Vukovića, Aleksandra Lesa Ivanovića, između ostalih, centralno mjesto u njegovim književnokritičkim opservacijama zauzimaju dva crnogorska pjesnička klasika – Radovan Zogović i Dušan Kostić. Iako se u ovome radu nećemo baviti beletrističkim opusom Miroslava Đurovića, dužni smo konstatovati da je i na tom polju ostvario vrijedne rezultate a da će meritorniji sud o dometima njegovih pjesničkih zbirki i putopisâ donijeti savremena književna kritika.

Miroslav Miro Đurović rođen je 15. maja 1938. godine u Grižici kod Rožaja. Osnovnu školu završio je u rodnome selu, nižu gimnaziju u Rožajama, a višu u Beranama i Novome Pazaru. Na grupi za jugoslovensku i opštu književnost Filološkoga fakulteta u Beogradu diplomirao je 1962. godine. Nastavničku karijeru započeo je iste godine u Rožajama (jedno vrijeme radio je i kao profesor srpskohrvatskoga jezika i književnosti u Leposaviću i Andrijevici), a 1979. godine prešao je u Titograd, đe je obavljao funkcije urednika programa i v. d. direktora Republičkoga centra za kulturno-umjetničku djelatnost, kao i poslove sekretara Udruženja književnika Crne Gore i sekretara Republičkoga odbora SUBNOR-a Crne Gore. Objavio je sedamnaest knjiga poezije i putopisa, a ostaće zabilježeno da je bio prvi laureat prestižne književne nagrade *Risto Ratković* (zajedno s Ljubislavom Milićevićem) 1973. godine. Pred sami kraj života (1988) na Filozofskome fakultetu u Sarajevu odbranio je doktorsku disertaciju *Poezija Radovana Zogovića*. Umro je u Moskvi 1989. godine.¹

Dvodecenijski književnokritički opus Miroslava Đurovića mogli bismo, uslovno, podijeliti u četiri faze: prvaj bi pripadali širi književnokritički zahvati (poput monografijā o Radovanu Zogoviću i Dušanu Kostiću), druga bi se odnosila na njegov priređivački, treća na njegov antologičarski rad a četvrtoj fazi pripadali bi eseji posvećeni crnogorskim pjesnicima druge polovine XX vijeka.

Već od prvoga prikaza (1976) poezija Radovana Zogovića postaje središnja tema u književnokritičkim radovima Miroslava Đurovića. Osim činjenice da o Zogoviću počinje pisati u vrijeme kad je to, najblaže rečeno, bilo nepopularno (zbog razloga vanliterarne prirode), iskazujući samim tim građansku i intelektualnu hrabrost², Đurović je u svim svojim tekstovima afirmisao pjesničko djelo Radovana Zogovića. Stoga je gotovo nevjerovatno da je njegov doprinos proučavanju djela korifeja crnogorskoga pjesništva ostao praktično nepoznat. Ogllašavajući se različitim povodima u ondašnjoj periodici i stručnim časopisima, Đurović je dopunjavao građu na osnovu koje je nastala disertacija *Poezija Radovana Zogovića*. Odbranjena 1988. godine na Filozofskome fakultetu u Sarajevu, a štampana godinu dana nakon njegove

¹ Biografske podatke preuzeli smo iz: Nada Drašković, *Bio-bibliografija Miroslava Đurovića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

² Književna kritika je, kako je Đurović na jednom mjestu u studiji *Poezija Radovana Zogovića* primijetio, i nakon što se Radovan Zogović vratio na književnu scenu pjesničkom zbirkom *Artikulisana riječ* (1965) njegova djela prečutkivala ili „pisala o njemu površno, stidljivo i sporadično“, pa je *Knjažeska kancelarija* (1976) objavljena čak jedanaest godina poslije *Artikulisane riječi* ostala bez ijednog književnokritičkog osvrtā. Izuzetak, po priznanju Đurovića, predstavlja upravo njegov prikaz publikovan u časopisu *Izraz* (Videti: Miroslav Đurović, „Kritički i pjesnički razgovor sa tradicijom“, *Izraz*, 1977, str. 345–350).

smrti (1990)³, *Poezija Radovana Zogovića* predstavlja prvu cjelovitu sintezu o pjesničkom stvaralaštvu Radovana Zogovića. U njoj je Đurović naučnički pedantno i akribično obuhvatio sve najznačajnije etape u njegovu pjesničkom razvoju, pa se u knjizi, pored „Uvoda“, u kojem se daje biografija pjesnikova (odrastanje, školovanje, prvi radovi, pristupanje naprednom komunističkom pokretu, ratne i poratne godine i sl.) nalaze iscrpne studije o Zogovićevim zbirkama pjesama: *Prkosne strofe*, *Artikulisana riječ*, *Lično*, *sasvim lično*, *Knjažeska kancelarija*, *Povremeno zauvijek* i *Supret za sutra*. Počevši od ciklusa pjesama *Prkosne strofe*, Zogovićeve „prve prave knjige i istinskog dokumenta socijalne lirike“⁴, *Artikulisane riječi*, nastale u „godinama pjesnikovog izgnanstva, samoće i dubokih psiholoških lomova“⁵, pjesničke knjige *Lično sasvim lično*, đe je u „tvrdu ljušturu u izvjesnoj mjeri patrijarhalnim odnosom prema svijetu prigušene individualnosti, probio svijet intimne lirike“, đe je i „čitav svijet zogovićevska intima“⁶, istorijski nadahnute *Knjažeske kancelarije*, u kojoj se, iako smještene u XIX vijek, „nadilazi dati prostor i određeno vrijeme u doba sve češće represije na individuu i njen život i sve veće politizacije umjetnosti“⁷, do izbora ljubavne poezije *Povremeno zauvijek*, prikaza „jednog vremena u kojem se više borilo, a manje ljubilo, više maštalo nego živjelo“⁸ i najzad zbirke *Supret*, pjesnikove „labudove pjesme nad mladošću (...) pune tuge i nostalgčnih tonova“⁹ – Miroslav Đurović manicom vještoga tumača uspijeva da zađe u kompleksni poetski svijet Radovana Zogovića čime se svrstao u red najznačajnijih proučavalaca djela našega velikog pjesnika.

Temeljan uvid u raznorodnu i već tada obimnu literaturu o pjesništvu Radovana Zogovića, dijahronijsko pozicioniranje njegova djela u kontekst crnogorske, južnoslovenske i evropske poezije (posebno socijalne), suptilna analiza njegovih pjesničkih ostvarenja (kako cijelih ciklusa tako i pojedinih pjesama) na osnovu koje se dobija jasna predstava o genezi Zogovićeva „pjevanja i mišljenja“, lapidaran i po mnogo čemu jedinstven jezik i stil – samo su neke od odlika studije *Poezija Radovana Zogovića*. Smatrajući Zogovića istinskim predstavnikom pokreta socijalne literature („ako njime nije počeo, moglo bi se reći da njime završava ovaj pokret“¹⁰) Đurović je istakao da utilitarizam i ideologija svojstvene ovome pokretu nijesu uticali na umjetničke domete njegove poezije budući da je „kao pjesnik, naročito knjigama zrelog

³ Miroslav Đurović, *Poezija Radovana Zogovića*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990.

⁴ Isto, str. 43.

⁵ Isto, str. 81.

⁶ Isto, str. 144.

⁷ Isto str. 190.

⁸ Isto, str. 203.

⁹ Isto, str. 214.

¹⁰ Miroslav Đurović, *Poezija Radovana Zogovića*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, str. 42.

doba svoga stvaralaštva, ne samo poetskim sadržajima, već i čisto pjesničkim i formalnim rezultatima, poricao samoga sebe i ostvarivao djela neprolazne vrijednosti¹¹. Od sedam poetskih cjelina pjesničke zbirke *Prkosne strofe*, Zogovićeve „prve prave knjige“, „raznovrsne i heterogene“, njih dvije, istoimena „Prkosne strofe“ a naročito „Došljaci – pjesme Ali Binaka“¹² (bez obzira na revolucionarnu obojenost i izraženu tendencioznost) predstavljaju manifest tzv. „mač literature“ i antologijska poetska ostvarenja. U njima su, kako je to uočio Đurović, pored ostaloga, svoje uporište pronašle Zogovićeve trajne pjesničke inspiracije – Petar II Petrović Njegoš i Vladimir Majakovski. Ali Binaka, „tipičnog albanskog metohijskog, nemoćnog i eksploatacijom pritisnutog seljaka, (...) razapetog mukama bitisanja, ali odlučnog da se bori za slobodu čovječjim sredstvima¹³, Đurović poredi s Njegoševim igumanom Stefanom jer su „i Iguman Stefan i Ali Binak starci, sa nataloženim životnim iskustvom, i jedan i drugi nose osjećanje kontinuiteta vremena i generacija. (...) I Iguman Stefan i Ali Binak posjeduju znanje o prisustvu zla na svijetu, ali i potrebu borbe protiv njega, kao i vjeru u njegovu prolaznost. (...) Sličan im je, pjesnički topao doživljaj prirode, proljeća, plodenja i rašćenja, mada u Igumana taj doživljaj ima filozofsko značenje, jer je on učen čovjek, dok je u Ali Binaka plod iskonske seljakove vezanosti za zemlju i urođenog osjećanja životne radosti i vedrine. Na kraju, i Iguman Stefan i Ali Binak, bore se za sveljudsku slobodu, a naoružani su najmoćnijim oružjem – samom borbom i vjerom u smisao borbe i njene plodove.“¹⁴

Polazeći od činjenice da je Njegoševo djelo snažno uticalo na pjesništvo Radovana Zogovića, iako on „nije bio Zogovićeve uzor, u smislu pjesničkog ugledanja“, svjestan da se u njima nalazi ključ ne samo za Zogovićevo razumijevanje Njegoša već i za njegovo shvatanje poezije uopšte, Đurović je tumačio i Zogovićeve eseje posvećene Njegošu¹⁵. Za Đurovića su eseji o Njegošu i pored ideološke (zlo)upotrebe (pogotovo esej *Njegoševa poema o borbi i slobodi* pročitana prvi put na proslavi stogodišnjice *Gorskog vijenca* 1947. na Cetinju) jasan pokazatelj da je Zogović „dao doprinos ne samo u otkrivanju novih vrijednosti velikog pjesnika, već ga je približio našem vremenu, čineći ga našim savremenikom, otkrivajući posredno izvjesna svoja pjesnička polazišta“¹⁶. Velikanu crnogorske poezije, kome su u posljednjoj fazi pjesničkoga

¹¹ Isto, str. 43.

¹² Videti i u: Miroslav Đurović, „Poema o borbi za slobodu – o ‘Došljacima’ Radovana Zogovića“, *Ovdje*, god. 10, br. 113, 1978, str. 11–12.

¹³ Isto, str. 64.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 249–255.

¹⁶ Isto, str. 255.

stvaralaštva pridružuju Majakovski i Dante, Zogović je posvetio ciklus od trinaest pjesama pod naslovom „Petrograd i natrag ili Što je sve Austrija preduzela uz Njegošev povratak sa zavladice u Rusiji“. Objavljen prvi put u *Glasniku odjeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti* 1982. godine, a oblikovan u posljednjoj pjesničkoj zbirci *Supret za sutra*, ciklus pjesama o Njegošu, po mišljenju Đurovića, „spajaju njegovo i naše vrijeme, autora *Gorskog vijenca* i Zogovića“, u kome je naš pjesnik „našao svoje osnovno pjesničko i ljudsko polazište i uporište, sopstveni etički obrazac uloge pjesnika i smisla pjevanja. Pjesnikova filozofija – njegoševska je: borba neprestana. Život i poezija – jedno su.“¹⁷

Uticaj Vladimira Majakovskoga¹⁸ provlači se kroz cjelokupno stvaralaštvo Radovana Zogovića. Počev od „Poeme o biografiji druga Tita“¹⁹ (zastupljene u *Prkosnim strofama*) kojoj uticaj Majakovskoga umanjuje umjetničku vrijednost i za koju Đurović kaže da u „izvjesnoj mjeri određuje poetiku našeg pjesnika“ do stihova posvećenih velikanu ruske poezije i njegove „nedovršene i fragmentarne kritičke riječi“, za književnu je istoriografiju od naročitoga značaja, kako je Đurović zapazio, Zogovićev rad na prevođenju njegovih pjesama. Uočavajući nesumnjiv uticaj i analizirajući kompleksan odnos koji Zogovićeva pjesnička riječ ima u odnosu na Majakovskoga, Đurović je precizno utvrdio: „Svodeći Zogovićev odnos prema Majakovskom, s puno razloga možemo da zaključimo da je ruski sovjetski pjesnik pola vijeka bio njegova ljudska i pjesnička ljubav, da je naš pjesnik, najviše prevođenjem, doprinio njegovom adekvatnijem predstavljanju i buđenju zanimanja za Majakovskog na jugoslovenskim prostorima i, što je najvažnije, da je puno naučio od Majakovskog, trpeći pri tom uticaje, ali ostajući autentičan i svoj.“²⁰

¹⁷ Isto, str. 274.

¹⁸ Videti i: Miroslav Đurović, „Majakovski i Zogović“, u: *Radovan Zogović, pjesnik i čovjek (zbornik radova)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1988, str. 307–323.

¹⁹ *Poema o biografiji druga Tita*, napisana za vrijeme rata, oktobra 1943. godine, a konačno oblikovana i dopunjena s dvije pjesme u *Prkosnim strofama*, najočitiji je primjer uticaja Vladimira Majakovskoga na pjesništvo Radovana Zogovića. Utilitaristički usmjerena ka afirmaciji lika i djela predvodnika revolucionarnoga pokreta u ondašnjoj Jugoslaviji, izuzetno popularna u toku i nakon samog rata, danas ograničene književno-estetske vrijednosti, ona je pouzdan indikator, kako je Đurović potcrtao, preko kojega se uočava intenzitet književnoga uticaja Majakovskog, naročito u početnoj fazi poetskoga stvaralaštva Radovana Zogovića. I pored toga što je poema napisana „izlomljenim, majakovskijevim stihom (...) prvi put u jugoslovenskoj poeziji uspješno primijenjenim“, za Đurovića je *Poema o biografiji druga Tita* „originalno ostvarena, jer su i predmet poeme, i prostor i vrijeme i, što je najbitnije, autentični pjesnički iskaz, koji daje pečat djelu, originalni i drugačiji“ (Isto, str. 72).

²⁰ Isto, str. 73.

Da bismo ukazali na značaj studije *Poezija Radovana Zogovića* za proučavanje djela našeg velikog pjesnika, naglasivši da on nije dosad u našoj književnoj historiografiji ni adekvatno prikazan a kamoli vrednovan, a najprije ukazali na Đurovićev predan rad na njenom uobličanju, pored gore navedenoga – svjesni ograničenja ovoga priloga – izdvojićemo još jedan interesantan detalj. Naime, Miroslav Đurović je pripremajući disertaciju o pjesništvu Radovana Zogovića posetio njegov dom i u njegovu radnom stolu pronašao pet neobjavljenih pjesama.²¹ One se, istakao je Đurović, po svojim formalnim odlikama bitnije ne razlikuju od njegovih objavljenih pjesama, ne dosežu vrh njegova pjesništva, ali je „njihova draž što su ostale da govore poslije pjesnika i u ime njega“ te stoga „obogaćuju njegovo djelo i šire vidike i mogućnosti tumačenja njegovog sveukupnog pjesničkog stvaralaštva. I u tome je njihova posebnost i vrijednost“.²²

Osim studije *Poezija Radovana Zogovića* koju prvenstveno zbog oslobođanja Zogovićeve poezije ideološkoga balasta i usmjerenja ka interpretativno-analitičkom sagledavanju dometa njegovih pjesničkih djela pribrajamo u značajna ostvarenja književne montenegriskog kruga obimnijih *zogovićevskih* radova Miroslava Đurovića pripada i feljton *Sa Radovanom Zogovićem, lično*²³. Dvadeset i sedam feljtona objavljenih u *Pobjedi* 1989. godine, odnosno razgovori – snimani na magnetofonskoj traci – koje je od 1976. do 1986. godine u Titogradu, Beogradu i Žabljaku Đurović vodio sa Zogovićem vrijedna su dopuna biografiji ove po mnogo čemu kontroverzne ličnosti naše novije istorije. Odnos s Radovanom Vukovićem, generacijom „maštara, literata i boraca“, interesantna anegdota o Ali Devi, partijskome šefu na Kosovu, koji je bio protiv toga da se štampaju *Došljaci – pjesme Ali Binaka* „da se ne bi vidjelo da su borbu za oslobođanje Albanaca započeli Crnogorci“, istorija odnosa s Đilasom, sukob na književnoj ljevici, priče o godinama izolacije, susreti s Miroslavom Krležom, odnos s Ivom Andrićem, književni uticaj Majakovskoga – samo su neke od tema o kojima je, već u poodmaklim godinama, Zogović govorio. Do publikovanja posebne monografije, u kojoj bi se osim razgovora s Zogovićem našle i brojne fotografije iz njegove porodične arhive, zbog smrti Miroslava Đurovića nažalost nije došlo i samim tim stavio pečat na njegovo višedecenijsko studiozno bavljenje životom i poezijom našega velikog pjesnika.

²¹ Objavljeno i u: Miroslav Đurović, „Pjesnička zaostavština Radovana Zogovića“, *Ovdje*, god. 20, br. 230–231, 1988, str. 3–4.

²² Isto, str.

²³ Miroslav Đurović, „Sa Radovanom Zogovićem, lično“, *Pobjeda*, br. 8443–8469, 1989.

Dušanu Kostiću, po broju objavljenih prikaza i ogleda, a ponajviše po studiji *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*²⁴ pripada važno mjesto u književnim interpretacijama Miroslava Đurovića. Publikovana još za Kostićeva života (1984) studija *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću* svojevrsni je presek književnoga stvaralaštva Kostića, đe je Đurović, pored analize pjesničkih ostvarenja, pažnju posvetio i drugim vrstama u kojima se ogledao Dušan Kostić – romanima za đecu, putopisnoj literaturi dok je posebno poglavlje odvojio i za mjesto Kostića u književnoj kritici kao i za selektivnu bibliografiju (podaci o Kostićevim knjigama i napisima i važnijim radovima o njemu). Iako nazvana *esejom*, po dubini zahvata, koncepciji i načinu pristupa nesumnjivo je riječ o studiji, na čijim se stranicama prepoznaju osobenosti književnokritičkoga prosedea Miroslava Đurovića. To je uočio i Čedo Vuković utvrdivši da je studija pisana „nstandardno, stilom nadahnutog esejiste“;²⁵ pa se u njoj, i bez čvršćega teorijsko-metodološkog uvida, ipak „donosi niz novih zaključaka i ocjena i ujedno nastoji da (se) Kostićevo raznorodno djelo sagleda u okviru savremenih književnih strujanja i dometa“²⁶.

Nakon uvodnog (biografskog) „Životna staza pjesnikova“ koji otvara studiju *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, Đurović je u poglavlju „Poezija između ljubavi i mržnje“ iscrpno pisao o karakteristikama poezije Dušana Kostića. Osim o antologijskoj pjesmi *Sleđena tišina Visitora*, „najčistijoj i najslojevitijoj“ Kostićevoj pjesmi, koja je za Đurovića „jedno je od onih neponovljivih tkanja od riječi koja se boluju i nose cijelog života, a samo jedanput napišu za cio život, ono po čemu pamtimo i prepoznajemo pjesnike, kao Lazu Kostića po pjesmi *Santa Maria della salute*, Tina Ujevića po *Svakidašnjoj jadikovki*, Crnjanskog po *Stražilovu*“;²⁷ u fokusu njegovih književnokritičkih zapažanja su specifičnosti revolucionarne poezije Dušana Kostića, odnos pjesnikova prema domovini Crnoj Gori, Njegoš kao pjesnički uzor i motiv, samoća kao lajtmotiv cjelokupne njegove poezije (naročito u zreloj fazi Kostićeva stvaralaštva), ljubav u poeziji Dušana Kostića, kao i prikaz dotad neadekvatno vrednovane Kostićeve poezije za đecu. Sagledavajući višedecenijsko pjesničko stvaralaštvo jednog od najznačajnijih crnogorskih književnika druge polovine XX vijeka, Đurović je rezimirao: „Za pola vijeka pjevanja i mišljenja, Kostić je objavio tridesetak knjiga poezije. Na tom pje-

²⁴ Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1984.

²⁵ Čedo Vuković, „Govor sa svojim vremenom“, *Pobjeda*, br. 6789, 1984, str. 10. Isto i u: Čedo Vuković, „O knjizi Miroslava Đurovića ‘Lirski šapat svijetu’, *Spone*, br. 1, Nikšić, 1984, str. 84–86.

²⁶ Čedo Vuković, n. d., str. 10.

²⁷ Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1984, str. 21.

sničkom putu, dugom pola vijeka, bilo je i posrtaja i zabluda, bilo je slabijih i pjesama i knjiga. Kostić je pisao kako je živio – svakodnevno, pa i njegova pjesnička ostvarenja nose pečat životnih plima i osjeka. Možda je i mnogo pisao i previše se rasipao. Ali pisati, za njega je značilo živjeti, i obrnuto. A rasipa se samo onaj ko ima što da prospe i da kaže. A Kostić je imao i govorio. Kao što je davno rečeno, Kostić je ljetopisac naše zemlje, ali i hroničar vremena, njegovih uzleta i padova, ljudskih doživljaja i mijena. Dušan Kostić nije pjesnik jedne pjesme ni pjesnik jednog djela. On je pjesnik cjeline. Osobeni liričar u jednom ne mnogo lirskom vremenu, koje teče između dva pola: ljubavi i mržnje. I Kostićeva poezija sva je između ta dva pola. Otpor mržnji i čežnja za ljubavlju²⁸

Romanesknii opus Dušana Kostića, iskazan kroz njegova četiri romana za decu: *Gluva pećina*, *Sutjeska*, *Modro blago* i *Gora Koštanova* (kome se pridružuje i poema *Gradić Jelengaj*) Đurović je podijelio u tri tematske cjeline: *mladi u ratu i revoluciji*, *pjesnikovo djetinjstvo i zavičaj* i *djeca u savremenom svijetu*. Romani *Gluva pećina* i njegov nastavak roman *Sutjeska* po svojim formalnim obilježjima pripadaju ostvarenjima revolucionarne književnosti, poema *Gradić Jelengaj* a naročito roman *Gora Koštanova* autorove su reminiscencije na djetinjstvo, dok je u romanu *Modro blago*, prema mišljenju Đurovića, lišenom autobiografskih elemenata, predočena slika dece u savremenom, mirnodopskom vremenu. O umjetničkim dometima Kostićevih romana za decu Đurović je zapisao: „Sve Kostićeve romane odlikuje istinitost i realnost izabranog svijeta i životnih situacija, izdiferenciranost i plastičnost likova, skladna kompozicija, dinamičan ritam događaja i toka pripovijedanja, poetski jezik. Nedostaci su im u prisustvu faktografije koja je sputavala razmah mašte, i u lakoći koja je pisca odvrćala od traganja za složenijim umjetničkim rješenjima“.²⁹

Putopise i zapise Dušana Kostića, objavljene u pet knjiga (*Krajevi i ljudi*, *Gradovi u prolazu*, *Gradovi*, *more*, *kamen*, *Impresije viđenja Herceg-Novog* i *Zapisi o ljudima*), Đurović je, slično kao i romane, podijelio u tri skupine: *o gradovima*, *o krajevima*, *o ljudima*. Opisani gradovi³⁰ su zapravo reportaže u kojima autor „identifikuje gradove sa njihovom pjesnicima, kao Vranje sa Borom i Mitkeom, čak personificira gradove, pa o Korčuli, Orebiću i Ohridu, na primjer, kaže ONA, ON“, opisi krajeva „Pelagije, Prokletija, Lovćena, Lima,

²⁸ Isto, str. 37.

²⁹ Isto, str. 54–55.

³⁰ „Herceg Novi, Korčula, Peć, Plav, gradić pjesnikovog djetinjstva, Borino i Mitkeovo Vranje, sunčani Mostar, grad Šantićev i Ćorovićev, Trebinje, zavičaj Dučićev, Njegoševo Cetinje, Ljubišina Budva i Budva mladosti, divni Poreč, nezaboravni Ohrid i ustaničko Kruševo“ (Isto, str. 67).

mora, Hercegovine, Dalmacije i Istre rijetki su u našoj savremenoj putopisnoj prozi“, za zapise o ljudima Đurović kaže da „po svojoj autentičnosti i sticanju moralnih principa, bez literarnih pretenzija i kondenzacije u izrazu podsjećaju na *Primjere čojstva i junaštva* Marka Miljanova“, pa je putopisna literatura Dušana Kostića, prema mišljenju Đurovića, važna za razumijevanje cjelokupne piščeve poetike.

U posljednjem poglavlju studije *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću* Đurović se osvrnuo na književnokritičku recepciju njegova djela. Analitičko-sintetičkim pristupom, od pozitivnih kritika, poput prikaza Velibora Gligorića, Milana Bogdanovića, pjesnika Dušana Matića, Rista Ratkovića, eseja Šima Vučetića koji „spada u najpouzdanije i najljepše stranice napisane o Kostiću“, Boška Novakovića, Dragana Jeremića, Milivoja Markovića, do negativnih, poput eseja i „pamfleta“ Radomira Konstantinovića, Đurović je dao pregled najvažnijih književnokritičkih stavova o književnom stvaralaštvu Dušana Kostića. (U poseban krug književne kritike Đurović je smjestio crnogorsku, naglasivši da su crnogorski kritičari o „pjesniku crnogorske zemlje, njenih ljudi i pejzaža, njene istorijske sudbine (...) ostajući gluhi za mane Kostićeve poezije ipak više od drugih osjećali vibracije njene, hvatali i onaj neuhvatljivi poetski fluid“³¹.) Međutim, ostaje činjenica da se u poglavlju „Dušan Kostić u književnoj kritici“ Đurović nije, kako je tačno zapazio Vuković, „zadovoljio saopštavanjem različitih kritičarskih analiza i ocjena; naprotiv, on se često hvatao u koštac s njima – nastojao da ih svojim analizama i nalazima potvrdi, unekoliko pomjeri ili pobije“³² te zbog angažovanog odnosa prema stavovima kritičara-prethodnika, ponegđe i na granici prećerivanja, i pored svih napora, nije mogao da izbjegne subjektivnost.

Studija *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, brojni prikazi Kostićevih pjesničkih zbirki uz Đurovićev posthumno objavljeni rad „Porijeklo i značenje kostićevske sjete“³³ čine nezaobilazno štivo u vrednovanju bogatoga stvaralaštva jednog od najvećih crnogorskih književnika XX vijeka. Njima je Miroslav Đurović značajno doprinio proučavanju djela Dušana Kostića, a ponajprije ukazao na specifičnosti svojega književnokritičkog postupka, što slikovito potvrđuju i riječi književnog kritičara Voja Marjanovića: „Konačno, pišući esej o poeziji, tj. književnom delu Dušana Kostića, Đurović je angažovao maksimalne napore da nam osvetli životni i stvaralački put put pisca do koga nam je stalo i u čiju stvaralačku reč verujemo. Knjiga koja je pred nama,

³¹ Miroslav Đurović, *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1984, str. 97.

³² Čedo Vuković, n. d.

³³ Miroslav Đurović, „Porijeklo i značenje kostićevske sjete“, u: *Književno djelo Dušana Kostića*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 1990, str. 147–154.

otuda, zaslužuje da bude nazvana studijom, jer to jeste. (...) Bez sumnje, nedostaje u ovoj knjizi više naučnog aparata, knjiga je lišena stroge akribije i metodološke principijelnosti, ali je, umesto toga, obogaćena spontanim i racionalnim rasuđivanjem. Sa stranica knjige o Dušanu Kostiću čita se rukopis zaljubljenika u delo jednog pisca, misao i senzibilitet čoveka koji piše srcem, dakle spontanim emocijama, a to je, po našem skromnom utisku, više nego preterano insistiranje na podatku i faktografiji“.³⁴

Osim zapaženog, nažalost u književnoj istoriografiji nedovoljno isticanog doprinosa Miroslava Đurovića proučavanju pjesničkoga djela Radovana Zogovića i Dušana Kostića, tematsko raznovrsni književnokritički opus zakružuje njegov priređivački rad. Tu prvenstveno mislimo na knjigu *Životom i stihom (crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*³⁵ iz 1983. godine. Konceptijski zamišljena kao panorama predratne i ratne crnogorske socijalne poezije knjiga *Životom i stihom* samom svojom tematikom razbija okvire šture književnoistorijske faktografije. Predstavljajući pjesničke portrete petnaest crnogorskih pjesnika, a pogotovo njihove tragične životne sudbine,³⁶ pogibije u NOR-u i Španskome građanskom ratu, Đurović je uspio da prikaže intelektualnu i etičku snagu crnogorskog komunističkog revolucionarnog pokreta. (Njegov značaj, po svemu sudeći, treba isticati upravo danas – u vrijeme rehabilitacije fašističkoga četničkog pokreta (u nama sušednoj zemlji) ili prenelašavanja uloge (u Crnoj Gori) minornoga i takođe fašističkog, kolaboracionističkog *zelenaskog* pokreta.)

³⁴ Voja Marjanović, „Miroslav Đurović – ‘Lirski šapat svijetu‘“, *Stremljenja*, br. 6, Priština, 1985, str. 161.

³⁵ Miroslav Đurović, *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*, Pobjeda, Titograd, 1983. Miroslav Đurović je takođe priređivač izbora iz poezije Radosava Ljumovića i Vukića Gošovića Komskoga (Radosav Ljumović, *Daleka zvijezda*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Titograd, 1981; Vukić Gošović-Komski, *Listaj goro*, Opštinski odbor SUBNOR-a Titograd, Titograd, 1985). Uvodne studije u ovim dvama izborima uključene su u knjigu *Životom i stihom*.

³⁶ Interesovanje Miroslava Đurovića za životne sudbine pjesnika nije se završilo priređivanjem knjige *Životom i stihom (crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)*. Pored tzv. prološkoga teksta „Smrt i pjesnička vidovitost“ (1982) i pomenute monografije, svakako treba izdvojiti esej *Pjesničke kobi*. Objavljen u dva nastavka u sarajevskom časopisu *Dalje* 1988. i 1989, a preštampan pod naslovom *Udes pjesnika* 2005. godine, esej *Pjesničke kobi* predstavlja pokušaj autora da odgonetne razloge pjesničke kratkovječnosti a posredno ukaže i na poziciju pjesnika u današnjem svijetu, na njihovu otuđenost, analizom životnih biografija razoblični odnos pjesnika i pjesme i sl. Iza poetski nadahnutog eseja, sačinjenog od više nego interesantnog spiska od 141 pjesnika čiji su životi bili „meteorski kratki“, osim južnoslovenskih (Njegoš, Prešeren, Goran, A. B. Šimić, Jakšić itd.), dopunjen najvećim svjetskim pjesnicima (Puškin, Bajron, Majakovski, Lorca, Jesenjin), nahodi se prije svega rukopis istinskog zaljubljenika u poeziju.

O generaciji pjesnika pripadnika pokreta socijalne literature u crnogorskoj nauci o književnosti i istoriji književnosti do pojave knjige *Životom i stihom* pisao je manji broj autora. Liše išćepkanih i rasutih radova u periodici, uz rijetka prišćećanja povodom kakvoga jubileja i sl., crnogorskim pjesnicima između dva svjetska rata, a posebno onima koji su poginuli u NOR-u i Španskome građanskom ratu, nije posvećivana gotovo nikakva pažnja. Budući da jedan broj pjesnika crnogorske revolucionarne (socijalne) poezije nije stigao da se stvaralački formira, da je pogibijama u ratovima za nacionalno i kulturno oslobođenje utihnuo njihov umjetnički (i životni) glas, ne treba da čudi njihov izostanak iz ondašnje književne historiografije. Objedinjeni na jednom mjestu, od začetnika pokreta socijalne poezije Radosava Ljumovića, preko Mirka Kostića, Vukajla Kukulja, Dušana Grbovića, Vladimira Milića, Nikole Lopičića, Radovana Vukovića, Đorđa Lopičića, Mijata Maškovića, Baja Sekulića, Buda Tomovića do Vukića Gošovića Komskoga, Sava Dragojevića, Beća Bašića i najmlađega Krsta Krivokapića, pjesnički portreti crnogorskih pjesnika-ratnika u knjizi *Životom i stihom* uveliko svjedoče o vrijednosti crnogorskoga pokreta socijalne literature čije će poetičke i etičke postavke naći odraza i u djelima najznačajnijih stvaralaca naše književnosti: Rista Ratkovića, Mirka Banjevića, Radovana Zogovića, Janka Đonovića, Mihaila Vukovića, Dušana Kostića... Stoga knjigu Miroslava Đurovića *Životom i stihom (crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)* treba razumjeti kao doprinos crnogorskoj literarnoj istoriji ali isto tako treba ukazati i na njen širi kulturološki značaj.

Raznoliki po svojim književnim i životnim sudbinama, nedovršena i fragmentarna djela, neki poznati prvenstveno kao književni kritičari (Radovan Vuković, Vladimir Milić, Đorđe Lopičić) ili pak kao prozni pisci (Nikola Lopičić) pripadnici crnogorskoga pokreta socijalne literature u knjizi *Životom i stihom* tretirani su prije svega kao pjesnici. Istoimeni predgovor „Životom i stihom“, zapisi o njihovu književnom stvaralaštvu – koji se ne ograničavaju na prikaz pjesničkih ostvarenja – i izbor iz poezije petnaest crnogorskih pjesnika-ratnika čine kompozicioni okvir pomenute monografije. Predanim arhivskim radom na rekonstrukciji njihovih životnih biografija, pronalaženjem izgubljenih i manje poznatih rukopisa, analizom dotad objavljenih tekstova o generaciji naših poginulih pjesnika, a naročito svojim lapidarnim, esejiističko-poetskim stilom Đurović je uspio da sačini istinski „pomenik njima – ljepši od kakvog pompeznog monumenta“.³⁷ Da bi se, s današnjih pozicija posmatrano, dobila predstava o značaju priređivanja knjige *Životom i stihom (crnogorski pjesnici pali u NOR-u i Španiji)* ne samo za našu književnu već i kulturnu istoriju, dovoljno je, umjesto bilo kakvog zaključka, citirati navode

³⁷ Dušan Kostić, „Pomenik ili spomenik“, *Pobjeda*, br. 6417, 1983, str. 9.

iz intervjua s Miroslavom Đurovićem objavljenog u *Pobjedi* 1983. godine: „Svojim sudbinama, obrazovanjem i kulturom (Savo Dragojević je, na primjer, znao nekoliko stranih jezika), komunističkom dosljednošću i tragikom, fascinantno me privukla generacija crnogorskih pjesnika. U njoj su, ili bi trebalo da su, naši duhovni korijeni. Najstariji među njima – Radosav Ljumović, živio je svega 36 a najmlađi Krsto Krivokapić – jedva 24 godine. Mnogima od njih ni groba se ne zna. Ali, nažalost, nema ni sjećanja na njih. (...) Ovi mladi Orfeji, čije su najljepše pjesme ostale u grlu presječene, dali su svome narodu i više od života – svoje snove i nenapisane pjesme. (...) Naprotiv, iako fragmentarna i rasuta, njihova djela govore rječito i autentično i o svojim autorima i o vremenu koje je bilo njihovo, ali koje je i naše. (...) Ljudski likovi i djela ovih pisaca, osim rijetkih izuzetaka i sporadičnih prisjećanja, do danas su javnosti ostali nepoznati. Postojala je opasnost da oni i po drugi put umru (što je strašnija smrt), da ih, zahvaljujući našem kratkom pamćenju, nemaru i ‘smislu’ za zaborav – zaboravimo. Osim toga, na njihovo odsustvo iz naše književne istorije i iz tekućeg književnog života, utiču i pomodarske, lažne i dekadentne struje raznih nedoučenih piskarala, koji se, opijeni drogama elitovskih usvojenčadi i praktično stide ovih pisaca, nabijedeno ubijedeni da svijet i literatura počinju od njih današnjih.“³⁸

Kao antologičar Đurović je crnogorsku književnu historiografiju zadužio prije svega antologijom *Savremena crnogorska poezija*.³⁹ O vrijednosti ove antologije za našu istoriju književnosti nemoguće je govoriti bez osvrta na ostale antologijske izbore koji su se 70-ih i 80-ih godina prošloga vijeka pojavili u Crnoj Gori. Izuzimajući *antologijsku* antologiju časopisa *Stvaranja*⁴⁰

³⁸ Momir Marković, „Protiv zaborava“, intervju s Miroslavom Đurovićem, *Pobjeda*, br. 6392, 1983, str. 7.

³⁹ Miroslav Đurović, *Savremena crnogorska poezija*, Odzivi, Bijelo Polje, 1974.

⁴⁰ Nažalost i danas, tačno četiri decenije nakon objavljivanja, potrebno je govoriti o značaju antologije časopisa *Stvaranje* („Antologija crnogorske književnosti IX–XX vijek“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1976). U njoj je, naime, crnogorska književnost po prvi put posmatrana integralno, u svom hiljadugodišnjem trajanju. Obuhvatanjem djela i stvaraoca s cijeloga prostora današnje Crne Gore (od *Andreacijeve povelje* do Zuvdije Hodžića) i poprimivši nadkonfesionalni karakter, antologija *Stvaranja* cijele je vjekove naše nacionalne literature vratila svojoj matici – dotad klerikalno-tradicionalistički pribrajanima srpskoj ili hrvatskoj književnosti i kulturi. Grupi crnogorskih istoričara književnosti koji su učestvovali u priređivanju pomenute antologije treba prije svega odati priznanje na intelektualnoj hrabrosti u izuzetno nepovoljnim kulturno-političkim prilikama, premda smo svjedoci neshvatljive spremnosti današnje crnogorske *intelektualne elite*, skrivene iza tobožnjeg „kapitalnog djela crnogorske kulture“ i najviše naučne institucije – bez obzira na neuporedivo drukčiji sociokulturni kontekst – da olako bagateliše vjekovima našega bogatog književnog nasljeđa. O značaju i odjeku antologije časopisa *Stvaranje* u crnogorskoj istoriji književnosti pogledati instruktivan tekst istoričara književnosti Aleksandra Radomana: „Istoričar književnosti Milorad Stojović“, *Matica*, god. 15, br. 59, 2014, str. 325–350.

iz 1976. godine, najznačajniji presek crnogorske literature, tada su objavljene: *Antologija crnogorske poezije* Milorada Stojovića (1972), panorama *Novije pjesništvo u Crnoj Gori* (publikovana u časopisu *Omladinski pokret* (1982) i *Antologija moderne crnogorske poezije* Budimira Dubaka iz 1984. godine. Za razliku od potonje dvije antologije koje zbog neadekvatnog tretmana crnogorske poezije nemaju veći književnoistorijski značaj i koje Đurovića prikazuju prvenstveno kao polemičara, *Antologija crnogorske poezije* Milorada Stojovića i antologija *Savremena crnogorska poezija* Miroslava Đurovića predstavljaju važne antologijske sinteze. Iako su antologijski izbori prije svega produkt autorova subjektivna viđenja literature, njegova kritičarskog metoda, a s književnoistorijske distance svaka je antologija u stvari samo „deo opštih opredeljenja, slika vremena, svedočanstvo književne i kulturne klime“⁴¹, kroz drukčiji teorijsko-metodološki pristup u koncipiranju Stojovićeve i Đurovićeve antologije ipak se mogu jasnije sagledati specifičnosti književnokritičkoga prosede Miroslava Đurovića. Analizirajući pomenute antologije književni kritičar Risto Trifković tačno je zapazio: „Stojovićeve antologije je nešto uzdržanija u odabiru pjesnika, kruća, i ne baš anticipatorska, bez smjelosti predviđanja, na sigurnom tlu dokazanih vrijednosti, a Đurovićeve, što je trebalo i pretpostavljati, uz rečene osvjedochenosti, senzibilnija i mekša i više okrenuta novim pojavama i vrijednostima. Jedan indikator, mada ne i jedini, je i broj odabranih pjesnika i pjesama. Stojovićeve antologije broji 27 pjesnika i 77 pjesama (ili odlomaka iz poema), dok Đurovićeve svih 41 pjesnika i 138 pjesama!“⁴² Bez namjere da ulazimo u vrijednosne ocjene ovih dvaju antologija, kako zbog činjenice da su se u Đurovićevu izboru našli i oni pjesnici koji su „ovdje doživjeli zvjezdane trenutke“⁴³, a pogotovo shvatajući da su antologijske sinteze krajnje subjektivne tvorevine i kao takve uvijek su podložne kritičkim osvrtima i analizama, ipak se mora uzeti u obzir Đurovićeve spremnost da u antologiju uđu autori različitih generacija čime se prije svega pokazala raznovrsnost crnogorske poezije. Antologija *Savremena crnogorska poezija* stoga je bila „značajan napredak u vrednovanju ove poezije, njen dobar pregled, neophodan priručnik za uvid u nju i u njena najbolja dostignuća i znatno cjelovitija knjiga od prethodnih koje su se na ovakav način bavile novijim crnogorskim pjesništvom“⁴⁴.

⁴¹ Radomir Ivanović, „Antologijska prezentacija (Na marginama izbora Miroslava Đurovića – ‘Savremena crnogorska poezija’)“, *Odjek*, god. 28, br. 8, 1975, str. 15.

⁴² Risto Trifković, „Čovjekovanje: na prelazu iz prošlosti u sadašnjost i budućnost (Crnogorska novija poezija kroz vizir dveju antologija)“, *Bagdala*, god. 18, br. 207–208, 1976, str. 28.

⁴³ Branko Jokić, „Antologijom ka pjesničkim vrijednostima“, *Sloboda*, god. 15, br. 324, 1975, str. 5.

⁴⁴ Isto.

Osim navedenoga izbora antologiju *Savremena crnogorska poezija* sačinjava i predgovor „Poezija borbe i čovječstva“. U njemu je, prateći genezu savremene poezije Crnogoraca, Đurović izdvojio pet njenih osnovnih distinktivnih obilježja: etičnost, zavičajnost, borbenost, jezičke specifičnosti i raznovrsnost. Uz etičnost, koja vrhuni crnogorskom literarnom tradicijom, u djelima starije generacije stvaralaca, po mišljenju Đurovića, javlja se i fenomen oca. Prevladavajući epski registar i opterećenost istorijom, mlađe generacije crnogorskih pjesnika ne odustaju od tradicije jer za njih „tradicija nije samo opojni otrov već vrelo novih tokova“, pa je njihova poezija zapravo bunt „protiv lakirane i lažne tradicije, a za otkrivanje suštinskih istina o čovjeku, za kontakt sa njegovim klasnim bićem“. Zavičaj kao trajna poetska inspiracija i „česta suza i prva Scila i Haribda crnogorskih pjesnika“ poprima šire umjetničke dimenzije, mire se selo i grad, urbani i ruralni ambijent, demistifikovanjem *geografskog* otvara se prostor za *etičko* i *filozofsko* a u krajnjem i za *opštečovječansko* i *svevremeno* te on tako „gubi granice i prostor i pretače se u vrijeme, koje je, kako bi rekao Čedo Vuković, naš pravi zavičaj“. Imantne crnogorskoj poeziji XX vijeka, borba i revolucija, uslovile su odsustvo ljubavnih tema („patrijarhalni uzusi, recidivi tradicije i etički nazori svakako su glavni razlozi što u ovoj poeziji nema ljubavnih pjesama“) a crnogorski jezik, koji je „iznikao iz litice, pročišćen vodama rijeka i jezera i upio pitominu južnog mora, zadahnut mirisima šuma“, u djelima naših pjesnika je, kako je Đurović rezimirao, prije svega autohton i specifičan. Knjiga *Savremena crnogorska poezija* Miroslava Đurovića je bez obzira na upitnu literarnu vrijednost pojedinih zastupljenih pjesnika značajna antologijska prezentacija crnogorske poezije XX vijeka. Pokazatelj je u prvom redu Đurovićeva književnokritičkog metoda, što je primijetio i književni kritičar Radomir Ivanović zaključivši da pored „tečno pisanog predgovora“ u njegovu izboru „ima izvesne svežine, jer se sastavljač antologije više oslanjao na svoje poetsko osećanje nego na logičnu mapu rasuđivanja, koja karakteriše druge slične izbore“.⁴⁵

Nevelik broj polemičkih tekstova Miroslava Đurovića, na prvi pogled bez većega književnoistorijskog značaja, svjedočanstva su njegove posvećenosti borbi za afirmaciju crnogorske književnosti. Time se Đurović priključio plejadi zaslužnih montenegrista: Radoju Radojeviću, Radoslavu Rotkoviću, Miloradu Stojoviću, Vojislavu P. Nikčeviću i drugima. U dvijema polemikama – prvoj, nastaloj u vezi s objavljivanjem panorame *Novije pjesništvo u Crnoj Gori*, i drugoj, povodom izlaska iz štampe kraljevačke *Antologije moderne crnogorske poezije* Budimira Dubaka – jasno su se očitovale dvije već tada

⁴⁵ Radomir Ivanović, „Antologijska prezentacija (Na marginama izbora Miroslava Đurovića – ‘Savremena crnogorska poezija’)“, *Odjek*, god. 28, br. 8, 1975, str. 15.

oštro polarizovane struje u našoj nauci o književnosti. Iako je u polemici oko panorame *Novije pjesništvo u Crnoj Gori* Đurović opravdano ukazao na vriednosne domete pomenute panorame⁴⁶, na činjenicu da je *pseudopsovačkim* pjesmama obesmišljena naša savremena literatura (što potvrđuje i izbor – danas sasvim efemernih pjesnika), za crnogorsku književnu historiografiju je od naročitoga značaja njegova opaska da je upitan sam naziv panorame – „zašto ne crnogorska?“⁴⁷ U vezi s tim znakovit je odgovor Budimira Dubaka: „Ako smo dobro razumjeli ovo zabrinuto Đurovićevo pitanje, on se u formi pitanja, dakle čuđenja, zalaže za etnički čistu crnogorsku (književnu) republiku. (...) Nejasno je zbog čega bi svi oni (zastupljeni pjesnici – prim. N. P.) morali (osim zbog toga što tako misli M. Đurović i njemu slični) da pripadaju crnogorskoj poeziji (u smislu određenja nacionalne literature). (...) No da se možda ne griješim prema Đuroviću pogrešno interpretirajući njegove poglede na ovaj problem jer lako je moguće da je Đurović imao u vidu jedan ‘regionalni princip’ kad je predlagao ‘crnogorsko pjesništvo’ umjesto ‘pjesništvo u Crnoj Gori’. U tom slučaju ispada da je Đuroviću bila pri pameti odrednica ‘bosansko-hercegovačka’ ili ‘vojvođanska poezija’. Ali da je imao u vidu taj ‘regionalni princip’ onda bi se po prirodi stvari zadovoljio upravo ovim određenjem ‘u Crnoj Gori’“⁴⁸. Ovaj bi odgovor Dubaka, da se kojim slučajem bira, mogao poslužiti kao ogledni primjer tradicionalističko-klerikalnoga pristupa crnogorskoj literaturi i jezikoslovlju koji je svoju punu snagu imao 90-ih godina prošloga vijeka⁴⁹.

⁴⁶ Kratki tekst o panorami *Novije pjesništvo u Crnoj Gori* Miroslava Đurovića (Miroslav Đurović, „Kvazipoezija ili psovačko nadmetanje“, *Pobjeda*, god. 37, br. 6094, str. 11) izazvao je revolt pojedinih naših pjesnika: Radojice Boškovića, Budimira Dubaka i Radomira Uljarevića. Ako se Boškovićevu tekstu (Radojica Bošković, „Čistunstvo sa ukusom dogmatizma“, *Pobjeda*, god. 37, br. 6113, str. 11) može stogod priznati vezano za upotrebu psovki u poeziji (iako ne i za njihovu (zlo)upotrebu u ovoj panorami), dotle su tekstovi Radomira Uljarevića (Radomir Uljarević, „Što se brani kad se ne odbrani“, *Omladinski pokret*, god. 41, br. 105, str. 17. i „Kvazipoezija i ‘moralno’ podmetanje“, isto) ništa drugo do *pseudopsovački* odgovori na priređenu *pseudopsovačku* panoramu – kreći neodmjerenim i necivilizovanim riječima prema Đuroviću – stoga ih i ne treba detaljnije komentarisati.

⁴⁷ Miroslav Đurović, „Kvazipoezija ili psovačko nadmetanje“, *Pobjeda*, god. 37, br. 6094, str. 11.

⁴⁸ Budimir Dubak, n. d., str. 18.

⁴⁹ Skupini tekstova u kojima je Đurović branio integritet crnogorske književnosti a samim tim i kulture pridružuju se, osim navedenih, i članci: „Crnogorska poezija opet prećutana“ i „(Ne)jasni kriterijumi – otkud Crnogorci u *Istoriji srpske književnosti* Jovana Deretića“. Dok je u polemičkim tekstovima Đurović sasvim opravdano doveo u pitanje antologijske izbore gore navedenih crnogorskih autora, u člancima o izboru *Poezije jugoslovenskih naroda (1945–1975)* Aleksandra Petrova (Miroslav Đurović, „Crnogorska poezija opet prećutana“, *Pobjeda*, god. 31, br. 3434, 1975, str. 11) i *Istoriji srpske književnosti* Jovana Deretića (Miroslav Đurović, „(Ne)jasni kriterijumi – otkud Crnogorci u *Istoriji srpske književnosti* Jovana Deretića“, *Pobjeda*, god. 40, br. 6504, 1984, str. 9) Đurović je ukazao

Za razliku od genitivno naslovljene panorame, kolekciji vulgarizovanih *novijih pjesmuljaka*, o *Antologiji moderne crnogorske poezije*, već po samome naslovu članka – „Ni antologija, ni moderna, ni crnogorska“⁵⁰ – Đurović se odredio prema njenim estetskim i književnokritičkim dometima. Objavljena u kraljevačkom časopisu za književnost, kulturu i umjetnost *Povelja oktobra*⁵¹, u prvom broju za 1984. godinu, priređivača Budimira Dubaka, *Antologija moderne crnogorske poezije* za Đurovića nipošto nije zbirka antologijskog „naj-ljepšeg pjesništva“, nije ni moderna „jer bi trebalo da označava savremenu poeziju“, a isto tako ni crnogorska zbog „sporne pripadnosti pojedinih pjesnika

na tradicionalističke zablude srpske književne historiografije. U članku „Crnogorska poezija opet prećutana“ povodom izbora jugoslovenske poezije (1945–1975) Aleksandra Petrova Đurović je naglasio da on ne predstavlja pravi prikaz crnogorske poezije i da je neprihvatljiva teza po kojoj pisci iz Crne Gore nastanjeni u drugim sredinama treba da pripadaju drugim nacionalnim literaturama. Za izbor jugoslovenske poezije (1945–1975) Đurović je rekao: „Inače, mnogi pjesnici i nepjesnici nijesu krivi što su se našli u Petrovljevom izboru. Međutim, ukoliko su loše zastupljene pjesme slika samog sastavljača, utoliko odsustvo Gustava Krkleca, Dobrice Cesarića, Mateja Bora, Dragutina Tadijanovića i drugih pjesnika iz izbora ‘Poezija jugoslovenskih naroda 1945–1975’ nije samo potvrda njegove uskogrudnosti, već i odsustvo svih umjetničkih kriterija. S tim u vezi, vrlo je simptomatično da u ponuđenom izboru nijesu našli svoje mjesto istaknuti pjesnici jugoslovenskih narodnosti samo zbog toga što sastavljač, recimo, nije znao albanski ili mađarski jezik i nije se ‘osećao sposobnim’ da sudi o toj poeziji, kao što se nije osjećao sposobnim da presudi savremenoj crnogorskoj poeziji, koja nije ni poezija jednog dijalekta ni poezija jedne oblasti (podvukao M. Đ.) već moderna transpozicija sna i jave naše stvarnosti, ispisana na čistom srpskohrvatskom jeziku. Uzalud se Aleksandar Petrov pita na kraju predgovora: ‘Jer šta je poezija ako nije i zajedništvo?’, kad njegovo pitanje ostaje verbalni uzdah bez odgovora, isto kao što ni ponuđeni izbor ne služi plemenitim ciljevima poezije i zajedništva“. Retirajući crnogorsku književnost kao provincionalnu, kao književnost jednoga dijela srpske, u drugome slučaju, Deretićevoj *Istoriji*, Đurović je izdvojio nekolike metodološke nedosljednosti: pripadnost pisaca nacionalnim literaturama (u ovom slučaju crnogorskoj), zbog čega se, opravdano se pitao Đurović, nijesu u *Istoriji* našli hrvatski i bosansko-hercegovački pisci koji su stvarali u Beogradu, budući da se Deretić služio „beogradskim ključem“. Odsustvo odgovora na postavljena pitanja, književnoistorijski i metodološki promašaji u koncipiranju pomenute *Istorije srpske književnosti* naveli su Đurovića da zaključi: „U svojem Uvodu *Istoriji*, Deretić, pored ostalog, kaže i ovo: ‘Mi možemo danas govoriti ne samo o jugoslovenskim nacionalnim literaturama kao o zasebnim pojavama, nego i o književnosti srpskohrvatskog jezika i o jugoslovenskoj književnosti kao o složenim celinama’. Zašto u kreiranju svoje *Istorije* Deretić nije bio dosljedniji meditacijama iz Uvoda? Onda bismo, možda, dobili *Istoriju književnosti srpskohrvatskog jezika*. Otkuda, inače, crnogorski pisci po drugi put među Srbima, u Deretićevoj *Istoriji*. Ili, možda greškom knjiga nije nazvana *Istorija srpske i crnogorske književnosti*?“

⁵⁰ Miroslav Đurović, „Ni antologija, ni moderna, ni crnogorska“, *Pobjeda*, god. 40, br. 6663, 1984, str. 10.

⁵¹ Pomenuta antologija objavljena je i kao monografija. O njenom, po mišljenju Đurovića, *poluilegalnom* objavljivanju videti detaljnije u: Miroslav Đurović, „Tri lica jedna antologije“, *Pobjeda*, god. 40, br. 6684, str. 8.

crnogorskoj poeziji⁵². Pored tzv. „surogat predgovora“, autorā koji nijesu imali sreću da uđu u *Antologiju moderne crnogorske poezije* (Janko Đonović, Radonja Vešović, Mihailo Vuković, Ivan Ceković, Milo Bošković, Husein Bašić itd.), rečenim izborom dominira poezija Matije Bečkovića (njegove dvije peme zauzele su, po tvrđenju Đurovića, blizu četvrtinu knjige) iako je za njega Bečkovićeve pripadnost našoj poeziji sporna, „pa makar bio i ‘najcrnogorskiji pjesnik’, iz prostog razloga što se Bečković sam opredijelio kao srpski pjesnik i što je zastupljen u svim antologijama savremene srpske poezije“⁵³.

U cjelokupnom književnokritičkom opusu Miroslava Đurovića posebno mjesto pripada brojnim njegovim prikazima (ponajviše objavljivanim u *Pobjedi*) kao i esejima posvećenim crnogorskim pjesnicima. Liše radova o Radovanu Zogoviću i Dušanu Kostiću čije je gotovo sve pjesničke zbirke u formi prikaza Đurović predstavio u ondašnjoj crnogorskoj i jugoslovenskoj periodici, prikaza pjesničkih ostvarenja brojnih drugih crnogorskih i južnoslovenskih stvaralaca, svojim obimom a ponajprije svojom književnoteorijskom zaokruženošću izdvajaju se sljedeći eseji: „Pjesnik pobune i iskoni – Mirko Banjević“⁵⁴, „Poezija Stefana Mitrovića“⁵⁵, „Pjesnik crnih brda – zapis o pjesniku Mihailu Vukoviću“⁵⁶, „Suženi prostor i skraćeno vrijeme u poeziji Aleksandra Lesa Ivanovića“⁵⁷ i dva rada o crnogorskoj poeziji – „Leksika u savremenom crnogorskom pjesništvu“⁵⁸ i „Lim u crnogorskoj poeziji“⁵⁹. U svim se ovim radovima prepoznaju osobenosti Đurovićeve književnoteorijskog i književnokritičkog pristupa: esejističko-poetski stil, dijahronijska upućenost u tokove savremene crnogorske literature, prepoznavanje čvorišnih mjesta u poeziji naših pjesnika kao i uočavanje niza poetskih specifičnosti u njihovim radovima, koje su, po pravilu, zaobilazili naša tradicionalna književna istoriografija i kritika.

Postojano interesovanje za poeziju Radovana Zogovića – danas gotovo zaboravljeno – monografija napisana u čast crnogorskoga pjesnika i književnika Dušana Kostića, priređivanje izbora iz poezije poginulih pjesnika-ratnika

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Miroslav Đurović, „Pjesnik pobune i iskoni“, *Ovdje*, god. 11, br. 119, 1979, str. 6.

⁵⁵ Miroslav Đurović, „Poezija Stefana Mitrovića“, *Ovdje*, god. 17, br. 191, 1985, str. 10.

⁵⁶ Miroslav Đurović, „Pjesnik crnih brda – zapis o pjesniku Mihailu Vukoviću“, *Stvaranje*, god. 44, br. 5–6, 1989, str. 623–625.

⁵⁷ Miroslav Đurović, „Suženi prostor i skraćeno vrijeme u poeziji Aleksandra Ivanovića“, *Ovdje*, god. 8, br. 84, 1976, str. 5–6.

⁵⁸ Miroslav Đurović, „Leksika u savremenom crnogorskom pjesništvu“, u: *Bliže i dalje od tradicije: savremena crnogorska poezija*, okrugli sto lista *Ovdje*, Titograd, 15. februara 1980. godine, *Ovdje*, 1980, str. 77–85.

⁵⁹ Miroslav Đurović, „Lim u crnogorskoj poeziji“, *Stvaranje*, god. 26, br. 4, 1971, str. 503–511.

crnogorskoga pokreta socijalne literature, antologičarski angažman iskazan kroz *Antologiju savremene crnogorske poezije* i brojni prikazi i eseji posvećeni našoj nacionalnoj poeziji – kratak je sažetak dvodecenijskoga kritičarskog rada crnogorskoga pjesnika, esejista, putopisca, antologičara i književnoga kritičara Miroslava Đurovića. Ostajući u svim radovima autentičan i svoj, ne povodeći se za tada važećim književnokritičkim usmjerenjima, Miroslav Đurović ostavio je po mnogo čemu osobeno djelo. Njega ni po obimu, ni po teorijskoj izgrađenosti ne možemo svrstati u najznačajnija književnokritička dostignuća crnogorske nauke o književnosti, ali njegovu specifičnost, umjesto bilo kakvoga zaključka, možda ponajbolje mogu pokazati izdvojeni citati iz osvrta na Đurovićeva pjesnička, prozna i kritičarska ostvarenja: „pjesnik je više osjećao stvari nego ih osmišljao“⁶⁰ (o poeziji); „više naklonjen lirskoj meditaciji no racionalnom rasuđivanju, Đurović je napisao putopis duboko ličan, nadahnut i istinit na svoj način“⁶¹ (o putopisima); „nedostaje u ovoj knjizi (*Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, pr. N. P.) više naučnog aparata, knjiga je lišena stroge akribije i metodološke principijelnosti, ali je, umesto toga, obogaćena spontanim i racionalnim rasuđivanjem“⁶² (o književnokritičkoj monografiji); „sastavljač antologije više se oslanjao na svoje poetsko osećanje nego na logičnu mapu rasuđivanja, koja karakteriše druge slične izbore“ (o antologiji).⁶³ Navedeni citati zapravo su dokaz da se do valjanih književnokritičkih rezultata može doći i bez insistiranja na šturom i pokatkad ispraznom teorijsko-metodološkom formalizmu. U vrijeme aktuelizovanja one surove angloameričke akademske poštapalice: *publish or perish* (*objavi ili nestani*), kad su pravi tumači poezije rijetki, dvodecenijsko književnokritičko djelo Miroslava Đurovića vrijedan je doprinos savremenoj književnoj montenegristici.

⁶⁰ Ratko Deletić, „Stranice života – stranice poezije (zapis o poeziji Miroslava Đurovića)“, u: Miroslav Đurović, *Ždral u magli*, Izdavačka kuća Komovi Andrijevića, Andrijevića, 2007.

⁶¹ Dragomir Popnakov, „Putovanje kao savremena religija“, *Letopis Matice srpske*, god. 158, knj. 430, br. 3 (sept. 1982), str. 356.

⁶² Voja Marjanović, „Miroslav Đurović – ‘Lirski šapat svijetu’“, *Stremljenja*, br. 6, Priština, 1985, str. 161.

⁶³ Radomir Ivanović, „Antologijska prezentacija (Na marginama izbora Miroslava Đurovića – ‘Savremena crnogorska poezija’)“, *Odjek*, god. 28, br. 8, 1975, str. 15.

Bibliografija

- „Antologija crnogorske književnosti IX–XX vijek“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1976.
- Bošković, Radojica: „Čistunstvo sa ukusom dogmatizma“, *Pobjeda*, br. 6113, 1982, str. 11.
- Delečić, Ratko: „Nema ih... jer su htjeli biti“, *Stvaranje*, god. 39, br. 4, 1984, str. 535–536.
- Delečić, Ratko: „Stranice života – stranice poezije (zapis o poeziji Miroslava Đurovića)“, u: Miroslav Đurović, *Ždral u magli*, Izdavačka kuća Komovi Andrijevića, Andrijevića, 2007.
- Drašković, Čedomir: „Životom i stihom“, Miroslav Đurović“, *Cetinjski list*, god. 8, br. 188, 1983, str. 2.
- Drašković, Nada: *Bio-bibliografija Miroslava Đurovića*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Dubak, Budimir: „Et(n)ički čista književna republika Miroslava Đurovića“, *Omladinski pokret*, god. 41, br. 105, 22. 12. 1982, str. 18.
- Đurović, Miroslav: „(Ne)jasni kriterijumi – otkud Crnogorci u *Istoriji srpske književnosti* Jovana Deretića“, *Pobjeda*, god. 40, br. 6504, 1984, str. 9.
- Đurović, Miroslav: „Advokat i teoretik poezije“, *Pobjeda*, br. 6120, 1982, str. 11.
- Đurović, Miroslav: „Antologija bez mladosti“, *Borba*, god. 56, br. 41, 1977, str. 2.
- Đurović, Miroslav: „Crnogorska poezija opet prećutana“, *Pobjeda*, god. 31, br. 3434, 1975, str. 11.
- Đurović, Miroslav: „Jevrem Brković – pjesnik brđanske zemlje“, *Književna kritika*, god. 9, br. 3, 1978, str. 101–107.
- Đurović, Miroslav: „Kritički i pjesnički razgovor sa tradicijom“, *Izraz*, 1977, str. 345–350.
- Đurović, Miroslav: „Kvazipoezija ili psovačko nadmetanje“, *Pobjeda*, br. 6094, 1982, str. 11.
- Đurović, Miroslav: „Leksika u savremenom crnogorskom pjesništvu“, u: *Bliže i dalje od tradicije: savremena crnogorska poezija*, okrugli sto lista *Ovdje*, Titograd, 15. februara 1980. godine, *Ovdje*, 1980, str. 77–85.
- Đurović, Miroslav: „Lim u crnogorskoj poeziji“, *Stvaranje*, god. 26, br. 4, 1971, str. 503–511.
- Đurović, Miroslav: „Majakovski i Zogović“, u: *Radovan Zogović, pjesnik i čovjek (zbornik radova)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1988, str. 307–323.

- Đurović, Miroslav: „Ni antologija, ni moderna ni crnogorska“, *Pobjeda*, br. 6621, 1984, str. 9.
- Đurović, Miroslav: „Pjesnička zaostavština Radovana Zogovića“, *Ovdje*, god. 20, br. 230–231, 1988, str. 3–4.
- Đurović, Miroslav: „Pjesničke kobi (I)“, *Dalje*, god. 8, br. 25–26, 1988/89, str. 8–14.
- Đurović, Miroslav: „Pjesničke kobi (II)“, *Dalje*, god. 9, br. 28–29, 1989, str. 111–122.
- Đurović, Miroslav: „Pjesnik crnih brda – zapis o pjesniku Mihailu Vukoviću“, *Stvaranje*, god. 44, br. 5–6, 1989, str. 623–625.
- Đurović, Miroslav: „Pjesnik pobune i iskoni“, *Ovdje*, god. 11, br. 119, 1979, str. 6.
- Đurović, Miroslav: „Pobjednik i poraženi (o ljubavnoj poeziji Radovana Zogovića“, *Ovdje*, god. 18, br. 208, 1986, str. 5–6.
- Đurović, Miroslav: „Poema o borbi za slobodu – o ‘Došljacima’ Radovana Zogovića“, *Ovdje*, god. 10, br. 113, 1978, str. 11–12.
- Đurović, Miroslav: „Poezija borbe i čovječstva“, u: *Savremena crnogorska poezija*, Odzivi, Bijelo Polje, 1974.
- Đurović, Miroslav: „Poezija Stefana Mitrovića“, *Ovdje*, god. 17, br. 191, 1985, str. 10.
- Đurović, Miroslav: „Porijeklo i značenje kostićevske sjete“, u: *Književno djelo Dušana Kostića (zbornik radova)*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1990, str. 147–154.
- Đurović, Miroslav: „Sa Radovanom Zogovićem, lično“, *Pobjeda*, br. 8443–8469, 1989.
- Đurović, Miroslav: „Smrt i pjesnička vidovitost“, *Ovdje*, god. 14, br. 155, 1982, str. 18.
- Đurović, Miroslav: „Suženi prostor i skraćeno vrijeme u poeziji Aleksandra Ivanovića“, *Ovdje*, god. 8, br. 84, 1976, str. 5–6.
- Đurović, Miroslav: „Tri lica jedne antologije“, *Pobjeda*, br. 6684, 1984, str. 8.
- Đurović, Miroslav: „Zamagljivanje stvari“, *Pobjeda*, br. 6677, 1984, str. 10.
- Đurović, Miroslav: *Daleka zvijezda*, Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Titograd, 1981.
- Đurović, Miroslav: *Hljeb*, Komovi, Andrijevića, 2006.
- Đurović, Miroslav: *Lirski šapat svijetu – esej o Dušanu Kostiću*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1984.
- Đurović, Miroslav: *Listaj goro*, Opštinski odbor SUBNOR-a Titograd, Titograd, 1985.

- Đurović, Miroslav: *Poezija Radovana Zogovića*, Univerzitetska riječ, Nik-
šić, 1990.
- Đurović, Miroslav: *Savremena crnogorska poezija*, Odzivi, Bijelo Polje,
1974.
- Đurović, Miroslav: *Udes pjesnika*, Komovi, Andrijevica, 2005.
- Đurović, Miroslav: *Ždral u magli*, Izdavačka kuća Komovi Andrijevica,
Andrijevica, 2007.
- Đurović, Miroslav: *Životom i stihom (Crnogorski pjesnici pali u NOR-u i*
Španiji), Pobjeda, Titograd, 1983.
- Ivanović, Radomir: „Antologijska prezentacija (Na marginama izbora Mi-
roslava Đurovića, ‘Savremena crnogorska poezija’“, *Odjek*, god. 28, br. 8,
1975, str. 15.
- Jokić, Branko: „Antologijom ka pjesničkim vrijednostima“, *Sloboda*, god.
15, br. 324, 1975, str. 5.
- Kostić, Dušan: „Pomenik ili spomenik“, *Pobjeda*, god. 39, br. 6417, 1983,
str. 9.
- Kralj, Milo: „Pjesnik pobune i ljubavi“, *Stvaranje*, god. 36, br. 7, 1981, str.
945–947.
- Marjanović, Voja: „Miroslav Đurović, ‘Lirski šapat svijetu’“, *Stremljenja*,
god. 23, br. 6, 1985, str. 159–161.
- Marković, Momir: „Protiv zaborava“, (intervju s Miroslavom Đurovićem),
Pobjeda, god. 30, br. 3269, 1974, str. 10.
- Popnakov, Dragomir: „Putovanje kao savremena religija“, *Letopis Matice*
srpske, god. 158, knj. 430, br. 3 (sept. 1982), str. 356.
- Racković, Nikola: „Vreme i vrednosti“, *Književna kritika*, god. 6, br. 1,
januar – februar 1975, str. 123–124.
- Radoman, Aleksandar: „Istoričar književnosti Milorad Stojović“, *Matica*,
god. 15, br. 59, 2014, str. 325–350.
- Stojović, Milorad: *Antologija crnogorske poezije*, 1972. Dodati podatke
- Trifković, Risto: „Čovjekovanje: na prelazu iz prošlosti u sadašnjost i bu-
dućnost (Crnogorska novija poezija kroz vizir dvehu antologija)“, *Bagdala*,
god. 18, br. 207–208, 1976, str. 28–29.
- Uljarević, Radomir: „Kvazipoezija i moralno podmetanje“, *Omladinski*
pokret, god. 41, br. 105, 22. 12. 1982, str. 17.
- Uljarević, Radomir: „Što se brani kad se ne odbrani“, *Omladinski pokret*,
god. 41, br. 105, 22. 12. 1982, str. 17.
- V., R.: „Lirska geografija“, *Pobjeda*, god. 30, br. 3269, str. 10.
- Vuković, Bećir: „Za kritičkiji pristup“, *Pobjeda*, br. 6663, 1984, str. 10.
- Vuković, Čedo: „Govor sa svojim vremenom“, *Pobjeda*, god. 40, br. 6789,
1984, str. 10.

- Vuković, Čedo: „O knjizi Miroslava Đurovića ‘Lirski šapat svijetu’, *Sporne*, god. XVI, br. 1, Nikšić, 1984, str. 84–86.
- Vuković, Vladeta: „Savremena crnogorska poezija“, u: *Eseji i kritike*, Jedinstvo, Priština, 1980, str. 157–161.

Nikola POPOVIĆ

**MONTENEGRIN POETRY
IN MIROSLAV ĐUROVIĆ'S INTERPRETATION**

In this paper, the author gives an overview of the contribution of Miroslav Đurović to the study of Montenegrin poetry. For more than two decades of presence in the Montenegrin literary criticism scene, almost consistently devoted to the study of poetry, Miroslav Đurović has left behind thematically diverse body of work, as he engaged not only in the work on anthologies and collections but also reflected on significant Montenegrin poets of the second half of the twentieth century, with two Montenegrin classic poets in the central place – Radovan Zogović and Dušan Kostić.

Key words: *Miroslav Đurović, Radovan Zogović, Dušan Kostić, Montenegrin twentieth century poetry*

UDK 821.163.41:929 Koljević S.

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**In memoriam:
SVETOZAR KOLJEVIĆ**

(1930–2016)

Smrću Svetozara Koljevića južnoslovenska nauka o književnosti izgubila je ne samo jednoga od vrsnih anglista već i značajnoga komparatistu, izvrsnoga poznavaoca južnoslovenske usmene epike i lucidnoga tumača Njegoševa djela.

Koljević je rođen 9. septembra 1930. godine u Banjaluci. Engleski jezik i književnost studirao je u Zagrebu i Beogradu, đe je 1954. i diplomirao. Magistraturu iz engleske književnosti stekao je na Univerzitetu u Kembridžu 1957. godine, a doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1959. godine. Od 1958. do 1992. predavao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Početkom rata u Bosni i Hercegovini, 1992. godine, odlazi iz Sarajeva, nastanjuje se u Novom Sadu i zapošljava na Filozofskom fakultetu, đe je radio do penzionisanja 1995. godine. Poslije 1995. godine predavao je englesku književnost na filozofskim fakultetima u Istočnom Sarajevu, Banjaluci i Nikšiću, kao i na Filološkom fakultetu u Beogradu. Kao gostujući predavač i istraživač boravio je na brojnim univerzitetima širom svijeta. Vodio je postdiplomske studije iz engleske i komparativne književnosti na Univerzitetu Indijana u SAD, a bio je gostujući profesor na Univerzitetu u Oksfordu i na Kalifornijskom univer-

zitetu u Berkliju. Držao je predavanja na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Novom Sadu, Oksfordu, Londonu, Notingemu, Birmingemu, Šefildu, Glazgovu, Lankasteru, te u SAD na Harvardu, Prinstonu, Južnoj Karolini, Ilinoisu i Houp koledžu, kao i u Seulu u Južnoj Koreji. Za člana vanradnoga sastava SANU izabran je 1985. godine, a u radni sastav u statusu dopisnog člana 1992. godine. Redovni član SANU postao je 1997. godine. Od 2003. do 2015. godine obavljao je funkciju potpredsjednika Ogranka SANU u Novom Sadu. Autor je 22 knjige i više stotina pojedinačnih tekstova, kako iz oblasti engleske književnosti, tako i iz oblasti drugih književnosti s južnoslovenskoga područja, prevashodno iz južnoslovenske usmene epike. Bio je član Udruženja književnika BiH, Udruženja književnih prevodilaca BiH, član PEN-a, kao i Međunarodnog udruženja univerzitetskih profesora engleske književnosti. Preminuo je 29. 5. 2016. godine u Novome Sadu.

Iako je Koljević bio jedan od vodećih anglista na južnoslovenskome prostoru, ovđe ćemo se kratko osvrnuti na drugi, ne manje važan segment njegova naučnoga interesovanja, onaj posvećen usmenoj književnosti i Njegošu.

Malo je knjiga o našoj usmenoj književnosti koje tako sveobuhvatno i analitički prodorno sagledavaju fenomen epske pjesme kao knjiga *Naš junački ep* (1974) Svetozara Koljevića. Koljević se u svojim istraživanjima fokusirao na epske pjesme, osvjetljavajući istorijat njihova postanka i bogati repertoar tema, motiva, likova i sl. te nudeći nove, inventivne načine njihova čitanja i kulturološkoga kontekstualizovanja. Proširena, komparativnim iskustvima obogaćena verzija knjige objavljena je pod naslovom *The Epic in the Making* u Oksfordu 1980. godine. Knjiga je u prijevodu na srpski objavljena 1998. godine pod imenom *Postanje epa*. Pored te dvije monografije Koljević je južnoslovensku nauku o usmenoj književnosti obogatio i korisnom hrestomatijom *Ka poetici narodnog pesništva* (1982), podnaslovljenom „Strana kritika o našoj narodnoj poeziji“.

Petru II Petroviću Njegošu Koljević nije posvetio obimom veliki opus, no njegovi radovi idu u najvrednije priloge nješkoologiji u posljednjih tridesetak godina. Monografiju *Njegoš u engleskoj i američkoj kulturi* (1999) započinje riječima: „Njegoš kao veliki pesnik (...) potpuno je u senci veoma živopisnih, često egzotičnih, političkih i kulturoloških pristupa njegovoj ličnosti u evropskoj i američkoj kulturi. Njegoš je, dakako, i za svoje sunarodnike, bar za one kojima more nije bilo do kolena, morao biti veoma egzotična pojava, u isti mah neobično izrazit skup osobina svog tla i vremena, ali i gorostas koji nikad nije imao, niti je mogao imati, dvojnika.“ U svojoj monografiji Koljević seriozno ispituje fenomen recepcije Njegoša u engleskoj i američkoj kulturi kroz tri hronološke faze: u XIX, u prvoj polovini XX vijeka i u periodu od 1945. do 1995. godine. Pored ove monografije Njegošu je posvetio i nekoliko manjih radova, „Smrt epa u Gorskom vijencu“ (u docnijoj, prerađenoj verziji „Sudbina

epa u *Gorskom vijencu* – dramatizacija epske postojbine“), „Promenljivost tačke gledišta u *Gorskom vijencu*“, „Vojvoda Draško i Branko Radičević – Tešanovi nastavljači?“ i „Njegošev humor“. Predmet Koljevićeva istraživanja nisu „velike teme“ njegošologije, već uže problemske cjeline, poput istraživanja funkcije humora, odnosa prema usmenom nasljeđu ili dovtljive analize udjela epskoga i dramskoga u strukturi Njegoševa djela. Rezultate svojih njegošoloških istraživanja Koljević rezimira riječima: „Njegoš je, istina, u svom razvoju 'pošao od narodne pesme', ali je 'stvorio novu pesničku formu, koristeći se pri tom svojim pesničkim iskustvom, svojim poznavanjem evropske poezije od Homera do romantizma', te uparvo na taj način, kao i na dramatičnoj podlozi svog ličnog duhovnog i životnog iskustva, preobrazio u *Vijencu*, kao, uostalom, i u *Luči* jedan 'politički mit... u poeziju i filozofiju'. Štaviše, u krajnjoj liniji *Gorski vijenac* nije čak ni samo ogledalo svekolike kobi ljudske istorije nego suštinsko pitanje o mogućem duhovnom izlazu iz njenog začaranog kruga.“

U kojem god polju nauke o književnosti da se ogledao Svetozar Koljević je ostavio značajnoga traga. Prepoznatljivoga stila, na granici esejističkoga i literarnoga, pronicljivih zapažanja i širokih interesovanja, Koljević ne samo da je zavrijedio laskavu titulu jednoga od najvećih srpskih esejista XX vijeka, kako ga je nazvao Marko Vešović, već i najlucidnijih duhova južnoslovenske humanistike uopšte. Njegovi radovi o epskoj poeziji i Njegošu vrijedan su heuristički doprinos književnoj montenegristici.

Aleksandar RADOMAN

In memoriam: SVETOZAR KOLJEVIĆ

With the death of Svetozar Koljević, South Slavic literature studies lost not only one of the renowned anglicists, but also a significant comparativist, excellent connoisseur of South Slavic oral epic and lucid interpreter of Njegoš's works. In all the fields of literary studies he tackled, Koljević left a significant trace. Recognizable in style, on the border of essayistic and literary, with insightful observations and broad interests, Koljević has earned the title of one of the greatest Serbian essayists of the twentieth century, but also that of one of the most lucid spirits of South Slavic humanities in general. Koljević's work in the field of literary Montenegristics belongs to its most valuable achievements in the last four decades.

Key words: *Svetozar Koljević, English literature, oral literature, study of Njegoš*

UDK 929 Martinović D.

Stručni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

**In memoriam:
DUŠAN DUJO MARTINOVIĆ**

(17. avgust 1930 – 22. jun 2016)

Jednom je Danilo Kiš zapisao da će priznati samo onu istoriju u kojoj bi se našle biografije svih ljudi koji su naseljavali Zemlju, sa svim njihovim sudbinama, patnjama, malim i velikim danima iz njihovih života, tragičnostima svakodnevice, vizijama i nedoumicama. To bi istovremeno bila i enciklopedija i grobnica čovječanstva, memorijalni stub s bezbroj imena i usuda. Zato je neophodno iza sebe ostaviti neki trag, štampan, pisan, klesan, urezan.

Od Gutenberga je proces očuvanja sećanja dobio na snazi, štamparija je postala rizničar i knjižničar ljudske empirije. I Crnogorci su shvatili njen značaj: Makarije i njegovi slovoslagači ostavili su svijetu bogato nasljeđe i tradiciju. Ta naslagana slova, ti znakovi i simboli poređani u nizu, omogućili su protok artikulisane misli, ali su je jednako i zaključali od zaborava. Slovoslagači su nadmudrili Hronosa stavivši mu u usta papir umjesto mesa njegove dece. A ja sam imao sreće da upoznam jednoga takvoga – Dušana Miraševa Martinovića, čovjeka koji je nosio crnojevički zavjet prosvjećivanja. Od kraja najkrvavijega

sukoba koji je čovjek iznjedrio pa do 1980. godine Dušan Martinović (porodica i prijatelji zvali su ga Dujo) radio je na najodgovornijim funkcijama u cetinjskoj štampariji „Obod“ te bio urednik i tehnički urednik mnogih časopisa, novina, biltena i monografija. Nije napisao nijednu knjigu, ali se postarao da izađe njih mnogo. Saradivao je na uređivanju izdanja i bio prijatelj s brojnim uglednim ličnostima, poput Nikole Kovačevića, predsjednika Skupštine Crne Gore, Desanke Maksimović, Mihaila Lalića, Aleksandra Lesa Ivanovića, Jevta Milovića, Rista Dragičevića, zatim s profesorima na Prištinskom univerzitetu Hasanom Kalešijem i Šefčetom Planom, te Jevremom Brkovićem, Markom Špadijerom i mnogim drugim. Martinović je tokom šeste i sedme decenije XX vijeka uređivao ova glasila: *Omladinskoga pokreta*, *Nikšićkih novina*, *Radnika*, *Budvanskih novina*, *Ovdje*, *Obodinovog informativnog biltena* itd. Bavio se i lektorskim poslom, trudivši se da pisana riječ bude što čistija. Za štamparski i izdavački poziv odlučio se nakon završene čuvene cetinjske Gimnazije te pošto je završio višu Grafičko-štamparsku školu i Školu učenika u privredi.

Sudbinu Dušana Martinovića umnogome je oblikovala sudbina njegove zemlje. Crna Gora i njeni ožiljci zrcalili su se u kamenu njegova karaktera. Rođen u smutnim vremenima na međuratnom Cetinju (Bajice), tačno godinu nakon ubistva braće Bulatović, posljednjih iskri Božićnoga ustanka, Martinović je već bio predodređen za najteže izazove – s nepunih 12 godina, prisustvovao je s majkom Milenom (rođena Marinović) strijeljanju svoga oca Miraša Nikova, prvoborca, učesnika slavnoga Trinaestojulskoga ustanka. Oca su mu strijeljali italijanski fašisti 31. jula 1941. godine. Traume tih scena očeličile su njegovu volju jer je postao najstariji muškarac u kući i kormilar porodice. Godine 1944. postao je član SKOJ-a i posvetio se intenzivnoj partijskoj i antifašističkoj aktivnosti. Brzo je dobio članstvo u KPJ te 1948. godine postao član Opštinskog komiteta Cetinja, najvišeg partijsko-rukovodnog organa grada. Pored štamparskog posla, rukovodio je omladinskim organizacijama i bio delegat partijskog kongresa koji se održao u Vladinome domu.

Zenitni uspon mladoga i tvrdokornoga komuniste prekinula je crnogorska 1948. Represalije novoga režima koji se borio protiv staljinističkog totalitarizma staljinističkim totalitarizmom, Martinović je ošetio kao osamnaestogodišnjak. Zbog nekoliko letaka koje je odštampao, ne autorizovao, našao se na Udbinoj crnoj listi i odmah procesuiran. Kao u *Zavjeri Ćutanja* Vajsberga Cibulskog ili u Espinosinom *Detetu 44*, Martinovića su nakon kraja radnoga vremena, na putu do kuće kod *Zetskoga doma* okružili oficiri jugoslovenske tajne policije i prosljedili ga u sedište cetinjske Udbe (kuća Marka Mašanovića, objekat između današnje Gradske biblioteka i Muzeja novca).

Usljedila su duga ispitivanja. Utamničen je nekoliko mjeseci u zatvoru na Donjem polju na Cetinju, nakon čega je s grupom zatvorenika prebačen u ktor-

ski zatvor, najvjerojatnije februara 1950. godine. Odatle su zatvorenici prevezeni kamionima do Zelenike, zatim vozom do Sarajeva, pa širokim kolosijekom do luke Bakar. U Bakru su Martinović i drugovi ukrcani na čuveni brod *Punat* kojim su prebačeni do Gologa otoka. Onđe je bio smješten u baraci broj 12, a krevet do njegova zadužio je Niko Simov Martinović, akademik i istaknuti revolucionar. Poznato je da je tokom godina gulaga pomagao starijim zatvorenicima i da ih je nekoliko spasio smrti. Na najmračnijem mjestu komunističke epohe Dušan Martinović će ostati od 1949. do uoči Nove godine 1951. Neko vrijeme je bio bez posla, da bi se nakon toga vratio slovoslagačkom, a kasnije i organizaciono-upravnom, izdavačkom i uredničkom poslu u cetinjskoj štampariji.

Sudbine kišovskih junaka/tragičara i samoga Kiša nalaze toliko podudarnosti i koincidencija u Martinovićevoj biografiji. Šetimo se samo Kišovih opisa *Subotičkoga masakra*, kad je s majkom gledao kako mađarski vojnici drže revolver iznad glave njegova oca, ili nekih situacija iz *Grobnice za Borisa Davidoviča*. Takav ambijent stvarao je od preživjelih stijene, neki su se vinuli do neponovljivih nebeskih granica kao Kiš, a neki su ostali na zemlji, stabilni i čvrsti kao lovčenska gromada, što je slučaj s Dušanom Martinovićem. Nikad se nije hvalio time da je bio Golootočanin, nije želio od sebe praviti žrtvu – takav je bio sistem, znao je reći. Bio je istorijska enciklopedija: njegov unuk Srđa i ja znali smo satima slušati njegova svjedočenja iz Drugoga svjetskog rata. Moglo se s njim šedeti i decenijama a da nikad ne pomene Goli otok (iako je bio jedan od osnivača udruženja Golootočana Cetinja i Crne Gore), niti pravio marketing od svoje tragedije. A na Goli otok je pošao u dobi kad su njegovi vršnjaci u Zapadnoj Evropi odlazili na univerzitete. Nego, kako je neko jednom rekao: vanredna vremena rađaju izvanredne ljude.

Nakon uspješne poslovne karijere i izdavačkoga posla 1980. godine, Martinović se bavio i trgovinom i kao pravi crnogorski domaćin stekao ime-tak i podigao izuzetnu porodicu. Uspješno se bavio i drevnom slovenskom vještinom – pčelarstvom. Pored imanja, dio njegove zaostavštine je i bogata biblioteka. Njegova snaga svakako je bila i njegova žena Bose. Čitavog života bio je odan Crnoj Gori, njenoj istoriji, tradiciji i vrijednostima.

Dušan Dujo Martinović umro je 22. juna, kako to sudbina obično namjesti, na isti dan kad je 75 godina ranije napadnut Sovjetski savez od strane Hitlera. Čelična volja sovjetskoga naroda za opstankom, slična je onoj koju je imao ovaj Crnogorac. Iako nikada nije izdao svoju knjigu, a za to je imao i znanja i vještine, dočekao je da samo nekoliko dana pred smrt ugleda knjigu *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore*, značajnu studiju iz istorije vojne vještine, prvijenac svojega unuka Srđe Martinovića. Na taj način je ovaj svojevrsni general crnogorskoga štamparstva ispraćen kao pravi visoki patriotski oficir.

Boban BATRIĆEVIĆ

**In memoriam
DUŠAN DUJO MARTINOVIĆ**

In the period from the end of World War II to 1980, Dušan Mirašev Martinović worked in the most responsible positions in Cetinje's printing house Obod and was editor and technical editor of many magazines, newspapers, newsletters and monographs. He wrote no books, but made sure a lot of them were published. He worked on editing publications and was friends with many prominent figures, such as Nikola Kovačević, President of the Parliament of Montenegro, Desanka Maksimović Mihailo Lalić, Aleksandar Leso Ivanović, Jevto Milović, Risto Dragičević, etc. In the sixties and seventies he edited the following publications: *Omladinski pokret*, *Nikšićke novine*, *Radnik*, *Budvanske novine*, *Ovdje*, *Obodinov informativni bilten*.

Key words: *Dušan Martinović*, *printing*, *editing*, *proofreading*

PRIKAZI

UDK 821.163.4.09-1:398

Stručni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

ADNANE, ADNANE, JOŠ JE RANO ZA TUŽBALICU

U ovome prilogu autor je prikazao knjigu *Crnogorska usmena tužbalica* Adnana Čirgića. Čirgićeva knjiga o crnogorskim usmenim tužbalicama ima formu studije, i polazište joj je takvo: istražuje, obim joj je odgovarajući, oslanja se na fusnote, apostrofiraju se naučnici koji su se tužbalicama bavili, obezbijedena je citatnost i sl. Knjiga je nov i značajan doprinos korpusu tužbaličke literature kod nas. Čirgić je konsultovao obimnu stručnu literaturu da bi mogao obaviti posao kako je planirao, znalčki koristi tu literaturu, s mjerom i ukusom je dozira i logički izvlači zaključke.

Ključne riječi: *Adnan Čirgić, crnogorska književnost, usmena književnost, tužbalice*

Svijet je ovaj tiran tiraninu – o da znadeš što te još te čeka – molbeni je ton upućen Adnanu Čirgiću povodom njegove najnovije knjige naslovljene *Crnogorska usmena tužbalica* (Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2016) – on tek u naponu snage i afirmisan lingvista i društveni radnik, a latio se pisanja o tužbalicama! Rano, Adnane, rano! Ali, ne smeta – manifestuje intelektualni nivo i dijapazon stručne osposobljenosti.

O Adnanu Čirgiću postoji pozamašna literatura i ja se ovim napisom rado priključujem onima koji su o njemu pisali ili pišu s ljubavlju i povjerenjem. Podstiče me njegova naznačena knjiga, ali odmah moram da kažem da ja nijesam specijalista za oblast koju knjiga tretira, pa će moj napis o Čirgiću biti više deskriptivan a manje istraživački. Moram, međutim, odmah reći da se kod nas tuži svugde i svakog. Ja ne pamtim dalje od dana kad je Anđelija – Ala, u hodu, uz Migalovicu, na udaljenosti od kilometar puta do groblja lipovskoga, tužjela Spasoja Perovića, ubijenog seoskog učitelja, a s njime nije bila u rodbinskim odnosima; ili kad je moja majka Mira (uoči II svjetskog rata) u šumi Lučke gore, na Sinjavini, u osami, tužjela umrlu kćerku. Bio sam mali i sadržaja tužbalica se ne sećam, ali čin dobro pamtim. Danas mislim da je majka, u šumskoj osami odagonila i strah.

Najprije o piscu. Adnan Čirgić je rođen u Titogradu, 1980. god. đe je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu

(Odsjek za srpski jezik i književnost) u Nikšiću 2004. godine. Na istom fakultetu završio je poslijediplomske studije. Doktorirao je filološke studije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta „Josipa Jurja Štrosmejera“ u Osijeku 2007. godine. Radni vijek započeo je kao profesor u Srednjoj elektrotehničkoj školi „Vaso Aligrudić“ u Podgorici, a nakon toga i u Osnovnoj školi „Pavle Rovinski“ u Podgorici. Od 2007. godine do 2009. godine radi na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, a do 2010. god. radno je bio angažovan u Matici crnogorskoj. Poslije 2010. do 2014. god. bio je na dužnosti direktora Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici. Od 2014. godine radi kao profesor i dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju.

Čirgić je objavio znatan broj naučnih i stručnih radova. Njegova bibliografija broji između 250 i 300 jedinica, čije bi nabranje ovom prilikom izlazilo iz obima ovoga napisa. Autor je ili koautor šesnaest knjiga, među kojima su *Dijalektolozi i crnogorski jezik*, *Pravopis crnogorskog jezika* (autor radne verzije), *Gramatika crnogorskog jezika* (koautorstvo) i dr. Čirgić je i društveno angažovan. Pored toga što je dekan Fakulteta bio je član Nacionalnoga savjeta za obrazovanje Crne Gore, Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, Upravnoga odbora Matice crnogorske, Nacionalnog tima za proslavu Njegoševe 200. godišnjice rođenja i dr.

Čirgićeva knjiga o crnogorskim usmenim tužbalicama ima formu studije, i polazište joj je takvo: istražuje, obim joj je odgovarajući, oslanja se na fusnote, apostrofiraju se naučnici koji su se tužbalicama bavili, obezbijedena je citatnost i sl. Šteta što je pažnja usmjerena samo na narodne tužbalice, a ne na tužbalice uopšte. A postoje i autorizovane tužbalice, poput Njegoševe i o njemu. Ja posjedujem objavljenju tužbalicu sestre o bratu i njegovom društvu. S autorizovanim tužbalicama Čirgićeva, inače dobra, knjiga bila bi kompletnija.

Čirgićeva knjiga o usmenim tužbalicama komponovana je iz nekoliko cjelina koje se doživljavaju kao cjelina i čine masu koja bez njih ne bi bila koherentna i zatvorena. Na uvodnom dijelu knjige, poslije uvodne napomene i opšte karakteristike, nalaze se cjeline o tužbalici u svjetskoj književnosti, postanku i razvoju tužbalica, žanrovskom određenju i podjeli. Pored opšte karakteristike da je tužbalica tuženje za nekim (nad nekim) te da je to lirski pjesma koja sadrži snažnu individualnu notu – u materijalu se navodi, s osloncem na Vojislava Đurića, da su tužbalice „pesme celoga čovečanstva“. Autori i navode šta se pod „celo čovečanstvo“ podrazumijeva. Po Đurićevu shvatanju tužbalica je nastala kao „živa reč koja brani od zaborava nekadašnje ljude.“ A Aleksandar Radoman za tužbalicu kaže ovo: „Za razliku od ostalih lirskih usmenih pjesama, tužbalice sadrže snažnu individualnu notu, uokvirenu ustaljenom metričkom formom, stavovima, formulama i jednoličnom tužnom melodijom. Karakteristična za prostor patrijalne kulturne zone (Crna Gora,

Hercegovina, Dalmacija) tužbalica, najčešće u osmercu, s osobenim četvorosložnim pripjevom, sadrži pohvalu i spomen pokojniku, nerijetko i obraćanje i poziv na povratak iz zagrobnoga života“. Po Čirgićevu shvatanju „tužbalica je bila odlika cijele Crne Gore, bez razlike na konfesionalnu pripadnost“.

S osloncem na Vida Latkovića i Novaka Kilibardu Čirgić zaključuje da su tužbalice izrazito lirske pjesme te da su takve i po tematici, po tonu, po vrsti stiha, po motivima i po osnovnom oštećanju s obzirom na to da su tužbalice izvorno nastale kao pogrebne pjesme. Čirgić polemíše koliko su tužbalice običajne pjesme, koliko su to pjesme o radu, koliko su vjerske pjesme, ljubavne, porodične i sl. Njegova polemika je zdravorazumska, logična, bez ironije i potcjenjivanja.

Drugi dio Čirgićeve studije o tužbalicama posvećen je kompoziciji i strukturi tužbalica. Pored apostrofiranoga „Uvoda“, u tom dijelu studije riječ ide o pohvali pokojnikovih vrlina, pohvali opreme pokojnika, prikazu žalosti i praznila u porodici i društvu, prikazu zagrobnoga života i pozivu umrlome da se vrati, pozdravu prethodno umrlima i svršetku. Po Čirgiću uvod je najčešće apostrofa pokojniku ili auditorijumu. Navodi i primjere za to. Uvod je najčešće prilagođen situaciji i stereotipan je. Što se tiče pohvale pokojnikovih vrlina one mogu biti izrečene kroz stihove ili kroz pripjev. U pogledu stilske ornamentike ona je najčešće kroz metaforu, poređenje, metonimiju i hiperbolu. A u pohvali pokojnikove opreme najčešće se čuje divno su te opremile. Pohvala može biti izrečena i kroz retoričko pitanje. Po Čirgiću u tužbalici je najuspjeliji onaj dio u kome je prikaz žalosti i praznina u porodici i društvu poslije pokojnikove smrti. Za razliku od drugih djelova tužbalice njen završetak nije uvijek čitav.

Što se tiče trećeg dijela ove studije on je pod naslovom „Melodija i stih“, a obuhvata: pripjev, tužbalicu kao improvizaciju, postojano tuženje, profesionalno i plaćeno tuženje. U okviru ove cjeline autor piše i o muslimanskoj tužbalici, albanskoj tužbalici u Crnoj Gori, muškoj tužbalici, leleku i ustaljenom repertoaru. Čirgić saopštava da se „deseterački stih tužbalica ne razlikuje od guslarskoga deseterca“, citira N. Šaulića da „jamb, inače redak kod nas u tužbalicama s uzvicima bola postaje prirodan“, a da je trohej, makar ne bio uvijek pravilan, „obilježje tužbaličkoga stiha“. Rima u tužbalicama, uglavnom, izostaje, a pripjev je najčešće u vezi sa stihom na koji se naslanja.

Tužbalice su, najčešće, improvizacija s ustaljenim repertoarom. Od stilskih sredstava, uz rečeno, u njima se najčešće sretaju kontrasti i antiteze, slovenska antiteza, epitet, onomatopeja, alegorija, personifikacija, asonanca, aliteracija, retoričko pitanje, apostrofa i sl. Čirgić u tužbalicama nalazi i motive, od kojih su najčešći zmija, čavka, kukavica i gavran. Njima se pridružuju i tzv. pastoralni motivi. Raščlanjujući komponente tužbalice, Čirgić u njima nalazi

tragove o zagrobnome životu, zatim na prijekor mrtvima, prijekor živima i izricanje moralnoga suda, nalazi tragove prikaza neprijateljske vlasti u tužbalicama, sudbinu ženskog djeteta iza smrti roditelja, ukazuje na nadgornjavanje tužbalicama i sl. Humor je rijedak elemenat tužbalica, dok je kletva česta. Autor nalazi i tragove šišanja kose za umrlim, grebanje lica i sl. Heroizam je čest elemenat tužbalica. U njima se, po autoru, sretaju i vjerski i mitološki motivi, motiv osvete, nade i utjehe. Svoju studiju o tužbalicama Čirgić završava naslovom o degradaciji i gašenju tužbalica. Pored toga što je u studiji posvećena pažnja i leleku i muškoj tužbalici autor se zadržao i na muslimanskoj tužbalici, kao i tužbalici albanskog naroda u Crnoj Gori.

Studija Adnana Čirgića je nov doprinos korpusu tužbaličke literature kod nas. Dakako i značajan. On je konsultovao breme stručne literature da bi mogao obaviti posao kako je planirao. On znalčki koristi tu literaturu, s mjerom i ukusom je dozira i logički izvlači zaključke. Znalac je i ove materije, koja je u njegovom profesionalnom angažmanu prolaznog karaktera.

Krsto PIŽURICA

TOO EARLY FOR LAMENTS

In this paper, the author has reviewed the book *Montenegrin Oral Lament* by Adnan Čirgić. Čirgić's book on Montenegrin oral lament has the form of a study: it explores, relies on footnotes, deals with the scientists wrote on laments, provides quotations and so on. The book is a new and significant contribution to the corpus of lament literature in Montenegro. Čirgić consulted extensive literature as part of his work, skillfully using it and drawing logical conclusions.

Key words: *Adnan Čirgić, Montenegrin literature, oral literature, laments*

UDK 821.163.4.09-1:398(497.16)

Stručni rad

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA ADNANA ČIRGIĆA

U ovome prilogu predstavljamo monografiju *Crnogorska usmena tužbalica* autora Adnana Čirgića. Konstatujemo da je za-svjedočena nevjerojatna metodološka širina, bogatstvo korišćene i priložene literature, kao i ponuđenih zaključaka. Dragocjenošću naučnoga iskoraka na polju koje do sada nije bilo potpuno istraženo, Čirgićeva monografija o tužbalicama spada u red najznačajnijih publikacija u montenegristici i nauci uopšte.

Ključne riječi: *Adnan Čirgić, tužbalica, usmena književnost, kulturna istorija, metodologija*

Tužbalica, ta najintimnija lirska forma i reliktni drevnog kulta mrtvih – kako zapisa Aleksandar Radoman, najpostojanija je usmenoknjiževna vrsta u Crnoj Gori. No i pored toga, crnogorsku tužbalicu do Adnana Čirgića niko monografski nije obradio. Zato nećemo prećerati ako rećemo da je izlazak iz štampe njegove knjige *Crnogorska usmena tužbalica* praznik za montenegristiku i nauku uopšte.

Nevjerojatna je metodološka širina kojom Čirgić pristupa temi tužbalica, te je ovo jedno od rijetkih crnogorskih autorskih djela koje s pravom nosi multidisciplinarni pridjev.

U svojem djelu Čirgić vrši svojevrsnu anatomiju fenomena tužbalice. Pokušava da je razloži na strukture – bavi se nastankom i razvojem svjetske tužbalice, daje opšti pregled njezina historijata, vrši klasifikaciju crnogorske i žanrovski je potpuno originalno određuje čime ruši koncepte starijih historičara književnosti koji su tužbalici davali marginalni značaj obredne ili običajne pjesme.

Ako znamo da su izvori za proučavanje tužbalica oskudni, lakše ćemo shvatiti značaj Čirgićeva zahvata koji je na jednom mjestu sakupio i propitivao gotovo kompletnu literaturu koja se bavi domaćom tužbalicom te u pojedinim segmentima on sam postao izvor – njegova lična zapažanja i nevjerojatna memorija da zapamti crne stihove i slike s pokajanja (o čemu mi

koji ga lično poznajemo možemo posvjedočiti), pružile su mu mogućnost da intuitivnim metodom dopuni dosadašnja saznanja o tužbalicama. Taj postupak u kulturologiji Piter Berk je nazvao „čitanje slika“ – autor se trudi da intuiciju i lične predstave predstavi kao validan materijal, što je u ovome slučaju potpuno relevantno i vjerodostojno urađeno. Njegova hermeneutika za datu temu je neprikosnovena.

Crnogorska usmena tužbalica pravi je međaš u razvoju crnogorske kulturologije. Ona je krajnji domet klasične škole koja akcenat stavlja na faktografiju, a s druge strane, svojom interpretativnom širinom rasadnik je za nove studije. Analizama i zapažanjima Čirgić je nauku o tužbalicama otvorio za antropologiju, etnologiju, kulturologiju, sociologiju, istoriju, psihoistoriju i istoriju mentaliteta. Kod njega je veoma pohvalna težnja da generacijama koje dolaze ostavi prostora za dalja produbljivanja, što morate priznati, nije slučaj s nekim crnogorskim autoritetima koji vole da nose titulu onih koji „vedre i oblače“. Pored eksplikacija koje se tiču forme i arhitekture tužbalica, autor je uspio da svoju percepciju dovede do nekih oblasti koje su u savremenoj humanistici veoma aktuelne. Prije svega moramo pomenuti njegov emocijološki postupak – kad govori o emocijama koje se putem transfera „gubitak osobe – nastanak umjetničke forme“ (ono što je mislio Kromvel kad je rekao – smrt je tirjanin mašte) transponuju kroz lirski iskaz, Čirgić ne nabraja i ne opisuje naivno buđenje osećanja nakon smrti bližnjeg, voljenog ili značajnog, već poput Karol i Pitera Sternsa traga za nivoom akcenta na emocije; ne vrši puku deskripciju obrednih postupaka nakon smrti, već traži nivo relativnog značaja određenih osećanja; ne bavi se malograđanskim prepričavanjima „izgleda patnje“ no pokušava da dokuči nivo kontrole ili „upravljanje“ emocijama. Time svoje djelo čini primamljivim za kulturne istoričare koji svoj istraživački i konceptualni postupak rekonstrukcije nekog zbiljskog momenta posmatraju kroz sočivo „teatarskog čina“. Za Risa Ajzaka društveni život viđen je kao „niz performansa“, odnosno svaka kultura ima svoju „dramaturšku opremu“ ili repertoar - ceremonijalni karakter. Znajući da je Čirgić veoma podrobno opisao čitavu ceremonijadu kod izlaganja tužbalice (pripjev, dolazak do odra đe je mrtac, publiku koja gleda, položaj djelova tijela i stajling tužilice, njezine gestikulatorne komponente), nije nam teško dojmiti atmosferu koja se konstruiše u toku oplakivanja mrtvog, a opet ni uz pomoć autorovih opservacija, zaključiti da je svoj postupak semiotičkih traganja za simbolikom određenog čina podigao na ravan najsavremenijih metodoloških zahvata popularnih u svijetu. Naročito bogatstvo za antropološka i psihoanalitička istraživanja predstavlja njegovo posebno obrađivanje slika i predstava zagrobnoga života koje otkrivaju mentalitet kolektiva. Inkorporirajući u svoju studiju *jauk* i *lelek*, kao pratne elemente tuženja za umrlim i prezentujući notne zapise

muzikološke konceptualizacije tužbalica, autor je nastojao da osvijetli i taj ne značajan segment izvođenja lirske forme o kojoj je riječ. Istorija „zvučnog pejzaža“ i „kultura čula“ dobile su na taj način materijal za dalje analize.

Nemjerljiv je značaj Čirgićevih *Tužbalica* kad je u pitanju kulturni identitet Crne Gore. Odnos prema smrti i umrlome uopšte, već odavno je poznat kao jedna od identiteskih determinanti, ili bolje rečeno – pečat određene zajednice, o čemu je još Sigmund Frojd dao nagovijesti u svojem voluminoznom djelu *Tabu i totemi*. Ovđe je reljef crnogorske tužbalice prikazan u svim komponentama, digresijama i formalnim transformacijama – dat je osvrt i na albansku i na muslimansku „posmrtnu pjesmu“ i argumentovano napravljena distinkcija s običajima i praksama koje se upražnjavaju van crnogorskoga teritorija – čime je dokazao da se crnogorski identitet ne gradi (i ne smije se graditi) etnikumom ili religijom, već da on upravo proističe iz države. U vremenu kulturne razgradnje naše države, dirigovane utilitarizmom političkih partija, kad se zbog naglaska koji se daje etničkim ili religijskim razlikama mnogo toga gubi, Čirgićeva monografija svojom interpretativnom dimenzijom postaje mapa reintegracije crnogorskoga identiteta u nauci.

Boban BATRIĆEVIĆ

CRNOGORSKA USMENA TUŽBALICA BY ADNAN ČIRGIĆ

In this paper, the author presents a monograph *Crnogorska usmena tužbalica*, authored by Adnan Čirgić. The paper notes incredible methodological width and richness of the used literature and conclusions offered. Constituting a research breakthrough in a field that is yet to be fully explored, Čirgić's monograph on laments is one of the most important publications in Montenegroistics and science in general.

Key words: *Adnan Čirgić, lament, oral literature, cultural history, methodology*

UDK 821.163.4.09-1:398

Стручни рад

Никола ПОПОВИЋ (Цетиње)

Факултет за црногорски језик и књижевност – Цетиње

nikola.popovic@fcjk.me

**ПЈЕСНИЧКЕ ДУБИНЕ „ЈУЖНОГА НАРЈЕЧЈА“
(Старац Рашко, *Пјесме*, Факултет за црногорски
језик и књижевност, Цетиње, 2015)**

Пјесме Старца Рашка по својој умјетничкој вриједности одмах су иза пјесама Старца Милије и Тешана Подруговића. Припадајући тзв. старијем слоју црногорске усмене епике, пјесме попут *Зидања Скадра*, *Женидбе кнеза Лазара*, *Уроша и Мрљавчевића* представљају трајне споменике наше богате усменокњижевне традиције. Ако се публиковањем пјесама Старца Рашка у оквиру библиотеке *Патримониум*, иначе разноврсне издавачке продукције ФЦЈК, коначно приказао сав умјетнички (ауторски) потенцијал пјесничког репертоара Вукових пјесника-пјевача из Црне Горе, дотле су се провођењем досљедне јекавске јотације у њиховој поезији показале све изражајне могућности Вукова *јужног нарјечја*, чији је данашњи црногорски стандардни језик – с основом на западноцрногорским новоштокавским говорима – једини прави наслеђник.

Кључне ријечи: *Старац Рашко*, *Вук Ст. Карацић*, *усмена књижевност*, *Факултет за црногорски језик и књижевност*, *библиотека Патримониум*

Иако су Бечким књижевним договором 1850. године зарад језичке унификације и стварања заједничког, вјештачког српскохрватског језика свјесно жртвоване црногорске језичке специфичности, ијекавско *јужно нарјечје* постало је престижна *варијанта*. Престиж тој *варијанти*, чији су *епицентри* данашња Црна Гора и Херцеговина, дала је прије свега богата усмена књижевност. Захваљујући преданоме раду фолклориста Вука Ст. Карацића усмена књижевност тога доба задивила је оновремену културну Европу. (Мање је познат податак да је под директним утицајем Вукових збирки стварао велики фински романтичарски пјесник Јохан Лудвиг Рунеберг а постоје тумачења да се и Елијас Ленрот, „фински Вук“,

најзначајнији фински фолклорист, тек након ишчитавања Рунебергова пријевода *Српских народних пјесама* на шведски језик одлучио да крене на путовања по непрегледним пространима Карелије и Финске те на крају обликује чувени фински усмени еп *Калевалу*.)

У јужнословенској науци о књижевности употребљавани цијели један вијек – термини *народна књижевност*, *народни пјевач*, *народни пјесник* и сл. коначно су 60-их година прошлога вијека замијењени називима попут *усмена књижевност*, *усмени пјевач*, *усмени пјесник*. Одбацујући традиционалистичко схватање усмене књижевности као продукта колективнога стваралаштва одређеног етноса, први је Владан Недић, познати српски проучавалац јужнословенских усмених књижевности у својим радовима доносио податке о усменим пјевачима третирајући их као индивидуалне ауторе. То је довело до значајнога теоријско-методолошког искорак у проучавању усмене књижевности, како на ширењу интерпретативних могућности, тако и на својеврсној *национализацији* усмених књижевности код штокавских словенских народа. Будући да се поезика усмене књижевности унеколико разликује од поезике тзв. писане, да се устаљени пјеснички мотиви (па и ликови – лик Марка Краљевића забиљежен је и у Украјини!) јављају у свих јужнословенских народа, проучаваоцима усмених књижевности отворио се простор да издвајањем аутора из крила колективног стваралаштва дође до њиховога *убицирања* и укључивања у систем посебних националних усмених књижевности. Управо је од таквих теоријско-методолошких претпоставки кренуо и Новак Килибарда у I тому капиталне *Историје црногорске књижевности – Усмена књижевност*, у издању Института за црногорски језик и књижевност из 2012. године. Често истичући да је усмена књижевност по својим формалним обиљежјима заједничка свим штокавцима – Србима, Хрватима, Црногорцима и Бошњацима, Новак Килибарда је направио вриједну синтезу вишевијековнога усменог књижевног стваралаштва Црногораца.

Како је црногорско усмено благо добило своје научно уобличење баш у књизи *Усмена књижевност* Новака Килибарде, издавач Институт за црногорски језик и књижевност (сад Факултет за црногорски језик с Цетиња) одлучио је да разноврсно наше усменокњижевно наслеђе представи у оквиру посебне библиотеке – *Патримониум*. Тиме се широј читалачкој публици жељело указати на значајне усмене ауторе чије је стваралаштво захваљујући традиционалистичкоме приступу усменој књижевности више од једнога вијека занемаривано.¹ У оквиру ове – по-

¹ У „Предговору“ *Пјесмама* Старца Милије уредници издања Аднан Чиргић, Љубомир Ђурковић и Александар Радоман изричито су истакли: „Традиционалистички приступ изучавању усмене књижевности у потпуности занемарује питање њезина

мало запостављене – библиотеке, иначе богате издавачке дјелатности Факултета за црногорски језик и књижевност, досад је објављено пет наслова. Уз *Тужбалице* Вука Врчевића (приредио Данило Радојевић), антологију усмене десетерачке епике *Огледало српско* Петра II Петровића Његоша (биљешке и објашњење саставио Новак Килибарда, текст пјесама графемски прилагодио црногорском народном изговору Божи-дар Илијин Миличић а рјечник саставио Аднан Чиргић), *Пјесама* Старца Милије (објашњења уз пјесме саставио Новак Килибарда, рјечник Аднан Чиргић), *Пјесама* Тешана Подруговића (приредио, објашњења, коментаре и рјечник мање познатих ријечи написао Аднан Чиргић), прошле 2015. године објављене су *Пјесме* Старца Рашка.

О пјесничком стваралаштву Старца Рашка, једном од важнијих Вукових пјевача, писала су значајна имена јужнословенске науке о усменој књижевности. Захваљујући радовима Радосава Меденице, Светозара Матића, Николе Банашевића, Новака Килибарде, Љубомира Зуковића, између осталих, пјесничка биографија Старца Рашка успјешно је реконструисана, што је и Аднан Чиргић, приређивач, аутор објашњења, коментара и рјечника мање познатих ријечи у „Предговору“ овога издања нагласио. Оно што је у науци о књижевности ипак остало нерасвијетљено је ауторство пјесме *Бој на Делиграду*. Поводећи за кратком биљешком Вука Ст. Карацића, историчари књижевности су, по мишљењу Чиргића, ауторство поменуте пјесме неопрезно приписивали Старцу Рашку. На основу прецизне дијалектолошке и уопште језичко-стилске анализе Чиргић је доказао да пјесник „родом из Колашина“ није могао бити аутор екавско-ијекавске пјесме *Бој на Делиграду*. Како је, према Вуку, Старац Рашко био „родом из Колашина, па је још у почетку српске буне на даије добјежао у Србију и намјестио се у наији Јагодинској, у селу Сабанти“, претпоставља се 1806. или 1809. године, да се с Карацићем срио два пута, 1816. и 1820, а поготово узимајући у обзир да је тада, како Чиргић потцртава, већ био старац – то значи да је „био довољно зрио да свој језик у знатнијој мјери не ‘натруни’ утицајима српске екавске језичке средине“. Полемишући, с једне стране, са ставовима Светозара Матића око Вукове ијекавизације пјесме („да је то радио, не би Карацићу промакли толики силни екавизми“), и с друге, са ставом Владана Недића да су екавски облици у овој пјесми настали несвјесно, под утицајем нове средине, Чиргић је прецизно утврдио: „Прво, чињеница је да екавски

ауторства. Такав приступ неријетко је заступљен у наше доба, о чему нпр. свједочи третман те књижевности у читанкама и антологијама. Данас, кад је ауторство и законом заштићено, крајње је непримјерено творевине усмене књижевности којима је ауторство познато третираги као продукт анонимних народних стваралаца“.

облици нијесу употребљавани насумице већ апсолутно правилно – на мјесту тзв. краткога *јата* налази се *е*, а на мјесту тзв. дугога *јата* налази се *ије*. И никако друкчије. Дакле, није ријеч о случајно импортованим екавизмима нити о лексичким екавизмима већ очигледно о специфичној и засебној дијалекатској подлози те пјесме. Друго, тешко би било очекивати од једнога *старца* да за свега десетак година усвоји толико екавизама, односно усвоји сасвим друкчији морфонолошки систем (што посебно потврђују екавски облици типа *видео*)“.

Да би оснажио аргумент по којем пјесма *Бој на Делиграду* није настала као резултат ауторства Старца Рашка, осим наведене дијалектолошке анализе, Чиргић се осврнуо на и на њене стилске особености. Она је, нагласио је Чиргић, од свих објављених Рашкових пјесама друкчија прије свега по томе што је *идеолошки пристрасна*. За разлику од пјесме *Цар Сулеман и Саво патријар*, у којој пјесник смјешта Светога Саву чак у Јерусалим, али зна „да не смије дозволити османскоме султану да се, одушевљен чудима и богоугодношћу Савином, прекрсти и пријеђе у хришћанство“ те пјесник, у духу античке епске традиције, „чува образ и углед чак и ‘турскоме цару’, да би у пјесми *Бој на Делиграду*, аутор „одступио од начела класичне епске пјесме“, нарочито, истакао је Чиргић, у сљедећим стиховима: *Мили боже, а свем тебе вала, / кад иђаху низ Мораву турци, / све скакаху турци ка јелени; / а кад ли натраг поврнуше, / отидоше турци ка...*“ (Да су историчари књижевности занемаривали језикословни приступ у тумачењу наше усмене поезије, осим у случају поезије Старца Рашка, Аднан Чиргић је показао приређујући критичко издање пјесама Тешана Подруговића (Тешан Подруговић, *Пјесме*, Институт за црногорски језик и књижевност, Подгорица, 2012). Наиме, језичко-стилском анализом Чиргић је утврдио да је пјесма *Грујица и наша са Загорја* пјесма Тешана Подруговића. Објављена у трећој књизи *Српских народних пјесама* Вука Ст. Караџића, без података о ауторству и мјесту настанка, пјесма *Грујица и наша са Загорја* дјело је Подруговића и то због присуства устаљеног поетског репертоара у овој и осталим његовим пјесмама, због карактеристичних пјесничких синтагми, лексичких понављања и сл. То су заправо само неке од дванаест тачака уз помоћ којих је Чиргић успио расвијетлити једно тамно мјесто у поезији овога великог пјесника-пјевача.)

Изузмемо ли пјесму *Бој на Делиграду*, коју, као што смо виђели, не можемо приписати Старцу Рашку, Вук Ст. Караџић је објавио девет његових пјесама. Публиковане у II и III збирци *Српских народних пјесама* пјесме Старца Рашка базиране су понајприје на догађајима из касне српске средњовјековне историје. За разлику од пјесама попут

Зидања Скадра, у којој налазимо древну фолклорну легенду, присутну не само код Црногораца већ сачувану и у албанској усменој традицији, *Женидбе Грујице Новаковића* у којој се пак истичу сватовски, обредни и паганско-митолошки елементи и сл., у пјесмама *Смрт Душанова*, *Урош* и *Мрљавчевићи* а поготово у пјесми *Маргита ђевојка* и *Рајко војвода* приказана је посљедња етапа српске средњовјековне државе и жал пјесника-пјевача због њенога нестанка.

Оно што је важно истаћи у вези с првим ауторским издањем пјесама Старца Рашка (а и осталих пјесника-пјевача заступљених у библиотеци *Патримониум*) је досљедно спроведена јекавска јотација. Будући да је Вук усмену књижевност уподобљавао са својим концептом књижевног језика, намијењеног свим штокавским Словенима, изостала је јотација гласова *с* и *з*. Они су, заједно с јотованим гласовима *т*, *д* и *ц* (и од Вука прихваћених), уз неспорни таленат његових црногорских пјесника-пјевача, показатељи разуђености црногорске усмене поезије а самим тим и нашега језика: *ту сџдоше пити вино ладно / таман бише вина највишега, / и о сваком добру бећеђаху...* (*Зидање Раванице*); *но ту сџди Обилић Милошу, / сџди Милош доље удно совре, / Милош сџди, ништа не бећеџди* (*Зидање Раванице*); *па га мало мачем заватио, / али га је љуто обранио, / лијеvu му руку осекао...* (*Женидба Грујице Новаковића*).

Пјесме Старца Рашка по својој умјетничкој вриједности одмах су иза пјесама Старца Милије и Тешана Подруговића. Припадајући тзв. старијем слоју црногорске усмене епике, пјесме попут *Зидања Скадра*, *Женидбе кнеза Лазара*, *Уроша* и *Мрљавчевића* представљају трајне споменике наше богате усменокњижевне традиције. Ако се публикавањем ове јединствене библиотеке Факултета за црногорски језик и књижевност коначно приказао сав умјетнички (ауторски) потенцијал поетског репертоара Вукових пјесника-пјевача из Црне Горе, дотле су се провођењем досљедне јекавске јотације у њиховој поезији показале све изражајне могућности Вукова *јужног нарјечја*, чији је данашњи црногорски стандардни језик – с основом на западноцрногорским новоштокавским говорима – једини прави наслџедник.

Nikola POPOVIĆ

**POETIC DEPTHS OF “SOUTHERN DIALECT”
(Starac Raško, *Poems*, Faculty for Montenegrin
Language and Literature, Cetinje, 2015)**

The author of this paper reviews Starac Raško's poems, classifying them in terms of their artistic value right behind the poems of Starac Milija and Tešan Podrugović. Belonging to the so-called older layer of the Montenegrin oral epics, poems like *Zidanje Skadra*, *Ženidba kneza Lazara*, *Uroša i Mrljavčevića* are lasting monuments of Montenegrin rich oral literary tradition. The edition of *Poems* published by the Faculty for Montenegrin Language and Literature showed the full potential of poetic repertoire of Vuk's poet-singers from Montenegro, but also displayed all the expressive possibilities of the Vuk's "Southern Dialect", inherited by today's Montenegrin standard language only.

Key words: *Starac Raško*, *Vuk St. Karadžić*, *oral literature*, *Faculty for Montenegrin Language and Literature*

UDK 821.163.4.09(497.16)

Stručni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

PRVENČE KOJE NAGOVJEŠTAVA DAROVITOST

Autor daje osvrt na knjigu *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti* Aleksandra Radomana. Knjigu čine tri pregledna naučna rada u kojima su sistematizovana dosadašnja saznanja o poetici crnogorske usmene literature, crnogorskoj srednjovjekovnoj pismenosti i razvoju crnogorske dramske književnosti do 1918. godine te četiri analitičke studije o književnim tekstovima koji pripadaju različitim epohama od srednjeg vijeka do romantizma. U svim studijama Radoman provjerava dosad istraženo, provjerava zapisano i ispravlja ili dopunjuje dostignuto.

Ključne riječi: *Aleksandar Radoman, crnogorska književnost, usmena književnost, srednji vijek, dramska književnost, roman*

Nedavno (2015) je, u izdanju Matice crnogorske, izašla iz štampe knjiga pod naslovom *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti* autora Aleksandra Radomana, nama znanog književnog poslenika novije generacije crnogorske književne kritike. Iako su tekstovi ove knjige ranije objavljeni, te prema tome, uzeti pojedinačno, ne predstavljaju ništa novo, oni ovđe sakupljeni u knjizi i povezani zamahom pisca čine koherentnu cjelinu i konstitušu jedan napor koji se doživljava kao samostalno literarno ostvarenje. Uz ono što radi Vladimir Vojinović u oblasti književne kritike i aktivnosti Adnana Čirgića u sferi lingvistike Radoman se eksponira kao vrstan književni kritičar, koji čini kontinuitet u razvoju književno-kritičarske misli Crne Gore i književnog jezika u njoj. Naznačena trojka je prihvatila Zmajevu štafetno načelo „gde ja stadoh – ti ćeš poći“ i produžila književno-kritičarski i jezički zamah koji je zahvatio Crnu Goru novijega doba.

Autor *Studija o starijoj crnogorskoj književnosti* ulazi u oblast crnogorske književne kritike na vrata stare (crnogorske) književnosti i pored predmetne knjige ostvario je već zavidan uspjeh. O njemu je kao novajliji malo pisano, pa je ovđe potrebno o njemu kazati više nego što se praktikuje u sličnim prilikama. Radoman je rođen u Podgorici 1981. godine. Osnovnu školu završio je u Virpazaru, a gimnaziju u Podgorici. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Doktorand je na filologiji Sveučilišta „Josipa Jurja

Štrosmajera“ u Osijeku. Bio je angažovan kao istraživač i urednik izdanja u Institutu za crnogorski jezik i književnost. Saradnik je u nastavi i prodekan za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Učestvovao je na dvadesetak naučnih skupova i objavio šezdesetak naučnih i stručnih radova u zemlji i regionu. Priredio je pet i uredio sedamdesetak izdanja objavljenih u izdanju Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Matice crnogorske, Instituta za crnogorski jezik i književnost i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Predmet njegovog naučnoga interesovanja je starija crnogorska književnost, osobito crnogorsko dramsko i prozno nasljeđe. Član je Redakcije časopisa *Lingua Montenegrina*, član je Matice crnogorske, Udruženja pozorišnih kritičara i teatraloga Crne Gore i Nacionalnog savjeta za obrazovanje.

I površni pogled na jedinice koje čine bibliografiju ovog autora pokazuje bogatstvo kritičarske riječi A. Radomana i ukazuje na predistoriju knjige *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*. Knjiga je, dakle, plod višegodišnjeg autorova rada na problematici koju donosi, a komponovana je od ovih radova: „Pregled crnogorske usmene književnosti“, „Crnogorska srednjovjekovna književnost – identifikacija, periodizacija, pregled“, „Pregled crnogorske dramske književnosti do 1918. godine“, „Istorijski značaj *Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina*“, „*Prikazanje Muke Jezusove* Ivana Antuna Nenađića u crnogorskoj baroknoj književnosti“, „*Turska pisma* Stefana Zanovića u kontekstu poetike epistolarnoga romana“, „Književnoistorijski značaj i poetike romana *Despa* Nikole I Petrovića“. Uz tekst je dat i rezime i indeks imena.

Kako se vidi knjigu čine tri pregledna naučna rada u kojima su sistematizovana dosadašnja saznanja o poetici crnogorske usmene literature, crnogorskoj srednjovjekovnoj pismenosti i razvoju crnogorske dramske književnosti do 1918. godine te četiri analitičke studije o književnim tekstovima koji pripadaju različitim epohama od srednjeg vijeka do romantizma. U svim studijama Radoman provjerava dosad istraženo, provjerava zapisano i ispravlja ili dopunjuje dostignuto. Valja nam napomenuti da je on u metodološkom smislu analitičan duh, strpljiv i staložen te osoben u provjeri i analizi. Njegova prosudba zasniva se na iščitavanju pomoćne literature o predmetu i pojavi, što se daje vidjeti iz bogatstva fusnota i popisa pomoćne literature koja se vidi (u popisu) poslije svakog teksta. On je obazriv, suzdržan, logičan, pa za *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina* kaže da se „čini da njen značaj u svijetlu (kao hronike) istorijske valorizacije, do danas, nije cjelovito ispitan“; u zaključku o *Turskim pismima* Stefana Zanovića, kao prvom romanu u crnogorskoj književnosti stoji „u poglavlju posvećenom opštim karakteristikama epistolarnoga romana pokušali smo dati presek nekih njegovih markantnih osobina“; a za

Despu kralja Nikole kaže da je „djelo skromnih estetskih dometa, a da ipak s književnoistorijskog stanovišta ima nesumnjiv značaj“.

Analitičnost kompozicione strukture teksta bjelodana je u svim radovima iz kojih je strukturirana ova knjiga. Dok iz usmene lirike izdvaja obredne i običajne pjesme, pjesme o radu i uz rad, vjerske pjesme, ljubavne i porodične pjesme, dotle za usmenu prozu kaže da „zahvata širok spektar lilterarnih formi“ i navodi: basne, bajke, legende, novele, šaljive priče, ratničko-patrijahalne anegdote, te i sitnije tvorevine, poput zagonetki, poslovice i poslovičnih pitalica. U studiji o crnogorskoj srednjovjekovnoj književnosti raspravlja o biblijskoj književnosti, hagiografskoj književnosti, apokrifima, liturgijskoj pjesničkoj književnosti, teološkoj književnosti, dramskoj književnosti, historiografskoj zaostavštini, natpisima i zapisima. Razbijenost fabule na sastavnice upadljiva je u radu o *Popu Dukljinu* i *Despi* Kralja Nikole. U radu, dakle, pod naslovom „Istorijski značaj *Kraljevstva Slovena* Popa Dukljanina“ su sastavnice o rukopisu i redakcijama, nazivu djela, vremenu nastanka, jeziku i pismu, problemu autorstva, kompoziciji, žanru i istorijskom kontekstu, a u radu „Književnoistorijski značaj i poetika romana *Despa* Nikole I Petrovića“, poslije opšteg uvodnog dijela, su podnaslovi o žanrovskom određenju teksta, *Despi* u kontekstu istorije crnogorskoga romana, poetici romana, pripovjedačkoj situaciji, organizaciji vremena i prostora, likovima, zaključku i sl.

Materija koju nam nudi kritičarska riječ A. Radomana je teška, pripada istoriji književnosti, daleka je modernom senzibilitetu crnogorskoga čitaoca. Pa, ipak, on građu oplemenjuje, razumno polemíše i muški se nosi s materijom. Pod njegovom rukom približava nam se vrijeme, prošli svijet ne čini nam se tuđ i dalek, postaju nam jasniji uticaji i vremenski konteksti, razotkriva nam se estetička originalnost, misaona prožetost i sl. Poređen s tradicionalnom crnogorskom književnom kritikom – Radoman je u prednosti. Utisak je da on revolucioníše crnogorsku književnokritičku riječ u onom smislu što je moderan u izrazu i pristupu, što koristi modernu terminologiju u analizi teksta i što vidljivo raščlanjuje tekst koji je predmet analize. Nema sumnje Radoman je temeljan i zrio crnogorski književni kritičar pred kojim je sjajno vrijeme i velike mogućnosti. To, naravno, treba iskoristiti.

FIRSTBORN THAT SUGGESTS TALENT

The author of this paper reviews the book entitled *Studies on Older Montenegrin Literature* by Aleksandar Radoman. The book consists of three scientific papers in which the current knowledge about poetics of Montenegrin oral literature, Montenegrin medieval literacy and the development of the Montenegrin drama literature to 1918 is systematized, as well as four analytical studies of literary texts belonging to different epochs from the Middle Ages to Romanticism. In all of the studies, Radoman verifies and checks what was written and corrects or amends the achievements.

Key words: *Aleksandar Radoman, Montenegrin literature, oral literature, Middle Ages, drama, novel*

UDK 821.163.4.09(497.16)

Stručni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

STUDIJE O STARIJOJ CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI
ALEKSANDRA RADOMANA

Kao rezultat izuzetno bogatih naučnoistraživačkih radova iz oblasti književne montenegrizike, u izdanju Matice crnogorske publikovana je knjiga mladoga stvaraoca Aleksandra Radomana pod nazivom *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, u kojoj se autor pokazao kao izvrzni poznavalac ne samo istorije književnosti, već i savremene književnoteorijske discipline. Strukturirana od sedam cjelina, knjiga sadrži pažljivo odabranu građu koju je Radoman sistematizovao na kraju svake tematske jedinice, obezbjeđujući tako preglednost i cjelovit uvid u najznačajnija dešavanja na književnoistorijskoj pozornici. Dijahronijskim pregledom najbitnijih stvaralaca *starije crnogorske književnosti*, Radoman je omogućio veoma precizno i pojednostavljeno sagledavanje crnogorske srednjovjekovne književnosti.

Ključne riječi: *starija crnogorska književnost, usmenoknjiževno nasljeđe, dramsko stvaralaštvo, periodizacija, tipologija romana*

Iako je u crnogorskoj literaturi prisutan znatan broj književnih stvaralaca, jedan od rijetkih mladih intelektualaca koji bogatstvom svojih naučnoistraživačkih radova doprinosi valorizaciji montenegrizike je Aleksandar Radoman. Kao doktorand filologije na Sveučilištu *Josipa Jurja Strossmayera* u Osijeku te saradnik u nastavi i prodekan za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, Radoman je učesnik desetak naučnih skupova, autor četrdesetak naučnih i stručnih radova u zemlji i regionu, priređivač nekoliko knjiga i urednik četrdesetak izdanja objavljenih u Institutu za crnogorski jezik i jezikoslovlje *Vojislav P. Nikčević*, Institutu za crnogorski jezik i književnost i Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. Pored navedenoga, Radoman je član redakcija časopisa *Lingua Montenegrina* i *Quest*, ali i član Matice crnogorske i Udruženja pozorišnih kritičara i teatrologa Crne Gore. U

tome smislu, predmet njegova naučnoga interesovanja je starija crnogorska književnost, naročito crnogorsko dramsko i prozno nasljeđe.

Kao rezultat ovako zavidnoga stvaralačkog angažmana, u izdanju Matice crnogorske publikovana je knjiga pod nazivom *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, u kojoj se autor pokazao kao izvrsni poznavalac ne samo istorije književnosti, već i savremene književnoteorijske discipline. Strukturirana od sedam cjelina, knjiga sadrži pažljivo odabranu građu koju je Radoman sistematizovao na kraju svake tematske jedinice, obezbjeđujući tako preglednost i cjelovit uvid u najznačajnija dešavanja na književnoistorijskoj pozornici.

Uvodnom studijom *Pregled crnogorske usmene književnosti* Radoman podseća na prve tragove usmenoknjiževne kulture, kao i na njeno bogato nasljeđe na južnoslovenskim prostorima. Pišući o crnogorskoj usmenoj tradiciji, autor ukazuje na značaj usmenoga pjevanja, počev od bugarštica, kao naših najstarijih zapisanih epskih pjesama, preko deseteračke epike, pa sve do njihove prijelazne forme, osmeračkih pjesama, koje s prvima dijele tematiku i jezik, dok su drugima bliske po metrici. Izdvajanjem reprezentativnih pjesničkih tekstova, sakupljenih prvjenstveno od Vuka Karadžića ali i njegovih pjesnika-pjevača, Radoman osvjetljava najznačajnije elemente usmenoga nasljeđa. Posebnu pažnju poklanja determinisanju usmenih prozних formi kao što su: basna, bajka, legenda, novela, šaljive priče, ratničko-patrijahalne anegdote, ne zanemarujući ni sitnije tvorevine usmenoknjiževne tradicije poput zagonetki, poslovice i poslovičnih pitalica. Primijetivši nedovoljnu istraženost odnosa između pisane i usmene književnosti, Radoman zaključuje da o njihovome međusobnom uticaju najbolje svjedoče književna djela Petra II Petrovića-Njegoša i Stefana Mitrova Ljubiše.

Posebnu vrijednost Radomanove *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti* predstavlja poglavlje koje se bavi pitanjima periodizacije crnogorskoga književnog nasljeđa srednjega vijeka (*Crnogorska srednjovjekovna književnost – Identifikacija, periodizacija, pregled*). Pažljivom analizom radova onih autora koji su se bavili tom problematikom, Radoman lucidno uočava njihove određene terminološke propuste i tako dolazi do zaključka da Stojovićevo određenje crnogorske književnosti (od XI do kraja XVIII vijeka), kao *pred-njegoševskog doba*, nema književnoteorijskoga uporišta niti istorioknjiževnoga opravdanja. Na sličan način razrješava terminološku nedoumicu oko različite upotrebe termina *stara književnost*, koji pojedini historičari književnosti upotrebljavaju kao sinonim za *srednji vijek*. U cilju precizne klasifikacije, Radoman nudi jedinstven i potpuno inovativni model po kojemu epohu srednjovjekovne književnosti *izdvaja iz maglovite, nikad sasvim definisane cjeline tzv. stare književnosti*, dok *unutrašnju podjelu na dukljanski (X – kraj*

XII vijeka) i zetski period (kraj XII – kraj XV vijeka), već afirmisanu u literaturi, smatra odgovarajućom. Kad je u pitanju mogućnost klasifikacije crnogorskoga srednjovjekovnog književnoga nasljeđa prema žanrovskoj pripadnosti, ona bi se prema riječima autora mogla odnositi na: biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku, dramsku te prijevodnu, narativnu književnost (srednjovjekovni roman). U širem smislu, srednjovjekovnu književnost čine još i pravni i crkvenopravni spisi, historiografija te epigrafski spomenici. Takvom periodizacijom Radoman je omogućio veoma precizno i pojednostavljeno sagledavanje crnogorske srednjovjekovne književnosti, eliminišuću pri tome određene konstatacije koje bi njeno istraživanje učinilo kompleksnim.

O tragovima dramskoga crnogorskog stvaralaštva i njenim najizraženijim formama, upoznajemo se u studiji *Pregled crnogorske dramske književnosti do 1918. godine*. Iako je o crnogorskoj književnoj historiografiji, kako zapaža Radoman, *neobično malo prostora posvećeno problemima istorije drame i teatra*, najcjeloviti rad o tome predstavlja studija Sretena Perovića „Pregled crnogorske dramske književnosti“ (*Stvaranje*, 1974). Prateći razvoj dramske djelatnosti od antičkih pozorišnih spomenika, određenih formi liturgijske drame i crkvenih prikazanja u srednjem vijeku, tragova renesansne kotorske drame, autor se posebno fokusira na XVII vijek, koji donosi veliki broj stvaralaca dramske književnosti. U tome pogledu, posebno izdvaja prvoga našeg teatrologa Krsta Ivanovića, potom najznačajnijega dramskog pisca sredine XVIII vijeka Ivana Antuna Nenadića ali i Antuna Kojovića, kao posljednjega autora dramske književnosti toga vremena. Kad je u pitanju romantičarski period, ključna dramska ostvarenja predstavljaju Njegoševe istorijske drame *Gorski vijenac* (1846) i *Lažni car Šćepan Mali* (1851). Pored toga, *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanit* Nikole I Petrovića, takođe, zauzimaju svoje mjesto u istoriji crnogorskoga teatra. Radoman ukazuje i na pojedine autore druge polovine XIX i početka XX vijeka, među njima i one koji su stvarali na stranim jezicima, a koji upotpunjuju sliku crnogorske dramske književnosti.

Ukazujući na *Istorijski značaj 'Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina'* kao crnogorske hronike koja predstavlja neiscrpnu temu brojnih istraživača, Radoman je pažnju fokusirao na ispitivanje ključnih problema koje je to djelo izazvalo u nauci o književnosti. Minucioznom analizom brojnih naučnih radova nastalih o tome djelu, Radoman iznosi svoja viđenja dajući tako odgovore na pojedina pitanja, poput imenovanja *Dukljanske hronike*, njenoga datiranja te jezika na kome je ono pisano. Međutim, mimoilaženje u različitim kritičkim analizama toga spisa, nemogućnost jasne percepcije teksta, ukazuje na izuzetno veliku složenost u sagledavanju hronike i njenome žanrovskom determinisanju. Radoman prepoznaje neutemeljene tvrdnje određenih istraživača, koje utiču na konfuznost i otežavaju proces odgonetanja važnih segmenata

srednjovjekovnoga spisa. Nakon iscrpne analize, autor naglašava da *srednjovjekovna hronika 'Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina'* predstavlja *sublimaciju nacionalnih i državotvornih ideala crnogorskoga naroda, a svojom strukturom, značajem i opštim usmjerenjem svrstava se u svjetsku kulturnu baštinu*. I pored ogromne literature o tome djelu, Radoman svjesno ukazuje na nemogućnost prave kritičke valorizacije *Dukljanske hronike*.

Studijom *'Prikazanje muke Jezusove' Ivana Antuna Nenadića u crnogorskoj baroknoj književnosti* autor osvjetljava književni rad Nenadića, naglašavajući njegova bitna poetička načela koja ga svrstavaju u pisce poznoga baroka. Detaljnom analizom Nenadićeve najuspjelijeg djela *Prikazanje muke Jezusove*, Radoman ispituje žanrovsku pripadnost teksta, determinišući ga *modernom dramom akcije* odnosno djelom koje nosi *snažan pečat baroka*. Stilska obilježja toga perioda Radoman pronalazi u njegovim vizuelnim i akustičkim elementima, ali i u motivu jekke kao prepoznatljivom baroknom motivu koji potiče iz Ovidijevih *Metamorfoza*. Akcentujući postojanje dva funkcionalna modela jekke u *Prikazanju*, kao i njena semantičko-stilska i strukturna obilježja, autor zaključuje da je riječ o originalnoj pjesničkoj tvorevini, ali isto tako i o najzanimljivijoj književnoj pojavi bokokotorske barokne književnosti.

S obzirom na to da je XVIII vijek karakterističan po narativnim tekstovima organizovanim na principima pripovjedačke situacije u prvome licu, od kojih je naročito prisutna epistolarna forma romana, Aleksandar Radoman koncipira studiju pod nazivom *'Turska pisma' Stefana Sanovića u kontekstu poetike epistolarnoga romana*. U cilju jasnoga sagledavanja njegovih osnovnih poetičkih načela, autor se oslanja na tipologiju epistolarnoga romana koju je izvršio Žan Ruse. Vođen njome, najprije determiniše najjednostavniji oblik pomenute tipologije – *jednoglasku svitu*, koju karakteriše jedan narator-adresant i najčešće jedan primalac (*Portugalska pisma*). Drugi, najrjeđi oblik romana u pismima je *duet*, koji podrazumijevaju *komunikaciju između dvoje korespondenata* (Bursoova *Pisma Babeti* i Balzakovi *Memoari dvije mlade nevjeste*). Treći, najslženiji oblik čine višeglasne forme – *simfonijska djela* koncipirana od većega broja dopisnika, kome pripadaju *Turska pisma* Stefana Zanovića. Značajnim osvrtom na tu vrstu epistolarnoga romana nastalog krajem XVIII vijeka, Radoman zatvara preposljednju cjelinu *Studije* apostrofirajući da je riječ o zanimljivoj polifonijskoj strukturi u kojoj su prisutni oblici *monodije, jednoglasne svite* i u nešto manjoj mjeri *dueta*.

Pišući o romanu *Despa* Nikole I Petrovića (*Književnoistorijski značaj i poetika romana 'Despa' Nikole I Petrovića*), Radoman je ukazao na nedovoljnu zainteresovanost književnih kritičara da se posvete izučavanju toga djela koje je ostalo nepoznato ne samo čitalačkoj publici, već i nauci o književnosti. Iz toga razloga, pribjegava analitičkome pristupu pomenute tekstualne

strukture u cilju osvjetljavanja njegovih najznačajnijih segmenata. Aleksandar Radoman konstatuje da je riječ o tekstu koji u svim slojevima strukture odaje utisak nedovršenosti, determinišući *Despu* romaneskom tvorevinom koja je nastala 1907. godine. Sagledavajući njene osnovne narativne elemente, pristupa djelu s književnoteorijskoga aspekta počev od kompozicione strukturiranosti djela, pripovjedačke situacije, organizacije prostora i vremena, kao i nijansiranja likova. Na tome literarnom putu pronalazi određene nedostatke koji ga navode na zaključak da je *Despa*, nastala kao produkt poznoga romantizma, djelo skromnih estetskih dometa, dok je na drugoj strani neosporan njen književnoistorijski značaj. Takvom analitičkom opservacijom djela i inovativnim pristupom tekstu, Radoman je napravio značajan korak u crnogorskoj književnosti, otvarajući mogućnost novim istraživačkim poduhvatima i većoj valorizaciji još uvijek nedovoljno proučavanoga djela.

Na kraju istraživačkog zadatka, autor u *Bibliografskoj napomeni* ističe da ova knjiga sadrži radove koji su, izuzev studije 'Prikazanje muke Jezusove' Ivana Antuna Nenadića u crnogorskoj baroknoj književnosti, publikovani u proteklih četrnaest godina u crnogorskim časopisima *Matica*, *Vaspitanje i obrazovanje* i *Lingua Montenegrina*. Obuhvativši period od prvih tragova usmenoknjiževnoga nasljeđa, dramskoga stvaralaštva, prvoga crnogorskog epistolarnoga romana *Turska pisma* Stefana Zanočića, pa sve do XX vijeka kada iz štampe izlazi *Despa*, romaneskno djelo posljednjega crnogorskog kralja i knjaza, Nikole I Petrovića, zaključujemo da je riječ o izuzetno kvalitetnome djelu koje predstavlja značajan doprinos crnogorskoj književnonaučnoj produkciji. Dijahronijskim pregledom najbitnijih stvaralaca starije crnogorske književnosti, Radoman je svojim preciznim zapažnjima i tvrdnjama obogatio književnoistorijska tumačenja različitih literarnih pojava. Originalnim naučnim pristupom, autor je ukazao na različitosti u percepciji narativnih tekstova i na veoma kreativan način upotpunio sliku crnogorskoga književnog stvaranja. Vrijednost knjige sastoji se i u raznovrsnosti i bogatstvu bibliografskih jedinica koje svjedoče o velikome naučnom naporu autora da što temeljnije sagleda književnu građu, da je vještinom svoga literarnog izraza sistematizuje, a osobenim jezičko-stilskim manirom integriše u veoma sadržajno narativno tkivo. Na osnovu svega navedenoga uvjereni smo da Radomanovo djelo *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti* predstavlja dragocjeno i izuzetno korisno štivo kako studentima književnosti, naučnim izučavaocima književne montenegrinistike, ali i svima onima koji žele steći jasan uvid u crnogorsko književnoistorijsko nasljeđe i tokove njegova razvojnoga procesa kroz različite epohe.

Marijana TERIĆ

**ALEKSANDAR RADOMAN'S *STUDIES*
OF OLDER MONTENEGRIN LITERATURE**

The author of this paper reviews a recent edition of *Matica crnogorska* – a book by young author Aleksandar Radoman entitled *Studies of Older Montenegrin Literature*, in which Radoman proved to be a great connoisseur of the history of literature, but also of contemporary literary-theoretical disciplines. Structured in seven units, the book contains carefully selected materials Radoman systematized at the end of each thematic unit, ensuring both transparency and comprehensive understanding of the most important events in the literary-historical stage. Through a diachronic review of the most important authors of *older Montenegrin literature*, Radoman has enabled very precise and simplified overview of the Montenegrin medieval literature.

Key words: *older Montenegrin literature, oral literary heritage, dramatic work, periodization, typology of the novel*

UDK 821.163.4.09-93(082.2)

Stručni rad

Marijana TERIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

marijana.teric@fcjk.me

RAZVOJ CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI ZA ĐECU I OMLADINU

(*ANTOLOGIJA CRNOGORSKE POEZIJE ZA ĐECU
I TINEJDŽERE* SLOBODANA VUKANOVIĆA)

U ovome radu sagledavamo razvoj dječije književnosti u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na pjesničke tekstove onih autora koje je Slobodan Vukanović uvrstio u svoju „Antologiju crnogorske poezije za decu i tinejdžere“.

Imajući u vidu činjenicu da se na tematsko-motivskom planu knjige preklapaju brojne umjetničke slike, Antologija pokazuje na koji način pjesnici oblikuju svoje poetske vizije i kako iste šalju svojoj publici. Jednostavnost, duhovita poenta, zvučno-ekspresivna obilježja, sinestezija boja, samo su neke od specifičnosti šarolikoga pjesničkoga univerzuma, koji se konstituiše u glavi svakoga djeteta. Antologija pokazuje i nagovještaj novih tema, potpuno novih pogleda na svijet poezije za decu u kojima prepoznajemo i pedagoško-didaktičku komponentu.

Ključne riječi: *crnogorska poezija za decu i omladinu, terminološka određenja, moderni pjesnički tekstovi, zvučno-ekspresivna obilježja, didaktička funkcija*

Književnost za decu i omladinu oduvijek je bila relativno zanemerana književna oblast, tako da su je mimoilazila kritička i naučna sagledavanja. Razloge za to nalazimo u minulim epohama u kojima se raspravljalo o problemu postojanja književnosti za decu kao specifične kategorije, pri čemu su je pojedini autori oštro negirali. Novo Vuković tvrdi da su „još negativniji utisak u tom smislu imala ona mišljenja koja su priznavala posebnost i relativnu autonomnost te literature, ali joj nijesu priznavala neku ozbiljniju umjetničku

vrijednost, potiskivajući je tako u neku vrstu paraliterature“.¹ S druge strane, ima i onih koji su je smatrali vrstom primijenjene umjetnosti, a pojedini su se pitali da li je književnost za djecu zaista književnost.

Bez obzira na postojanje takvih stavova, bitno je imati na umu da je literatura za djecu uvijek bila sastavni dio književnosti kao cjeline, što joj je omogućilo osobenu strukturiranost i zauzimanje posebnoga mjesta u nauci o književnosti. Njene početke možemo tražiti u narodnome stvaralaštvu (priče, pjesme, umjetničke bajke, legende...), srednjovjekovnoj književnosti (žitijska epika o životinjama...), ali i epohi prosvjetiteljstva kada je njen vaspitni koncept bio dominantan. Vremenom se ova književnost razvijala i mijenjala, upotpunjavajući tako svoje sadržaje i dobijajući nove tematske oblasti stvorene za potrebe djece. Na taj način, smatra se da je književnost za djecu svoj umjetnički i naučni legitimitet dobila tek nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno u drugoj polovini XX vijeka kada je došlo do žanrovskoga bogaćenja i pojave niza kvalitetnih crnogorskih autora za djecu: Čedo Vuković, Dušan Kostić, Dragan Radulović, Dušan Đurišić, Ivan Ceković i drugi.

Izdvajanje oblasti literarnoga stvaralaštva za djecu dovelo je do različitih terminoloških određenja koja su pratila djela namijenjena djetetu kao čitaocu. U tome smislu bilo je neophodno precizirati koji se to uzrast podrazumijeva pod pojmom djetinjstvo te kada počinje čitalačko doba kod djeteta. Pišući o imenu književnosti za djecu, Slobodan Ž. Marković navodi dva terminološki ustaljena naziva u književnoj kritici koja su se koristila za oznaku ove književnosti. To su „dječija književnost“ i „književnost za djecu“. Pojedini autori koriste samo jedan ili drugi termin, dok drugi upotrebljavaju oba naziva ne praveći razliku u njihovome značenju. Riječ je o sintagmama koje su usvojene kao književnoteorijski ili književnoistorijski termini, koje bi, po riječima Markovića, bilo potrebno semantički razgraničiti: dječija književnost podrazumijeva ono što djeca sama stvaraju kao poeziju i prozu, dok književnost za djecu obuhvata ona djela koja djeca čitaju i razumiju. Imajući u vidu dosadašnju praksu i osobine termina koji su već u upotrebi, Marković vjeruje da je vrlo teško opredijeliti se za samo jedan termin ili zahtijevati dosljednu upotrebu jednoga termina iako na tome treba nastojati.² „Bitno je da znamo šta one označavaju kod nas ili koji se pojam pod njima podrazumijeva. Ako se sagleda suština, onda ćemo se lakše opredeliti za termin“,³ objašnjava Marković.

Veliku ulogu u daljem profilisanju ove književne oblasti imalo je osnivanje časopisa za djecu „Titov pionir“, „Dječja strana“, „Kolo“, „Osmijeh“ i

---

¹ Novo Vuković, *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, Unireks, Podgorica, 1996, str. 16.

² Opširnije: Slobodan Ž. Marković, „Pojam i ime književnosti za djecu“, u: *Zapisi o književnosti za djecu*, Naučna knjiga, Beograd, 1978, str. 5–15.

³ Isto, str. 15.

„Prijatelj“, dok je po riječima Slobodana Vukanovića pojavljivanje „Izbora iz savremene crnogorske poezije za djecu“ (1984) Momira S. Sekulića i Ljuba Stefanovića, kao lektire za četvrti razred osnovne škole, javno priznanje za dječiju literaturu. Pojava crnogorskih antologija „Otkud dolazi vjetar“ (1991) Slobodana Stanišića, „Izbori iz crnogorske književnosti za djecu i mlade“ (2007) Dušana Đurišića, „Biseri na suncu“ (2010) – antologija crnogorske poezije za djecu i mlade Žarka L. Đurovića i druge, ukazuju na sve veći značaj koji dobija književnost za djecu. Ipak, ne možemo biti zadovoljni brojem publikacija za najmlađe čitaoce, jer književnokritičko interesovanje za ovu vrstu literature u Crnoj Goriji uvijek nije dovoljno izraženo. Ipak, ima onih koji književnost za djecu nikada nijesu napustili i koji joj se iznova vraćaju svojim ozbiljnim pristupom.

Jedan od rijetkih autora koji posjeduje sposobnost uživanja u dječiji svijet i psihologiju deteta je crnogorski pjesnik i antologičar Slobodan Vukanović, koji je, napravivši izbor najznačajnijih crnogorskih stvaralaca za najmlađu čitalačku publiku, priredio „Antologiju crnogorske poezije za djecu i tinejdžere“. Antologija je strukturirana od trideset i dva crnogorska pjesnička imena počev od Rista Ratkovića, pa sve do poezije mladoga stvaraoca Đorđa Šćepovića, dajući tako raznovrsne pjesničke tekstove za sve uzraste, od najmlađih do tinejdžera. U predgovoru Antologije Vukanović priznaje da je imao više razumijevanja za urbanu, modernu liriku: „To današnja generacija više čita i traži. Kao pisac i urednik uvjerio sam se da isto mišljenje imaju i nastavnici jezika i književnosti. Birao sam pjesme, ne pjesnike i pjesnička imena. Ode su“, piše autor, „prisutni i pisci koji nijesu isključivo pisci za djecu. Riječ je o literaturi za tinejdžere. U današnjim antologijama i izborima malo je bilo. Namjerno sam potencirao i zastupio (po meni) vrijednu poeziju za tinejdžere, koju mogu čitati i deca i odrasli. U dosadašnjim izborima, skoro je nije ni bilo,“ ističe Vukanović.

Imajući u vidu da je poezija za djecu namijenjena specifičnoj publici te da „deca nijesu za potcjenjivanje“, Vukanović je pažljivo birao one pjesme koje imaju metaforičku snagu, posebnu energiju, lirski humor, pjesme iz kojih izranja svijet djetinjstva, ali i poetski zrelije pjesme, motivski razučene i narativno razvijene. Na taj način se unutar svake pjesme nalazi posebna priča ispunjena emotivnim bojama. Zanimljivo je pomenuti da u „Antologiji crnogorske poezije za djecu i tinejdžere“ dominiraju teme o zavičaju, odnosno domovini kao bezbrižnom i ljubavljivo prožetom prostoru gdje se svako dijete oseća sigurno i srećno. Vedra raspoloženja, radost i razdraganost predjelima svojega kraja nalazimo u pjesmama Dušana Kostića „Bdije nad vama otadžbina“, Ivana Cekovića „Moja kuća“, „S mog prozora gledam domovinu“, Dušana Đurišića „Najdraža rijeka“ („od svih rijeka ovog svijeta/najdraža mi je zelena

Zeta“), kao i u drugima koje ukazuju na pjesničku opsesiju zavičajem. Brojne su i pjesme koje karakteriše jednostavnost, spontanost, igra, ritam, nonsens bez kojih dečiju poeziju ne bismo mogli ni zamisliti („Ko se s kim grli“ – Ivan Ceković, „Suncokreti“ – Ljubislav Milićević, „Proljeće“ – Spasoje Labudović, „Palo nebo u Moraču“ – Milorad Kalezić...). Navedeni tekstovi pokazuju da je dečija pjesma „pesma koja je rešila da ne poraste“,⁴ jer se u gotovo u svakoj od njih oseća dečiji život, senzibilitet deteta i radoznalo saznavanje.

Čitajući pjesničke tekstovenajvažnijih predstavnika crnogorske poezije za decu i odrasle, izdvajamo snagu estetske sugestivnosti u poetskom svijetu Dušana Đurišića u kojem odrastanje postaje suština života. Skladnost poet-skog izraza i osvježeni pjesnički – ritmički i melodijski pristup, ukazuje na specifičnost oblikovanih tvorevina za decu, čiji kvalitet ne pada u zaborav. Osoben i prepoznatljiv pristup detetu ima i poezija Dušana Govedarice, koja donosi nagovještaj novih tema i okreće se interesovanjima savremenog deteta. Interesantna je i poezija Ivana Cekovića. „Sve Cekovićeve pjesme i bajke predstavljaju svojevrzne himne ljubavi prema roditeljima i domovini, kao i prema svemu što mlade okružuje.“⁵ Dobitnik Trinaestojulske i Zmajeve nagrade, Dragan Radulović je ostavio neizbrisiv pečat u crnogorskoj književnosti za decu. Omiljen među decom, čitan i poštovan, Radulović pjeva o problemima deteta: „Ako će veliki ljudi i dalje kao u šali/da ubijaju i da oholo vode rat, / ja ću i dalje da ostanem ovako mali/ i neću da porastem za inat“ („Neću da porastem“). Iz Radulovićevih stihova izlazi iskrenost, toplina, dobrota i odanost deci. Takva je pjesma „Suncokrili“:

*Svako svoje sunce ima
Prema kome radost leti,
Sa rukama ko krilima
sva su djeca suncokreti.*

...

*Svako svoje sunce čuva,
prema njemu srcem leti,
djeca su od zlata suva
nasmijani suncokreti.*

Dragan Radulović se svrstava u najproduktivnije dečije pjesnike, čija poetska ostvarenja i dalje inspirišu brojne proučavace dečije literature, jer „bli-skost pesnika sa decom, sa njihovim osećanjima i predstavama proističe iz

⁴ Milovan Danojlić, *Naivna pesma*, Nolit, Beograd, 1976, str. 57.

⁵ Sofija Kalezić Đuričković, „Crnogorska književnost za djecu i omladinu –odlike i pred-stavnici“, *Detinjstvo (časopis o književnosti za decu)*, XLI 2/13, str. 110

nade i vere da ljude prožima dobrota, da je čovečnost osnova postojanja ljudskog i da ona na kraju mora biti pobednik. Dela koja su izrasla na tom shvaćanju i osećanju čine jedan tok naše savremene književnosti za decu, njihova poetska vizija je izvor nepomućenog lirizma, iskrene i nežne topline.“⁶ Upravo na takvome poimanju svijeta su nastali pjesnički radovi ovoga pjesnika.

Kao što je Slobodan Vukanović u naslovu knjige „Antologije crnogorske poezije za decu i tinejdžere“ istakao, pored pjesama za najmlađe, djelo sadrži i one pjesničke strukture namijenjene tinejdžerima. Praveći selekciju takvih tekstova, Vukanović je imao na umu decu i odrasle, trudeći se da poeziju za decu učini što raznovrsnijom. Autori koji pripadaju zrelijem čitalačkom auditoriju su Risto Ratković, čija nam pjesma „Ikona“ otvara Antologiju, zatim pjesnička djela Mirka Banjevića, Aleksandra Lesa Ivanovića, Borislava Jovanovića, pojedine pjesme Slobodana Vukanovića, Fehima Kajevića, Faiza Softića, Đorđa Šćepovića. Riječ je o poetskim tekstovima koji zahtijevaju ozbiljniji pristup čitaoca i drugačiju psihološku strukturu deteta. Na taj način, Vukanović je izborom u „Antologiji crnogorske poezije za decu“ obuhvatio sve intelektualne nivoe „dece“, dopuštajući im tako da postanu dio jednog svijeta prepunog različitih umjetničkih slika i poruka.

Imajući u vidu činjenicu da se na tematsko-motivskom planu knjige preklapaju brojne umjetničke slike, Antologija pokazuje na koji način pjesnici oblikuju svoje poetske vizije i kako iste šalju svojoj publici. Jednostavnost, duhovita poenta, zvučno-ekspresivna obilježja, sinestezija boja, samo su neke od specifičnosti šarolikoga pjesničkoga univerzuma, koji se konstituše u glavi svakoga deteta. Antologija pokazuje i nagovještaj novih tema, potpuno novih pogleda na svijet poezije za decu u kojima prepoznajemo i pedagoško-didaktičku komponentu. Iz tog razloga, Slobodan Vukanović je selekcijom raznolikih pjesničkih tekstova pokazao kako se kroz igru, ritam, zvuk, stvarapoezija namijenjena posebnoj čitalačkoj publici. Proniknuti u dušu deteta, opisati njegova sanjarenja i fantazijske predstave, može iskazati samo pjesnik izgrađenog literarnog ukusa, vedroga duha i plemenitih osećanja. Pjesnici su prijatelji dece, oni ih uče vaspitnim ciljevima i stvaraju poseban ritam i različite magije zvuka. „Ono čime nas dečji pesnik osvaja jeste neočekivana moć neposrednog poetskog osmišljavanja“,⁷ koju prepoznajemo u mnogim pjesničkim tekstovima Antologije. Ovakvim izborom pjesama Vukanović je napravio iskorak u odnosu na postojeću literaturu za decu i odrasle.

Kada se u cjelosti sagleda dijahronijska slika crnogorskih pjesničkih imena koji su ušli u Vukanovićevu „Antologiju crnogorske poezije za decu i

⁶ Slobodan Ž. Marković, nav. d., str. 105.

⁷ Milovan Danojlić, nav. d., str. 52.

tinejdžere“, postaje jasno da je urednik imao ozbiljan zadatak te da su mu pronicljivost i opservatorska vještina bili sapatnici na tome dijelu posla. Kao autor koji je zastupljen u preko trideset antologija, panorama, izbora, zatim udžbenicima za osnovnu školu, kao i značajnim bjeloruskim književnim časopisima i listovima, Slobodan Vukanović je preveden na više stranih jezika: engleski, francuski, ruski, bjeloruski... Piše knjige za decu koje karakteriše domišljatost i stvaralačka originalnost. Našavši se u ulozi urednika Antologije, Vukanović je uspio da u jednoj knjizi objedini različite vrste pjesama: porodične, rodoljubive („zavičajne), socijalne, pjesme o prirodi, ljubavi, uspavanke, odnosno pjesme o detinjstvu i odrastanju. To znači da je Vukanović imao na umu da ponuđenim poetskim repertoarom ukaže na životnost, uvjerljivost i estetski doživljaj pjesama koje dijete percipira. Iz toga razloga vjerujemo da ova Antologija predstavlja „kovčeg blaga“ budućim generacijama i u tome smislu daje značajan doprinos nedovoljnoj literaturi za decu i omladinu. Iskreno se nadamo da će ovo izdanje podstaći i druge autore dečje poezije da poklone mnogo više pažnje onima koji to zaslužuju – deci, jer ona traže poštovanje i poručuju nam:

„Daj odrasli Svijete,
Budi jednom dijete!“

Ako se prišetimo crnogorskoga književnog stvaralaštva za decu, koje je značajnije počelo da se razvija u drugoj polovini XX vijeka, svjesni smo da se vremenom pojavio znatan broj „dečijih pisaca“. Novo Vuković naglašava da je, Dušan Đurišić, u početku jedini pjesnik za decu u Crnoj Gori, zajedno sa Jevremom Brkovićem i Draganom Radulovićem predstavljao praktično cjelokupno crnogorsko dečije pjesništvo. U tome periodu, u Crnoj Gori je postojao izdavač Biblioteka Sokolić, koju je pokrenuo Đurišić i u kojoj je pored djela crnogorskih autora objavljen i prepjev s makedonskoga jezika, knjiga Jovana Strezovskog „Šareno ogledalo“. Time se interesovanje za dečije stvaralaštvo povećava, a uočava se i porast crnogorskoga dečijega pjesništva, čije je predstavnike Vukanović hronološki inkorporirao u svoju Antologiju. Kratkim osvrtom na razvoj crnogorskoga dečijega stvaralaštva, želimo pokazati da literatura za decu nikada nije bila zanemarena. Naprotiv, ona je uvijek postojala. Istina, nekada u manjem obimu i sa manje iskustva i vlastitoga koncepta i stila, ali se i takav pristup posljednjih godina mijenjao. Možemo slobodno reći da je književnost za decu i omladinu specifična, „između ostaloga, i zato što je upućena jednom svijetu koji se brzo mijenja i jednom uzrastu koji je obično podvrgnut sistematskom učenju i vaspitavanju. Bez obzira na sve posebnostu djetinjstva, ono ne može biti zatvoren svijet, već mora biti i neka vrsta uvoda

u zrelo doba“.⁸ Upravo su se iz toga razloga u Vukanovićevoj knjizi našle i one pjesničke vrste namijenjene uzrastu tinejdžera.

Literatura:

- Danojlić, Milovan: *Naivna pesma*, Nolit, Beograd, 1976.
- Kalezić-Đuričković, Sofija: „Crnogorska književnost za djecu i omladinu – odlike i predstavnici“, *Detinjstvo (časopis o književnosti za decu)*, XLI, 2/13, str. 110.
- Marković, Slobodan Ž.: *Zapisi o književnosti za decu*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- Vuković, Novo: *Uvod u književnost za djecu i omladinu*, Unireks, Podgorica, 1996.
- Vuković, Novo: *Ogledi iz književnosti*, Univerzitetska riječ – Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, s. a.

Marijana TERIĆ

DEVELOPMENT OF MONTENEGRIN LITERATURE FOR CHILDREN AND YOUTH

(SLOBODAN VUKANOVIĆ'S ANTHOLOGY
OF MONTENEGRIN POETRY FOR CHILDREN AND TEENAGERS)

In this paper, the author discusses the development of children's literature in Montenegro with special emphasis on the poetic texts of the authors included by Slobodan Vukanović in his *Anthology of Montenegrin Poetry for Children and Teenagers*. Bearing in mind the thematic motif diversity of the book, the Anthology shows the way in which poets form their poetic visions and send them to their audience. Simplicity, witty point, sound-expressive features, colour synaesthesia, are just some of the peculiarities of diverse poetic universe, which is constituted in the mind of each child. Anthology shows a hint of the new themes as well, brand-new views of the world of poetry for children in which we recognize pedagogical-didactic component as well.

Key words: *Montenegrin poetry for children and youth, terminology designations, modern poetic texts, sound-expressive features, didactic function*

---

⁸ Novo Vuković, „O prirodi kritike književnih djela za djecu i omladinu“, *Ogledi iz književnosti*, Univerzitetska riječ – Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, s. a., str. 83.

ARHIVA

Слободан ТОМОВИЋ

ПОГОВОР*

Досадашњи коментатори *Горског вијенца* нијесу правили разлику између појмова „Србин“ и „Црногорац“, често употријебљених у Његошевом књижевном изразу. Априори је прихваћено гледиште да Његош сматра Црногорце дијелом популације српског народа која живи на простору ужем од данашње Црне Горе у оквиру четири класичне нахије (Катунска, Ријечка, Црмничка и Љешанска).

Моја дугогодишња истраживања слојева Његошеве мисли довела су ме до увјерења да појмови „Црногорац“ и „Србин“ код Његоша нијесу синоними. Управо, изнијансирани су већ у самом исказу и акту умјетничке експресије, мада су оба појма неопходна за правилно разумијевање друштвено-историјског и културног бића црногорског народа. Често коришћење једног, односно другог етнонима у Његошеву дјелу, не зависи од случаја или потребе да одговарајућом метричком структуром стиха пјесник изрази своју мисао, формира умјетничку слику, већ од нарочите функције, значења и посебног историјског супстрата једног, односно другог појма. Да се не бисмо задржавали само на вербалном приступу, пружићемо читаоцу на увид најзначајнија мјеста у *Горском вијенцу* и *Шћепану Малом* гдје се експлицитно користе појмови: „Србин“, „српство“, „Србија“, односно „Црногорац“, „црногорски“, „Црна Гора“ итд.

Српство у *Горском вијенцу*: „О кукавно Српство угашено... Мала ти је жертва сва Србија, од Дунава до мора сињега?... Су чим ћете изаћ пред Милоша и пред друге српске витезове... Помоз' Боже, јаднијем Србима... Бог се драги на Србе разљути... Те би Србин данас Србом био!... Седмоглава изиде аждаја и сатрије Српство свеколико... Српској капи свуд има погибе... Српкиња га јошт рађала није од Косова, а ни пријед њега... Али ко би могâ помислити, да ће узет Српкиња Турчина... Да је бјеше Србин уграбио... Враг ђаволу доћи у сватове, те свијећу српску угасити... Е слетио Милош међу Србе... Па бадњаке српске налагајте... Не кће Србин издати Србина... Витезови, Срби вртијељски... Срб и Турчин не слаже се нигда... Ће се српски момци грабе... Млијекo их српско разгубало.“

* Текст је преузет из књиге: *Коментар Горског вијенца*, НИО „Универзитетска ријеч“ & ИРО „Партизанска књига“ & ООУР „Издавачко-публицистичка делатност“, Никшић & Љубљана & Београд, 1986, стр. 383–407.

У *Шћепану Малом*: „Опрат Србу љагу са образа... Здружите се, громи и потреси, земљи српској друго лице дајте... Благо мени и роду српскоме... У рај ми се претвори Рација, Српска света земља Палестина... Ка да Душан велики устаде, ка да Србе позва на освету... Ко ће ти се за гријех кајати, који паде на српско кољено... Ко ли ће ти уживат милости, кад се једном на Србе смилујеш... Безимењак ово вама пише, безимењак, ама Србин прави... Бог да прости, чуднога Србина!... Којим Српство негда грмијаше... Никад Срби, откад себе памте, јошт толико мяса од Турчина не виђеше на једној пољани... Царе срећни, српскому народу... Погибоше Срби на све стране, погибоше душом и тијелом... Около вас Србах много има... Одвазда су Срби народ храбри... Вјеровања Србе истражише... Ми смо Срби народ најнесрећни... Сваки Србин који се превјери... Те се звати Србином не хоће... Ово ти је Србе искобило... Српско царство паде на Косову...“

О Црногорцима у *Горском вијенцу*: „Да ли ово светковање није, на кому си сабра Црногорце... Видите ли чуда, Црногорци!... Црну Гору покорит не могу, ма никако да је сасвим моја... Колико је наше Црне Горе... Здружио се Турчин с Црногорцем... И имају разлог Црногорци... Када газе образ црногорски... Поведе се робље црногорско... И чујте ме добро Црногорци... Стотина се скупило главара, нас Тураках и Црногорацах... Проведри ми више Црне Горе... Црна Гора изгуб да намири... Јел’ овако, браћо Црногорци... Што је ово, браћо Црногорци?... Ал’ су мишца, име црногорско, ускрснули с косовске гробнице... Црногорци гором опасаше... Сретоше га млади Црногорци... и шћах рећи љуби Црногорце... Ево среће за све Црногорце... Кад ухвате каже – Црногорца... Ма нијесу сви сватови Турци, него има и Црногорацах... Има онђе и Црногорацах мало мање него половина... Сто путах сам гледа Црногорце, гледа Турке, а гледа Латине... Онаквога сивога сокола, Црногорка јошт рађала није... И што ћу вам крити Црногорци... Црногорца већ бјеше свакога, он готово претека јунаштвом... Не смути ли, бабо, Црногорце... Те помутит хоћах Црногорце... Знај, владику и сви Црногорци... У памет се добро Црногорци... Честитамо Божић Гори Црној... Споменик је нашега јунаштва, Црна Гора и њена слобода.“

У *Шћепану Малом*: „Добро дошли, браћо Црногорци... Све за Гору Црну пропитујем... Од народа храброг црногорског... Да л’ не видиш чисто Црногорце, јер су злијем трагом обрнули... Претскажују страшну погибију Црној Гори и њеној слободи... Црну Гору с мора на Морачу... Чујте мене добро Црногорци... Да на вашу удре Гору Црну... Та добјежа међу Црногорце... Турци спремни на зло црногорско... Пас и мачка, Турчин с Црногорцем, не мире се до суђена данка... Ол’ предводит у бој

Црногорце... Што је било, то ће бити Црногорац поб'једити... Како да сте међу Црногорце... С договором војска црногорска... Црногорска уста јошт никада, од Косова ово не рекоше... Буд'ли мисле за мир Црногорци... Мислили су наши Црногорци... Црногорче, не бива једнако... Хајде пођи међу Црногорце... Позваћемо на договор к нама, поглаваре војске црногорске... Кад глас пуче у наше крајеве, да цар дође међу Црногорце... У Црну су Гору мимо игђе, прејевтини старци дозлабога... Несрећни се снеби Црногорци... Турцима га дају Црногорци... Кад нас почну корит Црногорци... А знаду ли зато Црногорци... Црногорци ако вјероваше... А може ли ђаво са дно пакла, црњи бити него Црногорци?... Зар нијесу никад, калуђере, Црногорци покорени били... Не би никад откуд људи памте, Црна Гора сасвим покорена... Те превали преко Црне Горе... Нејма силе нит је досад било, да покори ломну Црну Гору... Порашта су једни Црногорци, како кажеш тако непобједни... Зар нијесу Црногорци људи кâ остали народ по свијету?... Наскоро ће знати Црногорци, ђе страх лежи, каква му је мати... Црногорци не пуштају кланце... Што ће Гора Црна оправити... Црногорци никуд не излазе, у свијету из овијех гора... Које памти наша Гора Црна... Црногорци су кâ равнодушни... Обичај је свагда црногорски... Кажи шта би, збиља, Црногорци... Црногорац другојачи бити... И остати правим Црногорцем... Млечићи су, знадем Црногорце, све мрзјели, мрзећи љубили... Кад прегази с војском Гору Црну... Како ти је међу Црногорце... Пјевајте ми, браћо Црногорци... Шта би онда Црна Гора била... Те у Црну Гору добјежао... А царицу бране Црногорци... Те водисте у бој Црногорце... Соколови црногорски момци... На границу стао Црногорцу... И први сам камен црногорски, пољубио са братском љубављу... Чујете ли њега Црногорци... Па ко мене међу Црногорце, да судити и казнити смије... Већ их никад Црна Гора неће... Е главаре од све Горе Црне... Што сам доша међу Црногорце... Црногорци жељет не умију, са Турчином мира ни љубави... Без узде ће остат Црногорци, да све раде по својој ћуди... Црногорче, што тражиш од мене... Бих волио, радије прегнуо врело гвожђе дохватити зубима, но на Црну Гору ударити... Те подјари листом Црногорце... Црногорци њега нагрдише... Немирноће нити опачила, црногорског нигђе не имаде... Не оста ли нама Црна Гора, управ пашо, у нашим њедрима... Сва је Црна Гора засијата, са нашијем и њиним костима – покорит је никад не могасмо... Црногорац ђе скучи Турчина – један другом не чине амана... Ђе се хвата Турчин с Црногорцем... Од Турчина и од Црногорца... Црну Гору да сву опржимо... За покорит ломну Црну Гору... Што све не би поклâ Црногорце... Кад се смуту на дом Црногорци... Него бјеше турска с Црногорцем...“

Рационалан приступ и увид у Његошеве пјесничке структуре у којима су употријебљени појмови: „Србин“ односно „Црногорац“ указује на веома значајне разлике, како у смислу временско-просторне приподобљености, тако и у погледу њиховог објективног социоисторијског контекста. Термини „Србин“ и „српство“ готово се неизбежно јављају кад пјесник уопштава историјске симболе настојећи да оживи архетипске слике средњовјековног витештва у свијести савременика, кад евоцира историјски и етнички мање артикулисане етапе у самосвојном развоју наших народа. То су посебно оне етапе које се односе на владавину српске династије Немањића и то у доба њене највеће моћи. Кад се обраћа савременицима, у одређеним приликама и на конкретном простору, чини то ријечју „Црногорац“ и „Црногорци“ у несумњивој функцији изграђеног *етнонима*.

Династија Немањића оставила је снажан траг на културну, религиозну и политичку свијест становништва средњовјековне зетске државе (касније Црна Гора). За коришћење термина „Србин“ и „српство“ у Црној Гори пресудно је утицала државна и политичка повезаност Рашке и Зете на основама православља, које се проширило на Зету војном супрематизацијом Рашке, од краја XII вијека до 1371. г. Потиснувши католичку цркву на већем дијелу тога простора, православље се укоријенило као вјерска и државна институција чији је непосредни задатак био да област Зете субординира политичким циљевима Рашке државе.

О процесу еволуције етнонима „Хрвати“ и „Срби“ паралелно са ширењем хрватске односно српске државне територије, пише истакнути грађански историчар Владимир Ћоровић. „Посебно српско и хрватско име задуго се углавном поклапало са обимом политичког ширења и утицаја српске и хрватске државе“ (*Историја Југославије*, Народно дело, 1937, стр. 24). Евидентно је да су средњовјековне државне границе одређивале опсег и садржај одређених етнонима, „политички оквир немањићке државе је свакако утицао на распростирање српског имена“ (*Енциклопедија Југославије*, прво издање, св. 7, текст „Срби“, страна 505). У том контексту ваља разумјети да је и ширење појма „Србин“ било у суштинској зависности не само од државне експанзије, већ и од веома снажног црквеног – православног уплива који је био њен пратећи чинилац. Црква и држава у том периоду чине неодвојиву цјелину. „Политичка организација епохе Немањића много је придонијела етногенези Срба, а због нераздвојне повезаности цркве и државе и црква је у том процесу одиграла знатну улогу... Ширење српског имена према југу уско је пове-

зано са ширењем државе Немањића“ (*Опћа енциклопедија Југослаvensког лексикографског завода*, књ. 7, Загреб, 1981, текст „Срби“, страна 604).

Православна црква се појавила као интегрирајући фактор средњовјековних држава фаворизујући јединствену политичку свијест на простору који је обухватала. Она је и у Зети створила одговарајуће погодности за јединство са рашком државом на темељима православља. На челу са својим главним стратегом Св. Савом успјела је да се практично наметне и духовно загосподари различитим словенско-балканским популацијама које су улазиле у састав феудалне српске државе. „Св. Сава увео је у ту, дотле претежно католичку област, православног епископа са сједиштем у Превлаци, желећи да путем јединствене вјере ублажи опреке између Рашке и Зете и створи јединственост у државним тежњама“ (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 4, стр. 1262).

Тако је појам „Србин“ и „српство“ прије свега у конфесионално-политичком смислу још од времена Немањића сачувао актуелност у Црној Гори, раније Зети, будући перманентно подржан од врхова црквене хијерархије. У вријеме присуства Турака овај појам је ослажен још и као синоним припадности широј словенској и хришћанској заједници, па је на један романтичарски начин постао жива спона са средњовјековном државном традицијом. У одређеним историјским приликама ово је било веома значајно за патриотску и ослободилачку активност Црногораца. Јер: „Сакралним ореолом обасјана држава и политички и етнички обиљежена црква срасле су до те мере у свест савременика да је црква после турског освајања чувала и преносила читаву средњовековну државну и политичку традицију“ (*Енциклопедија Југославије*, књ. 7, прво издање, текст „Срби“, стр. 505).

Идејна, па и културна улога цркве у Црној Гори била је веома значајна што се види и по остацима културно-историјских споменика из тога периода као што су: манастир Морача, Ђурђеви Ступови и др. Уосталом, снагу овог уплива можемо схватити из народне писмене и усмене традиције која је несумњиво инспирисала Његоша и као специфичан ток идејне свијести оставила печат до наших дана.

Треба имати на уму да је православна доктрина у средњем вијеку постала најважнија духовно-дјелотворна сила, па је сходно томе био импозантан и њен политички учинак. Међутим, овај утицај је олакшан околношћу да у то вријеме није било сасвим изграђене етничке свијести међу балканским Словенима. Основни социјални односи били су кастинске, а не етничке нарави. Међусобно орођавање феудалне властеле често је било пресудно и за државне интересе. Односи међу државама тога доба зависили су од ђуди и односа међу владарима, дакле били су

најчешће персоналне природе. Средњовјековне властелине, а још мање њихове кметове, није посебно занимало сродство наших народа по основама словенског или другачијег поријекла. Најзад, то је схватљиво из чињенице што наши словенски преци, макар и да су из прапостојбине досељени као монолитна скупина, што је мало вјероватно, нијесу се могли дуго одржати као јединствена заједница на просторима Балкана. „Не би се могло спорити да се међу нама доста рано развила и извесна биолошко-расна разлика услед етничког мешања Јужних Словена са другим народима који су се затекли на Балкану, или који су стигли на то подручје у раном средњем веку. На западу је преовлађивало срођивање Словена са романско-илирским елементима, а на истоку је уз извесна трачка наслеђа, дошао још јак утицај бугарске крви“ (В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Народно дело, 1933, стр. 16). Прије свега, словенска племена нијесу у једној етапи населила данашње територије, штавише могуће је да су циклуси у овим сеобама варирали и по неколико стољећа. Затим је територијална расцјепканост и географска изолованост досељеника, као и честа промјена мјеста боравка, тј. њихово лутање по Балканском полуострву, учинило своје. Овome треба придодати и силу утицаја затечених старобалканских слојева становништва и њихово антрополошко мијешање са Словенима који ни до тада на свом дугом номадском путу нијесу могли сачувати родовску чистоту. Додире појединих словенских племена са другим развијенијим цивилизацијама, зависно од регије у којој су домицилирани, учинили су да ниво њихова друштвено-економског и културног развитка није могао из наведених разлога компаративно тећи. Тако су се ове првобитне разлике у начину живота и степену развоја економских и културних добра одразиле и биле вјероватно пресудне у стварању елемената неопходних за формирање посебних етничких карактера међу балканским Словенима који ће се у каснијим фазама историјског развитка јаче исказати. Стога је о балканским Словенима и њиховој етногенези могуће говорити искључиво у друштвено-историјском, а не у генеричко-расном контексту. „Балкански Словени као готово сви европски народи имају мало чистих етничких оаза, а уколико их је досад сачувано најчешће су у подручју Босне од Ибра, Западне Мораве и Таре“, истиче В. Ђоровић (*Историја Југославије*, стр. 16).

Теорија о јединству балканских Словена по основама крви, расе и језика производ је углавном XIX вијека. То је вријеме кад је конституисана политичка логика *југословенства* и његове државне перспективе, чему су дали највећи прилог учењаци, пјесници и политичари наших народа, међу које спада и Његош. И Његошево „словенство“, као уосталом и „српство“, није друго већ политички романтизам XIX вијека, у ствари

словенофилство и србофилство у функцији позитивне друштвене праксе зближавања и окупљања народа Југославије. У XIX вијеку постулирано је политичко, културно и језичко јединство народа Југославије, па је од тог доба и трагање за етногенетским сродством балканских Словена постало готово опсесивно за утицајне људе тога доба. С тим у вези и Његошево „српство“ је политичка свијест нарочите врсте која је настала на подлози црногорске борбене традиције и специфичности историјског миљеа. Грађено је по мјери моралних и културних особина црногорског народа. То је било превасходно „српство“ схваћено у складу са стандардима црногорске борбене и моралне народне прошлости, за којим се у извјесним друштвено-историјским околностима јавила стварна потреба. Овако схваћеном „српству“ пјесник је придодао личну страст и темперамент. Тако су српски средњовјековни косовски ратници добили основне црте црногорских националних јунака у Његошевом спјеву. Култ Обилића одговара црногорском националном типу бескомпромисног борца попут Вука Мићуновића, Никца Томановића, Баја Пивљанина и других. Чињеница да лик Марка Краљевића није имао никакву цијену у Црној Гори, иако су у неким дјеловима Балкана о Краљевићу настале лијепе епске пјесме и легенде, утицало је на то да му ни Његош не посвети готово никакву пажњу. Ово се објашњава чињеницом што црногорски народни менталитет није прихватио вазалан однос према туђинима као свој национални идеал. Из сличних побуда Његош је ниподаштавао српског кнеза Милоша Обреновића претпостављајући му ослободиоца – Карађорђа, у коме је видио стетиште многих еминентних врлина мјерених стандардима црногорске традиционалне етике. Стога се може основано рећи да Његошево „српство“ има коријен у црногорској националној меморији, у њеној романтичарско-епској пројекцији заједничког живота Зетске и Рашке државе. Логика Његошеве припадности православној црквеној хијерархији упућивала га је на овај избор, а логика увијек присутне потребе за активирањем борбено-ослободилачког духа и изван Црне Горе, наметнула је то као обавезу.

Вишевјековна борба Црногораца са Турцима, поред осталог, имала је циљ да спријечи однорођавање, тј. исламизацију. Промјеном вјере прелазило се на туђинске позиције, што је било праћено значајним привилегијама. Ислам се путем одређених повластица пенетрирао међу балканске Словене и тако крчио пут турском освајачу. Наши народи могли су се активно супротставити туђинској вјерској доктрини искључиво својом вјером и снажним осјећањима те врсте, која су наравно била и политичка свијест тога доба. Чињеница да су Црногорци у већини били источноправославне конфесије, а прије свега њихова црквена хијерар-

хија која је уз то била и носилац световне власти, пресудно је утицала на то да православље постане борбена антиотоманска доктрина. Но, с обзиром на чињеницу да црногорско православље води коријене из времена српско-немањихког периода у Зети, управо коинцидира са овим периодом, оно је у свијести Црногораца идентификовано са „српском вјером“. Изразит примјер ове идентификације су стихови: „кунем ви се вјером Обилића... па бадњаке српске налагајте... те свијећу српску угасити“ итд. Тако је временом немањихко српство у Црној Гори еволуирало и добило конкретан лексички облик који прецизира вјеру „српску“, односно православну припадност Црногораца. У извјесним историјским раздобљима „српство“ је овдје могло да значи и хришћанство у цјелини, али и приврженост словенској идејној матрици. Стога је Његошева искрена егзалтација овако схваћеним политичко-вјерским „српством“ стављена у функцију црногорске националне историје.

Државно-политички разлози у Његошево вријеме захтијевали су ангажовање свих расположивих духовних потенцијала, историјских легенди, епске традиције, па и реafirмацију средњовјековних митова, посебно оних које је сачувала народна поезија, а у којима се велича моћ и снага српске средњовјековне државе и то непосредно уочи доласка Турака. Стална борба Црногораца против Турака налазила је снажан духовни ослонац у народној прошлости из које се могла црпити снага за будућа прегнућа. Тај ослонац је пружала богата народна традиција ојачана и подстакнута маштовитим симболима и готово сакралним сликама које приказују средњовјековне владаре: „непобједног младог Душана“ итд. Ако бисмо паралелно пратили процесе у другим европским земљама у XIX вијеку, кад се углавном и формира интегрална национална свијест код многих народних заједница, могли бисмо установити да су средњовјековни митови и ретроактивни начин мишљења свуда одиграли одређену психолошку улогу у процесу стварања виших облика друштвене, тј. националне свијести. Конституисање модерних европских нација, поред осталог, вршило се уз присуство митологизирања и глорификовања сопствене историје, преузимањем њених симбола и пројектовањем постојећих државно-правних и политичких установа на далеку прошлост. Стога није чудно што је Његош из практично политичких разлога прихватио мит који је у црногорској традицији оставио дубок траг и послије пада њихове аутентичне државе – Зете. Настојао је да пјеснички оживи успомену на ауторитет немањихке царевине који му је послужио као подстицај и средство за јачање ослободилачке мисли не само код црногорског народа, већ и у околном српско-православном свијету („Около вас има доста Срба, одвазда су Срби народ храбри“, *ШМ*). Политичку

перспективу наших народа Његош је замишљао, као и сви романтичари тога доба, као могућност да се на рушевинама Отоманске империје обнови средњовјековна Душанова царевина, стављајући акценат на „општу српску ствар“ и расположење у црногорском народу као дио борбе читавог православног, штавише словенског и хришћанског свијета. Заједно са народном поезијом, рачунајући и његове претходнике, он је и стварни идејни творац „српског“ и „косовско-видовданског“ култа у Црној Гори у његовој еклезијастичко-борбеној и патриотској артикулацији, са свим практичним посљедицама. И без обзира што се овдје, на први поглед, ради о заносу својственом многим мислиоцима XIX вијека, као идејна замисао „српство“ није било лишено политичког прагматизма у дјеловању не само Његошеву, већ готово свих црногорских владара. Осим тога, посљедице србовања и мита средњовјековне српске величине нијесу остале без конструктивног одјека на буђење општег ослободилачког духа наших народа.

У недостатку снажног државног ауторитета, последице пропасти државе посљедњих Црнојевића, православна црква у Црној Гори преузела је све државне и друштвене ингеренције, образовала теократску власт издижући култ српства до заједничког симбола за све православне популације. Стога је у дугогодишњој црногорској народној традицији дошло до потпуне идентификације српства и православља, као уосталом и у неким другим крајевима, како истиче С. Матавуљ: „Од искони пак и на Приморју Србин је био само православни, Српство је значило само православље, као што у овим крајевима (на истоку) значи и данас“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Обод, Цетиње, 1975). Црногорска православна митрополија, будући у вријеме Турака једина независна, усмјерила је дјеловање и у неку руку преузела обавезу да сачува култ „српства“ у својству православне вјере у релативно увијек слободној Црној Гори, односно њеном најнеприступачнијем дијелу Цетињу са нахијама, како би одатле ширила његов утицај на поробљене крајеве. Цетињски православни манастир постао је духовни фокус тога процеса. Ово је било неопходно, тим прије, што Пећка патријаршија будући обновљена за потребе Отоманске империје, чији су црквени главари бирани углавном из редова грчке народности, није била у стању да одговори томе задатку. Иако формално канонски подређена Пећкој патријаршији, све до њеног укидања 1766. године, Црногорска митрополија у свом практичном дјеловању није водила рачуна о тој субординацији. Послије укидања Патријаршије, постала је и у канонском смислу сасвим независна. Стога је Његошево „србовање“ императив једнога времена у којем су се стекли услови за духовни развитак црногорског народа на основама тра-

диционалног православља, чији је синоним био српство, а у политичком смислу за вођење непрекидне борбе. У Његошево вријеме друкчији политички и вјерски идеали не би могли имати стварног ослонаца у народу.

* * *

Из цитираних стихова преузетих из *Горског вијенца*, односно *Шћепана Малог*, евидентно је да се Његош служи терминима „Црногорци“ и „Црногорац“ у свим случајевима кад се његови литерарни јунаци непосредно обраћају скупу или својим савременицима, за разлику од употребе појма „Србин“ којим пјесник носталгично дозива слике далеке прошлости. Упоредити: „И чувајте ме добро Црногорци!... Што је ово, браћо Црногорци... Видите ли чудо Црногорци... У памет се добро, Црногорци... Знај Владико и сви Црногорци... Ево среће за све Црногорце... Добро дошли браћо Црногорци“ итд. Поред овога, постоје и везани стихови којима се у оквиру једне логичке цјелине сасвим конфесионално прецизира појам „Србин“, а етнички појам „Црногорац“. Нпр. „И чујте ме добро, *Црногорци*; траг по трагу мене погинуо, да је бјеше *Србин* уграбио, ако хоћаш главе обратити“.

Његошеви искази су јасни, те не остављају мјесто сумњи да је увијек ријеч о народу црногорском: „Од народа храброг црногорског“ (*ШМ*) „Кукавноме но у исто доба витешкоме народу црногорскоме“ (*Тестамент*) и сл. Овакве лексичке форме дисквалификују и чине бесмисленим, шта више беспредметним, свако увјерење које полази од тога да је Његош у Црној Гори видио српску покрајину, а Црногорце сматра етнички неутемељеним становништвом те покрајине. Једноставан поглед на претходне стихове или Његошеве идеје исказане у виду писама и прозних састава упућује на примарно етничко значење појмова „Црногорац“ и „Црногорци“, и то у свим аспектима историјски формиране народне индивидуалности. У Његошеву пјесничком језику Црногорци су народ који чини субјект конкретних историјских збивања, али и субјект његових литерарних дјела. Црногорце је пјесник сматрао у најужем смислу својим народом, те их није морао помоћу романтичарске маштовитости и епских исказа дозивати из расплинуте и временски неомеђене прошлости, из архетипских слојева народне свијести, као што то чини у случајевима кад апострофира Србе, Словено-Србе, Словене, хришћане итд. Црногорцима се он увијек обраћа непосредно као реалном историјском ткиву за кога је и сам пјесник везан. Да су Црногорци у Његошевим размишљањима и политичком дјеловању етноним, показују и пасоши које је издавао својим сународницима, у којима је прецизирано црногорско поријекло њихових корисника.

Пад Зете под власт Рашке државе 1185. године и нешто касније њен улазак у састав слабо организоване деспотовине није утицао на то да се у држави – наслѣдници Зете, тј. Црној Гори избришу или забораве државно-правне и културне традиције ове земље. О тим традицијама свједоче бројни немири, устанци, као и снажне тенденције одвајања Зете од српске средњовјековне државе. Црногорски владар, владика Петар I, писац *Кратке историје Црне Горе*, јасно је истакао идентитет зетске и црногорске државе, као и чињеницу историјског и државно-правног континуитета међу овима, без обзира што је тај континуитет био покидан интерполацијом српске владарске династије „српскијех царах“. „Под именом Горње Зете састојаше се у то вријеме и Црна Гора. Оне су свагда нераздвојно имале своје владатеље банове, како пређе српскијех царах од Немањића дома, тако и по пресјечењу те царске фамилије, неготећи признати Вукашина царе – убицу за свога краља, остале бјеху под владом својијех књажева од Балшића порода... (*Грлица*, 1835, 55–56). Чак и писци који Зету сматрају првом српском државом истичу непокорност, тј. бунтовно понашање популације у границама ове државе у односу на српске владаре. „У тој области постојале су старе традиције о неким изузетним обзирима и елеменат је у њој био несигуран, бунтован и лако готов на одметање. Сви су наши владари средњега вијека имали муке са том покрајином (*Народна енциклопедија – српско-хрватско-словеначка*, књ. IV, страна 1262). У прилог овој оцјени каже се: „за владе слабога цара Уроша јавили су се ту око 1360. године први одметници, господари Зете Балшићи, који су се понашали као потпуно суверена господа... чак и угледни Црнојевићи удружили су се са Млечићима против својих српских господара и ратовали против њих“ (*ibidem*). Управо, буне зетских господара и велможа и њихово одметање од централне српске државе указује на развијене феудалне односе тога доба и тиме индиректно на већ створене услове за формирање етничке свијести црногорског народа, као што је то случај и са осталим европским народима у доба развијеног феудализма. Стога није случајно што се баш у вријеме господара Зете Црнојевића, и лингвистички јавио појам Црне Горе и Црногораца чиме је верификован процес њиховог етничког формирања. Значај овог преломног времена за конституисање црногорског народа осјетио је и Његош, што се види из многих лијепих стихова посвећеним владарима из знамените династије Црнојевића: „Бег Иван-бег јуначко кољено... И јуначко племе Црнојево... Иван чашом наздрави освете“ итд.

Разлог честих немира у Зети и устанци против „српских господара“, поред осталог, лежи у чињеници снажних културних традиција западне провенијенције, као што се истиче у Владимир Ћоровић: „Зета

– област старе Дукље или Диоклиције углавном данашње Црне Горе. Назив Зета јавља се у XI в. по ријеци Зети која тече кроз тај крај... У крају је велика мјешавина словенског, романског и албанског становништва. Утицај Италије је врло осјетан, нарочито у приморским градовима код којих је понајважнији Бар. Латински језик преовлађивао је дуго у написима и преписци. Најстарија хроника тзв. *Љетопис Попа Дукљанина*. У Бару је 1076. године основана католичка барска надбискупија која је била расадник Западне културе и прве државне институције створене су ту и по Западном обрасцу“ (*Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. IV, стр. 1263).

Могуће је са довољно основа претпоставити да су ове првобитне културне традиције настале у Зети под утицајем народа Запада, будући веома снажне у омјеру према упливу Рашке, биле од великог значаја да се управо у тој области сачува висока духовна аутохтоност, посебно на подручју архитектуре, сликарства, па и литературе, и послије рашког освајања Зете. Зета је као што је познато постала краљевином у XI, а Србија у XIII вијеку, што није ирелевантно са гледишта државно-правног, али и културно-историјског примата. Немањина разарања приморских градова, изузимајући Котор, имала су за циљ, како истичу његови биографи Стефан Првовјенчани и Св. Сава Немањић, да потисну туђински утицај. Међутим, владари из ове лозе, шта више Немањин син Вукан који је управљао Зетом и носио краљевску титулу по угледу на раније зетске владаре и сам је дао допринос очувању постојећих државно-правних и културних традиција Зете. Држимо да су ове традиције одиграле улогу у историјској свијести црногорског народа и знатно поспјешиле, поред других чинилаца, његово етничко самоутемељење, а тиме посредно утицале и на Његошево пјесничко-филозофско виђење овог процеса.

Одговорно се може истаћи да име и појам „Србин“ у преднемањићком периоду Дукље, односно Зете није имало никакво не само етничко, већ ни административно-политичко значење. Тада не само да није било етнички сасвим формираних Црногораца, већ ни Срба, Хрвата, као ни Дукљана. Ово су имена за одговарајуће племенске савезе односно државно-административне јединице. Због тога их писци у свједочанствима овога времена најчешће мијешају, али и говоре о њиховом релативно лакој стапању, као што чине: Ј. Зонара и Ј. Скилица. За писање Константина Порфирогенита, који први повлачи границу између Срба и Хрвата, Владимир Ћоровић каже: „Тај пример није од пресудног значаја, јер се мора узети у обзир да је Порфирогенит писао имајући на уму две посебне државе Срба и Хрвата које су постојале у његово доба“ (*Историја Југославије*, Народно дело, 1933, стр. 20). Дакле, ни овај примјер

ма колико био ауторитативан не може да послужи као доказ постојања етничког бића Срба и Хрвата у XI и XII вијеку и тиме се мора одбацивати свака помисао на српску, односно хрватску етногенезу Дукљана, Зећана, дакле Црногораца. Племена или савез племена од кога су Црногорци стварно постали – Дукљани, касније Зећани, у то вријеме имају исти политички и територијални статус као Срби и Хрвати. На писање Нићифора Вријенија да су Хрвати помогли Дукљанима у борби против Византије 1073. године В. Ђоровић примјећује: „Да су Срби учествовали у тој борби, док за Хрвате немамо за то неоспорних доказа“ (*Ibidem*). Независно од тога да ли су Срби или Хрвати помогли Дукљанима, овим оба писца расвјетљавају један значајан проблем. Наиме, из њихових ставова дознајемо да су Дукљани у то вријеме имали аутентично државно, али и посебно племенско бивство, да је њихова административна и политичка организација била слична оној код Срба и Хрвата. То је, прије свега, важно из разлога што је стара историографија имајући на уму Немањино освајање Дукље, односно Зете, увијек истицала како се наводно Немања повратио на своју „српску дједовину“, што из овог угла неопозиво губи сваки смисао.

Из духа и садржаја укупног Његошевог дјела постаје сасвим разумљив црногорски народни менталитет, обичаји и обичајно право, морална свијест, борбена историјска прошлост Црногораца, искази и језичке особености, духовна и културна аутархичност, и све то у значењу атрибуције изграђеног народног карактера који надилази нахијске и племенске јединице иако је од ових сачињен. Црногорци се у свим Његошевим дјелима појављују као народ изграђеног духовног профила и сасвим дефинисаног историјског мјеста и улоге. Без обзира којем племену или нахији припадају, слободном или неослобођеном дијелу Црне Горе, они се понашају као дјелови кохерентне народне и државне цјелине коју карактеришу слични друштвени односи, идентичан поглед на прошлост, посебан начин схватања и реаговања на конкретне историјске изазове и околности, нарочита народна мудрост, етика и представа о части и достојанству, јединствени обичаји и државно-правна свијест, а прије свега особен начин лексичког саопштавања моралних схватања, мисли и идеја о свијету. Стога је сувишно говорити да је Његош пренебрегао егзистенцију народа коме стоји на челу као теократски и световни владалац и, прије свега, мислилац снажног патриотског надахнућа.

Такође, изван спора је да Његош разговјетно истиче потпуну друштвено-историјску изграђеност црногорског народног карактера у односу на друге југословенске средине, ниједног тренутка не спорећи високу етничку сродност и судбинску повезаност са овима. Нарочито

је то евидентно из писма Милошу Обреновићу 1837. године: „Поради мене била би неограничена радост да бисмо сви Славеносрби / учинили међу собом једно правило књигопечатања, а особено *Срби и Црногорци*“ (Први број *Летописа Матице српске*, изишао у Будиму 1825. године, објашњава појам „Славеносрби“. У контексту овог објашњења у Славеносрбе се убрајају: Бугари, Срби, Бошњаци, Црногорци, Славонци и Далматинци). Његош није први од црногорских владара употријебио појам „Славеносрби“. То је прије њега учинио његов претходник и владика црногорски Василије Петровић. Из овога је очигледно да Црногорци, по Његошу, нијесу ужи појам од Срба да би се према њима односили као врста према *роду*. Ови појмови немају јединствено ни семантичко ни историјско значење. Појам „Србин“, мада веома значајан за историјску и културну свијест Црногораца, у служби је њиховог православног, еклезијастичког, али и политичког опредјељења, чија је улога била неограничено важна у вишевијековној борби против турске доминације и посебно као одбрана од религиозног утицаја ислама. Етноним „Црногорац“ проистекао је из развитка аутохтоног народног духа суштински одређеног и физиономираног вишевијековном борбеном традицијом и постојањем слободне црногорске државе, чији су основни елементи дати у преднемањихој државно-правној традицији дукљанских Словена, у условима развијеног феудализма, осим тога богатој остацима материјалне и духовне културе (*Љетопис Попа Дукљанина*), словенских, али и предсловенских цивилизацијских наслага. Ова је традиција оснажена у постнемањихком периоду и посебно у вријеме Црнојевића када је зетска држава доживјела велики процват и стекла особину високо развијених феудалних односа и када су Црногорци као етноним коначно добили своје данашње име. Не ради се, дакле, ни о каквом етногенетском „двојству“ нити компаративној употреби ових појмова, већ о паралелизму два појма различита по садржају и значењу, а можда једнака само по свом упливу на живот и мишљење људи у Црној Гори. Утицај српско-православне традиције, створене у вријеме зетско-рашке државне и црквене симбиозе, без обзира на релативну самосталност Зете, одржао се у црногорском народу, осим вјерске, дијелом и као политичка и културна свијест.

Позивајући се на *српство* у његовом православно-доктринарном, односно историјско-политичком супстрату, Његош је истовремено пледирао за духовно јединство и заједничку ослободилачку борбу свих етнички блиских и просторно повезаних народа, са сличном историјском судбином, претежно заједничком религијом и у низу виталних друштвено-историјских аспеката идентичком политичком перспективом. Стога

је *Горски вијенац* апотеоза прије свега црногорске, али и заједничке борбе наших народа – ингениозна антиципација њихова братства у колу југословенске будућности.

* * *

Да бисмо могли мјеродавније судити о Његошевим погледима на биће црногорског народа, нужно је размотрити неке историјске аспекте, који питању како и кад су постали Црногорци дају релевантан смисао. У разматрању овог проблема потребно је априори одбацити слику о једноплемености Црногораца са другим балканским народима по основама крви, расе и језика. Таква етногенеза претпоставља постојање хипотетичких предака из чијих су се јединствених расних одлика, културних и језичких особина формирали конкретни народи. Међутим, савремена етнолошко-етнографска, социолингвистичка, па и антрополошка истраживања, код нас и у свијету, јасно указују да не постоје етнички чисте, дакле расно, језички и културно издиференциране и на тај начин самоизграђене популације. Управо, показује се да су примарне групе становништва које чине основу било којег народа постале мијешањем, укрштањем и саплемењивањем различитих антрополошких супстанци, као и спрегом многих амбивалентних, културних и лингвистичких чинилаца. Стога се ни за један европски народ не може рећи да води поријекло од предака који су припадали чистом антрополошком типу: германске, словенске или какве друге етногенезе у индоевропској варијанти. Овај аспект добија на значају посебно на балканском простору гдје је историја била више него раскошна инвазијама, сеобама, окупацијама и мијешањем популација. Стога, да би се разумио положај и мјесто појединих народа у историји, треба усвојити еволутивно-историјску синтезу умјесто застарјелог, посве ненаучног и политички штрудљивог расно-родовског приказа. Народи се, дакле, формирају у процесу социоисторијског, друштвено-економског и културно-језичког развитака. Сходно томе, они непрекидно дограђују свој етнички профил односно *постају*, у току више стољећа, а можда и миленијума.

Питање кад су постали Црногорци или било који други народ депласирано је, као што је без смисла и питање кад су настале одређене флоре и фауне, ако се не узму у обзир читаве геолошке епохе. Народ је такође живи организам у коме сваки конкретан историјски догађај улази у његову меморију, игра неку улогу у његову развитаку и настајању. На сличан начин као што жива ћелија памти свеукупни пређени пут еволуције, уграђује га у своју генетску шифру и преноси на нове генерације, тако

се и свака народна цјелина односи према појединим карикама и етапама развитка. У свијести народне заједнице ништа се не губи, сваки догађај постаје значајан и улази у процес њеног активног преображаја и развоја. Тако се сва историја претходног развитка ставља у функцију одређеног народног бића и служи његовој будућности. Према томе, за Црногорце, као ни за друге народе, не може се рећи да су постали у некој конкретной фази своје историје. Исправно је казати да је свака од пређених етапа у развоју црногорског народа, с мање или више успјеха, уграђена у његов национални карактер.

Уважавајући претпоставку да је народ *историјска*, а не *родовска* категорија, довољно је позвати историју у помоћ да би се ово питање коначно разјаснило. И уколико смо се определијели за став да је конституисање народа последица у великом броју сједињених територијално-економских, државно-административних, идејних, класних, вјерских, језичких и културних чинилаца, домаћег, односно страног поријекла, и то у огромним временским дистанцама, онда је јасно да *историја формирања свакога народа, па и црногорског, започиње тренутком формирања његове историје*. Према томе, за почетну етапу у процесу формирања црногорског народа треба узети и вријеме када није било ни помена од њихова имена. Ваља поћи од првих становника старобалканског типа који су населили простор данашње Црне Горе. Црногорци су углавном постали од оног словенског племена или савеза племена која се доселише у римску провинцију Превалис, од VI вијека названу Диоклејом, у XI Зетом, и најзад Црном Гором, од кога су дијелом сачували и данашњи језик. Постали су у вријеме снажно организоване зетске државе феудалног типа која је под кнезом Војиславом ослободила Зету од византијске управе, у вријеме његова сина Михаила добила знаке краљевске власти и најзад под Бодином освојила Рашку, Босну, Хум и Требиње.

Црногорци су се формирали као веома развијено друштво феудалног типа, кроз особени и релативно аутономни друштвено-административни положај Зете у саставу средњовјековне државе Немањића. Но, у капитал искуства црногорског народа спада осамостаљивање Зете и њено издвајање испод власти последњих Немањића, заслугом Балшића властелина. Црногорци су се формирали и у оном преломном тренутку када је Иван Црнојевић, послвије огорченог отпора Турцима у тзв. Доњој Зети, пренио своју пријестоницу у Горњу Зету и на Цетињу основао манастир који ће Црногорцима кроз вјекове послужити као средиште њихове независности и духовни инспиратор слободе. Они су развили посебан тип друштвених односа, примјерен историјској ситуацији у вријеме турске управе, задржавши аутономан статус чак и у отоманској држави. Иако су

се неко вријеме послје пада Црнојевића државе Црногорци формално налазили у саставу Отоманске империје, *de facto* овај статус никад није био реалан. Османски феудални односи никада нијесу стварно обухватили све крајеве Црне Горе. Свједочанства о непрекидним немирима у нахијама и брдима, без обзира на њихов привремени интензитет и у доба највеће турске моћи на Балкану рјечито говоре о револуционарном и борбеном континуитету црногорског народа. Црногорци су, дакле, изградили свој народни карактер у бројним бунама и покретима и нарочито од почетка XVII вијека предвођени митрополитима из разних племена, који су уз то били и свјетовни ауторитети. Формирали су се у непрекидним устанцима брђанских племена против османске власти у XVI и XVII вијеку, ослободилачким покретима и учешћу у великим хришћанским коалицијама у доба Кипарског, Кандијског и Морејског рата. Црногорци су постали и за владавине владике Данила Петровића, кад су свенародним устанком раскинули посљедње правно-имовинске обавезе према Отоманској империји започињући широку ослободилачку активност. То је било уједно и вријеме кад су прихваћени од хришћанских сила, нарочито Русије, као значајан политички чинилац.

У постанак црногорског народа треба укључити период великих бојева за слободу од Царева Лаза 1712. до побједе над Махмутом Бушатлијом 1796. г. која је посебно била значајна за интеграцију брђанских племена у црногорски државни корпус. Њих је створила институција Збора црногорског, који је уједно означавао и дјелимичну рестаурацију државно-правног поретка из доба средњовјековне Зете. Постанак Црногораца треба везати и за тренутак избора Централне комисије, односно заједничке владе Бокелја и Црногораца формиране у Доброти 1813. године. Црногорци су се снажно појавили на балканској позорници у току XIX вијека, опирајући се бројним ратним походима турских паша и везира. Посебно у великом рату (1876–1878) постали су субјект европске ратне сцене. Црногорци су се као народ изградили у ратничкој традицији готово неограничине силине пред којом је и непријатељска страна имала поштовање. Формирани су у вишевјековној епској традицији, усменој и писаној књижевности, обичајном праву и моралној самоизграђености коју сажето изражава синтагма *чојство* и *јунаштво*.

Поред борбене историје црногорски народ је израстао на темељима снажне културне подлоге у којој су се стекли многи трагови позне антике, о чему свједоче остаци илирских, грчких и римских споменика на тлу данашње Црне Горе. Настали су и развили свој национални дигнитет и у оквиру оригиналних ћелија друштвеног живота названих племенима. Црногорско племе, као територијално-економска цјелина, развило је по-

себан тип демократских односа у којима је дошла до изражаја самоуправа традиционалног типа и поглед на свијет који је личну слободу претпостављао свим другим вриједностима. Изграђено на темељима обичајног права и моралне саморегулације, црногорско племе је одиграло значајну улогу у националном формирању Црногораца, дијелом као војна организација намијењена одбрани од спољних непријатеља, а дијелом као чувар главних врлина народног духа: обичаја, права, религије и морала.

У опус црногорског духовног наслеђа уграђена је хришћанска култура западног поријекла, нарочито у акту прве писмености на латинском језику у Дукљи, односно Зети, почевши од IX вијека. Овome треба додати снажну улогу источно-православне религије од пада Зете под власт Рашке државе и многе вриједне културне споменике који су у том периоду настали, затим штампарију Црнојевића основану 1483. године и њен високи духовни уплив. Од *Љетописа Попа Дукљанина* и *Мирослављевог јеванђења* преко *Посланица* Петра I, *Његошеве Луце* и *Горског вијенца*, јединствена духовна нит повезује различите културно-историјске токове у животу црногорског народа. Из овога није могуће искључити трагове различитих окупатора кроз вјекове у неким дјеловима Црне Горе: Млечана, Турака, Француза и Аустријанаца и, најзад, материјалне остатке њихова присуства, знамените културно-историјске споменике који су постали саставни дио црногорског културног амбијента. Црногорци су се коначно формирали у свакој од ових етапа, у тоталитету сопственог историјског искуства као становници дукљанске, зетске и црногорске државе. Настали су у међупростору античких цивилизација, у међуодносима Истока и Запада, у споју и симбиози, различитих по духу и схватањима, цивилизација на њиховоме тлу. Сусрет католичанства, православља и ислама на територији данашње Црне Горе и утицаји који су се преко ових високо организованих институција стварали оставили су снажан траг на биће црногорског народа.

Преласком с натуралне на робну производњу и продором капиталистичких друштвених односа у XIX вијеку, територијалном интеграцијом, односно проширењем црногорске државе на неослобођене крајеве, политичком, правном, војном и просвјетном институционализацијом и културном хомогенизацијом, поред осталог и литературом високе цивилизацијске вриједности Петра II Његоша – црногорски народ је израстао у модерну *нацију* чији процес духовне и материјалне самоизградње траје у оквиру југословенског заједништва. „Црногорска нација формирана је током вјековне ослободилачке борбе црногорског народа, на основу његових економских, културних и државно-правних посебности“ (*Енциклопедија Југославије*, издање II, књ. 3, текст „Црногорци“, стр. 58).

Нужно је претпоставити да је Његош одлично познавао историју свога народа, штавише значај историчности за формирање црногорског националног карактера. Стога су најпресуднији историјски догађаји у развоју црногорског народа постали предмет и мотив готово свих његових пјесничких остварења. Од својих угледних претходника, владика на пријестолу црногорском, а истовремено писаца историје Црне Горе, Василија Петровића и Петра I, Његош је извјесно научио да се у борбеној традицији Црногораца и њеном континуитету садржи основна одредница њиховог народног бића. У својим пјесничким, политичким и филозофским списима Његош је црногорску прошлост схватио у смислу ставова и погледа писца прве Историје о Црној Гори, владике Василија Петровића – наиме да на Балкану постоји „једини слободни принципат црногорски“, односно да Црна Гора није покорена „ни од Турака нити од Латина“. У писму руском канцелару Воронцову, Његошев предак је истицао да уколико пропадне Црна Гора онда ће: „Албанци, Македонци, Босанци, Срби и Бугари... од несносног турског угњетавања изгубити наду у избављење“. Немамо ниједног значајнијег Његошевог исказа у поезији или државничкој кореспонденцији који није стављен у функцију ове идеје. Ту се састоји и начелан пјесников одговор на питање када су и како постали Црногорци.

* * *

Сматрамо, стога, оправданим поставити хипотезу са свим ризиком одговорности које једно овако крупно питање собом носи. У Његошевом пјесничком језику, као и у његовој практично-политичкој дјелатности, српство је идејна, вјерска и културно-историјска датост, интерполовна свијест у једној етапи развоја црногорског народа у сложеним средњовјековним приликама, да би у доба отоманске најезде ова свијест постала ослонац ослободилачкој идеји на широком простору православних популација, ојачала и увријежила се као прагматичко борбено средство за окупљање не само православног, већ у најширем смислу хришћанског и словенског свијета, народа Балкана уопште.

Етноним „Црногорац“ је изворно име народа који чини субјект *Горског вијенца* и осталих Његошевих дјела. Генеза овог етнонима сеже, поред осталог, у државно-правне и релативно развијене културне традиције дукљанско-зетског краљевства и у знатној мјери изражава континуитет првобитне слојевитости народа који су насељавали област старе Зете. Истовремено, ова област сачувала је извјесне духовне особине раних цивилизација на Балкану које су се формирале под утицајем антич-

ких представа, и то посебно наглашено у приморским градовима, и које су са своје стране неминовно утицале на касније карактеристике популација које су наслиједиле тај простор. Стога је дух раних балканских цивилизација могао остварити снажан утицај и донекле обиљежити цјелокупни развојни пут у формирању црногорског народа. Ово се најбоље може илустровати специфичним етичко-филозофским и хероичним схватањем свијета код Црногораца које је веома блиско античким сликама живота. Његошева цјелокупна дјела са својом високом духовношћу и повриједносном систему кога заступају, мотивима и филозофским идејама, будући јединствена међу Јужним Словенима, најближа су структури и перцепцији Хомеровог и Хезиодовог свијета.

Проблем Његошева „српства“ је истовремено и проблем „црногорског српства“. Тачније, црногорске еклезијастичке свијести у њеној ангажованој варијанти. Свијест о аутохтоности у односу на остале групе Јужних Словена Црногорци су задржали кроз све етапе своје бурне прошлости, да би и саму идеју „српства“ као атрибут припадности православном, шире хришћанском, односно словенском свијету, инкорпорирали и ставили у темеље црногорске националне индивидуалности. Тако је настао историјски преседан *црногорско српство* различито од српства на било ком простору Балкана и томе сљедствено од етничког српства у Србији.

Будући схваћено као идеологија „борбе непрестане“, *црногорско српство* није ништило, већ напротив подизало црногорску националну самосвојност. У том облику постало је прагматично политичко средство за остварење народних идеала. Црногорци су најчешће називали Србима и српством све што је међу Јужним Словенима било окупљено око хришћанског крста, налазећи се истовремено у антиотоманској коалицији. Најзад, Црногорци су вјековну борбу против Турака водили испред и у оквиру широко замишљеног фронта балканских народа и њихових ујединитељских тежњи. Стога је „српство“ у извјесним фазама постало симбол њихове привржености југословенској политичкој идеји.

Сваки проблем око наведеног Његошевог „србовања“ престаје бити актуелан у тренутку кад направимо логичку инверзију, тј. кад схватимо да умјесто о Црногорцима – Србима, односно Црногорцима који су у етничком смислу деривација српског народа, треба говорити о *црногорском српству* или, прецизније речено, црногорској конфесионално-политичкој одређености у оквиру овога појма. Посљедњи црногорски владари из политичко-прагматичких разлога дали су властити допринос идеји црногорског српства. У XIX вијеку црногорска и српска историографија, свака из различитих државно-династичких побуна, приписивала је овоме појму готово ирационално значење.

„Црногорско српство“ обиљежило је све битне фазе еволуције црногорског народног бића. У различитим историјским приликама добијало је специјална значења примјерена објективним околностима. Зачетак његов имамо у првој институцији Зетске православне епархије која је формирана у Боки Которској 1219. године. Од тог времена православље, односно српство у црногорској народној лексици прожима ток свијести Црногораца и поред других релевантних чинилаца не може се искључити из њихове културно-историјске баштине. И независно од процеса који су утицали на појаву, формирање и еволуцију *црногорског српства*, чињеница да су њиме биле обузете најумније главе наше прошлости, међу које спада и Његош, указује да се према овом специфичном искуству треба односити с поштовањем као и према свакој вриједној и друштвено позитивној народној традицији. Историјски гледано, ово искуство представља чинилац трајне блискости, повезаности и узајамног поштовања српског и црногорског народа.

UDK 821.163.4-4

177(497.16)

Radoje RADOJEVIĆ**FILOZOFSKO DETERMINISANJE ČOJSTVA***(Slobodan Tomović: „Esej o čojstvu“, *Pobjeda*, Titograd 1976)

O čojstvu je napisano mnogo stranica u raznim oblicima i raznim povodima. Međutim, sve što je o ovoj temi napisano do knjige dr Slobodana Tomovića, uglavnom ostaje u sferi pseudoromantičarskih i kvazifilozofskih „kategorija“ Crnogoraca, svakojakih mistifikacija i tendenciozne pamfletističke. Čojstvo nije posmatrano, u pojmovnom smislu i sa stanovišta teorijske etike, kao fenomen normativne etike oblikovan u crnogorskom društvu, odnosno kao lingvističko-filozofski fenomen kojim su Crnogorci jezičko-semantički definisali svoje konkretno istorijsko shvatanje opšteg pojma *humanizam* nego u značenju „karakterološke“ osobine Crnogoraca. Čim se izvrši ovakva zamjena teze, nemoguć je ispravan istorijsko-filozofski pristup bilo kojem aspektu etičkog razmatranja ovog predmeta. Oni koji su ovaj apstraktni moralni ideal, što su ga Crnogorci kroz istorijski razvoj svoje duhovne konstitucije modelirali u funkciji najviše moralne norme, uzimali za pozitivnu empirijsku činjenicu gotovo sveopšteg moralnog entiteta crnogorskog naroda, vršili su pseudomorfozu čojstva i stvorili jednu idealističku fikciju. Drugima, onim „kritičnijim“, ovakve su interpretacije čojstva dale realnu osnovu za trivijalno „uočavanje“ nesklada između te fikcije i stvarnosti, koji je sam po sebi vidljiv te nečojско ponašanje Crnogorca nije ni u eklatantnim slučajevima uzimano kao moralno devijantna pojava neminovna u životu svakog naroda, a kamoli kao istorijska nemogućnost da svi ljudi budu **dobri**. Takav je odnos najviše došao do izražaja, pa i danas dolazi, u „literarnim“ pokušajima „demistifikacije“ Crnogoraca, đe se kao „antiteza“ neistorijskoj premisi o „tipičnom“ čojstvu javlja i takođe neistorijska premissa o gotovo „tipičnom“ nečojstvu, objektivnim dejstvom lažno date slike i kad nije postojala subjektivna namjera pisca u tom pravcu.

Slobodan Tomović je prvi ne samo autor nego i filozofski pisac posebno, koji je učinio napor da – kako sam kaže – istorijsko-materijalističkim i dijalektičkim metodom filozofski determiniše čojstvo u sklopu etičke misli

---

* Ovaj tekst R. Radojevića prvi put je objavljen u časopisu *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd 1977, str. 1144–1149. Redakcija časopisa *Lingua Montenegrina* zahvaljuje Danilu Radojeviću koji je tekst predao časopisu.

nastale u Evropi od antičkih vremena do kraja devetnaestog vijeka. Tomović ne pristupa predmetu aksiološki, odnosno ne izvodi sociološko-istorijsku genezu čojstva (za čime se takođe osjeća velika potreba), niti se bavi „statistikom ponašanja“ u moralnom ostvarivanju Crnogaraca (što za ovaj predmet i nije relevantno, a o nekim pogrješnim digresijama u tom pravcu biće riječi), nego determiniše i sistematizuje pojam *čojstvo* kao normativni etički iskaz pod kojim se podrazumijeva skup najviših moralnih vrijednosti u etosu Crnogoraca. Moralne kategorije obuhvaćene i sjedinjene etičkim iskazom *čojstvo* u reljefno konkretizovanim vidovima moralnih zahtjeva koji se u semantičkoj strukturi sistema moralnih vrijednosti postavljaju čovjeku, nastale su empirijski u specifičnim uslovima postanka i razvoja crnogorskog naroda. Crnogorci nijesu imali filozofe-etičare koji bi spekulativnim putem stvarali sisteme rasuđivanja o moralnim fenomenima, sa manje ili više oslonca na društvenu praksu i kumuliranu etičku misao. Stoga su njihovi empirijsko-filozofski moralni pogledi, koji su nastajali u stvarnom životu i dalje razvijani kroz duhovnu nadgradnju, implicitno fiksirani u raznim vrstama narodnih umotvorina, odnosno usmenog književnog stvaralaštva i u pisanoj književnosti (najviše u djelima Njegoša i Marka Miljanova Popovića), kao i u sistemu običajnog i pisanog prava, tj. u sveukupnoj kulturi. Ova je materija poslužila Tomoviću za njegove moralno-filozofske sinteze, koje potkrepljuje apolitičkim navođenjem primjera što mu ih ona pruža.

Tomović dakle čojstvo tretira komparativistički u odnosu na teorijsku i normativnu etiku, razvijanu u Evropi od Sokrata, Platona i Aristotela, do Spinoze, Hobsa, Kanta, Hegela, Ničea i drugih filozofa-etičara. Crnogorci se ovđe u etnografskom, tj. antropološkom smislu, javljaju kao subjekt u licu kolektivnog tvorca moralnih shvatanja izraženih pojmom *čojstvo*. Uzimajući za svoj predmet i metod rada *moralnu normu*, Tomović je razmatra u kauzalnom odnosu sa primjerima *moralnog čina* i *moralnog suda*. Valjalo je u apstrakcijama raznih etičkih učenja, većinom idealističkih i često protivrječnih, ne samo međusobno nego i u okvirima shvatanja pojedinih filozofa, tražiti i nalaziti konkretne „uzore“ za *primjere* čojstva. Kako su ta učenja po samoj prirodi predmeta i bez obzira na suprotnosti među njima, u osnovi pretežno eklektička, to je i Tomović morao eklektički tražiti u njima one analogije koje teorijski mogu biti primjerene našim empirijskim kategorijama čojstva. Drukčiji metodološki postupak bi ga odveo ka nasilnom „uklapanju“ čojstva u neko etičko shvatanje određenog filozofskog sistema. Pritom je bilo nužno ići putem dedukcije: od opšteg spekulativnog, koje se opet sastoji od niza istorijski nastalih posebnosti, ka posebnom, empirijskom, u obrnutoj projekciji. Kako moral nije „vječan“ i „božanskog“ porijekla, nego klasno uslovljen i zavisn od stepena razvoja društva i društveno-ekonomskih odnosa, jasno je da su i svi

filozofi-etičari na koje se Tomović poziva bili ograničeni vremenom i prostorom, odnosno vlastitim društvenim bićem, što se odrazilo i na njihove etičke poglede. Ukoliko je kod njih bio jače izražen etički idealizam, utoliko je bio veći nesklad između njihovog **treba** i društvenog **jeste**. Taj nesklad između **treba** i **jeste** svakako je bio manji u crnogorskoj moralnoj empiriji, nastaloj ponajviše u društvu slobodnih seljaka koje se neprekidno bori za opstanak i vlastiti slobodni identitet, nego u robovlasničkim državama antičke Grčke, odnosno u feudalno-aristokratskim despotijama i građanskim državama Evrope sedamnaestog do devetnaestog vijeka. No, utoliko je bilo teže moralnu normu *čojstva* primjeriti filozofskom **treba** zamišljenom u potpuno drugim uslovima. Zato se i vrijednost Tomovićeve knjige najviše pokazuje u činjenici da je to postizao dosta uspješno.

Polazeći od ovih pretpostavki, a na temelju istraživanja, Tomović u uvodu izvodi zaključak: „...Lokalno obilježje čojstva nije bilo u raskoraku sa nužnim i opštim normama morala. Upravo sve što je bilo vrijedno u sferi socijalizovane, humanizovane ljudske misli od Sokrata do Kanta i drugih etičara svjesno ili nesvjesno, zakonito ili slučajno, ušlo je u opus veoma kompleksnog i prije svega majorizovanog moralnog ideala koji se zove **čojstvo**. Ovdje nije našao mjesto nijedan oblik ljudskog ponašanja koji je prema standardnim zakonima humanosti istorijski osuđen, odbačen kao protivuvrijednost sveljudskim težnjama. Oholost, puzavost, zavist, zluradost, nezahvalnost, laž, škrtost, kukavičluk, sebičnost, spletkarenje, izdajstvo i drugi negativni pojmovi ne postoje u kodeksu čojstva. Čojstvo je izgrađeno kao istorijska moralna stvarnost u sukobu sa nižom stranom ljudske prirode: sebičnim nagonima, utilitarnim navikama, biološkim i čulnim podsticajima. Otuda su: dostojanstvo, ponos, hrabrost, nesebičnost, darežljivost, dobročinstvo, velikodušnost, umjerenost, pravičnost, patriotizam i čovjekoljublje, kao sinonimi dobra, postali atributima čojstva i sa svom nužnošću i strogošću moralnog suda učvrstili se u svijest ljudi određenog podneblja i određene narodne zajednice“ (str.15). Potom, Tomović razmatra čojstvo po kategorijalnim moralnim segmentima supsumiranim u njemu, koji su naznačeni u ovome citatu.

Obično uzimajući kao predtekst shvatanje jednog ili više etičara o dotičnom predmetu, Tomović ih sučeljava sa odgovarajućim iskazima čojstva, upoređuje i dovodi do teorijske saglasnosti, odnosno konstatuje nesaglasnost kad se neki element čojstva nalazi u pozitivnoj opoziciji prema pretpostavljenom elementu filozofsko-etičarske provenijence. Ovdje se ne oslanja samo na vlastitu interpretaciju elementarnih kategorija čojstva, već dobrim dijelom i na postulate moralnih iskaza koje nalazi u tradiciji, pisanoj književnosti, pravnim spomenicima itd., u kojima je često dostignut visok stepen apstrakcije i etičke misli. U stvari, ovi se iskazi javljaju kao sintetički oblici visoko razvi-

jenog etičkog mišljenja koje omogućava čitav postupak autorov, jer bi se, u protivnom, sve svelo na deskripciju moralne prakse u golim simplifikacijama. Bolje reći, knjiga sasvim opravdava svoj nastanak baš time što izvodi na nivo evropske filozofsko-etičke misli ovako kazanu etičku misao Crnogoraca, koja je utoliko dalekosežnija ukoliko je više prevazilazila objektivno postojeću i čak uopšte moguću moralnu praksu. Punu snagu i ljepotu te misli, semantičnu gustinu i decidiranu jasnoću moralnih iskaza sadržanih u njoj, upravo doživimo u sveukupnoj vrijednosti kad je posmatramo u svjetlosti etičke misli najvećih filozofskih umova Evrope. Tada vidimo kako je autohtoni razvoj psihičke konstitucije Crnogoraca, koji je tekao u veoma teškim ekonomsko-političkim i kulturnim prilikama, rezultirao i visoko razvijenim načinom mišljenja i sistemom moralnih vrijednosti, osobenih svojstava u skladu sa društvenim uslovima i potrebama, u suštini uporedivim s najvišim dostignućima ljudske misli. Ovo nam pokazuje kako sadržina dijalektički „nađe“ formu prikladnu za misaone apstrakcije i moralne iskaze samjerljive i onima kazanim u strogoj formi filozofskog mišljenja.

Čini mi se da i neki vidni nedostaci ove knjige najviše potiču baš otuda što se Tomović nije još oslonio na zapisane i pisane moralne iskaze, na etičku misao implicitno sadržanu u usmenoj i pisanoj crnogorskoj književnosti. Da je učinio veći konstitutivni napor u pravcu „organizovanja“ i etičko-kategorijalne sistematizacije te misli u sklopu pojma *čojstvo*, vjerujem da bi i rezultat bio još bolji. Možda ga je u tome ograničio i prečeran respekt prema formi moralnih iskaza, te ili nije dovoljno uvažio spekulativne elemente u crnogorskoj moralnoj empiriji ili se, što je mnogo vjerovatnije s obzirom na širok dijapazon njegovog filozofskog obrazovanja, ustezao pred rizikom da mu se prigovori kako sam „piše“ moralno-filozofski „sistem“ **čojstvo**. I sam je metodološki empirizam pružao mogućnost za čvršće uspostavljanje određenih saznavnih distinkcija između empirije kao moralne prakse i etičke misli kao njene nadgradnje, između **treba** i **jeste** u etosu i realnom životu Crnogoraca. Ovo tim prije što je Tomović za predmet svoga rada imao u vidu čojstvo kao moralnu normu a ne kao moralnu praksu, te se ukazuje povremeni nesklad između predmeta i metoda rada. Jer, ovako izložena materija pruža mogućnost nedovoljno upućenim ili nedobronamjernim kritičarima da mu zamjenom teze oni sami „mijenjaju“ predmet i metod i poturaju tendencije koje nije imao: da čojstvo uzdiže na stepen univerzalne moralne prakse u crnogorskom društvu. Čojstvo nije bilo, niti je moglo biti (a to upućen čitalac vidi i iz Tomovićevog rada), u cjelini i svakad moralna praksa nijednog Crnogorca, pa ni onih koji su svojim ponašanjem i mišlju najviše doprinijeli konstituisanju ovoga pojma, a nekmoli većine ili svega crnogorskog naroda. Čojstvo je, u datim okolnostima, ostvarivano u društvenom životu, manje ili više u raznim kom-

ponentama njegovim, u optimalnim dosezima koji su bili dostatni za progresivno rješavanje egzistencijalnih problema crnogorske društvene zajednice i ostvarivanje njenog moralnog i političkog identiteta. Kao što je moral uopšte rezultat objektivke društvene stvarnosti, a ne plod moralne ideje po sebi, tako istorijska nužda uslovljava da su moralni zahtjevi vazda daleko iznad realnih mogućnosti za njihovo ostvarivanje, pa su najumniji Crnogorci (što nikako ne znači da su bili moralno „savršeni“ kao što nijesu bili ni najveći etičari), konkretnom borbom i apstraktnim moraliziranjem, stvarali moralne predodžbe kakvi bi ljudi trebalo da budu. Smjelijim teorijskim uopštavanjem moralnih fenomena specifično „kodificiranih“ u čojstvu, Tomović je mogao još bolje osvijetliti mjesto i značenje čojstva u moralnoj filozofiji, odnosno etičkoj misli. Uz nešto drukčiji postupak, s više rada i oslonca na konkretnu istorijsku stvarnost, mogao je ovaj rad biti seriozan moralno-filozofski traktat o čojstvu. Iako bi ga manje ljudi čitalo, predstavljao bi veći doprinos naučnoj spoznaji čojstva.

Na neke manjkavosti u metodu i rezultatu Tomovićevog rada nužno je i konkretno ukazati. Mada je u pitanju esej (što i sam naslov kaže), trebalo je disciplinovanije izlagati materiju i aparat na koji se autor oslanja. Vjerovatno vodeći računa o široj čitalačkoj publici, Tomović se na mahove približava popularizatorskoj feljtonistici, uz nesistematična ponavljanja i vraćanja na isti predmet po više puta u obliku varijacija. Otuda se, u stilski i metodološki nedovoljno organizovanoj materiji, kad se uporednim prepričavanjem interpretiraju stavovi etičara i moralni iskazi čojstva, odnosno primjeri moralnog čina i moralnog suda pojedinih ljudi, stvaraju prividi da Tomović prihvata neka subjektivno-idealistička i voluntaristička gledišta raznih etičara na moral; ne razgraničava dovoljno moralnu normu čojstva od moralne prakse Crnogoraca, odnosno hipostazira moralnu svrhu čojstva „po sebi“ kao i objektivne domete moralne sankcije u društvu; izjednačava po značaju sve kategorije čojstva, bez obzira na stepen škodljivosti pojedinih individualnih i društvenih mana, čak i onda kad su neke od njih manje ili više opšte i teško se iskustveno verifikuju osim u drastičnim pojavnim oblicima.

Oslanjajući se uglavnom na etičke poglede Sokrata i Kanta, Tomović prepričava stavove njihove i drugih etičara, i to često bez kritičkog izjašnjenja o tome šta od njih prihvata i šta odbacuje, da bi potom u kontekstu istih analogno tretirao smisao i zakone čojstva, čime se stiče utisak o „prenošenju važnosti“ ne samo kad pisac to ne kaže izričito već i kad vjerovatno to i ne želi. Tako u prvom odjeljku nekritički prenosi stoička i antropozofska shvatanja Sokratova i drugih stoičara o najsvrhovitijem cilju moralnog življenja, o značaju upoznavanja samoga sebe, o moralnom usavršavalju shodno ideji o dobru, o nužnosti apsolutnog odricanja od vlastitih interesa radi postizanja viših moral-

nih ciljeva itd. Nešto docnije se isto tako odnosi prema nekim aspektima Kantovog „kategoričkog imperativa“, kao i u nekim drugim slučajevima. Pošto bi pojedinačno razmatranje ovakvih mjesta prevazišlo okvire prikaza, ukazaću još samo na neke autorove tvrdnje i zaključke sa kojima se ne mogu složiti.

Nije tačno da u crnogorskom društvu: „Po pravilu nemoćan i nezaštićen čovjek nije bio ugrožavan, nije mu prijetila nikakva opasnost bez obzira koliko je bio lično odgovoran ili koliko je uzurpirao prava drugih“. Naprotiv, nekakom je od „jačice“ prijetila velika opasnost i kad se čojških zakona pridržavao više nego oni jači. Takođe je, nasuprot autorovom uopštavanju na istome mjestu (str. 22), zakon krvne osvete itekako pogađao i sasvim nedužne ljude (članove porodice, bratstva, plemena), ukoliko su bili sposobni da nose oružje i da se bore, jer nijesu samo nemoćni nedužni. Veliki moralni gestovi praštanja i kad su se sticali uslovi za krvnu osvetu, bili su izuzeci koji su onda uzimani kao uzvišeni primjeri čojstva. Uostalom, i sama krvna osveta bila je u dubokoj protivurječnosti s moralnom suštinom čojstva, pa ju je društvena nužda ipak nametnula kao strogu obavezu čojskog ponašanja. Na strani 24. Tomović piše: „U čojstvu je svaki pojedinac osjećao spisak svih vrijednosti radi kojih treba živjeti. Ono je u prvom redu moralna svijest, ali i svijest o pripadnosti određenoj naciji, rasi, konfesiji, plemenu, užoj i široj životnoj zajednici...“ (a na str. 31. čak tradicionalistički nedopustivo pojam *rasa* upotrebljava kao sinonim za pojam *narod* ili *nacija*). Ovdje čojstvo prvo hipostazira, da bi ga odmah devalvirao time što ga pomjera iz sfere moralnosti u sferu imoralnih entiteta. Druga je stvar što su i moralne norme čojstva pomagale da se u određenom vremenu očuvaju neki istorijski nastali oblici svijesti, koji su doprinosili borbi zajednice za samoodržavanje. Pišući o dobročinstvu, na strani 46, Tomović ga ovako pomjera iz svijeta realne nužnosti u svijet „čistih“ ideja: „Dobročinstvo je ovdje uzimano i kao herojska svijest, kojoj je cilj podvig samoodricanja. Ono je neka vrsta aristokratske vrline koja se ne spušta na rezone logičkog umovanja u Kantovom smislu. Dobročinstvo se ne čini iz čistog poštovanja moralne norme, već iz herojske želje da svaki akt pojedinca unaprijedi narodni karakter“. Slično postupa na nekim mjestima, govoreći o crnogorskom shvatanju vrijednosti života. Na strani 61. piše: „U Crnoj Gori bila je duboko uvriježena jedna nesvjesna filozofija života (!) prema kojoj život jedino vrijedi pod uslovom da postupamo u skladu sa zakonima poretka, cjeline. Ovdje se polazilo od pretpostavke da postoji apsolutna pravda i istina i da ljudska sklonost istini i pravdi u najboljem slučaju oponaša njen opšti prirodni entitet“. Ili, na strani 75: „Ono zbog čega se živi i mre, to je vjera u moć i gotovo natprirodni smisao muške odvažnosti, hrabrosti i dostojanstva“. I dalje, na strani 76: „Pojedinac vođen časnim uzorima nije se brinuo za dužinu fizičkog trajanja. Sa više prava bi se kazalo da je bio pasionirano vođen mišlju na koji će način

umrijeti, nestati, pod pretpostavkom da mu je ideal u ovome pogledu muška smrt ratnika...“. U istom smislu prenatlašavajući težnju za posmrtnom slavom i njeno značenje, kaže na strani 150: „Baš ta okolnost što se posebno vodilo računa o posmrtnom ugledu rječito govori da moralne regule nijesu zavisile od individualnog interesa, već od naročite umske vjere u vječni, upravo supstancijalni karakter moralnih pravila“. U svojim definicijama čojstva Tomović ponekad daje povod za utisak da naginje ka voluntarizmu. Na strani 153. kaže: „Čojstvo je pojam koji cjelokupnost našeg ponašanja dovodi u zavisnost od kulture individualne volje, svjesne subjektivne spremnosti da djelujemo u skladu s predstavom moralnog zakona“. I tako dalje. Hipostaziranje čojstva se naročito ukazuje onda kad govori o stepenu i prirodi društvenih nejednakosti u crnogorskom društvu, na primjer: „Zbog toga je raslojavanje i društvena diferencijacija na ekonomskoj osnovi gotovo uvijek bila zanemarujuće neznatna. Ukoliko se radilo o izvjesnoj nejednakosti, izvjesnom društvenom raslojavanju, ono je imalo više etičku osnovu. U moralnom pogledu međusobne i međuplemenske diferencijacije bile su pak osjetne“. Tomović prećeruje i kad govori o snazi moralne prinude, iako je bila važan činilac, pa kaže i ovo: „Zbog toga je čin izdaje u Crnoj Gori bio rijetkost, a pretpostavljanje materijalnih dobara duhovnim gotovo izuzetak" (str. 107). Bilo je izdaje, osobito kad nastupi velika nevolja, više nego što se smatra. Napokon, istorijski je relativan i pojam *izdaje*, na koju moramo gledati u konkretnom vremenu i prostoru i u svjetlosti društvenih uslova pod kojima je učinjen akt što ga tako nazivamo. Tako je, prema običajnom pravu i pisanim zakonima (Zakonik Petra I i knjaza Danila), Crnogorcu koji napušta boj za odbranu zemlje oduzimana puška „da mu se više nikad ne da“ i pripasivana „ženska opregljača“ (razumije se kad je bilo uslova da se tako postupi, a mnogo puta nije bilo). Na drugoj strani, počesto se dešavalo da po jedno ili više plemena, pod turskim pritiskom, zbog gladi, bolesti i druge nevolje, ne prihvati borbu s Turcima ili čak da im pruži pomoć u pohodu na druga plemena. Jasno je da se njima nijesu mogle oduzeti puške i pripasati opregljače, a realne sankcije su ozbiljnije primjenjivane tek u devetnaestom vijeku (oružani pohodi na njih sa represalijama). No, najčešće su i pojedinci, a seoske i plemenske zajednice redovno, ubrzo iskupljivale trenutke nemoći uključivanjem u aktivnu borbu. Takođe je svaki čovjek težio da ima što više materijalnih dobara, pa i da se obogati koliko je mogao, kao i u svakom društvu. Ukoliko je više odmicao proces klasne diferencijacije, utoliko je i više pojedinaca u manjoj ili većoj mjeri narušavalo moralnu normu na putu sticanja materijalnih dobara. No, biti bogat nikako nije značilo izgubiti atribute čojstva kad to nije nastupilo kao rezultat objektivnog ponašanja. Nasuprot, materijalno bogatstvo je nerijetko pomagalo da se postigne društveni ugled nesrazmjernan moralnosti dotičnog subjekta.

Ovi i neki drugi nedostaci Tomovićeve knjige, po mome mišljenju, ne mogu bitno umanjiti njene osnovne vrijednosti. Tomovićev rad je ozbiljan i koristan; to je novi pristup izučavanju crnogorskog etosa i sveukupne duhovne nadgradnje Crnogoraca.

UDK 271.2-36:929 Vladimir Dukljanski, sveti

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

**CRNOGORSKO-MAKEDONSKE SPONE U SVJETLOSTI
VLADIMIRA DUKLJANSKOG***

Kršćanstvo – prva spona

Poznato je da nacionalne kulture ne nastaju u izolaciji i duhovnom vakuumu, već se razvijaju u susretima, interferencijama, dodirima i prožimanjima naroda i njihovih duhovnih modaliteta. Plodotvorni kulturni i stvaralački kontakti i poticaji mogu biti naročito intenzivni u etički i teritorijalno bliskim narodima, ali često i u nacionalnim kulturama koje su manje-više jedna od druge prostorno udaljene, napose ako te kulture nastaju u veoma sličnim historijskim i prostornim kulturnim uslovima, duhovnim obzorima i modalitetima.

Makedonsko-crnogorske kulturne veze, dvaju bliskih država i naroda, datiraju od najstarijih vremena. One su interaktivne, ali u ranom srednjem vijeku, u začecima tih dviju kultura, stimulansi su intenzivno pristizali iz Makedonije u najstariju crnogorsku državu Duklju, kao tranzitnu zemlju na razmeđu dviju civilizacija: Istoka i Zapada.

U ovom sintetičkom pregledu govorit ćemo ovaj put o stimulansima koji su u crnogorsku književnost stizali iz makedonske kulture i književnosti, pa preko nje dijelom iz Grčke i Bugarske. Dakle, najkraćim putovima od Soluna, Preslava i Ohrida kao jednih od najstarijih centara i žarišta slavenske pismenosti i crkvenoslavenske književnosti ćirilometodske provenijencije. Ti refleksi od spomenutih centara ponajčešće su dolazili na relaciji do Skadra i Bara, te drugih crnogorskih primorskih gradova kao najznačajnijih administrativno-političkih, vjerskih i kulturnih centara, zapravo do crkveno-vjerskih i kulturnih središta Duklje/Zete, odnosno Crne Gore, od IX. do kraja XV. vijeka. Upravo u tom vremenskom rasponu u crnogorskoj literaturi i kulturi utvrđena je i fiksirana periodična diakronija: dukljanska (od početka IX. do kraja XII. stoljeća), zetska (od konca XII. do oko 1360. godine) i djelomično razdoblje humanizma i renesanse (od oko 1360. godine do kraja XV. stoljeća). Istina, u ovim trima

---

* Studija je prvobitno objavljena u tri nastavka u zagrebačkom časopisu *Makedonski glas* (br. 23 (2000), str. 29–30; br. 24 (2000), str. 26–27; br. 25 (2001), str. 24–25). Ovde se, uz sitnije izmjene, prvi put integralno publikuje.

razdobljima, obilježenim posebnim kulturnim tradicijama, crnogorsko-makedonske književne veze nisu bile sasvim u podjednakim mjerama i intenzitetima prisutne i razvijene. O tome su najviše odlučivali povijesni okviri i zbivanja te društveno-politički momenti koji su presudno utjecali na to da li su u Duklji (kasnije Zeti i još poznijoj Crnoj Gori) kao zemlji, također kao i Makedoniji, kako smo naveli na razmeci Istoka i Zapada, dakle na raskrižjima djelovanja pravoslavne i katoličke crkve. Stoga je jasno da su bili dominantni istočni ili zapadni kulturni refleksi, utjecaji, dodiri, prožimanja i podsticaji tih dviju religija i kultura. Ovdje treba naglasiti i to, kako ističe Pavle Mijović u tekstu „Dospeljavanje Slavena u Duklju“² da je Duklja nakon poraza 997. godine ostala izvan sastava moćnoga Samuilova makedonskoga carstva. No, već u drugoj polovici XI. vijeka, kada se Raška, srednjovjekovna srpska država, najvećim dijelom nalazila u sastavu dukljanske države kralja Bodina, Duklja je imala neposrednu državnu granicu s Makedonijom o čemu instruktivno svjedoči i donosi zemljovidnu kartu Tomaš Marković pod naslovom Dukljanska država u drugoj polovini XI stoljeća (*Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, knjiga prva, Beograd 1969., str 17–18). A srpski historičar dr. Gavro A. Skrinarić čak i pokrajinu Debar, koja se u srednjem vijeku nalazila u okrilju današnjega Debra (Makedonije), situira kao toponim koji je godine 1107. i 1308. ulazio u sastav srednjovjekovne Zete.³ I, na kraju, kao što je nauči poznato, Makedonija i Zeta su neko vrijeme bile u sastavu nemanjičke države.

Uzimajući sve to u obzir sasvim je razumljivo što su makedonsko-crnogorske kulturne i literarne veze u tom ranom, prvom razdoblju, bile sasvim u fazi jedva uočljivih niti, dodira i suodnosa, da bi u drugom i trećem naznačenom periodu bile daleko intenzivnije i mnogo jače, razgranatije.

Ulazeći u trag geneze tih veza nismo mogli točno utvrditi od kada one zapravo datiraju. Proučavaoci ih najčešće situiraju u razdoblje primanja kršćanstva, to jest u onoj zahuktaloj kulturnoj atmosferi kada se vrši pokršćavanje naroda na jeziku makedonskih Slavena. Bliže rečeno, to je razdoblje rada i misionarskog djelovanja solunske braće Konstantina (Ćirila) i Metodija iz druge polovine IX. vijeka. Istina, i oko toga postoje određene dileme u znanosti, pa bi svakako trebalo detaljnijom znanstvenom valorizacijom i izvornom literaturom raspraviti to sporno pitanje koje bismo saželi u ovoj formulaciji: kada su, od koga i odakle Dukljani primili hršćanstvo?

Najnovija znanstvena istraživanja govore da ta tradicija nije išla preko Makedonije, od Ćirila i Metoda i njihovih učenika, već su Dukljani, kao i neki

² „Dospeljavanje Slavena u Duklju“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984., str. 71.

³ Usp. *Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Istorijski institut Narodne Republike Crne Gore, Titograd, 1959, str. 56.

drugi Južni Slaveni, primili hršćanstvo od strane misionara (benediktinaca) iz Rima. No, svakako ostaje i otvoreno pitanje: nisu li Slaveni primili hršćanstvo i prije IX. vijeka, o čemu nas obavještava Konstantin Porfirogenet u djelu *De administrando imperio*, a to znači da je primanje kršćanstva bio dug i veoma složen proces. Ono je početkom IX. vijeka u Duklji zaista bilo uhvatilo snažne i prepoznatljive korijene, ali i znatna aktivnost u tom pravcu pada u vrijeme podizanja crkava po Skadarsko-jezerskim i primorskim župama Duklje, odnosno kasnije Zete. Da su Dukljani u IX. vijeku doista bili pokršteni, pokazuje olovni pečat s likom slavenskoga kneza Petra, tj. ikonom Bogorodice s Hristom u naručju, te riječi „amin“ iza Petrove titule i dva nacrtana krsta. Taj pečat donio je prvi put kod nas na koricama svoje knjige dr. Dragoje Živković u *Istoriji crnogorskog naroda* (Cetinje, 1989). No, sasvim je sigurno da je nekoliko učenika Ćirila i Metoda pri kraju X. i u osvitu XI. vijeka djelovalo na širenju kršćanstva i među zetskim slavenskim plemenima, prije svega na dvoru kneza Hvalimira, pa čak i na dvoru zetskoga kneza Vladimira. Oni su „slovenskim riječima pretakali hrišćansko učenje u duže slavenskih varvara“, kako ističe čuveni dubrovački povijesničar Mavro Orbini.

U svjetlu ovih navoda, neki historičari naznačavaju da je crnogorski manastir Prečista Krajinska u XI. i XII. stoljeću „bio jedan od glavnih središta razvijene književne radnje u Zeti“. A poznato je, kako ističu neki proučavaoci, da je književni rad na ovom području bio pod snažnim uticajem Ohridske škole jer su Klimentovi učenici (tvrđi se da ih je bilo 3500) išli „onamo gdje god se čuo slavenski jezik“.

Dukljanski knez Vladimir i kćerka makedonskog cara Samuila Kosara – prvi „Romeo i Julija“

I prvi pisani tragovi beletrističke književnosti u Zeti vezani su za Kosaru, kćerku makedonskoga cara Samuila, suprugu dukljanskoga kneza Vladimira, koja je bila religiozna i vrlo obrazovana žena. Ona je izgleda došla s misionarima iz Makedonije i Albanije. Misionari su s velikim žarom širili ideje slavenskih prosvjetitelja Ćirila i Metodija i njihovih nastavljača Nauma i Klimenta. Prema pojedinim navodima Kosara je osnovala i neku vrstu ženskoga instituta (*Collegium sacrum Virginium*). Na padinama Kozjaka otvorila je i neku vrst duhovne škole. Može se pretpostaviti da su Kozjak i još neki lokaliteti u Krajini, zahvaljujući vrlo obrazovanoj Kosari i njenom mužu dukljanskome knezu Vladimiru, bili prva središta kulture iz kojih je narod, posredstvom isposnika, mogao ošetiti tekovine slavenskih misionara Ćirila i Metoda i njihovih sljedbenika.

Kosara je vezana i za prvi crnogorski roman, u stvari, legendu o dirljivoj ljubavi i tragičnoj sudbini Vladimira i Kosare, pa nije čudno da ih neki

proučavatelji nazivaju crnogorskim Romeom i Julijom. Zapravo, sadržaj te legende opisan je prvi put u drugom dijelu čuvenoga *Kraljevstva Slavena*, kojeg je napisao anonimni Zećanin iz Krajine – djelo je puno poznatije pod imenom *Ljetopis Popa Dukljanina*. Tekst je do nas došao u prijepisu iz XVII. stoljeća, a nepostojanje originala i nekritička analiza doveli su do dijametralnih stajališta o pokrštanju dukljanskih Slavena te gledišta o (ne)postojanju književnoga života Zete od IX do XII vijeka.

Navest ćemo primjere koji to potvrđuju.

Čuveni srpski književni istoričar Stojan Novaković smatra daje u Duklji u tom periodu bio iznimno „razvijen književni pokret“. Prema njemu, Duklja je u X. stoljeću bila čak „središte pismenosti i književnosti“⁴, ali ne kaže da li je ta pismenost bila ćirilometodske makedonske tradicije (što je vjerovatno, kada se to iz konteksta odatle iščitava, podrazumijevao), ili neke druge provenijencije. Hrvatski povjesničar Ferdo Šišić suprotnog je mišljenja, pa kaže: „Koliko danas znamo, Duklja/Zeta nije nikada bila središte slovenske književnosti, već samo Raška (od XIII veka dalje), a u ranije vreme Ohrid (od X veka dalje). Zato bi trebalo postanak slovenskim jezikom pisane legende o Sv. Vladimiru lokalizovati u Ohrid, što nije nikako ni verovatno moguće“.⁵ Za istaknutog filologa i paleografa Vladimira Mošina, o nepostojanju zetskog književnog središta u naznačenom razdoblju ključno je da „baš Ljetopis dokazuje, da je književnost u Zeti postojala“, što po njemu zasnjeđuje da je sačuvan „i jedan divan spomenik – Miroslavljevo (j)evanđelje iz malo kasnijega doba, koje je moglo da nastane samo kao kulminacija jednog dužeg razvoja baš te zetsko-humske (bolje reći: zetske M. N.) škole.“⁶

Povjesničar književnosti, „porijeklom iz Crne Gore“, Nikola Banašević eksplicite negira postojanje domaće književnosti u Duklji: „Mi zasad nemamo nikavih stvarnih dokaza o postojanju nekog književnog pokreta u Zeti, bilo na slovenskom bilo na srpskom jeziku u X i XI veku“.⁷ Takvo Banaševićovo mišljenje je u saglasnosti s njegovom ranije izrečenom tezom da *Kraljevstvo Slavena Popa Dukljanina* nije prvobitno napisano na slavenskom jeziku i da njegov autor takođe nije slavenskoga porijekla, kao i s pretpostavkom da narodna tradicija nije imala nikakvoga udjela i uticaja na stvaranje toga djela. Sasvim drugačijeg mišljenja je njemački slavist Stanislav Hofner koji

⁴ *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slaovenima. Legenda o Vladimiru i Kosari*, Beograd, 1893., str. 203.

⁵ *Letopis popa Dukljanina*, uredio Ferdo Šišić, Srpska kraljevska akademija. Posebno izdanje, knjiga LXVII. Filozofski i filološki spisi, knjiga 18, Beograd – Zagreb, 1928., str. 123, bilj. 124.

⁶ *Ljetopis popa Dukljanina*. Latinski tekst s hrvatskim prijevodom i „Hrvatskom hronikom“. Priredio, napisao uvod i komentar dr Vladimir Mošin. Hrvatski prijevod latinske redakcije: Stojan Menciger i Vjekoslav Stefančić, Matica hrvatska, Zagreb, 1950, str. 34.

⁷ Nikola Banašević, *Letopis popa Dukljanina i narodna predaja*, Beograd, 1971, str. 189.

je utvrdio da je „u duhovnim i kulturnim stvarima i pored gubitka političke nezavisnosti, Zeta bila još dugo vremena nadmoćnija od Raške“. Kao potvrdu svoje tvrdnje Hofner navodi da su *Kraljevstvo Slavena Popa Dukljanina* i *Miroslavljevo (j)evanđelje* „dva djela nastala u Zeti istoga ranga koji imaju slični europski spomenici“. ⁸ Naša daljnja istraživanja pokazat će relevantne činjenice koje će raščistiti ove dihotomične i ponekad znanstveno nedovoljno utemeljene tvrdnje.

**„Romeo i Julija“, kćerka makedonskog cara
Samuila Kosara i dukljanski/zetski knez Vladimir
– Između istorije, legende, mita i mistifikacije**

U prvom dijelu ove studije fiksirali smo da je kršćanstvo prva spona crnogorsko-makedonskih veza, da su dukljanski/zetski knez Vladimir i Kosara, kćerka makedonskog cara Samuila, ostali obilježeni u književnoj istoriji, kulturologiji uopšte, kao prvi „Romeo i Julija“ kod južnoslavenskih naroda. Zapravo, u *Kraljevstvu Slavena*, koje je do nas došlo u latinitetu, kao *Regnum Sclavorum* (XVII. vijeka), tj. u drugom dijelu njegove strukture nalazi se *Žitije zetskog kneza Vladimira*. U stvari, to je legenda, kako smo to i naglasili u ranijem radu, o uznesenoj ljubavi i tragičnoj sudbini Vladimira i Kosare, legendi, koju je, po svoj prilici, još u XI. stoljeću napisao anonimni Dukljanin/Zećanin iz Krajine. Zapis je sačuvan samo fragmentarno kao XXXVI poglavlje *Kraljevstva Slavena*. I ova je legenda, poput cijelog Dukljaninova spisa, po svom književnom karakteru latinska. Poblize rečeno, vrela su joj uglavnom latinska i žanrovski historiografska i hagiografska. Ona je, u stvari, žitije Vladimira, patnika i mučenika i kao takva predstavlja martirološki žitijni žanr. Zapravo, ona u sebi nosi elemente zapadnoeuropske literature, elemente latinskih hagiografija, mada se ne može sa sigurnošću tvrditi, kako to ističu neki crnogorski proučavatelji, da je napisana u duhu epske pjesme, a niti je inspirirana zapadnoeuropskom viteškom poezijom koja je označena kao *chanson de geste*.

O Vladimiru dukljanskom (zetskom) povijesno se zna to da s njim počinje slobodna Crna Gora. Njegov je otac Petrislav (Petar) čiji je lik sačuvan na olovnom pečatu. On je izgleda u tom ranom periodu još uvijek vizantijski arhont. Vladao je u drugoj polovici X. vijeka. Pop Dukljanin konstatira da je njegov (Petrislavljev) sin Vladimir bio „mlad i prelijepog stasa“ i izgleda da je u to vrijeme kad je preuzeo vlast nad slobodnom zemljom, veoma brzo dopao nevolja, a to zasvjedočuje i činjenica da se oženio tek onda kad ga je snažni i ekspanzivni makedonski car Samuilo strpao u odaje svoje surove tamnice.

---

⁸ *Studien zur alt-serbischen dynastischen Historiographie*, Munchen, 1964, str. 51.

Dakle, u to vrijeme Vladimir nije više bio vizantijski vazal, arhont, već zapravo zetski knez. U vrijeme kad pada u tamnicu makedonskog cara Samuila, Makedonija se proglašava snažnom carevinom kojoj su trebale pripasti široke oblasti drugih zemalja, pa i sama Zeta. I upravo u tim ekspanzivnim pohodima prema drugim zemljama, Samuilo je i zarobio Vladimira. Poznato je da se on kao čovjek „pravičan i pun vrlina“ (Skilica) žrtvuje kao vladar za svoj zetski narod, a to se moglo desiti koncem X. stoljeća, tačnije po Zlatarskom oko 999. godine, kad je zapao u Samuilove tamnice. No, kako je makedonski car imao više kćeri, jedna od njih Kosara pošla je da obiđe tamničara koji je već u priči slovio dukljanskim knezom/kraljem i „prelijepim stasom“. Ugledavši ga mlada, lijepa, bistra, bogobojažljiva, kakva je i sama bila Kosara, ona se od prvog trena zaljubljuje u Vladimira duhovnom a ne tjelesnom ljubavlju. Moli-la je oca da ga oslobodi sužanjstva i da se uda za njega. Njezin otac Samuilo, vodeći računa da ima više kćeri i da ih treba poudavati, odobrio je taj duhovno uzvišeni brak. Ubrzo je, uz pomoć svog prijatelja Samuila, Vladimir povratio svoju dukljansku državu, ali je nedugo iza toga izgubio svoj život jer ga je 22. maja 1016. ubio Samuilov nasljednik. Poginuo je, dakle, daleko od svoje voljene zemlje Duklje/Zete.

Zasigurno se zna da je Kosara nakon trideset mjeseci (1019) prenijela Vladimirovo tijelo u Krajinu. Od toga trenutka oko njegova groba počeo će se stvarati svetački kult, a za to su postojali svi preduslovi: pravedan život, istaknuta povijesna pozicija i njegova društvena uloga, mučeništvo i nasilna smrt te uzvišena duhovna ljubav njegove prelijepa Kosare koja postaje nakon smrti muža monahinjom. Tek od njezina skončanja života, Vladimir i Kosara ulaze u carstvo mita i legende. Stvaraju se o njima pjesme i mistifikacije njihove ljubavi i života.

Uzvišenoj apoteozni ljubavi Vladimira i Kosare posvetio je i Tomo Vokal svoju čuvenu pjesmu čije zadnje kitice prilažemo kao spomen njihova duhovnog jedinstva:

„Nastala si čudom Stvoritelja
gdje se igra ponositi Oro,
čojstvom sita,
junaštvom napita
Domovino – Crna Goro. (...).
Montenegro Evrope ljepoto,
Crna Goro raskošnijeh boja,
tu ti mjesto, tu ćeš i ostati,
čuvana i na svome svoja.
Nastala si čudom Stvoritelja

gdje se igra ponosito Oro,
duhom sita, pregnućem napita,
Domovino – Crna Goro.“

I na kraju: crnogorsko-makedonske veze, koje su urodile ljubavlju, u daljnjim istorijskim tokovima i složenim društvenim i kulturnim uslovima dvaju naroda, makedonskog i crnogorskog, uzrijevati će do bezgraničnih ljepota i univerzalnih visina.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Milenko A. PEROVIĆ Humboltovo zasnivanje filozofije jezika (II dio)	3
Miomir ABOVIĆ Funkcionalni i značenjski aspekti upotrebe veznika <i>te</i> i <i>đe</i> (<i>gdje</i>) u crnogorskim tekstovima XIX vijeka i početka XX vijeka.....	23
Stevo VUČINIĆ Zetski jevanđelistar ili Miroslavljevo jevanđelje.....	39
Sait Š. ŠABOTIĆ O porijeklu i značenju imena <i>Bihor</i>	67
Katarina LOZIĆ-KNEZOVIĆ & Marija RADOSTIĆ Toponimija naselja Gata	81
Nikolina PANDŽA & Boris BLAŽEVIĆ Elipsa kao vrsta semantičkih promjena njemačkih posuđenica u romanu Zvonimira Majdaka <i>Kužiš, stari moj</i>	99
Vlasta RIŠNER & Maja GLUŠAC Great Dissension in the Description of Minor Parts of Speech – Prepositions and Adverbs in Croatian Normative Literature	123
Antonija ŠARIĆ Pogreške prilikom postavljanja pitanja u pismenim ispitima njemačkog jezika na Prehrambeno-tehnološkom fakultetu Osijek.....	147
Aleksandar ČOGURIĆ <i>Ženidba Smailagić Meha</i> – spjev kao izraz kulturnoga nasljeđa	159

Ethem MANDIĆ Košmar porodice Kuč (<i>Crnoturci – san i jazija</i> Huseina Bašića).....	177
Olivera POPOVIĆ Putovanje jednog nadbiskupa u Crnu Goru 1885. godine	185
Tamara JOVOVIĆ Toni Morison i postmoderni ropski narativ	199
Vesna TRIPKOVIĆ-SAMARDŽIĆ Tenesi Vilijams: Doprinos razvoju američke drame i filma.....	213
Janko LJUMOVIĆ Proživljavanje, osporavanje i konstituisanje kulturne produkcije i društvena promjena – savremeni aspekti kulturne politike u Crnoj Gori.....	233
Saša KNEŽEVIĆ & Srđa MARTINOVIĆ Neke osobenosti vojne terminologije crnogorske vojske	245
Radenko ŠĆEKIĆ & Željko RUTOVIĆ Politički diskurs – od komunikacije do manipulacije	263

GRADA

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izveštaj o proučavanju Zbornika Nikole Burovića iz Zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu	279
Svetlana SEKULIĆ Toponimija Bandića	311

PORTRETI

Adnan ČIRGIĆ Doprinos Draga Čupića crnogorskoj dijalektologiji	335
Aleksandar RADOMAN Doprinos Slobodana Tomovića književnoj montenegristici	353

Nikola POPOVIĆ
Crnogorska poezija u interpretaciji Miroslava Đurovića..... 369

Aleksandar RADOMAN
In memoriam: Svetozar Koljević 393

Boban BATRIĆEVIĆ
In memoriam: Dušan Dujo Martinović..... 397

PRIKAZI

Krsto PIŽURICA
Adnane, Adnane, još je rano za tužbalicu 403

Boban BATRIĆEVIĆ
Crnogorska usmena tužbalica Adnana Čirgića 407

Никола ПОПОВИЋ
Пјесничке дубине „јужнога нарјечја“ 411

Krsto PIŽURICA
Prvenče koje nagovještava darovitost..... 417

Marijana TERIĆ
*Studije o starijoj crnogorskoj
književnosti* Aleksandra Radomana 421

Marijana TERIĆ
Razvoj crnogorske književnosti za djecu i omladinu..... 427

ARHIVA

Слободан ТОМОВИЋ
Поговор 437

Radoje RADOJEVIĆ
Filozofsko determinisanje čojstva..... 459

Milorad NIKČEVIĆ
Crnogorsko-makedonske spone
u svjetlosti Vladimira Dukljanskog..... 467

TABLE OF CONTENTS

Milenko A. PEROVIĆ Humboldt's Foundation of Philosophy of Language	3
Miomir ABOVIĆ Functional and Semantic Aspects of the Use of Conjunctions <i>te</i> and <i>gdje (đe)</i> in Montenegrin Texts of the Nineteenth Century and Early Twentieth Century	23
Stevo VUČINIĆ Zetski Jevanđelistar or Miroslav's Gospel	39
Sait Š. ŠABOTIĆ On Origin and Meaning of <i>Bihor</i>	67
Katarina LOZIĆ KNEZOVIĆ & Marija RADOSTIĆ The Toponymy of Gata	81
Nikolina PANDŽA & Boris BLAŽEVIĆ Ellipsis as Semantic Change of German Loanwords in Zvonimir Majdak's Novel <i>Kužiš, Stari Moj</i>	99
Vlasta RIŠNER & Maja GLUŠAC Great Dissension in the Description of Minor Parts of Speech – Prepositions and Adverbs in Croatian Normative Literature	123
Antonija ŠARIĆ Mistakes in Formulating Questions Within German Language Written Exams at the Faculty of Food Technology in Osijek	147
Aleksandar ČOGURIĆ <i>Ženidba Smailagić Meha</i> – A Poem as Cultural Heritage Expression	159

Ethem MANDIĆ Nightmare of Family Kuč (<i>Crnoturci – San i Jazija</i> Huseina Bašića).....	177
Olivera POPOVIĆ Archbishop's Journey to Montenegro in 1885.....	185
Tamara JOVOVIĆ Toni Morrison and the Postmodern Slave Narrative.....	199
Vesna TRIPKOVIĆ-SAMARDŽIĆ Tennessee Williams: Contribution to the Development of American Drama and Film.....	213
Janko LJUMOVIĆ Living, Denial and Constitution of Cultural Production and Social Change – Contemporary Aspects of Cultural Policy in Montenegro.....	233
Saša KNEŽEVIĆ & Srđa MARTINOVIĆ Some Specific Features of Military Terminology of The Montenegrin Armed Forces.....	245
Radenko ŠČEKIĆ & Željko RUTOVIĆ Political Discourse - From Communication to Manipulation.....	263
MATERIAL	
Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Report on the Study of Nikola Burović's Collection From the Baltazar Bogišić's Collection in Cavtat.....	279
Svetlana SEKULIĆ Toponymy of Bandići	311
PORTRAITS	
Adnan ČIRGIĆ Drago Ćupić's Contribution to Montenegrin Dialectology.....	335

Aleksandar RADOMAN
 Contribution of Slobodan Tomović
 to Literary Montenegristics..... 353

Nikola POPOVIĆ
 Montenegrin Poetry in Miroslav Đurović's Interpretation 369

Aleksandar RADOMAN
 In memoriam: Svetozar Koljević..... 393

Boban BATRIĆEVIĆ
 In memoriam: Dušan Dujo Martinović..... 397

REVIEWS

Krsto PIŽURICA
 Too Early for Laments 403

Boban BATRIĆEVIĆ
Crnogorska usmena tužbalica by Adnan Čirgić 407

Nikola POPOVIĆ
 Poetic Depths of "Southern Dialect" 411

Krsto PIŽURICA
 Firstborn That Suggests Talent..... 417

Marijana TERIĆ
 Aleksandar Radoman's *Studies*
of Older Montenegrin Literature 421

Marijana TERIĆ
 Development of Montenegrin
 Literature for Children and Youth..... 427

ARCHIVE

Слободан ТОМОВИЋ Epilogue	437
Radoje RADOJEVIĆ Philosophical Determination of Humanity	459
Milorad NIKČEVIĆ Montenegrin-Macedonian Links in the Light of Vladimir of Doclea.....	467

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Sanja Orlandić
Novica Vujović

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi - Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnim bazama WOS (thomsonreuters.com) i DOAJ (doaj.org)

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića 1) : Institut za crnogorski jezik i književnost, 2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)